

УДК 159.9

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л. Ф. Бурлачук, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В. Бльомерс, д-р філософії, проф. (ФРН); Л. В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України (голов. ред.); В. О. Васютинський, д-р психол. наук, проф.; І. В. Ващенко, д-р психол. наук, проф.; О. І. Власова, д-р психол. наук, проф.; І. В. Данилюк, д-р психол. наук, проф. (заст. голов. ред.); Й. Дафіною, д-р філософії в галузі психол., проф. (Румунія); І. Земантайтіте, д-р філософії, проф. (Литовська Республіка); Л. М. Карамушка, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; А. Б. Коваленко, д-р психол. наук, проф.; Е. В. Крайніков, канд. психол. наук, доц. (відп. секр.); С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., акад. НАПН України; М. Ругевічус, д-р філософії в галузі психол., проф. (Литовська Республіка); Т. М. Титаренко, д-р психол. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; Ю. М. Швалб, д-р психол. наук, проф.
Адреса редколегії	02017, Київ-117, просп. Глушкова, 2а, факультет психології; ☎ (38044) 239 32 25
Затверджено	Вченою радою факультету психології 18.05.17 (протокол № 10)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20985-10785ПР від 12.08.14
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора наук у галузі психологія. Наказ МОН України № 1528 від 29.12.14

Visnyk issue deals with the results of theoretical, empirical and scientific-experimental researches in the actual problems of psychology.

It is of interest to scientists, teachers, psychologists-practitioners and students.

Наведено результати теоретичних, прикладних і науково-експериментальних досліджень з актуальних питань психології.

Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

Приведены результаты теоретических, прикладных и научно-экспериментальных исследований по актуальным вопросам психологии.

Для ученых, преподавателей, практических психологов, студентов.

EXECUTIVE EDITOR	L. F. Burlachuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
EDITORIAL BOARD	W. Bloemers, PhD, Prof. (Germany); L. V. Huberskiy, Dr. Sc. in Philosophy, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine (Chief Editor); V. O. Vasyutynskiy, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Vashchenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; O. I. Vlasova, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; I. V. Danyliuk, Dr. Sc. in Psychology, Prof. (Vice Head of Executive Editor); I. Dafinoiu, PhD in Psychology, Prof. (Romania); I. Zemaitaityte, PhD, Prof. (Lithuania); L. M. Karamushka, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; A. B. Kovalenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof.; E. V. Krainikov, PhD in Psychology, Assoc. Prof. (Executive Secretary); S. D. Maksymenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; M. Rugevicius, PhD in Psychology, Prof. (Lithuania); T. M. Tytarenko, Dr. Sc. in Psychology, Prof., A.M. of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; I. M. Shvalb, Dr. Sc. in Psychology, Prof.
Address	02017, Kyiv-117, prosp. Hlushkov, 2a, the Faculty of Psychology; ☎ (38044) 239 32 25
Approved by the	Academic Council of the Faculty of Psychology 18.05.17 (Protocol № 10)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate # 20985-10785ПР issued on 12.08.14
Founded and published by	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv University Publishing State Certificate # 1103 issued on 31.10.2002
Address:	Office 43, 14 Shevchenka Blvd, Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; Fax 239 31 28
The Jurnal is included	in the list of scientific professional editions of Ukraine were the results of Ph.D. and Dr.Sc. dissertations for those who gets Ph.D. and Dr.Sc. degrees in the field of Psychology can be published. Decree of Ministry of Education and Science of Ukraine # 1528 issued on 29.12.14

ЗМІСТ

ВИПУСК 1(6)

Анцибор А. Використання типових рис як критеріального поля для виокремлення феномена соціально-психологічного аутсайдерства	9
Бончук Н. Особливості професійного самовизначення учнів ПТНЗ	12
Бочкарьова І., Зайчикова Т. Народна лялька як універсальний об'єкт у психотерапевтичній роботі з жінкою	19
Васьківська С., Шулик М. М'язовий затиск як форма первісного психологічного захисту	22
Володарська Н. Гендерні стереотипи змін життєвих перспектив та стратегій особистості в кризових ситуаціях	28
Голованова Т. Зв'язок між захопленням віртуальним простором та самореалізацією особистості юнака	32
Гомольська Л. Соціально-психологічні механізми впливу бренд-комунікацій на сприйняття споживача	35
Грибок А. Психолого-педагогічні чинники адаптації студентів до навчальної діяльності у вищому навчальному закладі	40
Данилюк І., Гресько В. Етнічна ідентичність як вияв соціалізованості особистості	44
Демченко О. Формування суб'єктності соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі як умова її соціалізації	47
Дячок О. Психологічні особливості сприйняття та переживання самотності підлітками	51
Емішянц О. Психологічні проблеми стилю життя особистості	55
Загородня А. Проблема підготовки економістів у науково-педагогічній теорії	58
Какуша Л. Психологічні особливості самовизначення україномовної та російськомовної молоді в етнічному просторі	61
Кіфа А. Соціально-психологічні особливості булінгу в позаформальних підліткових групах	66
Когут О. Психологічна культура особистості у кризовому суспільстві	69
Коломієць Т. Типологічні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці	74
Кузнєцова О., Іванова Я. Діагностика компонентів пасіонарності: презентація методики	78
Курапов А., Іщенко О., Тельчаров О. Вираження індивідуалізму – колективізму у вербальних образах	82
Литвинчук Л. Модель психологічної реабілітації наркозалежних осіб	86
Ловчинська Т., Ясинська К. Комунікативна толерантність та задоволеність міжособистісними стосунками у процесі гендерної соціалізації молодих жінок	90
Макарчук А. Особливості соціалізації комп'ютерних ігromанів	93

СОДЕРЖАНИЕ

ВЫПУСК 1(6)

Анцибор А. Использование типичных черт как критериального поля для выделения феномена социально-психологического аутсайдерства.....	9
Бончук Н. Особенности профессионального самоопределения учащихся ПТУЗ	12
Бочкарева И., Зайчикова Т. Народная кукла как универсальный объект в психотерапевтической работы с женщинами	19
Васьковская С., Шулик М. Мышечный зажим как форма первобытной психологической защиты.....	22
Володарская Н. Гендерные стереотипы изменений жизненных перспектив и стратегий личности в кризисных ситуациях.....	28
Голованова Т. Связь между увлечением виртуальным пространством и самореализацией личности юноши.....	32
Гомольская Л. Социально-психологические механизмы воздействия бренд-коммуникаций на восприятие потреби теля.....	35
Грибок А. Психолого-педагогические факторы адаптации студентов к учебной деятельности в высшем учебном заведении	40
Данилюк И., Гресько В. Этническая идентичность как проявление социализированности личности	44
Демченко Е. Формирование субъектности социально одаренной личности в культурно-образовательном пространстве как условие ее социализации	47
Дячок О. Психологические особенности восприятия и переживания одиночества подростками.....	51
Эмишянц О. Психологические проблемы стиля жизни личности.....	55
Загородная А. Проблема подготовки экономистов в научно-педагогической теории.....	58
Какуша Л. Психологические особенности самоопределения украиноязычной и русскоязычной молодежи в этническом пространстве	61
Кифа А. Социально-психологические особенности буллинга во внеформальных подростковых группах.....	66
Когут О. Психологическая культура личности в кризисном обществе	69
Коломиец Т. Типологические особенности эмпатического межличностного взаимодействия в юношеском возрасте.....	74
Кузнецова О., Иванова Я. Диагностика компонентов пассионарности: презентация методики.....	78
Курапов А., Ищенко А., Тельчаров А. Выражение индивидуализма – коллективизма в вербальных оскорблениях	82
Литвинчук Л. Модель психологической реабилитации наркозависимых лиц.....	86
Ловчинская Т., Ясинская Е. Коммуникативная толерантность и удовлетворенность межличностными отношениями в процессе гендерной социализации молодых женщин	90
Макарчук А. Особенности социализации компьютерных игроков.....	93

CONTENTS

ISSUE 1(6)

Antsybor A. Use of typical features like pitch criterion for the selection of the phenomenon of social and psychological outsider	9
Bonchuk N. The peculiarities of the professional self-determination of the PTEE students	12
Bochkarjova I., Zaichikova T. Folk dolls as a universal object in psychotherapeutic work with women	19
Vaskivska S., Szulik M. Muscle clamp as the form of primitive psychological defense	22
Volodarska N. Gender stereotypes of changing of life perspectives and strategies of a person in crisis situations	28
Golovanova T. Connection between the capture of virtual space and personal self-realization of youth	32
Gomolska L. Social and psychological mechanisms of brand communication influence on consumer's perception	35
Gribok A. Psycho-pedagogical factors of students' adaptation to educational activities in an university	40
Danyliuk I., Gresko V. Ethnic identity as an expression of the socialization of a personality	44
Demchenko O. The formation of subjectivity socially gifted person in the cultural-educational space as a condition of socialization	47
Diachok O. Psychological features of perception and experience of solitude by teenagers	51
Emishyants O. Psychological problems of personality's lifestyle	55
Zagorodnya A. The problem of training economists in scientific and pedagogical theory	58
Kakusha L. Psychological peculiarities of self-determination of Ukrainian-speaking and Russian-speaking youth in ethnic context	61
Kifa A. Social and psychological characteristic bullying in nonformal teenage groups	66
Kohut O. Psychological culture of the person in crisis society	69
Kolomiets T. Typological peculiarities of empathic interpersonal interaction in adolescence	74
Kuznetsova O., Ivanova Y. Diagnosis of components passionarity: presentation techniques	78
Kurapov A., Ishchenko A., Tyelcharov A. Expression of individualism – collectivism in verbal insults	82
Lytvynchuk L. Model of psychological rehabilitation of drug addicts	86
Lovchynska T., Yasynska K. Communicative tolerance and satisfaction with interpersonal relationships during young women's gender socialization	90
Makarchuk A. Features of socialization of computer gamers	93

ЗМІСТ

ВИПУСК 2(7)

Мартинюк І. Методи діагностики готовності особистості до самоосвітньої діяльності	96
Моїсєєнко К. Соціалізація особистості та розвиток особистісно-професійного потенціалу під час навчання у ВНЗ	99
Остапенко І. Дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді	102
Погорільська Н., Прухніцька М. Особливості сприймання візуальної реклами через призму ціннісних орієнтацій українців та американців	108
Подшивалкіна В. Особистість чи індивідуальність: хто потрібен сучасному суспільству?	112
Прокопович Є., Пільгук Н. Психологічна характеристика мікросоціальних чинників інтернет-залежної поведінки підлітків	116
Сопова Д. Теоретичний аспект формування іміджу та соціалізації майбутніх педагогів дошкільних навчальних закладів	120
Ткач Б. Нейропсихологічний підхід до проблеми людської агресії в умовах сучасного суспільства	124
Токарева Н. Психологічні особливості соціалізації підлітків у соціокультурному контексті постмодернізму	128
Фетісова К. Емпірична модель дослідження історичного покоління через призму продуктів його фото- та кіномистецтва	133
Філоненко Л. Гуманістичне виховання в нових соціокультурних умовах	136
Фурманов І. Стратегії подолання ревнощів у романтичних та подружніх стосунках	139
Чанчиков І. Релігійність як чинник соціально-психологічної адаптації	143
Чуйко О., Голотенко А. Соціальна підтримка в структурі с особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб	146
Шальнєва П. Особливості самооцінки підлітків в умовах проживання в зоні АТО	150
Шамлян К. Про суб'єктно-діяльнісний підхід у дослідженні вольової організації особистості	153
Шамне А. Категорія психосоціального розвитку у сучасній психології	158
Шапран Т. Психологічна модель внутрішнього конфлікту особистості	161

СОДЕРЖАНИЕ

ВЫПУСК 2(7)

Мартынюк И. Методы диагностики готовности личности к самообразовательной деятельности	96
Моисеенко К. Социализация личности и развитие личностно-профессионального потенциала во время обучения в ВУЗе.....	99
Остапенко И. Исследование коммуникационных барьеров национальной и общественной самоидентификации молодежи	102
Погорельская Н., Прухницкая М. Особенности восприятия визуальной рекламы через призму ценностных ориентаций украинцев и американцев.....	108
Подшивалкина В. Личность или индивидуальность: кто нужен современному обществу?	112
Прокопович Е., Пильгук Н. Психологическая характеристика микросоциальных факторов интернет-зависимого поведения подростков.....	116
Сопова Д. Теоретический аспект формирования имиджа и социализации будущих педагогов дошкольных учреждений	120
Ткач Б. Нейропсихологический подход к проблеме человеческой агрессии в условиях современного общества	124
Токарева Н. Психологические особенности социализации подростков в социокультурном контексте постмодернизма	128
Фетисова Е. Эмпирическая модель исследования исторического поколения через призму продуктов фото- и киноискусства	133
Филоненко Л. Гуманистическое воспитание в новых социокультурных условиях	136
Фурманов И. Стратегии совладания с ревностью в романтических и супружеских отношениях	139
Чанчиков И. Религиозность как фактор социально-психологической адаптации	143
Чуйко Е., Голотенко А. Социальная поддержка в структуре личностных ресурсов внутренне перемещенных лиц	146
Шальнева П. Особенности самооценки подростков в условиях проживания в зоне АТО.....	150
Шамлян К. О субъектно-деятельностном подходе в исследовании волевой организации личности.....	153
Шамне А. Категория психосоциального развития в современной психологии	158
Шапран Т. Психологическая модель внутреннего конфликта личности.....	161

CONTENTS

ISSUE 2(7)

Martynuik I. The essence of readiness of the personality to self-educational activity	96
Moyseenko K. Socialization of the personality, and the development of personal and professional potential during time in college.....	99
Ostapenko I. The research of communication barriers of national and civic self-identification	102
Pohorilska N., Pruhnitska M. Features of perception of visual advertising through the prism of value orientations Ukrainians and Americans.....	108
Podshyvalkina V. Personality or individuality: who are needed for modern society?	112
Prokopovich E., Pilguk N. Psychological factors of microsocial characteristic of teenagers' Internet-addiction behavior	116
Sopova D. The theoretical aspect of the image formation and socialization of future pre-school teachers.....	120
Tkach B. Neuropsychological approach to problem of human aggression under the conditions of modern society.....	124
Tokareva N. Psychological features of teenagers socialization in social and cultural context of postmodernism	128
Fetisova C. Empirical model the research of historical generation through the products of photo and movie art.....	133
Filonenko L. Humanistic education in new social and cultural conditions	136
Fourmanov I. Jealousy coping strategies in romantic and marriage relations	139
Chanchykov I. Religiosity as a factor of socio-psychological adaptation.....	143
Chuiiko H., Holotenko A. Social support in the structure of personal resources of internally displaced persons.....	146
Shalinyeva P. Teenagers' self-evaluation features in the ATO zone living conditions.....	150
Shamlyan K. On the subject-activity approach to study the organization of a volitional organization of personality.....	153
Shamne A. Category of psychosocial development in modern psychology	158
Shapran T. Psychological model of internal conflict of personality.....	161

ВИКОРИСТАННЯ ТИПОВИХ РИС ЯК КРИТЕРІАЛЬНОГО ПОЛЯ ДЛЯ ВИОКРЕМЛЕННЯ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АУТСАЙДЕСТВА

У статті розглядаються найбільш яскраві та типові критерії та виявлення аутсайдерського світобачення, що можуть бути використаними для виокремлення людей з вираженими ознаками соціально-психологічного аутсайдерства. Описуються та аналізуються такі розповсюджені психологічні феномени як занижена самооцінка, що має підтвердження в соціальному житті та призводить до визнання себе аутсайдером, схильність до соціального порівняння з негативними висновками, самотність, незадовільна якість життя, рівень активності, в основному соціальної, сила мотивів, вольове напруження, рівні фрустрації та депресії, рівень самоефективності. Означені критерії можуть бути подані у вигляді зведеної таблиці-опитування, з можливістю їх диференціювання на високий, середній та низький рівні вираження, що дає можливість зафіксувати наявність аутсайдерських рис та на цій підставі висновок про належність людини до категорії аутсайдерів.

Ключові слова: занижена самооцінка, соціальне порівняння, самотність, незадовільна якість життя, рівень активності, сила мотивів, рівень самоефективності.

Дослідження аутсайдерства як соціально-психологічного явища не можливе без встановлення критеріїв чіткого відмежування людей з аутсайдерською психологією від усіх інших і, таким чином, окреслення не лише уявлення, а й чіткого визначення предмету, його відмежування від усіх інших подібних явищ. Для того щоб провести експериментальну роботу з людьми цього типу, потрібно, перш за все, відрізнити їх від усіх інших. Це можливо зробити, враховуючи якомога більшу кількість соціально-психологічних чинників, що про це свідчать. Серед усього їх розмаїття можна виділити головні та другорядні. Наявність кількох головних може надійніше свідчити про аутсайдерську психологію ніж велика кількість другорядних. Тому, з нашої точки зору, слід зупинитися на описі перших і найголовніших:

1). Одним із найважливіших чинників, що свідчать про наявність аутсайдерських рис, є низька самооцінка. Іншими словами, цей критерій можна висловити так: найбільш вірогідно, що людина може бути аутсайдером, якщо сама так вважає і якщо тому є інші підтвердження в її соціальному житті.

До такого висновку може привести доволі просте міркування. Що може спонукати людину до бачення себе в навколишньому світі аутсайдером? Негативна інформація щодо успішності власного життя. Якщо його розділити на цілі, і підсумувати скільки їх (цілей) було досягнутих або навпаки, то можна визначити яка тенденція домінує в житті. Можна припустити, що цей процес відбувається не лише свідомо, а й мимоволі. Інформація подібного роду здатна накопичуватися і, рано чи пізно, зміна кількості призводить до якісної перемены свідомості, її формування у вигляді утворення, що отримало назву *системи конденсованого досвіду* (СКД), як це вже було описано [1, с. 81] і може бути визначене, як особливе згущення спогадів, що складаються з конденсованого досвіду і пов'язаних з ним фантазій різних періодів у житті людини [4, 5, 6].

Напрошується висновок, що на підставі такого згущення утворюється життєва установка, чи їх констеляція, що сприяють в тому числі самовизначенню людини як аутсайдера. Саме тут потрібно зробити наголос, що *аутсайдером можна вважати людину з аутсайдерським самовизначенням, в тому випадку, якщо цьому є підтвердження в соціальному житті*. Проте, важливий не сам рівень життя, який може нічим не відрізнитися від середньостатистичного, а співвідношення реалізованого до запланованого. Адже саме це співвідношення завжди певним чином інтерпретується, після чого робиться висновок про життєві досягнення або невдачі.

Важливо знати, наприклад, чи досягнута мета життя, або якоїсь його частини, чи правильно обрана професія, чи зустрілася на життєвому шляху саме та людина, з якою можливо бути щасливим та багато іншого.

Важливо для будь якої людини, чи реалізовано її потенціал? Можна висловити цілковито логічне припущення, що не буває людей, байдужих до цього питання. На підставі подібних міркувань робиться висновок, що набирає сили загальної установки. Багато людей мають таку установку негативного типу, хоча рівень їхнього життя доволі високий. Це можна назвати **прихованим аутсайдерством**. Саме це останнє слід вважати визначальним, адже важливіше, що про себе думає людина, як себе оцінює, а не її реальні здобутки, що різними людьми інтерпретуються по-різному. Отже, приховане аутсайдерство слід вважати реальним значущим і таким, що може створювати соціально-психологічну установку. Людина в такому разі добре "володіє інформацією" про те, що вона планувала і чого вдалося досягнути. Саме тому можна вважати значущим висновок, який робиться стосовно себе. Питання стоїть приблизно так: чи можна погодитися з людиною, яка, базуючись на своєму життєвому досвіді, пам'яті, соціальному порівнянні вважає себе аутсайдером? Чи може вона помиляється стосовно себе самої? Тут може мати місце применшення власної значущості, недооцінка, проте, це применшення не може бути суттєвим, частіше воно має під собою підставу. Величину недооцінки визначити доволі важко, проте вона виглядає лише тією незначною величиною, яка невеликою мірою спотворює реальну картину.

На користь цього правила можна привести ще один аргумент: якщо людина називає себе аутсайдером, значить вона себе вважає такою у відповідності до певної причини – реальної чи надуманої. Не так вже важливо – реальна чи надумана – це, все-таки, причина, головне, що вона присутня в психічному і ладна спровокувати зародження або й закріплення аутсайдерських установок, а нам важлива дієвість подібної установки, а також наявність інших психологічних ознак аутсайдера, а не його життєві досягнення та їх порівняння із середньостатистичними. Хоча, слід зробити невеличке уточнення: ця думка вірна, якщо в людини з аутсайдерською психологією немає високих досягнень, які суттєво відрізняють її від загалу. Підтверджує її таке визначення: "Мотивація його (аутсайдера) поведінки дуже часто пов'язана з ефектом неадекватності посягань і самооцінки реальному статусу, з почуттям самотності, система уявлень людини про саму себе" [9, с. 191].

2). Закріплення аутсайдерської самооцінки тісно пов'язане із схильністю людини до соціального порівняння, при якому інша людина виступає своєрідним взірцем для того, хто порівнює. Людина може співставляти з іншими не лише володіння матеріальними цінностями, а й увесь ряд екзистенційних виявів, зокрема поведінкового характеру. Останнє, як відомо, часто буває не на користь того, хто порівнює. Таким чином, увесь час,

співставляючи свої суспільні позиції з іншими, людина рано чи пізно приходить до чіткого бачення свого місця в соціальній стратифікації.

Соціальне порівняння також міститься в певних оцінних судженнях, починаючи з зовнішнього вигляду і закінчуючи умінями чи навичками, професією. Якщо ряд показників в цьому процесі оцінюються як гірші ніж в інших, це може викликати почуття різкого невдоволення, що може згодом перетворитися в аутсайдерську установку. Отже, критерієм аутсайдерської психології може бути чутливість до соціального порівняння, яке відрізняється деякою недооцінкою, тенденцією до применшення свого індивідуального значення. Потрібно сказати, що в суспільстві таких людей вважають занадто скромними, проте, може виникати почуття симпатії, що нехарактерно для тих, хто має схильність перебільшувати свої чесноти.

Ще слід вказати, що такі люди, як правило, відрізняються підвищеною вразливістю і виявляють особливу чутливість до результатів соціального порівняння. Вона виявляється в особливій здатності порівнювати не на користь собі (в такому разі порівняння є цілком негативним) та на цій підставі робити негативні висновки.

3). Наступним критерієм можна вважати наявність самотності чи відчуття, схожого на нього. Поведінка аутсайдера рано чи пізно обертається самотністю, яку суспільство так чи інакше оцінює, відчуваючи людину песимістичного складу: "Все це може призвести до самотності людини з ярликом і ще до більшої нездатності спілкуватися з іншими" [3, с. 138]. Таким чином, людина закріплює свій статус "не такого" в суспільстві й встановлює собі цілком природний, як її здається, або вимушений бар'єр.

Потрібно підкреслити, що самотність може бути наслідком чи навіть атрибутом не лише аутсайдерства, а й інших психологічних вад чи відхилень, та й інакше з ним пов'язаних або таких, що спонукають до нього. В нашому випадку критерієм може вважатися поєднання рис – складових аутсайдерства, де прослідковується наявність самотності, як наслідок аутсайдерської поведінки. Така самотність тісно межує з непотрібністю, відчуженістю як соціальним феноменом і близькими до них почуттями. Проте, здається, проблематика самотності, викликана аутсайдерством, більше психологічна, ніж соціальна. Слід підкреслити, що саме цим можуть закінчуватися на тривалий строк або суттєво ускладнюються стосунки людини-аутсайдера з суспільством.

4). Слід відмітити, критерієм також може бути якість життя людини, яке відбувається на всьому, починаючи з житлових умов і закінчуючи зовнішнім виглядом. Саме ця величина є доволі важливою, адже від неї залежать не лише такі важливі параметри, як комфортність, впевненість в собі, самоповага, а й можливість позитивного соціального порівняння, що в більшості випадків тягне за собою певне оцінне судження.

Найчастіше в соціально-психологічній літературі якість життя містить такі компоненти: тривалість, задовільний стан здоров'я, прийнятний об'єм споживання товарів та послуг, гарантований доступ до матеріальних благ, задовільні соціальні стосунки, відсутність або незначна кількість конфліктів та загроз для досягнутого рівня благополуччя, лад в сім'ї, пізнання світу, розвиток – доступ до знань, освіти та культури, достатній рівень впливовості, участь в суспільному та культурному житті, доступ до інформації, в тому числі, про стан речей у суспільстві, комфортні умови праці, відносно короткий робочий день [7, с. 360–370].

Якість життя – поняття, яке досить часто використовується в соціальних науках. В нашому ж випадку важливо відмітити, що в ньому мають місце умови чи характерис-

тики життя людини, що найчастіше засновані на рівні її власного задоволення цими властивостями [10, с. 410].

6). Відігравати роль критерія може також оцінка чи самооцінка людини з точки зору активності–пасивності. Саме ця проблема цікавила людство мало не з перших десятиліть існування експериментальної психології, так і цікавить зараз, адже психологічна думка не мала суттєвого розвитку в цьому питанні. Проблематика, пов'язана з цим напрямком, є доволі актуальною для суспільного життя, адже саме від рівня активності залежить ступінь самореалізації, як людини, так і соціуму. Здебільшого, активність особистості може бути спрямована на покращання власного або соціального благополуччя. Можливо, на посилення свого впливу в соціумі, в будь-якому разі вона буде мати яскраве соціальне забарвлення. В такому разі активність є складним багатоаспектним феноменом, а континуум пасивність–активність – полем боротьби мотивів, де формуються дії людини та її поведінка. Також це поле може істотним чином впливати на якість, стиль життя, формувати основні риси аутсайдерського світогляду.

Можє бути зображено континуум, уявний чи реальний, з полюсами емерджентності–активності та імпліцитності–пасивності. Точку, яку обере людина на цьому відрізку, можна інтерпретувати як більш-менш реальну, зважаючи на значущість самооцінки в процесі виникнення аутсайдерства, як соціального феномена. Можна користуватися й оцінними визначеннями з оточення людини, фіксуючи при цьому, так би мовити, погляд збоку та виводити середньостатистичне значення. Такий підхід в будь-якому випадку буде доволі інформативним. З метою уникнення графічного зображення, що може викликати деякі труднощі для людини з когнітивною простотою, можна обмежити дослідження простою відповіддю на запитання, до якої категорії людей, активних чи пасивних опитуваних себе відносить.

6). Доволі яскраву оцінку характеристику можливо отримати, аналізуючи мотиви людини, як спонукальний чинник до активності/пасивності. Такі параметри як їх кількість, яскравість, виразність, частота оновлення, здатність переростати в дію, реалізуватися, залежать і одночасно можуть впливати на формування світоглядних засад та соціальних установок людини. Доволі важливо чи система мотивів (потреб, намірів, цілей, інтересів, стремлень та ін.) здатна викликати спрямовану поведінку, чи залишається пасивним утворенням з певних причин: наприклад, особа, вважає їх нереалістичними чи неможливими. Вони можуть зберігатися в пам'яті пасивними утвореннями або бути витісненими в сферу несвідомого. В такому разі – майже ніяк не впливають на поведінку. Потрібно дати відповідь на основне питання: чи мотиви мають властивість переходити в дії чи залишаються нереалізованими, а поведінка залишається незмінною? В разі позитивної відповіді на таке запитання можна вважати, що в людини наявні аутсайдерські риси. Для можливості вироблення чіткого оцінного судження доцільно розділити мотиви на три рівні вираження: високий, середній, низький.

7). Велике значення у виробленні оцінного судження про наявність аутсайдерства можуть мати характеристики волі, або, так би мовити, вольового режиму, в якому знаходиться людина. Вольовий режим – свідчення певної функції контролю людини за власним станом, що залежить від світоглядних засад та ступеня мобілізації. Потрібно було б висвітлити саме такі з них:

- Мобілізаційний – характеризується режимом високої вольової готовності, має місце деяке вольове збудження, яке, однак, не впливає на загальний стан особистості, це вольове збудження більш точно можна було б назвати вольовою пильністю. Воля перебуває

якби кінцевою інстанцією прийняття чи виконання рішення. Це нагадує опис психологічної пружності (ваті), яким користуються для визначення волі як феномену [8, с. 3–14]. Такий стан має місце не лише за наявності суттєвих перепон чи форс-мажорних ситуацій, а й під час напружених моментів людського життя або, навіть, у його переломні періоди, коли може змінюватися світоглядна позиція людини. Можна було б, знову ж таки, вольовим зусиллям встановлювати такий режим для свідомої зміни світоглядних засад або повного їх "пере-завантаження". Це б могло бути теоретичною основою для психотерапії аутсайдерства.

• Стан вольової концентрації, як правило довготривалий, коли воля повсякчасно підпорядкована певній меті, або кільком найважливішим цілям, що мають найбільше значення в житті людини. Ця мета диктує спосіб життя і досить суворо регламентує його. Намагаючись досягти її, підпорядкувавши їй своє життя, людина, за звичкою, починає серйозно ставитися до будь-якої іншої цілі і теж, можна сказати, як і в першому випадку, перебуває в стані психологічної пружності, який обумовлює не лише готовність до мобілізації, а й має місце постійна вольова регуляція поведінки та життя людини. Мабуть, доцільно буде відмітити, що в порівнянні з першим випадком відбувається певне падіння вольового рівня, якщо уявити вольові стани у вигляді градації.

• В разі продовження такого падіння можна зафіксувати рівень вольового розслаблення, що характеризується чисельними виразними симптомами, головний із яких психічне почуття слабкості, що здатне переходити на фізичний рівень, незібраність, нездатність до концентрації. Люди в такому стані виявляють млявість, скаржаться на нудьгу, відчувають страх перед вольовим напруженням, часто мають місце проблеми цілепокладання (скажімо, відмова від раніше поставлених цілей або розчарування в них) та ін.

• Вольове розслаблення, в разі його загострення, може перетворюватися на стан часткової чи повної апатії, що може бути свідченням депресивного чи іншого хворобливого стану психіки.

Таким чином, ми описали чотири, на нашу думку, найбільш розповсюджених вольових стани, два останніх з яких характерні для людини з аутсайдерською психологією. Мобілізаційний вольовий режим характерний для високого вольового напруження. Стан вольової концентрації – для середнього, вольове розслаблення або апатія – для низького.

8). Для діагностування аутсайдерства велике значення має частота фрустрацій та підвищений рівень чутливості до них. Враховувати потрібно і факти недосягнення мети, прорахунків, невдач, адже вони також визначають рівень фрустрованості. Його можна оцінити як низький, середній та високий. Можна висловити впевненість, що оцінка власного рівня може свідчити про наявність/відсутність аутсайдерських позицій. В такому разі доцільно аналізувати відповідь на два запитання: перше – про частоту, і друге – про вплив фрустрацій.

9). Виробляти судження про аутсайдерство можна на підставі рівня депресивності, як схильності до психопатологічного депресивного синдрому, що може виражатися станом психічного пригнічення, зневірою у власних можливостях, негативним настроєм. Депресивність, як схильність до такого стану, теж може мати низький, середній та високий рівні.

10). Аналогічні рівні може мати самооцінка особи щодо рівня самоефективності, як своєрідне виявлення активності та результативності діяльності. В цьому випадку немає потреби визначати дійсний рівень самоефективності особи. Важливіша самооцінка як уявлення про рівень вираження цього параметра.

Таким чином таблиця основних критеріїв аутсайдерства може мати такий вигляд:

№	Критерій	Наявність + Відсутність – в разі потреби	Низький	Середній	Високий
1.	Самооцінка				
2.	Здатність до соціального порівняння				
3.	Самотність				
4.	Якість життя				
5.	Рівень активності				
6.	Сила мотивів				
7.	Вольове напруження				
8.	Рівень фрустрації				
9.	Рівень депресивності				
10.	Рівень самоефективності				

Тема, пов'язана з критеріями аутсайдерства, може бути продовжена не лише з метою розширення їх кількості, а й уточнення змістового наповнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анцибор А. І. Проблематика набуття аутсайдерства: психодинамічні системи негативного досвіду / А.І. Анцибор // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; за заг. ред. М.М. Слюсаревського; упоряд. Л.А. Найдьонова, Л.Г. Чорна. – К.: Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 119–129.
2. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. / Ж. Годфруа ; Пер. с франц. – М.: Мир, 1996. – Т. 1. – 496 с.
3. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. / Ж. Годфруа ; Пер. с франц. – М.: Мир, 1996. – Т. 2. – 376 с.

4. Гроф С. Области человеческого бессознательного / С. Гроф ; Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 278 с.
5. Гроф С. Путешествие в поисках себя / С. Гроф ; Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1994. – 342 с.
6. Гроф С. За пределами мозга: рождение, смерть и трансценденция в психотерапии / С. Гроф ; Пер. с англ. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 504 с.
7. Зубец А. Н. Истоки и история экономического роста / А.Н. Зубец. – М.: Экономика, 2014. – 463 с.
8. Леонтьев А. Н. Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 14 Психология. – 1993. – № 2. – С. 3–14.
9. Мустаева Ф. А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Ф.А. Мустаева. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 416 с.
10. Райзберг Б. А. Качество жизни / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева // Современный экономический словарь / 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 479 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.11.16

Анцибор А., канд. психол. наук, доц.,
Вінницька Академія неперервного образования, Вінниця

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТИПИЧНЫХ ЧЕРТ КАК КРИТЕРИАЛЬНОГО ПОЛЯ ДЛЯ ВЫДЕЛЕНИЯ ФЕНОМЕНА СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО АУТСАЙДЕРСТВА

В статье рассматриваются наиболее яркие и типичные критерии и выявления аутсайдерского мировоззрения, которые могут быть использованы для выявления людей с выраженными признаками социально-психологического аутсайдерства. Описываются и анализируются такие распространенные психологические феномены как заниженная самооценка, что имеет подтверждение в социальной жизни и приводит к признанию себя аутсайдером, склонность к социальному сравнению с негативными выводами, одиночество, неудовлетворительное качество жизни, уровень активности, в основном социальной, сила мотивов, волевое напряжение, уровень фрустрации и депрессии, уровень самоэффективности. Указанные критерии представлены в виде обобщенной таблицы-опроса, с возможностью их дифференцирования на высокий, средний и низкий уровни выражения, дает возможность зафиксировать наличие аутсайдерских качеств и на этом основании сделать вывод о принадлежности человека к категории аутсайдеров.

Ключевые слова: заниженная самооценка, социальное сравнение, одиночество, неудовлетворительное качество жизни, уровень активности, сила мотивов, уровень самоэффективности.

Antsybor A., PhD., Assoc. Prof.,
Vinnitsia Academy of continuing education, Vinnitsa

USE OF TYPICAL FEATURES LIKE PITCH CRITERION FOR THE SELECTION OF THE PHENOMENON OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL OUTSIDER

The article deals with the most vivid and typical criteria and identify outsider outlook that can be used to identify people with severe symptoms of socio-psychological outsider. Describes and analyzes such common psychological phenomena like low self-esteem, which is confirmed in the social life and leads to the recognition of an outsider, a tendency to social compared to negative conclusions, loneliness, poor quality of life, level of activity, primarily social, the strength of the motives, willful voltage the level of frustration and depression, the level of self-efficacy. These criteria are presented in the form of a generalized table survey, with the possibility of differentiation in the high, medium and low levels of expression, it makes it possible to fix the presence outsider qualities and on that basis to conclude that man's belonging to the category of outsiders.

Keywords: low self-esteem, social comparison, isolation, poor quality of life, level of activity, the strength of the motives, the level of self-efficacy.

УДК: 159.99

Наталія Бончук, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВ ПТНЗ

У статті розглядається проблема професійного самовизначення учнів професійно-технічного училища. Представлено результати емпіричного дослідження професійного самовизначення в учнів, виділено й проаналізовано його компоненти. В межах кожного компоненту розглянуто соціальні та психологічні фактори, які впливають на формування у досліджуваних професійного "Я". З'ясовано, що ці фактори можуть бути як відповідними професійній спрямованості особистості, так і вступати у протиріччя з нею. Встановлено, що частина компонентів професійного самовизначення у значної частини учнів ПТНЗ формується під впливом чинників, прямо не пов'язаних із ситуацією усвідомленого професійного вибору, розвитку певних здібностей, реалізацією інтересів і т. і., маючи характеристики випадковості, ситуативності, пристосування до життєвих обставин. Аналіз професійного самовизначення в розрізі компонентів пропонується в якості засобу оцінки перспектив професійного відбору та навчання опитаних.

Ключові слова: професійно-технічна освіта, професійне самовизначення, компоненти професійного самовизначення.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні реалії країни, розвиток новітніх технологій, роботизація підприємств та багато інших чинників вимагають перегляду змісту і складових професійно-технічної освіти. Мусимо констатувати, що в нашій країні зниження авторитету профтехосвіти зумовило її поступову маргіналізацію через відсутність належної мотивації та інтересу до кваліфікованої робітничої праці з боку молоді, яка нею сприймається як неprestижна. Крім того, навчання у ПТНЗ молоддю нерідко хибно розглядається як легальний спосіб уникнення на рік-два значного навчального навантаження, як період безтурботності під час оволодіння професією (пізніше учні з'ясовують, що їхні очікування на легкий навчальний процес не виправдовуються).

Такий стан справ суттєво погіршує ситуацію на ринку праці, де особливо гостро відчувається дефіцит кваліфікованих робітників і є надлишок фахівців із вищою освітою. Значний відсоток з цих фахівців, на жаль, є абсолютною незацікавленими у власній професійній реалізації, або ототожнюють її здебільшого з кар'єрним зростанням, залишаючи поза увагою набуття високої кваліфікації як головного, справжнього її змісту.

Відсутність належної уваги до аспекту професійної самоідентифікації учнів як в родині, так і у освітньому середовищі створює ряд проблем на шляху професіоналізації молодшої особистості, яка в підлітковий перехід-

ний період ще не має чітко сформованого уявлення як про свої можливості, так і про реальні професійні перспективи. Це призводить до прийняття помилкових рішень у виборі напрямку професіоналізації. В. Обносів зазначає, що "молоді люди, які вибирають професію, часто не знають ні основних її характеристик, ні вимог, які вона пред'являє до індивідуально-психологічних якостей майбутнього фахівця, ні реальних життєвих перспектив, пов'язаних з цією професією" [6]. Необґрунтований вибір може в подальшому призвести до небажання працювати за вибраною спеціальністю: процес професійного самовизначення набуває тривалий, затяжний характер, що дорого обходиться державі та негативно позначається на розвитку особистості [4].

Необізнаність учнів про сутність професії, її операціональний характер, про перспективи на ринку праці пов'язана як з недоліками профорієнтаційної роботи з молоддю, так і з несформованими особливостями професійних уявлень. Нерідко хибна професійна самоідентифікація учнів ПТНЗ – це насамперед наслідок недостатнього розуміння змісту і сутності кваліфікованої робітничої праці, в якій є достатньо перспектив реалізувати себе як і у творчому, так і в кар'єрному аспектах.

Слід мати на увазі, що первинні професійні уявлення, на основі яких учні приймають рішення про вибір професії, не являють собою надійний ґрунт для її повноцінного освоєння і потребують поглиблення та конк-

ретизації. Є помилкою вважати, що профорієнтаційна робота з оптантом має закінчуватись на етапі вибору підходящого освітнього закладу. Запорукою успішного професійного самовизначення є також своєчасність введення учня в професію задля зацікавлення нею та активного її освоєння. Невдалий, або запізнений старт у формуванні уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності негативно позначається на професійному розвитку учнів.

При належному професійному розвитку учні починають усвідомлювати не лише суспільно значущі аспекти майбутньої професійної діяльності, але і специфічний, технічний аспект професії. У такий спосіб відбувається перехід від поверхневого сприйняття майбутньої спеціальності до її реальної оцінки. Тому є надзвичайно важливим, щоб уже на етапі вибору професії та на початку професійної підготовки молодь усвідомлювала себе не просто учнями, а майбутніми професіоналами, власна активність яких є запорукою їхнього професійного розвитку. Таке усвідомлення формується не спонтанно, а під дією системно організованих психолого-педагогічних чинників освітнього середовища.

Мета статті: розгляд основних психологічних та соціальних чинників професійної самоідентифікації учнів ПТНЗ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми професійного самовизначення як форма особистісного вибору, що відображає процес пошуку та вироблення особливого ставлення до професійної діяльності з боку індивіда, присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців. Наукові проблеми профорієнтації та психолого-педагогічні основи підготовки учнів до вибору професії представлені у роботах С. Батишева, М. Скаткіна, Є. Клімова, Б. Федоришина. Концепції професійного самовизначення людини присвячені праці Г. Костюка, С. Максименка, С. Рубінштейна, В. Роменця, В. Моляко, В. Моргуна та ін.

Так, Є. Клімов визначив основні чинники, які потрібно враховувати при підготовці оптантів до вибору напряму професійної діяльності; Б. Федоришин здійснив психологічний аналіз особистості учня з профорієнтаційною метою. О. Борисова дослідила проблеми психологічного супроводу особистості на початковій стадії оптації; В. Вострікова визначила основні педагогічні засади професійної орієнтації учнівської молоді в педагогічному процесі; О. Джюра виділив роль освіти в системі чільних факторів професійного самовизначення особистості; Н. Гончарова запропонувала структурно-функціональну систему взаємозв'язку умов профорієнтації, розвитку психологічних особливостей і навчальних досягнень старших підлітків; І. Мачуська виділила основні чинники професійного самовизначення учнів старшої школи; О. Вітвіцька розглянула психологічні умови професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл в процесі профконсультації; Т. Кравченко вивчала вплив батьків на вибір професії учнями.

В сучасних дослідженнях М. Ковтуна, О. Кульчицької, О. Савченка та інших аналізуються адаптація учнів до соціально-економічних умов, професійна орієнтація учнівської молоді на різні види діяльності. Роботи Г. Балла, З. Валієвої, В. Лугового, Н. Побірченко, В. Рибалки та інших присвячені проблемам формування в школярів базових економічних знань та економічного способу мислення.

Дослідження науковців довели, що на професійне самовизначення оптантів впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на постійну увагу дослідників до проблеми професійного самовизначення учнівської

молоді, окремі її аспекти потребують додаткового розгляду і дослідження. Зокрема, потребують детальнішого вивчення компоненти професійного самовизначення молоді: сьогодні в умовах глобалізації та стрімкого технічного прогресу фактори, які впливають на професійну ідентифікацію молоді особистості, розширюються, видозмінюються і набувають нового значення.

Мета статті: розгляд компонентів професійного самовизначення та виділення основних психологічних та соціальних чинників професійної самоідентифікації учнів ПТНЗ.

Виклад основного матеріалу. Різноманіття напрямків і підходів до вивчення процесу професійного самовизначення сприяло появі різних варіантів уявлень про його структуру: єдиної думки стосовно неї наразі не існує у науковій літературі. У практиці профорієнтаційної роботи використовується структура професійного самовизначення, що складається з трьох компонентів – "треба", "хочу" і "можу", запропонована С.Л. Рубінштейном [7] і розроблена Є.О. Клімовим [2]. Власні погляди на структуру професійного самовизначення, його складові висловлювали такі вчені, як Є.М. Борисова [1], О.В. Падалко, П.П. Ансімова, В.В. Кузнєцова, С. Чистякова та ін.

Узагальнюючи науковий досвід і беручи до уваги критерії готовності до професійного самовизначення, запропоновані І. Мачуською [5], пропонуємо розглядати професійне самовизначення як цілісне системне утворення взаємопов'язаних психічних компонентів, що організують "Я-концепцію" професіонала в структурі особистості індивіда.

1) Мотиваційний компонент професійного самовизначення: домінування тих чи інших мотивів, визначення головних потреб, що є основною спонукальною силою вибору професії, прагнення до високих досягнень у ній.

2) Ціннісний компонент віддзеркалює уявлення індивіда про стратегію і мету професійної самоактуалізації, і є носієм особистісного змісту професіоналізації у тій чи іншій сфері.

3) Когнітивний компонент включає професійні уявлення, а також знання про професію і про себе, свої можливості, здібності, самооцінку, професійну спрямованість, життєві цілі, що дозволяють вибирати найбільш відповідні сфери діяльності. Досягнуті в професійному навчанні та трудовій діяльності успіхи чи невдачі значною мірою формують уявлення людини про себе, що впливає на самооцінку, рівень домагань і самосвідомість в цілому.

4) Практичний компонент – наявність у особи певних знань, умінь і навичок, що формуються на основі здібностей, якими володіє індивід на момент початку і впродовж усієї професіоналізації. Здібності, що знаходять розвиток у діяльності, формують комплекси професійно важливих якостей, забезпечуючи подальше зростання в майстерності.

5) Психофізіологічний компонент ґрунтується на індивідуально-типологічних особливостях людини і значною мірою визначає професійну придатність. Кожна професія пред'являє специфічні вимоги до розвитку психічних, фізичних, особистісних особливостей людини. В залежності від предмету праці, виконання роботи вимагає певної швидкості, темпу її виконання, вміння переключатися з одного типу завдань на інший, концентрації уваги, емоційної завадостійкості і т. д., що визначають психофізіологічні дані особистості.

6) Соціальний компонент професійного самовизначення спирається на міжособистісні відносини, що впливають на формування професійної спрямованості, ставлення до престижу професій, вибір рольових професійних характеристик і рівня здобуття бажаного соціального статусу.

7) Афективний компонент включає в себе інтереси, професійні уподобання, оцінка привабливості трудових функцій, ставлення до праці, задоволеність конкретною роботою в професії.

8) Поведінковий (вольовий) компонент включає в себе професійні установки, диспозиції, прагнення до професійного зростання через навчання, отримання досвіду та професійне самовдосконалення, а також вольові та поведінкові акти стосовно рішень про вибір професії, навчального закладу, місця роботи.

На думку Т. Кудрявцева та В. Шегурової, "вибір професії – це лише показник того, що процес професійного самовизначення переходить у нову фазу свого розвитку" [3; с. 52–53]. Наше емпіричне дослідження було спрямоване на з'ясування основних психологічних та соціальних чинників, з яких складаються компоненти професійного самовизначення учнів професійно-технічного освітнього закладу. Досліджуваними виступили учні державного професійно-технічного навчального закладу "Міжрегіональний центр ювелірного мис-

тецтва м. Києва". Всього участь у дослідженні взяли участь 360 осіб. База дослідження орієнтована на підготовку кваліфікованих робітників наступних спеціальностей: ювеліри, секретарі керівника (адміністратори), агенти з туризму, касири торговельного залу.

Для дослідження були використані авторська анкета, методики Є. Клімова "Диференціально-діагностичний опитувальник", "Морфологічний тест життєвих цінностей" В. Ф. Сопова та Л. В. Карпушиної, а також бесіда, методика вивчення результатів діяльності (ознайомлення з результатами успішності та статистикою відвідування уроків учнями). В ході дослідження було отримано наступні результати.

За даними анкетування, тестування, усного опитування та вивчення результатів учнівської діяльності, можна розглянути складові професійного самовизначення досліджуваних як компоненти наведеної вище структури. Зокрема, нами було виділено такі провідні аспекти мотиваційного компоненту професійного самовизначення опитуваних (рис. 1).

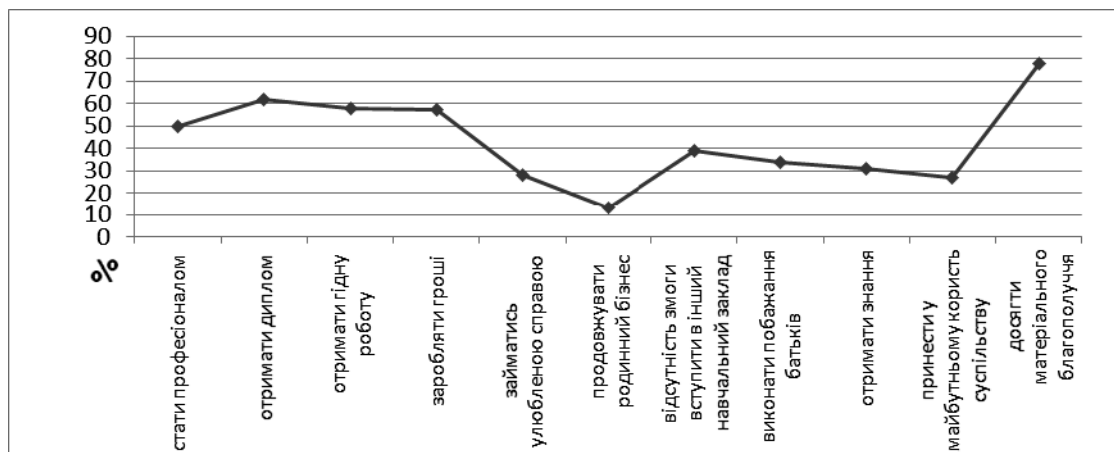

Рис. 1. Основні мотиви професійного самовизначення учнів ПТНЗ

Близько 20 % опитуваних у бесіді зізнались, що навчаються в училищі заради житла, яке гарантує держава, та стипендії. Насамперед це стосується випускників інтернатів, які є найбільш дезорієнтованою категорією підлітків стосовно вироблення стратегій професіоналізації та власного майбутнього загалом.

Аналізуючи дані, можна помітити, що мотиви отримання диплому та гідної роботи превалюють над іншими. Мотиви, які визначають особистісне ставлення до майбутньої професії, зустрічаються в анкетах майже третини учасників опитування, але домінуючого значення для більшості, як можна побачити, вони не мають. Та частина учнів, які прагнуть отримати професію задля продовження родинної справи – здебільшого навчаються на ювелірів і збираються продовжувати родинну професійну династію (явище, специфічне для ювелірної справи).

Значна частина опитуваних (49 %) зізналась, що вступила до ПТНЗ з мотиву неможливості отримання кращої освіти (через брак достатнього рівня знань чи коштів). Ця цифра є дуже вагомим і вона свідчить про те, що значна частка випускників отримала професію випадково і не матиме наміру в ній реалізовуватись. В основі домінуючих мотивів професійного самовизначення, як ми можемо спостерігати, у досліджуваних лежать в першу чергу потреби, пов'язані з отриманням можливості забезпечувати себе фінансово: такі реалії відображують соціально-економічні обставини сучасності та ставлення до них значного прошарку молоді, оріє-

єнтованої на пришвидшене входження в дорослий світ у якості суб'єктів трудової діяльності.

Висновки щодо праксичного, психофізіологічного, та когнітивного компонентів професійної спрямованості досліджуваних учнів ПТНЗ були зроблені за допомогою усного та письмового опитування, а також на основі бесід із педагогами навчального закладу, вивченням результатів діяльності учнів. Досліджуваним було запропоновано описати й оцінити власні навички, які допоможуть досягнути їм успіху в майбутній професії. З'ясувалось, що близько 92 % учнів вважають, що вони мають здібності, вміння та навички, які можна розглядати як основу для їхньої професійної придатності. Між тим, лише 53 % вірно визначають, які саме якості, вміння та навички їм потрібні, виходячи з профілю професії. Найбільш точні відповіді були надані майбутніми ювелірами, серед відповідей яких були поширені наступні: наявність художнього смаку, вміння малювати, прагнення створювати красиві речі, психомоторні навички (точність, вправність, вміння концентруватись та ін.).

67 % опитуваних учнів-ювелірів вважають, що набута спеціальність допоможе їм у майбутньому гарно заробляти. При вивченні стану відвідуваності уроків з'ясувалось, що в учнів-ювелірів найменший процент (7 %) завзятих прогульників, при цьому ці досліджувані є більш мотивованими в навчанні порівняно з учнями інших спеціальностей у ПТНЗ.

Майбутні касири серед власних наявних професійно-важливих якостей виділили наступні (наведено най-

більш поширені відповіді): швидкість, хороша пам'ять, вміння вправно рахувати гроші, комунікабельність. Близько 78 % опитуваних вважають, що отримана спеціальність допоможе їм швидко знайти роботу.

Найменше точних відповідей про якості, які допоможуть у майбутньому вправно виконувати власну роботу, надали майбутні секретарі та агенти з туризму. В розмовах з педагогами з'ясувалось, що ця розбіжність має реальне підґрунтя. Зокрема, в ювеліри йдуть ті, хто підійшов до власного самовизначення більш відповідально, тоді як у секретарі та агенти з організації туризму здебільшого потрапили ті випускники шкіл, що з різних причин не потрапили на навчання у виш. За словами педагогів, парадокс полягає також у тому, що роботодавці здебільшого прагнуть винаймати секретарів, що мають вищу освіту. Учні, що навчаються на секретарів у ПТНЗ, за словами педагогів, в масі мають вузький кругозір та є менш грамотними в усній та писемній мові порівняно з випускниками вишів, що дуже ускладнює шанс працевлаштування за спеціальністю. Самі досліджувані-майбутні секретарі виділяли грамотність як власну необхідну професійну якість лише у 47 % відповідей. Серед інших якостей, які, на їх думку, допоможуть успішно опанувати професію, найчастіше зустрічались працелюбність, уважність, любов до порядку, комунікабельність, гарна пам'ять, здатність виконувати

декілька справ одночасно, швидка реакція, комунікативні навички та організаторські здібності. Більшість опитуваних майбутніх секретарів (74 %) розглядає секретарську роботу як перепустку в офісний світ – світ більших можливостей.

Подібна ситуація і з майбутніми агентами з організації туризму, які досить розпливчато розуміють перелік важливих власних професійних якостей та навичок. Зокрема, лише 63 % серед них виділили організаторські здібності як передумову успішної професійної діяльності, а достатній рівень знань з географії, історії, культурології – про це згадали лише 26 % опитуваних. 39 % опитуваних з цієї групи вважають, що необхідною якістю для агента з організації туризму є знання іноземних мов. Опитування педагогів виявило, що вони оцінюють рівень володіння іноземними мовами в учнів як низький або посередній. 61 % учнів, що навчаються на агентів з організації туризму, прагнуть працювати за спеціальністю, але в усному опитуванні підлітки висловлювали власні сумніви щодо того, чи їм вдасться швидко працевлаштуватися за дипломом.

В межах дослідження когнітивного компоненту виникла необхідність у розумінні специфіки професійної спрямованості учнів ПТНЗ, яка була проаналізована за методикою Є. Клімова "Диференційно-діагностичний опитувальник" (табл. 1).

Таблиця 1

Дані щодо відповідності професійної спрямованості типу майбутньої професії в учнів ПТНЗ

Майбутня професія	Тип професії	Кількість співпадінь типу майбутньої професії з професійною спрямованістю в учнів (%)
Ювелір	"людина-художній образ"	34 %
Секретар, адміністратор	"людина-людина"	48 %
Касир	"людина-знакова система"	69 %
Агент з організації туризму	"людина-людина"	61 %

Як бачимо, серед опитуваних найбільший відсоток співпадінь, коли професійна спрямованість суб'єкта реалізується у вірному напрямку, найбільший серед майбутніх касирів, які добре уявляють характеристики майбутньої професії, пов'язаної із розрахунками, та серед агентів з туризму, що прагнуть і будуть зайняти в обслуговуванні людей. Щодо майбутніх секретарів, то їх професійна спрямованість здебільшого не співпадає з типом майбутньої професії, що свідчить про прорахунки у виборі напрямку навчання. Щодо майбутніх ювелірів, більша частка опитуваних учнів демонструє зацікавлення не стільки роботою з художнім образом,

скільки з технікою та матеріалами. Це означає, що більшості в цій групі за специфікою професійної спрямованості підходять професії, які належать до типу "людина-техніка". Можна спрогнозувати, що значна частка учнів-ювелірів в майбутньому буде мати труднощі із втіленням художнього задуму в металі, або й взагалі відмовиться творчо працювати з ним, зосередивши свою діяльність суто на операціях кріплення, лагодження чи оцінки.

Дослідження соціального компоненту професійного самовизначення учнів ПТНЗ виявило таку картину (рис. 2).

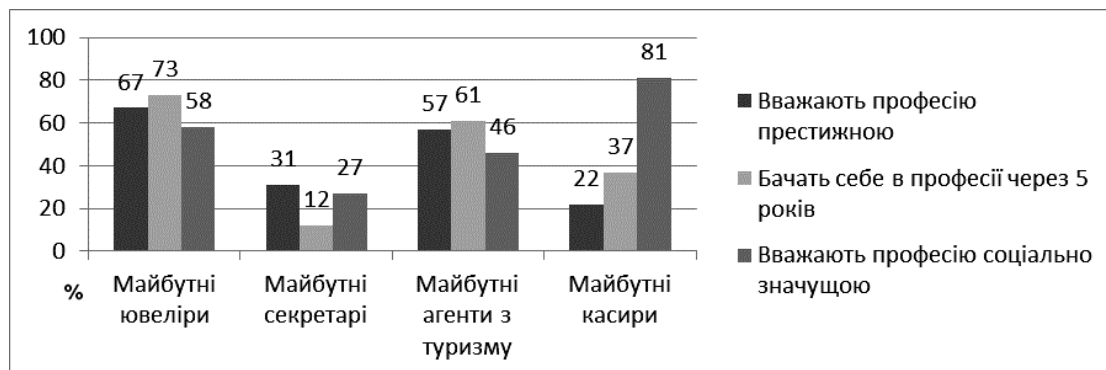

Рис. 2. Рівень розвитку соціального компоненту професійної спрямованості учнів ПТНЗ

Як бачимо, за всіма трьома шкалами соціальний компонент професійного самовизначення є найбільш

сформованим в групі досліджуваних майбутніх ювелірів, тоді як для майбутніх секретарів соціальна значу-

щість професії, її вага та рольова складова у професійному світі уявляються досить невиразно.

Через п'ять років більшою мірою уявляють себе у професії майбутні ювеліри та агенти з туризму, на відміну від секретарів та касирів. Проте у останніх, на відміну від інших груп досліджуваних, найбільш розвинуто відчуття соціальної значущості професії, яку вони набувають.

Дослідження афективного компоненту професійного самовизначення здійснене через аналіз учнівських відповідей щодо привабливості майбутньої професії. Учнів попросили оцінити за стобальною шкалою, наскільки майбутня професія є цікавою для них, наскільки приємною є практична робота, визначити рівень свого задоволення від оволодіння професійними навичками. Дані розподілились наступним чином (рис. 3).

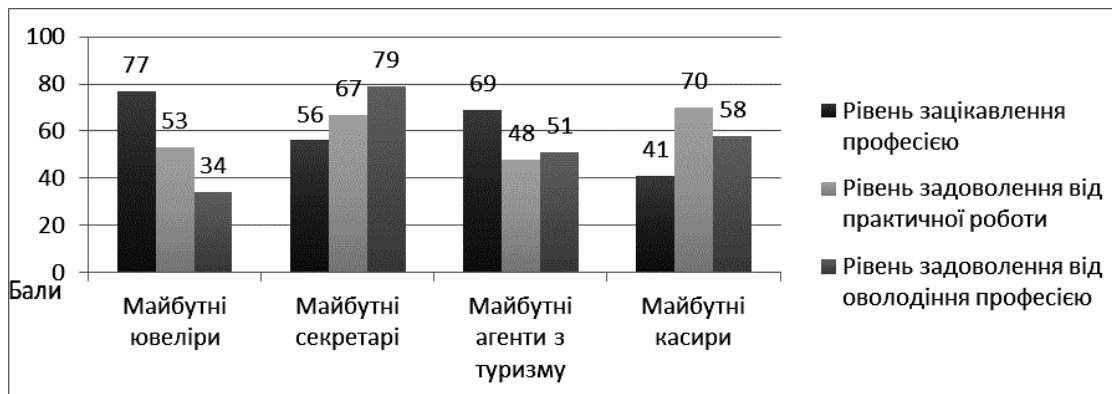

Рис. 3. Середні показники самооцінки рівня розвитку афективного компоненту професійної спрямованості учнів ПТНЗ

Аналіз афективної складової професійного самовизначення показав, що найбільше зацікавлення майбутньою професією спостерігається у майбутніх ювелірів та агентів з організації туризму, тоді як учні, що навчаються на секретарів та касирів ставляться до професії більш стримано. При цьому останні мають вищий рівень задоволення від практичних робіт. Найнижчий рівень задоволення від практики – у ювелірів, оскільки освоєння професії досить кропітке і вимагає посидючості, вправності та стійкості до неминучих невдач.

Досить специфічним виявилось дослідження поведінкового компоненту професійного самовизначення учнів ПТНЗ. Те, як поведінковий компонент професійного самовизначення реалізується у вчинках, можна було дослідити за допомогою оцінки наступних факторів: 1) успішність навчання; 2) рівень відвідуваності уроків; 3) самостійність у виборі професії; 4) наявність підробітку за спеціальністю. Перші два фактори досліджувались через аналіз навчальної документації, два інших – через запитання в анкетах.

Відповідно до аналізу навчальної документації, середні бали по спецпредметах виявились загалом вищими в групах майбутніх ювелірів та касирів, тоді як найнижчі – в групах майбутніх секретарів. Викладачі пояснюють це різною мотивацією до навчання: серед цих учнів набагато менше таких, що вибрали навчання спонтанно, тоді як майбутні секретарі часто обирають навчальний заклад в останній момент. В групах адміністраторів з туризму середні показники успішності є вищими від секретарських: значна частка учнів мотивована на отримання знань і обирала майбутню професію більш відповідально. Абсолютно ідентичними виявились результати аналізу відвідуваності уроків: в групах ювелірів найменше пропусків уроків за навчальний рік. Наступними за якістю відвідування йдуть майбутні касири, адміністратори з туризму; а ось секретарі – на останньому місці.

За ступенем самостійності й усвідомленості у виборі професії результати розподілились наступним чином (рис. 4).

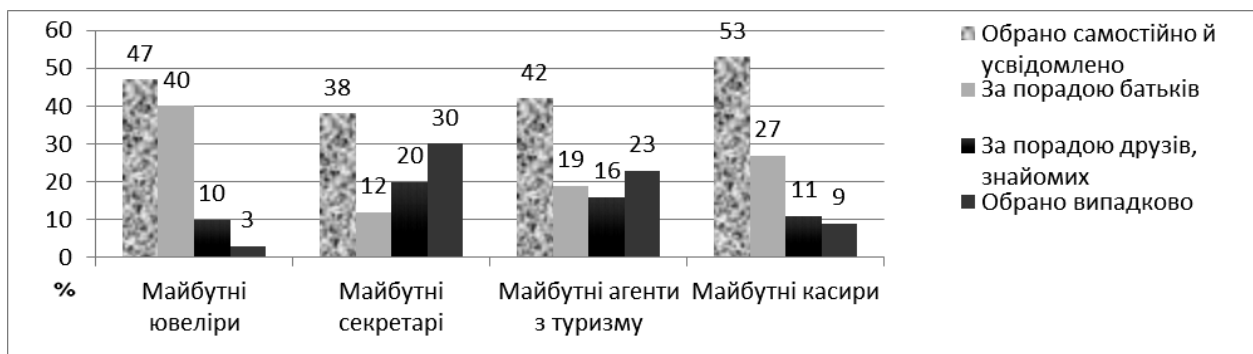

Рис. 4. Результати опитування щодо фактору самостійності у виборі майбутньої професії в учнів ПТНЗ

Як бачимо, найбільш самостійними у виборі майбутньої професії виявились касири (53 %). Серед учнів ювелірної справи майже однакова кількість тих, хто обирає професію самостійно (47 %) і за порадою батьків (40 %). Це пояснюється тим, що ювелірна справа – це професія, де досить поширене явище трудових династій. Серед майбутніх агентів з організації туризму

відсоток тих, хто обрав спеціальність самостійно – 42 %. Значний відсоток досліджуваних цієї групи зізнались, що обирали професію спонтанно, випадково (23 %). Найнижчі показники самостійного свідомого вибору професії вже очікувано у майбутніх секретарів – 38 %, і відповідно, показники спонтанного вибору професії у цій групі досліджуваних є найвищими серед ін-

ших – 30 %. В цілому, можна відзначити, що лише 45 % учнів училища обирали майбутню професію цілком самостійно й усвідомлено.

Опитування щодо наявності підробітку в учнів за спеціальністю показало такі результати (рис. 5).

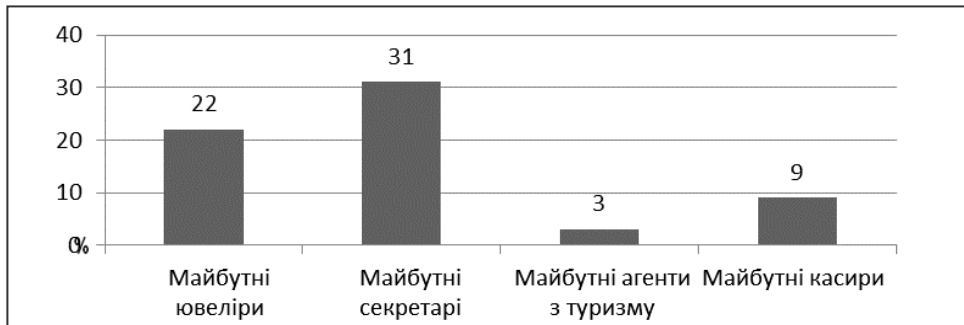

Рис. 5. Дані щодо опитування учнів ПТНЗ стосовно наявності підробітку за майбутнім фахом

Серед тих, хто підробляють відповідно до професійного фаху, виявилось найбільше касирів (31 %), яких працювати охоче беруть різні торговельні точки. Серед учнів ювелірної справи таких виявилось теж чимало – 22 %. Секретарями, адміністраторами підробляють близько 9 % учнів за відповідним майбутнім фахом. Найменша кількість працюючих – серед майбутніх агентів з туризму, їх виявилось лише 3 %. Загалом роботу за професією вже мають 16,4 % учнів училища.

Розуміння ціннісного підґрунтя особистості дає розуміння специфіки й перебігу процесу її професійного са-

мовизначення. Нами було досліджено, якими цінностями керуються сучасна молодь, що проходить початкові етапи на шляху професіоналізації. Вивчення ціннісної сфери учнів ПТНЗ здійснювалось за допомогою методики "Морфологічний тест життєвих цінностей" В.Ф. Сопова та Л.В. Карпушиної. Були розглянуті термінальні цінності, якими керуються учні професійного училища, а також життєві сфери, в яких реалізуються ціннісні устремління (рис. 6, отримані дані наведено у стенах).

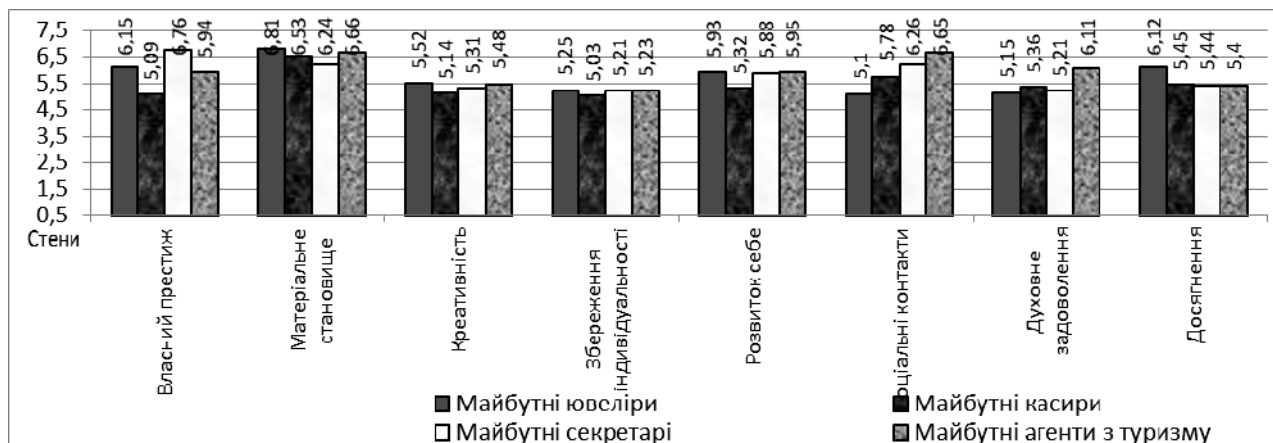

Рис. 6. Ієрархія термінальних цінностей в учнів професійного училища

Встановлено, що найвищі рейтинги в учнів професійного училища мають цінності матеріального становища, власного престижу та соціальних контактів. Зовсім не випадково першими в рейтингу цінностей усіх груп досліджуваних виступають матеріальні. За окремими виключеннями (здебільшого із когорти ювелірів), у ПТНЗ навчаються вихідці із незаможних верств, тому зрозуміло, що поліпшення власного матеріального стану – одне із домінуючих устремлінь учнів.

Нижчі рейтингові позиції займають цінності креативності та збереження індивідуальності. Це можна пояснити тим, що в поточний момент творча діяльність як складова майбутньої професії, а також власний, індивідуальний стиль професійної майстерності на даному етапі професіоналізації учнями не усвідомлюється або ігнорується.

Застосована методика також дає можливість дослідити життєві сфери опитуваних, на яких вони зосереджені в поточний момент. Це дає можливість повніше простежити, яким чином реалізуються у поведінці учнів їхні ціннісні устремління (рис. 7, дані наведено у стенах).

Отримані дані свідчать, що на першому місці серед життєвих сфер, у яких переважно реалізують себе в поточний момент досліджувані, це сфера освіти і навчання (найвищий рейтинг), сімейне життя (друга позиція у рейтингу), а ось професійне життя займає третю рейтингову позицію. Можемо відзначити, що цей результат є цілком прогнозованим, оскільки сфера професійного життя учнями ще уявляється досить примарно, тоді як освіта й родинні відносини – це та реальність, у якій перебувають досліджувані в поточний момент.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Професійне самовизначення можна розглядати як структурне психічне утворення, що визначається специфікою взаємопов'язаних компонентів: ціннісного, мотиваційного, практичного, когнітивного, соціального, афективного, психофізіологічного та поведінкового. Кожен компонент формується під впливом особистісних психологічних та соціальних чинників, що вкупі здійснюють визначний вплив на хід професіоналізації особистості.

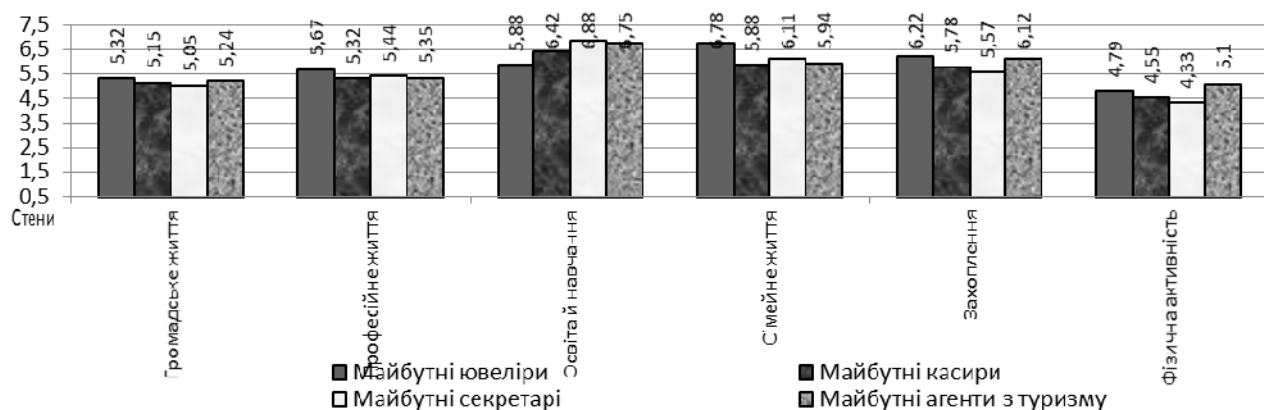

Рис. 7. Рейтинг життєвих сфер учнів ПТНЗ

В ході емпіричного дослідження був здійснений внутрішньоконфідентний аналіз професійного самовизначення учнів професійно-технічного навчального закладу. Зокрема, було встановлено, що в компонентах професійного самовизначення досліджуваних поєднуються такі фактори, які одночасно можуть бути і співзвучними професійній спрямованості особистості, так і вступати у протиріччя з нею.

Під час дослідження було розглянуто, яким чином той чи інший компонент професійного самовизначення впливає на формування сучасного і майбутнього професійного "Я". Виявлено, що частка компонентів професійного самовизначення у значної частини учнів ПТНЗ формується під впливом чинників, які віддзеркалюють сучасні соціально-економічні реалії і прямо не пов'язані з ситуацією усвідомленого професійного вибору чи розвитком певних здібностей, реалізацією інтересів, маючи характеристики випадковості, ситуативності, пристосування та найлегшого шляху в існуючих обставинах.

Це стосується і специфіки мотивації вибору професії як можливості швидкого отримання диплому, й відсутності істинної зацікавленості у майбутній професії, і неможливості виконувати майбутню роботу внаслідок відсутності необхідних когнітивних та психофізіологічних передумов (що часто не усвідомлюється, не осмислюється) у значної кількості досліджуваних учнів.

Вважаємо, що аналіз структури професійного самовизначення в розрізі кожного компонента може виступати достовірним способом оцінки групових професійних устремлінь та якості здійсненого професійного відбору під час профконсультаційних та профдіагностичних заходів для опантів та інших осіб, що знаходяться на різних стадіях професійного становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисова Е. М. Профессиональное самоопределение: личностный аспект : дисс. ... д-ра психол. наук / Борисова Елена Михайловна. – М., 1995. – 411 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Евгений Александрович Климов. – М. : Издательский центр "Академия", 2005. – 304 с.
3. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–59.
4. Кудрявцев Т. В. Влияние характерологических особенностей личности на динамику профессионального самоопределения / Т. В. Кудрявцев, А. В. Сухарев // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 86–93.
5. Мачуська І. М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників / І. М. Мачуська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2013. – Вип. 17(1). – С. 474–482.
6. Обносов В. Н. Индивидуальные особенности профессиональных представителей и их влияние на профессиональное самоопределение учащихся ПТУ / В. Н. Обносов // Новые исследования в психологии. – 1987. – № 2. – С. 25–28.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2004.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.16

Бончук Наталья, асп.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПТУЗ

В статье рассматривается проблема профессионального самоопределения учащихся профессионально-технического училища. Представлены результаты эмпирического исследования профессионального самоопределения учащихся, выделены и проанализированы его компоненты. В пределах каждого компонента рассмотрены социальные и психологические факторы, которые влияют на формирование у исследуемых профессионального "Я". Выяснено, что эти факторы могут быть как соответствующими профессиональной направленности личности, так и вступать в противоречия с ней. Установлено, что часть компонентов профессионального самоопределения у значительной части учащихся ПТУЗ формируется под влиянием факторов, прямо не связанных с ситуацией осознанного профессионального выбора, развитием определенных способностей, реализацией интересов и т. п., имея характеристики случайности, ситуативности, приспособления к жизненным обстоятельствам. Анализ профессионального самоопределения в разрезе компонентов предлагается в качестве средства оценки перспектив профессионального отбора и обучения опантов.

Ключевые слова: профессионально-техническое образование, профессиональное самоопределение, компоненты профессионального самоопределения.

Bonchuk Nataly, post-graduate,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE PECULIARITIES OF THE PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF THE PTEE STUDENTS

This article concerns the problem of self-determination of the Professional Technical Educational Establishment students. The results of empirical research of students' professional self-determination are presented and its components are highlighted and analyzed. In the limit of each component, the social and psychological factors are studied, which influence a formation of the professional "I". It is identified that these factors might be as the ones corresponding the professional self-determination, so as the ones conflicting with it. It is ascertained that the part of the components of the professional self-determination of the PTEE students is formed under the influence of such motives not directly connected to the situation of a realized professional choice, development of a certain competence, realization of peculiar interests etc., and has got the characteristics of accident, situational, adaptation to the life's circumstances. The analysis of the professional self-determination in the layer of components is proposed as the means of valuation of a perspective professional selection and an education of optants.

Keywords: professional technical education, professional self-determination, components of the professional self-determination.

УДК 159.99

Іоланта Бочкарьова,
магістр, військ. психолог, Т. Зайчикова,
Збройні сили України, 93 ОНБ

НАРОДНА ЛЯЛЬКА ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ОБ'ЄКТ У ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНІЙ РОБОТІ З ЖІНКОЮ

Стаття присвячена аналізу потенціалу слов'янської вузлової ляльки в сучасному психотерапевтичному середовищі (лялькотерапія, метод арт-терапії). Розглядається феномен етнічної ляльки як психотерапевтичного об'єкта. Показана універсальність слов'янської ляльки в терапевтичній практиці психодинамічного підходу, юнгіанського аналізу, транзактного аналізу і гештальт-терапії. Народна лялька представлена як унікальний засіб в психотерапевтичній роботі з жінками. Ключові слова: народна лялька, лялькотерапія, універсальний символ, жінка, психотерапевтичний об'єкт.

У наслідок стресів, порушення соціально визначених гендерних ролей, особистісних криз сучасна жінка опиняється сам на сам з багатьма проблемами. У неї з'являється бажання торкнутися давніх народних джерел, емоційно опертися на традицію, зберегти "суто жіноче" у виснажуючій боротьбі за статеву рівність. Про це свідчить надзвичайна популярність усіляких майстер-класів з національних ремесел, у тому числі і роботи з народною лялькою.

Основна мета нашого дослідження – розглянути народну ляльку як ресурсний об'єкт у психотерапевтичній роботі з жінками. Показати можливості і актуальність елемента народної традиції в сучасному психотерапевтичному просторі.

Лялькотерапія, як метод арт-терапії, стає дуже популярним в Україні, і як вже зазначалось вище, тема народної творчості як ніколи актуальна в сучасному світі, що наповнений стресами різного походження – від жорсткої конкуренції на роботі до певних негараздів у родинному колі.

Американський психолог К. П. Естес так показує значущість взаємозв'язку сучасного психотерапевтичного процесу з прикладною народною творчістю: "Я намагаюся передати своїм пацієнткам знання, навчаючи їх старовинних ручних ремесел, у тому числі і символічного мистецтва виготовлення талісманів. Це може бути все що завгодно, від простих паличок, оплетених стрічкою, до складної скульптури" [7, с. 27]. До таких стародавніх ручних ремесел відноситься і вузлова лялька, і саме про таку ляльку йдеться у даній статті.

Відомий український дослідник ляльки О.С. Найдено пише: "Щось привабливе й щось небезпечне криється в ляльці, складне, таємниче, не до кінця розкриті. Ляльку можна любити, вивчати, створювати, але загравати з нею не рекомендується. Разом з іманентною логікою в ляльці присутня і трансцендентна алогічність.

XX ст. – століття масок, манекенів, опудал, ідолів, які перетворюються на пам'ятники, і пам'ятників, які стають ідолами, – зблизило ляльку з людиною, відкрило в людині багато лялькового, а в ляльці – людського.

Лялька. В принципі, не є річчю, предметом. Вона є атавістично-образною подобою людини, пов'язаною з останньою споріднено-родовими або містично-відчуженими зв'язками" [4, с. 5]. Найдено також зазначає, що "...народна автентична лялька, незважаючи ні на що, виявилася життєво стійкою, здатною функціонувати, розвиватися" [4, с. 6].

За Тарариною [5], лялькотерапія – це метод психологічної корекції різноманітних станів за допомогою ляльок. Вона окреслює таке коло завдань лялькотерапії:

- значно розширює спектр особистісних ролей;
- опрацьовує тему особистої зовнішності і образу "Я";
- сприяє підвищенню самооцінки, впевненості в собі.

Лялькотерапія допомагає людині актуалізувати ресурси; дозволяє наділяти ляльку станами і можливостями, яких в нього немає, але він хотів би їх мати і розвивати. Також, взаємодіючи з лялькою,

створюючи її, трансформуючи, людина здатна позбутися деяких обмежуючих переконань, минулими образами самого себе, травмуючими станами.

Основними функціями лялькотерапії прийнято вважати такі [5, с. 109]:

- комунікативні – (формування емоційного контакту в колективі);
- релаксаційні – (зняття емоційної перенапруги);
- виховні – (психокорекція прояву особистості у ігрових моделях життєвих ситуацій);
- розвиваючі – (розвиток психічних процесів – пам'яті, уваги, сприйняття, моторики);
- навчальні – (збагачення інформацією про навколишній світ).

Існує досить багато видів ляльок, які використовуються в лялькотерапії:

- пальчикові;
- ростові;
- маріонетки;
- тканинні тощо.

Термін "лялькотерапія", як правило, вживається в контексті психотерапевтичної взаємодії ляльки і дитини, найчастіше при цьому використовуються засоби лялькового театру. Такий підхід практикується в багатьох країнах світу.

За визначенням Л. Г. Гребенщикової, дію лялькотерапії можна оцінити таким чином [1]:

- виготовлення ляльки, маніпулювання нею приводить до усвідомлення проблеми, розміркування над нею і пошуку рішення;
- засобами для досягнення катарсису є програвання і проказування своїх проблем за допомогою ляльки;
- на думку багатьох психологів, ляльки дозволяють відчувати себе захищеними при вирішенні і освоєнні нових способів поведінки та комунікації;
- виготовлення і маніпулювання ляльками здатне знімати нервову напругу, агресію.

Коли дівчинка грає з лялькою, вона проживає у грі частину свого сьогодення і вчиться граючи. Вона переказує казки і розігрує їх за ролями, закріплюючи основні функції жінки у соціумі, використовуючи "безпечні канали для комунікації" [2]. Саме безпека образу ляльки приваблює до себе і усуває боязкість перших кроків у тривожну подорож до самої себе.

Коли доросла жінка бере в руки ляльку, то підсвідомо звертається до свого минулого – до дитинства. Її пам'ять висвітлює факти й події, які, як гадається, втратили зв'язок з теперішнім дорослим життям і ніби не мають нині особливого значення і впливу. Згадується як гралось у ляльки, чи приємні були ці ігри, які ляльки були улюбленими, їх ім'я та хто їх дарував. Такий "іграшковий" матеріал оголює дуже багато дорослих тем, а сама лялька виявляється вмілим провідником у дослідженні жінки самої себе.

Чому ж звернення жінки до народної ляльки може бути таким цілющим у наші дні? У ситуації розмитості, а інколи і зміни гендерних ролей, як зазначалось вище,

© Бочкарьова Іоланта, Зайчикова Т., 2017

народна лялька є сильнішою і актуальнішою за інші терапевтичні об'єкти лялькотерапії. За слов'янською традицією, лялька – це насамперед носій жіночого образу, лаконічного і максимально змістовного. Вона – потужний національний символ, за яким стоїть багатовікова традиція – "захист предків". Про це говорить і Д. Хломов: "Незважаючи на нашу різницю в культурі і освіті, часто у творчості ми звертаємось до архаїчної мови – мови і системи, на якій збудовано базове (архаїчне) виживання..." [3, с. 36].

З давніх-давен народ вибудовував систему самодопомоги і захисту психіки в складних емоційних ситуаціях, тому традиційна лялька має великі терапевтичні можливості. У давнину вона супроводжувала людину у всіх відповідальних моментах життя – від народження до смерті, від перинатальних до посмертних обрядів. Це був жіночий життєвий цикл поряд з лялькою. Можна сказати, що самі жінки вигадали гру в ляльки протягом всього життя. Від дівчинки до жінки, від жінки до дівчинки – подорож ляльки безперервна і вже неможна сказати, яка з її ролей найбільш значуща. Її феномен у багатofункціональності – вона може бути іграшкою, обрядовим елементом, талісманом, посередником і терапевтичним об'єктом.

В наші дні народна лялька частіше сприймається як елемент фольклору, витвір мистецтва, і предмет колекціонування. Разом з тим і в сучасному світі лялька з успіхом виконує ті ж самі функції що і в слов'янській традиції, оскільки значущий психологічний контекст присутній у всіх проявах феномену народної ляльки. Сама назва ляльок говорить про їх призначення: Утішниця, Нянюшка, Мамка, на Заміжжя, Баба, Багач, Подорожниця, Нерозлучники, "на Щастя", Ведуча (та, що веде по життю) та інші.

Робота з лялькою можлива і в індивідуальному і в груповому форматах.

Як зазначають більшість жінок, що перебували у стресовому стані, робота з лялькою схожа на своєрідну медитацію, в процесі якої відбувається зустріч із самою собою. Українська художниця, майстриня народних ляльок Л. Тесленко-Пономаренко підтверджує це: "В народній культурі – вишивці, фольклорі – часто використовували метод повторного руху, зображення або дії. Коли людина робила щось своїми руками, вона нібито входила в медитативний стан" [6].

Універсальність ляльки, як терапевтичного об'єкту в тому, що вона ресурсна в різних психотерапевтичних підходах. Розглянемо детальніше, як вона може використовуватись у психотерапевтичних напрямках.

У психодинамічному підході лялька здійснює зустріч з Іd. Вона також може виступати посередником між Іd та Его. Образ ляльки розслаблює, занурює в своєрідний стан транс, призупиняє раціоналізації свідомості, переборює захист Его та надає можливість зустрічі з частиною підсвідомого і, таким чином, є посередником між ними. Ми опускаємось на дно свідомості, та, за допомогою тієї ж ляльки, легалізуємо частини підсвідомості, виводячи їх в область розуму.

Ілюстрацією може бути два випадки з нашої практики, де в роботі з клієнтками був застосований метод лялькотерапії (використовувались саме етнічні ляльки).

Перший випадок, це випадок жінки, яка знаходилась у стресовому стані через професійне вигорання. В якості арт-терапевтичної техніки їй було запропоновано зробити ляльку Стовбушку. Лялька-Стовбушка – самий древній і головний образ слов'янської народної ляльки. Її основою є чоловіче начало у вигляді скрутки, стовпчика, опори. Міцна опора – це генетика, світогляд, виховання, система цінностей, статус. Жіноче начало надає ляльці її зовнішній вигляд і визначає призна-

чення. Стовбушка – образ родючої, міцної, турботної, хазяйновитої, розумної жінки.

За словами жінки, що робила Стовбушку, вона повністю віддалася процесу "створення самої себе". Вона зауважила, що їй треба було на деякий час побути дитиною. Жінка поринула в щасливі дитячі спогади, коли вона почувалася спокійно і комфортно, займаючись улюбленою справою. І після роботи з лялькою пригадала одну зі своїх дитячих фантазій про те, ким вона мріяла стати. Жінка здивовано зазначила чого саме їй не вистачало у професії. Зустріч з дитинством і звернення до забутих мрій надали стимулу до розширення зони комфорту і навіть пошуку нових професійних горизонтів. У процесі роботи з лялькою у цієї жінки особливу реакцію визвало чоловіче начало – стовпчик. Скручуючи стовпчик вона радісно крикнула: "Яка гарна опора!"

В іншому прикладі молодій жінці перед початком терапії було запропоновано обрати для роботи одну з шести народних ляльок: Стовбушка, лялечка "на Щастя", Ведучка, Хазяюшка, Дівка-Баба, Дзвіночок. Вона обрала Стовбушку. Жінка з задоволенням тримала Стовбушку в руках, але коли почула, що основа ляльки символізує чоловіче начало, гнівно відкинула її від себе. У той час вона була в складних відносинах зі своїм молодим чоловіком і коливалась щодо розриву відносин з ним. Вона не захотіла більше брати в руки Стовбушку, а вибрала Лялечку "на Щастя" (образ маленької безтурботної дівчинки) і зазірнувши їй під спідничку зраділа, що там нема нічого чоловічого.

Ці два приклади показують які протилежні реакції можуть бути на один і той самий вид ляльки. Конструкція ляльок є такою, що під час їх створення процес діагностики і терапії включається одночасно.

У юнгіанському аналізі народна лялька може відобразити широкий спектр жіночих архетипів, наприклад:

- Стовбушка – заміжня жінка. У класичної ляльки-Стовбушки Аніма і Анімус є одним цілим. Жіноча частина виявляє себе тоді, коли до стовбура прив'язуються груди, надівається спідниця і зав'язується баб'яча хустка. Така структура ляльки допомагає досліджувати чоловічу і жіночу частини жінки.

- Лялечка "на Щастя" – образ маленької дівчинки з довгою косю.

- Крупенічка – домашня господиня (основа ляльки: мішечок із зерном).

- Дівка-Баба – лялька перевертень (з однієї сторони заміжня жінка, з іншої – молода незаміжня дівка).

- Ведучка – мати, що веде перед собою маля.

У досвіді закордонних психологів можна знайти згадування саме про слов'янську народну ляльку яка застосовується в якості терапевтичного об'єкта у роботі з жінкою. Наприклад, юнгіанський аналітик К.П. Естес [7], використовуючи жіночий архетип у казці про Василису, розглядає її ляльку як внутрішній жіночий дух, голос внутрішнього розуму, внутрішнє знання і внутрішню свідомість. Вона пише, що лялька "...подібна до маленької пташки, яка з'являється у важку хвилину й шепоче героїні на вушко необхідну пораду, виявляє скритого ворога і підказує як діяти" [7, с. 94].

З точки зору гештальт-терапії, лялька – це безпечна точка контакту, місце, в якому жінка зустрічається і контактує з іншими особами, оточуючим середовищем. Тут лялька також може використовуватися в якості об'єкта переносу, при цьому створюються свої або вибираються вже готові типи ляльок.

У контексті гештальт-терапії дуже цікавим є образ ляльки Дівки-Баби.

Слов'янська традиція стверджує, що в кожній жінці є дві іпостасі одного цілого, і лялька Дівка-Баба, що дійшла до нас, підтверджує це. Слово "гештальт" означає

"цілісність", "образ" і тут, в одному образі ляльки поєдналися дві соціальні ролі жінки: заміжня жінка і дівчина на виданні (у сучасному світі – це свободна жінка). Основою ляльки є той самий чоловічий елемент – скрутка, на одному кінці якого знаходиться Дівка, на іншому – Баба. Обертаючи ляльку можна налаштуватися і гармонійно переходити з одного стану в інший не порушуючи цілісності жіночого образу.

Дівка допоможе настроїтись на заняття улюбленою справою, подумати про себе, помріяти, відпочити. Коли ж приходить час серйозних і відповідальних справ, достатньо перевернути лялечку і скрити безтурботну Дівку. На допомогу прийде Баба – зважена, витривала, надійна, мудра. В одному випадку лялечка допомагає здійснити перехід від безтурботної юності до відповідальної зрілості, в іншому – розібратися із соціальними ролями і якісно поєднувати їх у своєму житті.

Показовою є робота жінок із цією лялькою. Проблема роль завжди пов'язана із сильними емоціями, майже до відторгнення одного з образів (нервування, переробка деталей багатьох разів). Небажання асоціюватися з Бабою або Дівкою видно по тому які емоції жінки проявляють, роблячи ляльку.

"Творчість дозволяє поставити той надзвичайний експеримент, коли наш клієнт може переступити межі свого страху змінювання і пограти з можливостями свого поля. Розмістити в ігровій ситуації терапевтичної сесії те, що не є звичним для розміщення у звичайному житті. Спробувати іншу систему зв'язків і відносин, розміщуючи свої почуття, змінюючи дистанцію в ігровій "ляльковій" ситуації, клієнт отримує казкову можливість подивитись на своє змінення під різними кутами з позиції значущих людей..." Д.Н. Хломов [3, с. 39].

У рамках трансактного аналізу образи ляльок, сформованих народною традицією, легко можуть виступати у ролі дитини, дорослого і батьків. Тут вузлові ляльки доречні у програванні індивідуальних жіночих "сценаріїв" і реконструюванні жіночого образу.

- Дитина – Пеленашка (немовля), лялечка "на Щастя";
- Дорослий – Стовбушка;
- Батьки – Ведучка, Мати з немовлям, лялька Сім'я.

Бочкарева Иоланта, магистр, воен. психолог,
Зайчикова Т., Вооруженные силы Украины

НАРОДНАЯ КУКЛА КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ОБЪЕКТ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ЖЕНЩИНАМИ

Статья посвящена анализу потенциала славянской узловой куклы в современном психотерапевтическом среде (куклотерапия, метод арт-терапии). Рассматривается феномен этнической куклы как психотерапевтического объекта. Показана универсальность славянской куклы в терапевтической практике психодинамического подхода, юнгианского анализа, трансактного анализа и гештальт-терапии. Народная кукла представлена как уникальное средство в психотерапевтической работе с женщинами.

Ключевые слова: народная кукла, куклотерапия, универсальный символ, женщина, психотерапевтический объект.

Bochkarjova Iolanta, Zaichikova T.
The armed forces of Ukraine

FOLK DOLLS AS A UNIVERSAL OBJECT IN PSYCHOTHERAPEUTIC WORK WITH WOMEN

The article is devoted to the analysis of the potential of Slavic rag doll in modern psychotherapeutic practice (Doll-therapy, the method of Art-therapy). It examines the phenomenon of ethnic dolls as psychotherapeutic object, as well as shows the versatility of slavic dolls in therapeutic practice of psychodynamic approach, Jung's analysis, transactional analysis and Gestalt-therapy. A folk doll represents a unique tool in psychotherapeutic work with women.

Key words: folk doll, Doll-therapy, a universal symbol, woman, psychotherapeutic object.

Висновки. Основна "робота" ляльок ведеться в галузі дитячої психології і увага фахівців зосереджена саме там. Стійка асоціація ляльки з дитиною заважає їй розширити межі та вийти за рамки традиційної зціпки. Основними психотерапевтичними досягненнями в роботі з дорослими за допомогою народної ляльки, можуть похвалитися ентузіастами-аматори народної творчості, що проводять майстер-класи із цього напрямку. Вони перші відкривають у своїх підопічних дивовижні психологічні зміни і інсайти під час скручування простих шматочків тканини.

Феномен народної ляльки ще не достатньо вивчений в рамках психотерапевтичного процесу. Простота й привабливість образу водночас, ясність призначення кожного виду ляльки робить її перспективною в психотерапевтичній роботі з "Я-концепцією", гендерною ідентичністю, стресом, підвищенням самооцінки, кризисним станом, розв'язанням внутрішніх конфліктів. Сама традиція і незрима пам'ять предків наповнює ляльку психологічним ресурсом в роботі з жінками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гребенщикова Л. Г. Основы куклотерапии /Л. Г. Гребенщикова // Галерея кукол. – СПб. : Речь, 2007. – 80 с.
2. Джинотт Х. Дж. Групповая психотерапия с детьми / Х. Дж. Джинотт // Теория и практика групповой терапии / Пер с англ. И. Романовой. Науч. ред. Е. Рыбина – 2-е изд. – Изд-во Института психотерапии, 2005. – 272 с.
3. Хломов Д. Н. Специальный выпуск "Арт-терапия в гештальте" / Д. Н. Хломов // Сборник материалов Московского Гештальт-института. – Общество Практикующих Психологов "Гештальт-подход", 2012. – 95 с.
4. Найден О. С. Украинская народная кукла /О. С. Найден. – К. : ВД "Стилос", 2007. – 240 с.
5. Тарарина Е. В. Практикум по арт-терапии: шкалулка мастера : Научно-методическое пособие / Е. В. Тарарина. – Луганск : Элтон-2, 2013. – 160 с.
6. Филипенко И. Терапия куклой / И. Филипенко // Газета "День". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/obshchestvo/terapiya-kukloy>
7. Эстес К. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях / К. П. Эстес / Пер. с англ. Т. Науменко. – М. : ООО "София", 2006. – 496 с.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.16

УДК: 159.956.4

Світлана Васьківська, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Марія Шулик, психолог, Київ

М'ЯЗОВИЙ ЗАТИСК ЯК ФОРМА ПЕРВІСНОГО ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ

У статті розкриваються результати дослідження, яке емпірично підтверджує існування зв'язків між психологічними захистами, ранніми батьківськими настановами/заборами та м'язовими затисками в тілі людини. За нашими висновками м'язові затиски складають архаїчну неусвідомлену основу подальшого формування різноманітності психологічних захистів особистості взагалі. Вони з'являються ще тоді, коли функціонування психічної сфери не десоматизоване. Аналіз архітекτονіки м'язових затисків дозволяє говорити про окремий онтогенетично первинний механізм психологічного захисту – протосому. Прояви цього утворення специфічні для кожного конкретного індивіда та закарбовуються в "Я-образі". У зв'язку з раннім формуванням, переживання з тіла не мають можливості бути відреагованими, вони накопичуються та проявляються в нових, ще складніших симптомах. Представлення виявлених зв'язків конкретних механізмів психологічного захисту з особливостями затисків полегшить нам роботу в терапії, даючи змогу працювати з утвореннями довербального періоду.

Ключові слова: Соматопсихологічне реагування, архітектоніка м'язових затисків, психологічний захист, протосома, ранні батьківські настанови та заборони.

Вперше про психологічний захист заговорив З. Фрейд, з того часу дослідження даного феномену постійно продовжуються. Психологи й сьогодні продуктивно працюють над тим, щоб структурувати та систематизувати знання про психологічні захисти та копінг-стратегії особистості [12]. Метою нашої статті є емпірико-статистичне підтвердження того, що механізм дії психологічних захистів "укорінений в тілі", тобто пов'язаний з тілесністю особистості.

Свого часу З. Фрейд стверджував, що "Я є перш за все тілесне вираження Я" [7]. Відтак, ми припускаємо, що базовою формою психологічного захисту є в першу чергу м'язове реагування, а всі відомі нам психологічні захисти формуються вже на основі сформованої архітекτονіки м'язових затисків. Відтак, кожному конкретно-психологічному захисту відповідає своя мозаїка тілесного напруження.

Об'єктом нашого дослідження є м'язовий затиск, як одиниця тілесного напруження, яке виникає при формотворчих обмеженнях природного реагування в процесі соціалізації людини. **Предметом** дослідження є співвідношення тілесних затисків та психологічних захистів особистості.

Методологічним підґрунтям для нашого емпіричного дослідження слугували концепції зв'язку пригнічених емоційних реакцій із виникненням тілесних відповідників – панцир, характер, особливості тілесної вистройки (В. Райх, О. Лоуен, А. Сафонов, М. Пальчик та ін.), трактовка розвитку фізичних розладів Ф. Александера, М. Сандомирського, В. Бройтігама та ін., концепції тілесності, розроблена Тхостовим, єдність фізіологічних та психологічних механізмів у виникненні розладів схеми та образу тіла (М. Шур, П. Шільдер, М. Фельденкрайз та ін.), погляди Д. Леонтьєва на формування тілесного "Я" особистості (Д. Леонтьєв, А. Налчаджян).

Згідно більш детальних сучасних досліджень (біосинтез, бодинаміка) будь-який досвід закарбовується не лише в психіці, але й в тілі людини у вигляді гіпо- чи гіпертонусу відповідних частин тіла (Д. Боаделла, Л. Марчер). Дослідники галузі переконують, що цей контур можна зауважити як неозброєним оком (огляд та промацування тіла, спостереження його функціональності), так і в процесі діяльності. Розглянемо появу м'язової архітекτονіки більш детально.

Ще до початку тотальної десоматизації (М. Шур) первинне, практично несвідоме, реагування на зовнішні стимули організовується в структуру психологічної адаптації, основу якої складають реакції, опосередковані автономно-вегетативною тілесною відповіддю. Згодом десоматизація переводить процеси адаптації в психологічну площину, але так і залишається неповною, бо жорстко клішований тисячолітній досвід фізичного від-

реагування, проявлений в ранньому онтогенетичному індивідуальному пристосуванні відзначається інерцією. Таким чином, Его людини, яке з часом перебирає на себе відповідальність за психологічне реагування, нерідко натикається на проблеми, "непідвладні" свідомому управлінню [14]. Тіло може спрацювати в якихось ситуаціях занадто "сильно" ("все розумію та з синдромом швидкого кишківника справитись не можу"), "парадоксально" ("нічого не боюсь, але після авіапригоди не можу ввійти в метро"), "неадекватно" ("люблю роботу та з деяких пір відчуваю нудоту на робочому місці"). Такі прояви, набувши форми симптомів, надалі й стають ознаками спрацювання механізмів психологічного захисту, що мають під собою тілесну складову. Подібні механізми З. Фрейд назвав конверсією та описав у своїх працях, присвячених істерії, в 1890-х роках [2].

Сам Фрейд розвивати ідеї конверсії не став. Вперше про тілесний панцир як опосередкований символ особистісного пристосування заговорив В. Райх. Він на практиці доводив, що тілесність теж є психологічною властивістю, яка формується в процесі адаптації, а за психологічними захистами стоїть виражене блокування конкретних м'язів в тілі, яке надалі в результаті повторення стає звичним супроводом для тієї чи іншої психологічної реакції-відповіді на типовий стимул [3]. Подібні думки висловлювали М. Шур та П. Шільдер. Вони вважали, що ще з дитячих років людина формує специфічний психосоматичний контур, за допомогою якого продукує той чи інший тип відреагування. В неочікуваних стресових ситуаціях це утворення, перебираючи на себе адаптацію до критичних обставин, може повернути людину до примітивного інфантильного реагування [8]. Психосоматичний контур можна виявляти та вивчати, прогнозувати не лише типове реагування на стимули, але й ефективність подолання тих чи інших хвороб. Однак конкретних експериментальних досліджень цих положень ми не знайшли.

Своє емпіричне дослідження, ми присвятили обґрунтуванню, що прототипна м'язова реакція має право вважатися окремою автономною, формою психологічного захисту. Вона має своє специфічне місце в системі психологічних захистів та впливає на їх співвідношення.

В розробленій нами робочій моделі розвиток та диференціація психологічних захистів йде в такий спосіб. Фізичний дисконфорт, який переживає дитина з перших миттєвостей життя, внаслідок повторюваності реакцій, торує в тілі певні доріжки м'язових затисків, тобто адаптація до навколишнього середовища напрацьовується в тілі звичними шляхами реагування. Згодом, коли процес десоматизації – розведення тілесного і соматичного реагування, починає набирати обертів, ці прототипні доріжки реагування використовуються при блокуванні

не тільки фізичного дискомфорту, але й психологічного. Таким чином, якась частина захисних реакцій так і лишається на балансі тіла, а якась перепрофілюється у відомі форми захисту, які мають тілесний компонент, але більше підпорядковуються психіці. Диференціація проходить у площині центральної та вегетативної нервової системи. Наразі у несвідомого з'являється вибір: розряджати ситуацію за допомогою соматичного чи психологічного реагування.

Варто зазначити, що в своїх дослідженнях ми відділяємо цей феномен від ще більш древніх соматичних реакцій, що провокуються так званим "конфліктом виживання". Ці архаїчні біологічні програми, можуть бути схожими до тих, які наші пращури переживали в епоху примітивного реагування на стрес. Р. Хамер вважає, що древні програми виживання спадкуються усіма живими організмами, і людьми теж. У складних ситуаціях "спеціальні біологічні програми природи" вмикаються як захисні, і людина, за відсутності досвіду виживання в складних ситуаціях, реагує розгортанням цих древніх рудиментарних програм. У край стресових ситуаціях ризик переключитися на архаїчний спосіб відреагування суттєво зростає [13].

На відміну від "спеціальних біологічних програм природи", протосома є новітнім утворенням, що бере початок в пренатальному та натальному періоді. Прояви цього утворення специфічні для кожного конкретного індивіда. Від їх впливу страждає та деформується тіло: спазмовані м'язи тягнуть за собою все, навіть хребет. М'язові затиски надалі підкріплюються стереотипними психологічними станами та переживаннями, які усвідомлюються як "свої" (закарбовуються в "Я-образ") [4]. У зв'язку з раннім формуванням, переживання з тіла не мають можливості бути відреагованими, вони накопичуються та проявляються в нових, ще складніших симптомах та недугах.

Теоретичні припущення були перевірені в дослідженні "Тілесний панцир" та механізми психологічного захисту

особистості", що проводилось у 2013 р. у м. Києві в рамках магістерської роботи М.С. Шулик. У дослідженні брали участь 42 респонденти (22 жінки та 20 чоловіків). Вік респондентів коливався у межах 17–35 років, адже в цьому віці закінчується ріст і людина здатна більш свідомо відчувати та працювати з м'язовими затисками. З вибірки були виключені професійні спортсмени, які могли б мати певне специфічне хронічне напруження м'язів. Також люди з вродженими та набутими захворюваннями опорно-рухового апарату та з травмами.

Методичний інструментарій дослідження складався з двох блоків:

1. Методи дослідження "тілесного панциру" особистості: "Метод промірів" М. Фельденкрайза; "Малюнок людини" за адаптацією В.Ф. Корнела; "Аналіз персонажа, який викликає негативні емоції" Н. Ісаєвої, З. Севальневої [1, 6, 9, 11].

2. Методи дослідження механізмів психологічного захисту особистості: "Напівструктуроване інтерв'ю на виявлення Батьківських Наказів" С. Йена та Дж. Венна; "Індекс життєвого стилю" Плутчика–Келлермана–Конте для діагностики механізмів психологічного захисту, "Опитувальник по драйверам" Королівського коледжу в Чілтерн Чемберс (Великобританія), адаптований Українською асоціацією транзактного аналізу [5, 4, 10].

В емпіричному дослідженні було доведено, що між м'язовими затисками та механізмами психологічного захисту дійсно існують значимі позитивні кореляції. Для більш наглядного представлення данні були згруповані в три групи. Групи були сформовані згідно трьох центрів активності, які виділяє у своїх роботах Д. Шапіро: Центр планування та мислення (думка про волю активність і цілеспрямованість) (табл. 1); Центр діяльності (від внутрішнього бажання до дії, творчості) (табл. 2); Центр руху (від внутрішнього руху до зовнішнього прояву руху) (табл. 3).

Таблиця 1

Психологічна характеристика м'язових затисків Центру планування

М'язові затиски	Механізми психологічного захисту	Типи інтроєктів	
		Драйвери	Заборони
Висота голови	Гіперкомпенсація (0,691**)		Не будь здоровим (0,740**)
Ширина голови	Витіснення (0,515**) Регресія (0,867**) Заміщення (0,601**) Заперечення (0,702**)	Будь сильним (0,541**)	
Шия	Витіснення (0,793**) Регресія (0,810**) Заперечення (0,722**) Проекція (0,706**) Компенсація (0,573**) Гіперкомпенсація (0,617**)	Радуй інших (0,673**)	Не будь здоровим (0,823**)

З наведеної вище таблиці можна зробити такі висновки:

- Людам, які мають неправильне уявлення про висоту своєї голови характерний такий захисний механізм як гіперкомпенсація. Таким людям властиво збільшувати образ розміру своєї голови, вони її, ніби, подовжують. Вони описують себе як таких, які не можуть зібрати свої думки. Їм важко зосередитись. Можна привести метафору, ніби їхня голова не закінчується на тім'ї, вона відкрита, і через цей відкритий простір "вилітають думки".

- Тим, хто в образі тіла розширює свою голову, характерна директива "Будь сильним" та такі механізми психологічного захисту як витіснення, регресія, заміщення і заперечення. Люди зі спотвореним образом

своєї голови часто можуть зображати жемами, розводячи руки по бокам голови, що в них вона більша. Вони часто вживають фразу "голова кипить", "розривається", в ній ніби знаходиться стільки думок, що вони не вміщаються, і голова зараз "пуне". На малюнках голову позначають червоним та оранжевими кольорами. Пояснюють це великою кількістю процесів, які там відбуваються, великою кількістю думок та емоцій. Варто зауважити, що зазвичай таким людям важко висловлювати свої переживання та емоції.

- М'язовий затиск шиї супроводжується великою кількістю захисних механізмів, таких як витіснення, регресія, заперечення, проекція, компенсація та гіперкомпенсація. Це можна пояснити тим, що шия є, ніби зв'яз-

ком між головою (соціальний контроль, Супер-Его) та тілом (біологічні потреби, Ід). На малюнках, при цьому, досліджувані зображали шию нейтральними за суб'єктивною оцінкою кольорами. Описували їх як такі, що другорядні, вони є "провідниками" енергії, але самі її не генерують. Можна стверджувати, що ці люди погано

відчують власну шию, звідки й беруться викривлення в її образі та надалі формуються м'язові напруження, які рідко усвідомлюються. Вони керуються директивою "Радуй інших", а найбільш характерний інтроєкт: "Не будь здоровим".

Таблиця 2

Психологічна характеристика м'язових затисків Центру діяльності

М'язові затиски	Механізми психологічного захисту	Драйвери	Заборони
Плечі			Не будь дитиною (0,874**) Не висувайся (0,874**)
Від плеча до ліктя	Заміщення (0,760**) Заперечення (0,633**)	Поспішай (0,912**) Будь сильним (0,727**)	Не будь собою (0,600**) Не роби (0,835**)
Ліктьовий суглоб		Намагайся (0,832**)	Не дорослішай (0,937**)
Передпліччя		Будь досконалим (0,896**) Поспішай (0,550**)	Не будь собою (0,638**) Не роби (0,707**)
Кисті	Витіснення (0,786**) Регресія (0,686**)		
Тулуб до пупка	Витіснення (0,554**) Компенсація (0,631**) Рационалізація (0,786**)	Радуй інших (0,734**)	Не будь дитиною (0,778**) Не висувайся (0,778**) Не зв'язуйся (0,600**)
Тулуб від пупка до паху	Рационалізація (0,601**)	Поспішай (0,623**)	Не будь собою (0,589**) Не дорослішай (0,663**)
Грудна клітина	Витіснення (0,500**) Рационалізація (0,628**)	Намагайся (0,519**)	
Ділянка талії		Намагайся (0,751**)	

▪ Згідно з табл. 2, людям з м'язовим затиском в плечах характерні інтроєкти "Не будь дитиною" та "Не висувайся". Тобто такі люди, ніби загнані, на їх плечах "лежить" велика відповідальність і при цьому, вони не можуть виразити себе. Вони змушені відповідати чимсь вимогам, відповідати за когось, але ігнорувати власні потреби у самоствердженні.

▪ Людям, які мають викривлення в образі тіла від плеча до ліктя, характерні директиви "Поспішай" та "Будь сильним". М'язовий затиск в області від плеча до ліктя також супроводжується такими механізмами психологічного захисту як заміщення та заперечення. Основні накази "Не будь собою" та "Не роби". В руках цих людей багато енергії, але вона розфокусована, рухи хаотичні. Вони не можуть зібратися. На малюнках ця частина руки частіше зображується теплими кольорами але не промальовується, штриховка нещільна, немає концентрації кольору.

▪ Затиски у ліктьових суглобах поєднуються з директивою "Намагайся" та інтроєктом "Не дорослішай". На малюнках лікті рідко відокремлюють чи підкреслюють якимись відмінними кольорами. Скоріше, вони зливаються з кольоровою гамою рук в цілому.

▪ М'язове напруження у передпліччі пов'язане з директивами "Будь досконалим" та "Поспішай". Також людям з затисками у передпліччі притаманні накази "Не будь собою" та "Не роби". Для них має високе значення соціум, вони хочуть бути соціально схваленими та соціально бажаними. Задля цього можуть відмовлятися від себе спонтанного та справжнього. В даному випадку також присутня амбівалентність, яка проявляється і у директиві "Будь досконалим" і у наказі "Не роби". Часто, коли людина відчуває, що вона не здатна досягнути досконалості, то вона обирає взагалі нічого не робити. Тобто такі люди можуть виглядати ззовні, як бездіяльні, ліниві. В побутових висловлюваннях існує вираз "ступор перфекціоніста", який в повній мірі відображає дану ситуацію.

▪ Напруження в кистях поєднано з такими характерними захисними механізмами, як витіснення та регресія. Загалом по вибірці спостерігається підвищене зо-

середження енергії в кистях, бо вони несуть важливу соціальну функцію контакту. Через них ми "беремо та даємо" як у прямому, так і у метафоричному значенні. На малюнках частіше кисті зображають червоними, жовтими та оранжевими кольорами. Можна припустити, що напруження в кистях свідчить про проблеми людини в здатності брати та відпускати, або про проблеми у налагодженні контакту з оточенням.

▪ Відмінності в образі свого тулуба від яремної ямки до пупка корелюють з наявністю такої директиви як "Радуй інших". Серед механізмів психологічного захисту їм притаманні витіснення, компенсація та рационалізація. Також при напруженні у верхній частині тулуба наявні такі батьківські заборони як "Не будь дитиною", "Не висувайся", "Не зв'язуйся".

Колір малюнків частіше холодного спектру. Відсутнє виокремлення якихось зон. Все тіло рівномірно зафарбовується одним кольором.

▪ Відхилення в образі тіла в зоні від пупка до паху супроводжується директивою "Поспішай". Характерний захисний механізм – рационалізація. Тут виявляються зв'язки з наказами "Не будь собою" та "Не дорослішай". За описами респондентів напруження в даній зоні відмінні за своїм змістом серед чоловіків і жінок. У чоловіків в даній зоні є значне скупчення енергії скоріше через надання їй великої значимості або авансування ресурсами. У жінок, навпаки, напруження у паховій області скоріше пов'язується з придушенням енергії в даній частині тіла. Адже накази "Не будь собою" та "Не дорослішай" часто йдуть маленьким дівчатам від батька. "Не будь собою", якщо це стосується гендерної приналежності, блокує формування жіночності. Наказ "Не дорослішай" може надходити від батьків або, коли вони не хочуть, щоб дитина їх лишала, або тоді, коли, наприклад, батько боїться сексуальності дівчинки, яка розвивається. Таким батькам характерне прагнення залишати свою дитину маленькою, коли вона є ще "безстатевою". Звідси стає зрозумілим, що дівчинка, яка не мала змогу зустрітися зі своєю жіночністю та сексуальністю, матиме проблеми з вивільненням енергії в паховій зоні. На малюнках напру-

ження зображається в різний спосіб. Перший – це використання гарячого жовтого, оранжевого та оранжево-червоного кольору. Такі зображення даної зони описувались як ті, в які вкладається багато енергії. Інші варіанти зображення затисків – це використання коричневих, болотних кольорів, коли дана зона описується, як зона накопичення шлаків, бруду, відходів, або використання червоного агресивного кольору, який описували як небезпечний, такий що раниць та приносить біль, гострий.

▪ М'язові затиски в області грудної клітини пов'язані з наявністю директиви "Намагайся" та з такими механізмами психологічного захисту як витіснення та раціоналізація. В уявленнях людина з напруженням в області грудної клітини, скоріше, переживає груди як менші за розміром, ніж вони є насправді, що є відмінним від переживання інших частин тіла при наявності затисків. (Респонденти схильні частіше пред'являти більші показники, ніж вони є у реальності стосовно інших частин тіла). В малюнках зустрічається зображення певних

"енергетичних вузлів" в області грудної клітини, серця. Вони описуються як відображення скупчення великої кількості емоцій або як джерело певного поживного ресурсу для всього тіла – повітря. Дані результати підтверджують спостереження про те, що при придушенні емоцій людина стримує дихання, а при стримуванні дихання вивільнення емоцій стає неможливим. Зменшення в образі розміру власної грудної клітини відображає зменшення об'єму повітря, що вдихається і видихається, та зменшення об'єму емоцій та почуттів, які людина дозволяє собі переживати.

▪ В області талії реєструється зв'язок з директивою "Намагайся". На малюнках дану область виділяють як таку, що приймає участь у процесах "перетравлення", "прийняття", "переробці" як у прямому, так і у переносному значеннях. Однак в уявленні образу тіла, це ніяк не відобразилось. Можна пояснити це тим, що подібні процеси обслуговуються внутрішньою гладкою м'язовою тканиною, а людина свідомо відчуває лише поперечносмугасту скелетну мускулатуру.

Таблиця 3

Психологічна характеристика м'язових затисків Центру руху

М'язові затиски	Механізми психологічного захисту	Типи інтроектів	
		Драйвери	Заборони
Тазовий відділ	Заміщення (0,779**) Заперечення (0,526**) Проекція (0,581**) Гіперкомпенсація (0,535**)	Будь досконалим (0,535**) Будь сильним (0,803**)	Не роби (0,791**)
Ноги від паху до коліна	Раціоналізація (0,697**)		Не будь собою (0,506**) Не зв'язуйся (0,797**)
Колінні суглоби		Намагайся (0,804**)	Не дорослішай (0,561**)
Ноги від коліна до ступні	Заміщення (0,875**)	Будь сильним (0,828**)	Не роби (0,950**)
Стопи			Не дорослішай (0,724**) Не думай (0,675**)
Загальна сила затиску	Витіснення (0,905**) Регресія (0,706**) Заперечення (0,815**) Проекція (0,528**) Компенсація (0,619**) Раціоналізація (0,601**) Загальна сила захистів (0,913**)		

▪ Згідно з табл. 3, м'язові затиски у тазовому відділі супроводжуються директивами "Будь досконалим", "Будь сильним". Люди з таким затиском схильні звертатися до заміщення, заперечення, проекції та гіперкомпенсації. Така кількість пов'язаних з даною областю захисних механізмів пояснюється навантаженням на дану зону. Таз є опорою для тіла, в ньому зосереджено декілька джерел задоволення потреб Ід. При цьому дана область в соціумі вважається "непристойною". Також людям з затиском в тазовій зоні притаманний наказ "Не роби". Їм важко зрушити з місця та почати щось нове, важко бути спонтанним. Респонденти описують цю область як другу точку опори після ніг. Тому тут живуть директиви "Будь сильним" та "Будь досконалим".

▪ Спотворення образу області від паху до коліна корелює з таким механізмом психологічного захисту як "раціоналізація". Характерним є наказ "Не зв'язуйся". Дану частину тіла респонденти частіше зображають відтінками холодного спектру. Описують це як колір провідник. Тут не продукується і не концентрується енергія. Функцією верхньої частини ноги є забезпечення вільного слідування енергії від нижньої частини кінцівок до тулуба.

▪ Наявність затисків у колінних суглобах поєднується з притаманною людині директивою "Намагайся" та з

наказом "Не дорослішай". Обидва батьківських інтроекти є свого роду обмежувачами у русі та у діях, а головне, у досягненні успіху в результаті своїх дій. Як і лікті, респонденти не виокремлюють дану частину тіла у своїх малюнках, вона є складовою ноги.

▪ Викривлення образу області від коліна до ступні корелює з наявністю директиви "Будь сильним". Характерний наказ – "Не роби". Основний механізм психологічного захисту – заміщення. Такі люди, як атлети. В своїх уявленнях вони мусять бути сильними і незворушними. Тут відсутня спонтанність, ініціативність та свобода дій. На малюнках такі затиски відображаються посиленням кольору в даній ділянці ноги, використанням більш насиченого відтінку, ніж у верхній частині тіла.

▪ Для людей з напруженням у стопах характерні накази, пов'язані з вираженням своєї думки, проявом своєї самостійності і самоцінності, наприклад, "Не дорослішай", "Не думай". Малюнки відрізняються тим, що в основному у респондентів, які не мають подібного затиску, присутні яскраві кольори в області стоп, як у місці концентрації великої кількості енергії. Людям з недостатнім відчуттям даної області характерне зображення стоп такими ж кольорами, що й інших частин ніг.

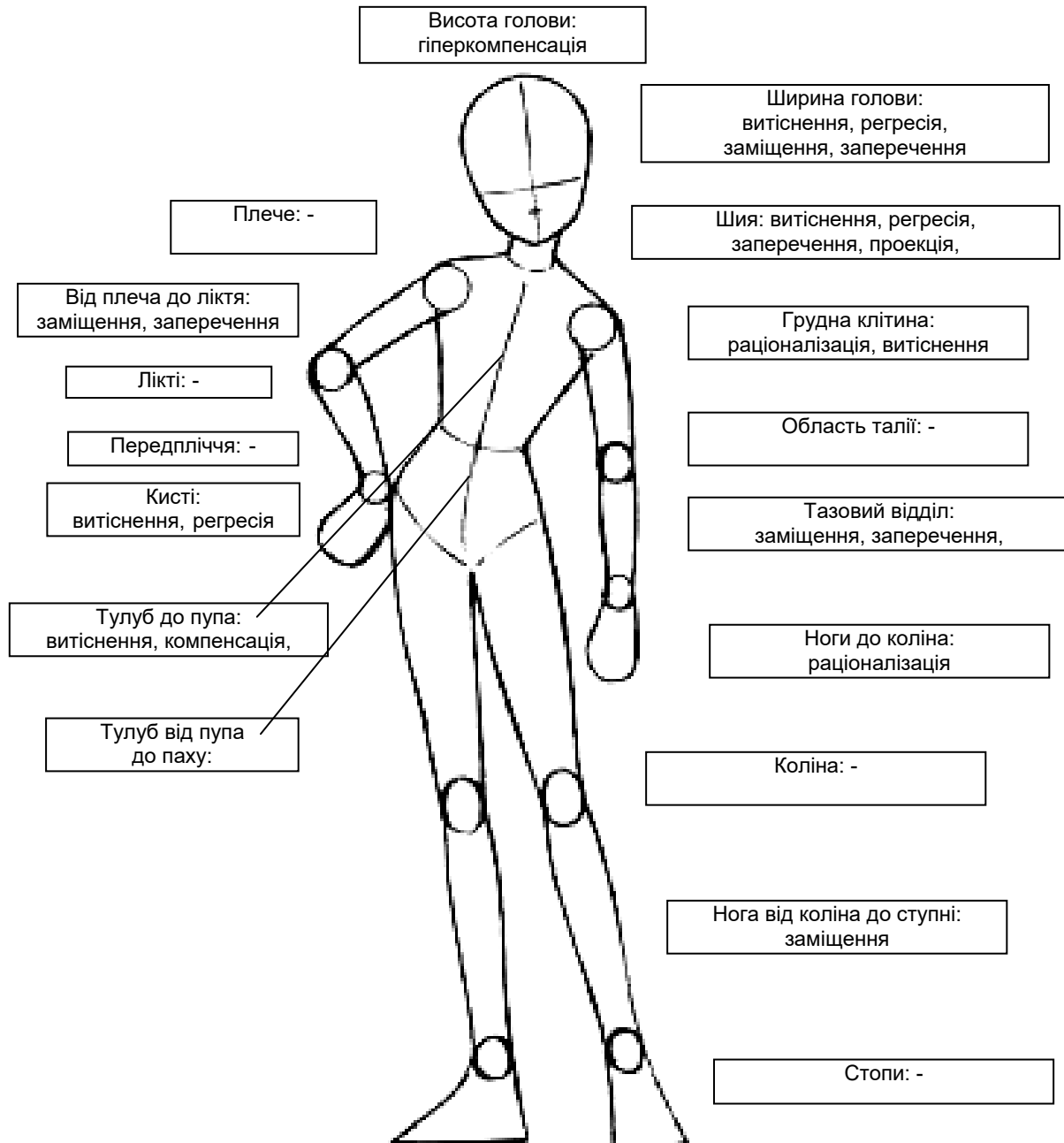

Рис. 1. Відображення механізмів психологічного захисту особистості в тілі

Отже, можна стверджувати, що м'язові затиски та психологічні захисти формують єдину систему механізмів захисту особистості, де первинними є м'язові затиски, на які лягають механізми психологічного захисту. Математико-статистичний аналіз засвідчує, що певні м'язові затиски в тілі приймають участь у функціонуванні певних психологічних захистів. Крім того, кореляційний зв'язок існує також між загальною силою затиску та вираженістю сили захисту. Тобто тілесний та психологічний контур характеризуються однаковою інтенсивністю та відображають тотожні напруження. Наявність великої кількості м'язових затисків, встановлених емпіричним шляхом в моменти психологічних напружень, свідчить про їх самотутню функцію в реагуванні.

М'язові затиски є скоріше основою для психологічних утворень. Вони з'являються тоді, коли функціонування психічної сфери ще не десоматизоване. Поки механізми психологічного захисту не сформовані ново-

народжена дитина, відчуваючи загрозу своєму існуванню, використовує суто тілесні архаїчні шляхи реагування. Вона ще не може втекти чи активно відреагувати на фруструючий чинник. Її психологічна сфера ще заслабка для того, щоб відстоювати внутрішню цілісність, і єдиним шляхом відреагування стає напруження м'язів. Діти стримують дихання, завмирають і стискаються, таким чином роблячи себе "менш помітними". Потім, коли в полі відчуттів дитини з'являється її Его і постає проблема адаптації до соціального тиску, виникає необхідність в психологічному захисті, функціональне призначення і мета якого полягає в тому, щоб ослабити внутрішньоособистісний конфлікт, обумовлений суперечностями між інстинктивними імпульсами несвідомого та новою інформацією. Це також обмежує вивільнення спонтанної енергії дитини, що веде до посилення наявних тілесних затисків. Свою роль відіграє й асиміляція інтроєктів у вигляді послань, які надходять дитині

від батьківських фігур. Накази та Драйвери крім просто обмеження, можуть приводити й до формування нових затисків, бо дитина часто вимушена інтеріоризувати ззовні те, що насправді суперечить її природі.

Отже, результати емпіричного дослідження свідчать, що м'язові затиски та психологічні захисти формують єдину систему механізмів захисту особистості (Додаток А), де первинними є м'язові затиски, які далі спеціалізуються в різні форми психологічного захисту. Отримані статистики дозволяють говорити, про прототип тілесного реагування, який формується у дитини до закінчення появи дитячих зубів. Його можна було б вважати окремим механізмом психологічного захисту. Він складає архайчну неусвідомлену основу подальшого формування різноманіття психологічних захистів особистості взагалі. В зв'язку з його первісністю та формотворчим потенціалом є сенс назвати це утворення **Первісною захисною платформою, або Протосоєю** і надати місце серед психологічних захистів, відомих психологічній науці на сьогодні.

Тілесний компонент психологічних захистів заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки може виступати простим і ефективним індикатором психічних особливостей. Тіло людини має великий психодіагностичний потенціал. Тілесність особистості – це проекція її внутрішніх переживань, переконань і властивостей. Тож процедура дослідження тілесності не займе багато часу, а дасть результати, що є більш глибокими та інформативними, ніж звичне тестування. Психодіагностика на основі тілесних параметрів подібна до діагностики проективними методиками. Вона може вдало доповнити психометричні методи, продемонструвати те, що приховано в глибинах особистості і часто є недоступним навіть свідомості самого досліджуваного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты / А. Л. Венгер. – М.: Владос-пресс, 2003. – 160 с.
2. Куттер П. Современный психоанализ. Введение в психологию бессознательных процессов / П. Куттер. – СПб.: Б.С.К., 2005. – 256 с.
3. Райх В. Анализ характера / В. Райх. – М.: Апрель Пресс, Изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – 528 с.
4. Соколова Е. Т. Исследования образа тела в зарубежной психологии / Е.Т. Соколова, А.Н. Дорозhevets // Вестник МГУ. Сер. 14, Психология. – 1988. – № 4. – С. 39–49.
5. Стюарт Й. Основы ТА / Й. Стюарт, В. Джойнс. – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – 374 с.

Васьковская Светлана, канд. психол. наук, доц.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев;
Шулик Мария, психолог, Киев

МЫШЕЧНЫЙ ЗАЖИМ КАК ФОРМА ПЕРВОБЫТНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ

В данной статье раскрываются результаты исследования, которое эмпирически подтверждает существование связей между психологическими защитами, ранними родительскими установками/запретами и мышечными зажимами в теле человека. По нашим выводам мышечные зажимы являются архайскими неосознанной основой дальнейшего формирования многообразия психологических защит личности. Они появляются еще тогда, когда функционирование психической сферы не десоматизировано. Анализ архитектоники мышечных зажимов позволяет говорить об отдельном онтогенетически первичном механизме психологической защиты – протосома. Проявления этого образования специфические для каждого конкретного индивида и запечатляются в "Я-образе". В связи с ранним формированием, телесные переживания не имеют возможности бытьотреагированными, они накапливаются и проявляются в новых, еще более сложных симптомах. Представление обнаруженных связей конкретных механизмов психологической защиты с особенностями мышечных зажимов облегчит нам работу в терапии, позволяя работать с образованиями довербального периода.

Ключевые слова: соматопсихологическое реагирование, архитектоника мышечных зажимов в теле, психологическая защита, протосома, ранние родительские установки и запреты.

Vaskivska Svetlana, PhD., Assoc. Prof.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv;
Szulik Maria, psychologist, Kyiv

MUSCLE CLAMP AS THE FORM OF PRIMITIVE PSYCHOLOGICAL DEFENSE

This article describes the results of the research, which empirically confirms the existence of connection between psychological defenses, early parental drivers/restrictions and muscle spasms in the human body. According to our findings of muscle spasms are archaic unconscious foundation for the further formation of the variety of psychological defence of the person. They come at a time when the psychic sphere performance is not desomatized. Analysis of architectonic muscle spasms allows to speak about a single ontogenetic primary psychological defense mechanism – protosome. This mechanism manifestation is specific for each concrete person and imprinted in the "Self-image". Bodily experience, because of early formation, is not able to be acting out, it accumulated and manifested in new, even more complex symptoms. Representation discovered specific psychological defense mechanisms connections with features of muscle spasms facilitate our work in therapy, allowing to work with formations of preverbal period.

Keywords: somatopsychological response, architectonic clamps muscle in the body, psychological defense, protosome, early parental guidance / ban

6. Фельденкрайз М. Осознание через движение: 12 практических уроков / М. Фельденкрайз. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2007. – 244 с.
7. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 144 с.
8. Хрестоматия по телесно-ориентированной психотерапии / Ред.-сост. В.Ю. Баскаков. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004. – 368 с.
9. Шоттенлоер Г. Рисунок и образ в гештальттерапии / Г. Шоттенлоер. – СПб.: Издательство Пирожкова, 2001. – 256 с.
10. Berne E. What do you say after say hello? / E. Berne. – NY.: Grove Press, 1972. – 326 p.
11. Cornell W. Wake up sleepy! Reichian techniques and script interventions / W. Cornell // Trans. An. J. –1975. – № 5. – P. 144–147.
12. Cramer, Phebe and Porcerelli, John. (2016). Defense mechanisms. In: Howard S. Friedman (Editor in Chief), Encyclopedia of Mental Health, 2nd edition, vol. 2, Waltham, MA: Academic Press. – Pp. 13–17.
13. Hamer, Dr. Ryke Geerd. German New Medicine. The Five Biological Laws of the New Medicine. First International Congress on Complementary and Alternative Medical Cancer Treatment. Madrid, May 14/15, 2005. Retrieved from the site <http://learninggmn.com>.
14. Psychoanalytic Psychotherapy: A Handbook edited by Matthias Elzer and Alf Gerlach. Published by Karnac, London, 2014. – 324 p.

REFERENCES:

1. Wenger A. L. Psychological picturesque tests. – M.: Vados-Press, 2003. – 160 p.
2. Kutter P. Modern psychoanalysis. Introduction to the psychology of the unconscious processes. – SPb.: B.S.K., 2005. – 256 p.
3. Reich W. Character analysis. – M.: Aprel Press, Publishing house Eksmo-Press, 2000. – 528 p.
4. Sokolova E. T. Studies of body image in foreign psychology / E. T. Sokolova, A. N. Dorozhevets // Vestnik MGU. Ser. 14, Psychologia. – 1988. – № 4. – Pp. 39–49.
5. Stewart I. TA Today / I. Stewart, V. Joines. – K.: FADA, Ltd., 2002. – 374 p.
6. Feldenkrais M. Awareness through Movement: 12 practical lessons. – M.: Institute of humanities research, 2007. – 244 p.
7. Freud A. Psychology of Self and defense mechanisms. – M.: Pedagogika Press, 1993. – 144 p.
8. Chrestomathy on body-oriented psychotherapy / Ed. by V.Y. Baskakov. – M.: Institute of humanities research, 2004. – 368 p.
9. Shottenloer G. Drawing and image in Gestalt Therapy. – SPb.: Pirozhkov's Publisher. – 2001. – 256 p.
10. Berne E. What do you say after say hello? – NY.: Grove Press, 1972. – 326 p.
11. Cornell W. Wake up sleepy! Reichian techniques and script interventions // Trans. An. J. –1975. – №5. – P. 144–147.
12. Cramer, Phebe and Porcerelli, John. (2016). Defense mechanisms. In: Howard S. Friedman (Editor in Chief), Encyclopedia of Mental Health, 2nd edition, vol. 2, Waltham, MA: Academic Press. – Pp. 13–17.
13. Hamer, Dr. Ryke Geerd. German New Medicine. The Five Biological Laws of the New Medicine. First International Congress on Complementary and Alternative Medical Cancer Treatment. Madrid, May 14/15, 2005. Retrieved from the site <http://learninggmn.com>.
14. Psychoanalytic Psychotherapy: A Handbook edited by Matthias Elzer and Alf Gerlach. Published by Karnac, London, 2014. – 324 p.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.16

УДК: 159.9

Наталія Володарська, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ ЗМІН ЖИТТЄВИХ ПЕРСПЕКТИВ ТА СТРАТЕГІЙ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

У статті викладено психологічні основи змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях та методи їх корекції. Розглянуто методологічні основи впливу змін життєвих стратегій особистості, що корегує зміни життєвих перспектив. Наданий аналіз останніх досліджень проблем реабілітації особистості в кризових ситуаціях. Здійснено порівняльний аналіз особливостей змін життєвих перспектив у жінок і чоловіків. Виявлено розбіжності в змінах життєвих перспектив жінок і чоловіків в кризових ситуаціях. Встановлено особливості впливу кризових ситуацій на побудову нових цілей та стратегій їх досягнення. Охарактеризовано специфіку змін життєвих стратегій у членів сім'ї, після перебування в зоні АТО. Виділені розбіжності у найбільш значущих темах змін життєвих перспектив чоловіків і жінок відображені в діаграмах. Надане пояснення до кожної теми життєвих перспектив. Підібрані методики впливу на процес гармонізації життєвих перспектив, планів, цінностей особистості, яка опинилась в життєвих кризових ситуаціях. Окреслені напрямки групової та індивідуальної роботи з молодим подружжям, що перебувають в реабілітаційному центрі. Визначені та апробовані методики роботи з жінками і чоловіками на відновлення часово-просторових орієнтацій, минулого, сьогодення та майбутнього. Розроблена модель розвитку життєвих стратегій особистості, що активують побудову нових перспектив у процесі самодетермінації розвитку особистості.

Ключові слова: кризові ситуації, життєві перспективи, життєві стратегії, гендерні стереотипи змін перспектив, плани, цін,

Актуальність дослідження. Нині в суспільстві спостерігається стрибкоподібне зростання кризових ситуацій в економічній сфері та ускладнення соціальної організації суспільства (формування національної концепції суспільства, спрямованість на глобалізацію, євроінтеграцію та ін.), що призводить до змін життєвих перспектив, більш непередбачуваних і багатоманітних. Унаслідок цього відбувається загострення необхідності змін життєвих стратегій особистості. Адже зростає "ціна" помилок у цілепокладанні, засобах досягнення поставлених цілей, отриманих результатів і втрачених можливостях особистості. Це актуалізує проблеми ефективності, адекватності життєвих цілей, перспектив, стратегій особистості та технологій активізації їх розвитку. Особливим питанням постає гендерний аспект гармонізації та активізації процесу самодетермінації розвитку особистості.

Згідно сучасних поглядів на психологію особистості, зміни в побудові її життєвих перспектив, цілей та стратегій їх досягнення мають гендерні особливості. Особливо значущими ці розбіжності проявляються в кризових ситуаціях. В молодіжному середовищі найчастіше проголошуються перепони у досягненні бажаної цілі "ну що я можу зробити", "в мене замало можливостей", "тільки допомога ззовні може вирішити мою проблему". Досліджуючи зміни в побудові перспектив особистості на різних вікових етапах її розвитку, виділяють взаємозв'язки особистісних параметрів, що обумовлюють самодетермінацію розвитку особистості.

Сьогодні перед психологами постає питання гармонізації змін життєвих перспектив у особистості в кризових ситуаціях, зокрема, учасників АТО. Найважливішим етапом у процесі реабілітації учасників АТО та їх родин є гармонізація внутрішнього світу, що відбувається сполучено з переживанням особистості своєї цінності, що одержує своє відображення в процесі рефлексії. Визначення себе як особистості має ціннісно-змістовну природу. В кризовій ситуації змінюються цінності, які особистість привласнює або ні у власну ціннісну ієрархію. Якщо ці цінності не асимілюються у внутрішньому світі особистості, то виникає когнітивний дисонанс. Неприйняття норм, цінностей формує конфлікт цілей (бажання "добре жити" і "нічого не робити", "отримувати гроші задарма"). Порізно відбуваються ці зміни у жінок і чоловіків, що актуалізує підбір методик реабілітації. Саме тому, актуальним є дослідження гендерних розбіжностей змін життєвих перспектив в кризових життєвих ситуаціях та розробка методів їх гармонізації.

Метою нашого дослідження було вивчення гендерних особливостей змін життєвих перспектив, стратегій в

кризових ситуаціях. Вивчення складно взаємодіючих параметрів когнітивної, поведінкової, емоційної сфер особистості, що впливають на зміни її життєвих перспектив. Саме на визначення можливостей впливу на особливості цих складових через різні технології, вправи спрямоване наше емпіричне дослідження.

Аналіз останніх публікацій. В психології дослідження особистісних характеристик в кризових ситуаціях займають значне місце впровадження методів реабілітації учасників АТО. Фокус уваги приділяється особливостям гармонізації життєвих перспектив, цілей та стратегій їх досягнення. В руслі цих досліджень в психології увійшли та закріпились такі поняття як життєві смисли. Категорія цілісності особистості ототожнюється феноменологічній категорії смислу. Життєві смисли в концепції О.М. Леонтьєва розглядаються в трьох значеннях, які задаються трьома опозиціями: смисл – значення; смисл – емоція; смисл як осмисленість – безглуздість (відсутність смислу). В першому випадку смисл є похідною від фундаментальної опозиції знання і стосунків, як значення – одиниця об'єктивного знання про дійсність. Так смисл – одиниця суб'єктивного ставлення до дійсності. Це перше значення категорії смислу абстрагується від конкретної форми його існування в свідомості. Друге протиставлення смислу і емоції, в якому емоція – це безпосередньо прояв ставлення людини до тих чи інших подій, ситуацій, а смисл – це вже те, що опосередковано значеннями і взагалі пізнанням себе, свого життя. Смисл – це емоція зі смислом, емоція, просвітлена думкою. Третє протиставлення – усвідомленість – безглуздість має зовсім інше походження. Її джерелом є поняття смислоутворюючого мотиву. Тільки коли діяльність суб'єкту і взагалі хід подій розгортається в напрямку реалізації смислоутворюючих мотивів, тоді ситуація є усвідомлюваною, яка має смисл. В протилежному випадку вона стає безглуздою. Кризовій ситуації особистість не завжди може надати смисл. Це призводить до стану фрустрації, почуття невпевненості, розгубленості. Відбувається розрив в контакті людини з реальністю. Якщо людина розриває контакт з іншими, з суспільством, то це розрив зі своєю сутністю, самістю. Людина перестає бути суспільною істотою, стає спустошеною і депресивною. Людина вступає в конфліктні переживання з суспільством, з самою собою, що породжує когнітивний дисонанс. Це провокує появу у особистості захисних механізмів пристосування: сублімацію, регресію, пригніченість, реактивні утворення, ізоляцію, заперечення, інтроекцію, проекцію, дифлексію. Прояв турботи, ввічливості може бути "реактивними утвореннями".

© Володарська Наталія, 2017

ваннями", за допомогою яких особистість намагається захиститися від власних агресивних потягів. Дослідження теоретичних основ розвитку життєвих стратегій особистості проводиться в роботах вітчизняних та зарубіжних психологів (Д. Леонтьєв, Т. Титаренко, В. Татенко) [5, 8, 9], дослідження психотравмуючого впливу наслідків захворювання людини на соціальну адаптацію (Л. Сердюк, Н. Володарська, О. Купреєва, О. Чиханцова, Є. Клопота) [1, 2, 6], дослідження психологічного супроводу інвалідів в системі ВНЗ (Л. Копишинська, К. Мілютіна, К. Кольченко та ін.), роботи розкривають особливості внутрішнього світу особистості з вадами здоров'я [6, 7]. Таким чином, діалог виступає процесом розвитку контакту, в якому відбувається процес переживання. При цьому, діалог зберігає актуальними усі характеристики поняття контакту "Я" та "іншого", їх присутність в житті один одного. Останні дослідження вітчизняних психологів: Л. Кондратенко, Н. Пророк, С. Гончаренко, Л. Манилова, О. Чекстєре, Т. Суворова, спрямовані на визначення умов відновлення особистісного ресурсу і подолання наслідків травматизації [3]. Недостатньо дослідженими залишаються гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях, зокрема, учасників АТО.

Виклад основного матеріалу. Зміна контактного оточення впливає на систему життєвих перспектив особистості, стратегій, вона оновлюється, корегується, розвивається. Особливо ці можливості виникають в кризових ситуаціях. У цьому контексті з необхідністю постає питання про переосмислення функцій та компонент життєвих стратегій особистості у новому оточенні, про зміну технологій психологічного супроводу, які через низьку пластичність, недосконалість не здатні трансформуватись відповідно до потреб людини в кризовій ситуації. По-різному відбуваються зміни перспектив у жінок і чоловіків [4]. Спираючись на виокремлені в роботах І. Калінаускас, закономірності прояву характерних для чоловіків і жінок стереотипів взаємодії з соціальним оточенням, людьми, іншими, проводився порівняльний аналіз їх життєвих перспектив в кризових ситуаціях.

Проводячи консультації з сімейними парами, які перебували в реабілітаційному центрі м. Хирів (Львівська область, Самбірський район) 38 осіб, були визначені особливості змін життєвих перспектив. Дослідження проводилось на основі напівструктурованого інтерв'ю та анкетування. Опитування жінок і чоловіків дало можливість виокремити певні закономірності в проявах цих змін. Порівняльний аналіз виявив особливості взаємодії жінок з соціальним оточенням, якій відбувається за певним напрямком: надання простору для діалогу, наповнення цього простору та освоєння його. Для чоловіків характерними стереотипами взаємодії є: задавання напрямку цієї взаємодії, організація, завершення або пролонгація її. В кризових ситуаціях ці закономірності змінюються. У чоловіків проявляється змішаний тип цих стереотипів. В одних ситуаціях, стрес породжує регрес в проявах психологічного захисту. Це може бути стан фрустрації, небажання втручатись у вирішення проблеми. Чоловіки перекладають відповідальність за ситуацію на жінок. Якщо жінка не надавала простір для ініціатив чоловіка в змінах життєвих перспектив (повернення його в звичайний для нього ритм професійної діяльності, або наполягала на зміні роботи, звичок, друзів і таке інше), то у чоловіка виникала пасивність в організації, напрямку змін, налагодженні діалогу з нею і оточуючими. Такі зміни в його поведінці призводили до посилення негативних проявів у спілкуванні, реабілітації в цілому. В таких випадках, на консультації, жінки ображалися на пасивність чоловіків у змінах життєвих планів, знаходження альтернатив майбутньої роботи,

можливостей вирішення життєвих проблем, побутових негараздів. Якщо жінка проявляє активність у вирішенні життєвих проблем, то відчуває самотність, розгубленість, нестачу жіночої ідентичності. Якщо вона віддає активність у побудові напрямку змін життєвих перспектив чоловікові, то відчуває себе захищеною, набуває жіночу ідентичність, впевненість. В такій взаємодії відсутня боротьба за владу, немає хазяїна і підлеглого, відбувається гармонія в стосунках. Усвідомлення жіночої ідентичності надає поштовх до освоєння життєвого простору в напрямку, який вибрав чоловік. Саме жінка наповнює цей простір. Освоєння нею цього простору стає наступним кроком циклу взаємодії з чоловіком, переборенням паузи між закінченням одного етапу взаємодії і початком нового. Жінка має можливість спрямовувати увагу чоловіка на певні кризові ситуації. Розгубленість жінки в кризовій ситуації може змінювати стереотипи життєвих стратегій в поведінці, її емоційній сфері, що унеможливорює зміни життєвих перспектив. Жінки переживають втрати, обмеження у життєвому виборі, якщо є поранення у чоловіка, нестабільність в матеріальному забезпеченні, роботі.

Жінки проявляли активність у виборі нових місць для відпочинку з чоловіком (нові центри реабілітації, шпиталі для лікування). Чоловіки планували нові професійні заняття, освіту (вступ до вузу, навчальних курсів), зміну роботи (оформлення віз на виїзд за кордон, пошук роботи). Обговорення нових планів надало можливість узгодити їх, що позитивно впливало на вирішення внутрішніх сімейних конфліктів (бажання поїхати на заробітки в іншу країну, навчатися або відпочивати). Розширення світоглядних орієнтацій, знань особливостей культурного простору іншої країни, корегувало зміни у виборі нових місць роботи, умов проживання за кордоном. Це допомагало у вирішенні конфліктів у сімейних парах з різними релігійними вірами (католик і православна, мусульманин і православна та інші). Прийняття власної ідентичності (за ознаками віри, статі, нації) допомагало прийняттю несхожості в партнері, толерантності в стосунках. Гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості в кризових ситуаціях також проявляються в психологічному захисті: дифлексія, профлексія, уникнення проблеми, невизнання проблеми, перекладання на іншого відповідальності за проблему. Розвиток життєвих стратегій особистості базується на адекватності часових уявлень життєвих перспектив, осмисленості життєвого шляху, майбутніх перспектив, досягнень минулого та впевненості у власні можливості.

У чоловіків, що перебували в зоні АТО, визначалося превалювання значущості подій в минулому. В обговореннях значущих для них подій життя, вони пригадували вечірки з друзями, однолітками, односельцями в минулому. Намагались не згадувати травмуючі події в АТО, образи, що виникали під час цих подій. Іноді, лише фрагментарно, в обговоренні виникали спогади про те, що відбувалося. В ці моменти можна було спостерігати емоційне збудження, підвищення голосу, крик, прояв злості, гніву, агресивної поведінки. Спостерігались прояви невпевненості в плануванні майбутнього їх сім'ї. На питання: "Які плануєте зміни у вашій сім'ї, роботі, відпочинку?" – чоловіки замислювались, робили паузу, починали дивитися на своїх жінок. Жінки активніше планували зміни (підбір іншого реабілітаційного центру для чоловіка, шпиталю для подальшого його лікування, переїзд в інше місто, зміна роботи чоловіка або для них обох, народження дитини, підбір школи для дитини, ВНЗ, продовження навчання чоловіка або зміна ВНЗ). Чоловікам складніше було зосередитися на плануванні, в обговоренні частіше верталися до спогадів в минулому або травмуючих ситуацій сьогодення (не-

справедливість у виділенні пенсії, лікуванні, наданні пільг, соціальна незахищеність). Узагальнюючи розбіжності у змінах життєвих перспектив жінок і чоловіків, ми виокремили найбільш значущі теми (рис. 1).

Аналізуючи усі теми життєвих перспектив, відмічались розбіжності в плануванні народження дитини (першої або другої). Суперечки в обговоренні планів переїзду на проживання в інше місце стосувалися питанням скрутних умов (проживання з батьками жінки або чоловіка, нестачі коштів на оренду нового помешкання, вимушеності лікування в іншому місці, зміни школи,

садочка для дітей). Кризові ситуації впливають на зміни в активності вибору альтернативних засобів досягнення поставлених цілей. Чоловіки пропонували жінкам змінити проживання з їхніми батьками і самостійно шукати місце роботи і помешкання для проживання. Якісний аналіз відповідей дозволив зробити висновок про те, що у чоловіків в кризових ситуаціях відбуваються зміни життєвих смислів, цінностей. Це проявляється в знеціненні свого життя, в оцінці якості життя.

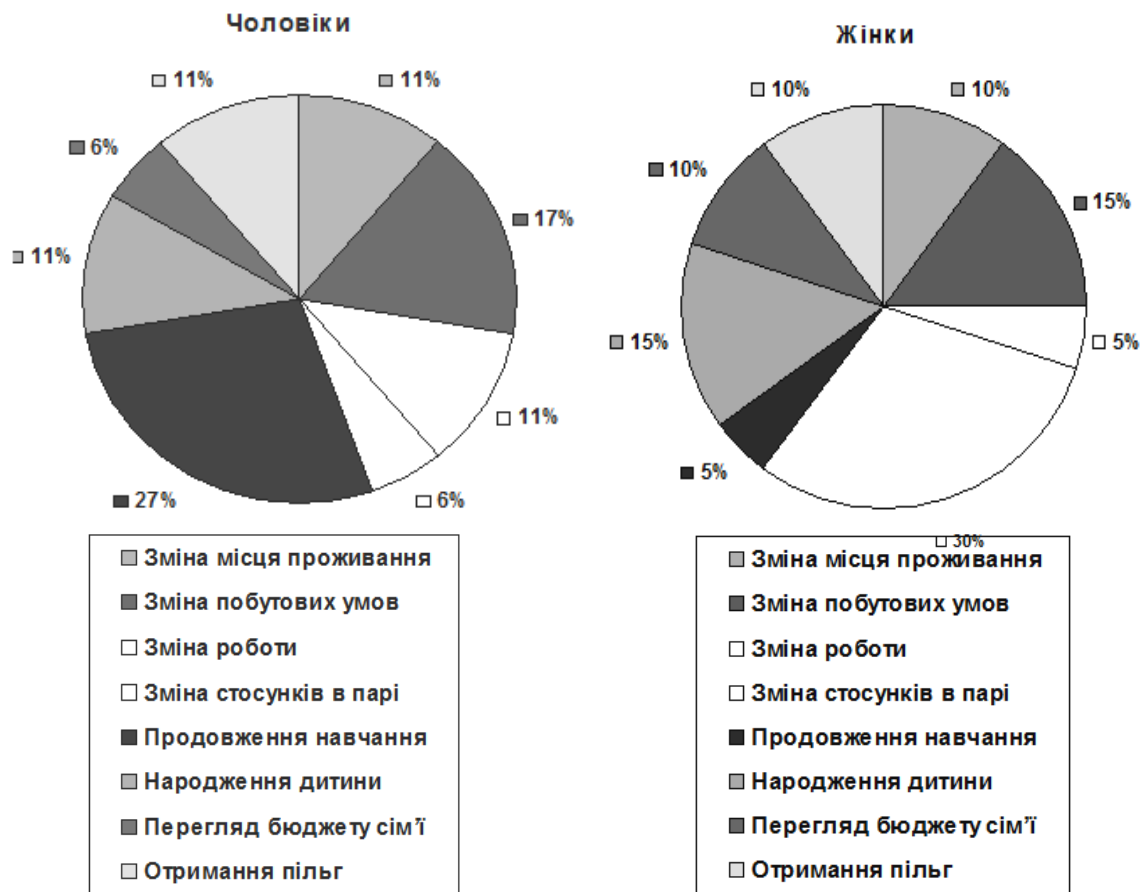

Рис. 1. Розбіжності тем змін життєвих перспектив у жінок і чоловіків

Проводячи проективні методики (малюнок "Острів моєї мрії", "Наш будинок"), були визначені проблемні зони в стосунках пари. Психологічний супровід передбачав сімейну терапію, консультації, індивідуальні та групові заняття, що проводились за виділеними напрямками. Методами арт-терапії активізувався пошук особистісних ресурсів особистості, застосовуючи різні вправи. Вправи спрямовувалися на усвідомлення власних потреб в сімейній парі. Аналізуючи малюнки (тонкі лінії, або дуже сильний натиск олівця), виявляли підвищену тривожність, невпевненість у чоловіків. Жінки намагались керувати в малюванні будиночка (не тільки прикрашаючи його, а й в перших начерках ескізу малюнка). Чоловіки очікували на активність жінок, після чого критикували їх, висміювали або знецінювали їх починання. Спостерігалась зміщення інтересу в стратегіях чоловіків (від керування, організації дій до критики та підкорення). Жінки змінювали стратегії (з стратегії наповнення, освоєння простору на керування і організацію дій). В обговоренні виявилось, що такі зміни відбу-

ваються в кризових ситуаціях (втрати здоров'я, матеріального достатку, помешкання для проживання, роботи, можливості вільного життєвого вибору).

Консультативна робота, враховуючи гендерні особливості змін життєвих перспектив особистості, спирається на розвиток життєвих стратегій особистості. Життєві перспективи особистості корегуються розвитком життєвих стратегій. Саме вплив на самоідентифікацію розвитку особистості, зміну її життєвих стратегій активізує зміни життєвих перспектив. Зміна життєвих стратегій в кризових ситуаціях відбувається в різних напрямках, що змінює визначення життєвих перспектив особистості. Узагальнення напрямків розвитку життєвих стратегій дали можливість визначити ті, що дають можливість активізації обрання особистістю нових життєвих перспектив: самоідентифікація розвитку особистості; самоаналіз власних потреб; активізація духовного потенціалу; гармонізація складових життєвих орієнтацій; розширення світоглядних орієнтацій особистості; прийняття ідентичності особистості; постановка життєвих цілей та

засобів їх досягнення. Ці напрямки активізації процесу самодетермінації розвитку особистості, її життєвих стратегій, перспектив є базовими в реабілітаційній роботі.

Висновки. В кризових ситуаціях змінюється напрямок пошуку вирішення життєвої проблеми. Ці зміни відбуваються в побудові життєвих перспектив, цілей та засобів їх досягнення. Визначені розбіжності у змінах життєвих перспектив чоловіків та жінок є суттєвими в процесі реабілітації (у відновленні часово-просторових уявлень, минулого, теперішнього та майбутнього).

Психологічна допомога особистості в кризових ситуаціях спрямовується на гармонізацію життєвих перспектив, активізацію процесу самодетермінації розвитку особистості. У виборі методів активізації цих процесів необхідно враховувати гендерні розбіжності змін в життєвих перспективах, стратегіях їх досягнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Володарська Н. Д. Активізація процесу самотворення методами групової терапії / Н.Д.Володарська // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Н. Скотна (гол. ред.), І. Галія та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка. – 2014. – Вип. 33. Психологія. – С. 17–28.
2. Володарська Н. Д. Перспективи застосування методів діалогової психотерапії в умовах суспільних трансформацій / Н. Д. Володарська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки". Вип. 2. Том 1. – Херсон, 2016. – С. 24–30.
3. Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту // Довідник вихователя дошкільного навчального закладу / За ред. Н.В. Пророк. – Слов'янськ : ПП "Канцлер", 2015. – 84 с.
4. Калинаускас І. Женская мудрость и ужасная логика. Война полов или принцип дополнителности / И. Калинаускас. – СПб.: Изд-во "Афина", 2011. – 224 с.
5. Леонтьев Д. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. Леонтьев // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М.В. Ломоносова. – Вып. 1. – М.: Смысл, 2002. – С. 56–65.
6. Сердюк Л. Комплексная программа развития мотивации учения и профессионального становления будущего специалиста в вузе / Л. Сердюк, А. Купреева // Актуальные проблемы психологии. Том 5, вып. 13, 2013. – С. 205–223.

Володарская Наталья, канд. психол. наук, ст. научн. сотр.
Института психологии имени Г. С. Костюка АПН Украины

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ ИЗМЕНЕНИЙ ЖИЗНЕННЫХ ПЕРСПЕКТИВ И СТРАТЕГИЙ ЛИЧНОСТИ В КРИЗИСНЫХ СИТУАЦИЯХ

В статье изложены психологические основы изменений жизненных перспектив личности в кризисных ситуациях и методы их коррекции. Рассмотрены методологические основы влияния изменений жизненных стратегий личности, что корректирует изменения жизненных перспектив. Предоставлен анализ последних исследований проблем реабилитации личности в кризисных ситуациях. Выполнен сравнительный анализ личностных изменений жизненных перспектив у женщин и мужчин. Выявлены различия в изменениях жизненных перспектив женщин и мужчин в кризисных ситуациях. Установлено особенности влияния кризисных ситуаций на выстраивание новых целей и стратегий их достижения. Охарактеризована специфика изменений жизненных стратегий членов семьи после пребывания в зоне АТО. Выделены различия в наиболее значимых темах изменений жизненных перспектив мужчин и женщин отображены в диаграммах. Дано пояснение к каждой теме жизненных перспектив. Подобраны методики влияния на процесс гармонизации жизненных перспектив, планов, ценностей личности, которая оказалась в жизненных кризисных ситуациях. Обозначены направления групповой и индивидуальной работы с молодыми семьями, которые находятся в реабилитационном центре. Определены и апробированы методики работы с женщинами и мужчинами на восстановление пространственно-временных ориентаций прошлого, настоящего и будущего. Разработана модель развития жизненных стратегий личности, что активизирует построение новых перспектив в процессе самодетерминации развития личности.

Ключевые слова: кризисные ситуации, жизненные перспективы, гендерные стереотипы изменений перспектив, планов, ценностей.

Volodarska Nataly, PhD, Senior Researcher
in G. S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

GENDER STEREOTYPES OF CHANGING OF LIFE PERSPECTIVES AND STRATEGIES OF A PERSON IN CRISIS SITUATIONS

The article describes psychological basis of changing life perspectives of individual in crisis situation and methods of their correction. The methodological foundations of impact of changing life strategies of personality that corrects changes in life perspectives are considered. There is presented an analysis of the latest research of individual's problems of rehabilitation in crisis situations. A comparative analysis of personal changes of life perspectives for women and men was performed. The differences in changes in life perspectives of women and men in crisis situations are revealed. There were established features of impact of crisis situations on building new goals and strategies to achieve them. The specificity of changes of life strategies of family members after being in ATO zone were characterized. Marked differences in the most significant themes of changing of life perspectives of men and women are displayed in diagrams. Description of each themes of life perspectives were given. There were selected methods of influence on a process of life perspectives harmonization, plans and values of a person that was in life crisis situations. There were marked directions of a group and individual work with young families that were in a rehabilitation centre. Methods of work with men and women to restore the time-spatial orientation of past, present and future were identified and tested. There was developed a model of development of person's life strategies which activated construction of new perspectives in process of self-determination of person's development.

Keywords: crisis situations, life perspectives, gender stereotypes in changing perspectives, plans and values.

7. Соціально-психологічні чинники соціальної інтеграції молоді з соматичними вадами здоров'я: Науково-методичний посібник / За заг. ред. Н. Д. Володарської. – К.: Міленіум, 2004. – 186 с.
8. Татенко В. Суб'єкт психологічної активності: пошук нової парадигми / В. Татенко // Психологічний журнал. – Т. 16, № 3, 1998. – С. 23–34.
9. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

REFERENCES:

1. Volodars'ka N. D. Aktyvizatsiya protsesu samotvorenniya metodamy hrupovoyi terapiyi / N.D. Volodars'ka // Problemy humanitarnykh nauk : zb. nauk. prats' Drohobys't'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka / Eds.: N. Skotna, I. Halyan etc. – Drohobych : Redaktsiyno-vydavnychyy viddil DDPU imeni Ivana Franka. – 2014. – Iss. 33. Psykholohiya. – P. 17–28.
2. Volodars'ka N. D. Perspektyvy zastosuvannya metodiv dialohovoyi psykhoterapiyi v umovakh suspil'nykh transformatsiy / N.D. Volodars'ka // Naukovyy visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya "Psykhologichni nauky". Iss. 2, Vol. 1. – Kherson, 2016. – P. 24–30.
3. Dopomoha dityam, postrazhdalym vnaslidok voyennoho konfliktu // Dovidnyk vykhovatelya doshkil'noho navchal'noho zakladu / Za red. N.V. Prorok. – Slov'yans'k : PP "Kantsler", 2015. – 84 p.
4. Kalynauskas Y. Zhenskaya mudrost' y uzhs'kaya lohyka. Voyna polov yly pryntsyyp dopolnytel'nosti / Y. Kalynauskas. – SPb.: Yzd-vo "Afyna", 2011. – 224 p.
5. Leont'ev D. Lychnostnoe v lychnosti: lychnostnyy potentsyal kak osnova samodeterminatsyy / D. Leont'ev // Uchenye zapisky kafedry obshchey psykholohyy MHU ym. M.V. Lomonosova. – Iss. 1. – M.: Smysl, 2002. – P. 56–65.
6. Serdyuk L. Kompleksnaya prohramma razvytyiya motyvatsyy uchenyya y professyonal'noho stanovlenyya budushcheho spetsyalysta v vuze / L. Serdyuk, A. Kupreeva // Aktual'nye problemy psykholohyy. Vol. 5, Iss. 13, 2013. – P. 205–223.
7. Sotsial'no-psykholohichni chynnyky sotsial'noyi intehtatsiyi molodi z somatichnyimi vadamy zdorov'ya: Naukovo-metodychnyy posibnyk / Ed. by N.D. Volodars'ka. – K.: Milenium, 2004. – 186 p.
8. Tatenko V. Sub'ekt psykholohicheskoy aktyvnosti: poysk novoy paradyhmy / V. Tatenko // Psykholohicheskyy zhurnal. – T. 16, № 3, 1998. – S. 23–34.
9. Tytarenko T.M. Zhyttyevyyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti / T.M. Tytarenko. – K.: Lybid', 2003. – 376 s.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.16

УДК: 159.923+004.738.5-042.72

Тетяна Голованова, асп.
Університет сучасних знань, Київ

ЗВ'ЯЗОК МІЖ ЗАХОПЛЕННЯМ ВІРТУАЛЬНИМ ПРОСТОРОМ ТА САМОРЕАЛІЗАЦІЄЮ ОСОБИСТОСТІ ЮНАКА

Глобалізація та інформатизація сучасного світу, формування інформаційного суспільства спричиняє зміну особистості сучасної людини. Зважаючи на інформатизацію суспільства, важливим стає питання щодо самореалізації особистості саме у віртуальному просторі та про зв'язок між рівнем її самореалізації у реальному та віртуальному світах. В останні роки дослідницький інтерес до проблеми самореалізації особистості різко зріс. Посилення уваги до цієї проблеми пов'язано з розумінням її визначальної ролі в розвитку особистості, пред'явленням більш високих вимог до таких якостей людини, як здатність до саморозвитку та самовдосконалення.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості самореалізації осіб юнацького віку у віртуальному просторі. Для виявлення закономірностей впливу віртуального простору на самореалізацію особистості було організоване наступне дослідження.

У дослідженні взяли участь більше 200 осіб юнацького віку.

Ключові слова: самореалізація, самоактуалізація, віртуальний простір, юнацький вік, інтернет-залежність, особистість.

Вступ. Взаємодія з інформаційними ресурсами, джерелами, технічними засобами інформатизації, інформаційними мережами поступово проникає в усі сфери життєдіяльності, розширюючи життєвий простір особистості, даючи як нові можливості розвитку, так і представляючи собою нові бар'єри і небезпеки для особистості.

Людина самореалізується в різних сферах життєдіяльності. До найбільш важливих з них можна віднести роботу, дружбу, сім'ю, спілкування, захоплення.

Глобалізація та інформатизація сучасного світу, формування інформаційного суспільства спричиняє зміну особистості сучасної людини. Зважаючи на інформатизацію суспільства, важливим стає питання щодо самореалізації особистості саме у віртуальному просторі та про зв'язок між рівнем самореалізації у реальному та віртуальному світах.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми:

Аналіз літератури показав, що більшість досліджень, що відносяться до шкільного віку, припадає на підлітковий період розвитку. На думку Л.І. Божович, це пов'язано з тим, що якісні зміни в психічних процесах і функціях відбуваються в підлітковому віці і на частку старшого шкільного віку залишається їх зміцнення і вдосконалення. Л.І. Божович писала: "Самовизначення, як особистісне, так і професійне, – характерна риса юнацтва. Вибір професії впорядковує і приводить в систему супідрядності всі його різноманітні мотиваційні тенденції, що йдуть як від його безпосередніх інтересів, так і від інших різноманітних мотивів, породжуваних ситуацією вибору" [2].

Цьому віку властиві рефлексія і самоаналіз. Розвиток емоційності в юності тісно пов'язаний з індивідуально-особистісними властивостями людини, її самосвідомістю, самооцінкою. В цей час відбувається становлення сталої самосвідомості і стабільного образу "Я" особистості – центрального психологічного новоутворення юнацького віку. У цей період складається система уявлень людини про саму себе, яка незалежно від того, істинно воно чи ні, являє собою психологічну реальність, яка впливає на поведінку особистості, породжує у неї ті чи інші переживання. У самосвідомість входить фактор часу (юнак починає жити майбутнім). Людина протягом даного відрізка часу має вирішити ряд певних проблем [5, 9].

Вивченням самореалізації особистості займалися представники різних психологічних шкіл, як вітчизняних, так і зарубіжних, таких як психоаналіз, неофрейдизм, гуманістична школа та ін. Проте до цих пір не існує єдиної концепції самореалізації. Так, з позиції психологічної теорії діяльності, пояснювали механізм самореалізації людини Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін. Положення антропологічного підходу в аналізі суті феномена самореалізації людини

активно використовували такі вчені як В. Андрущенко, Г. Батищев, Б. Гершунський, К. Гольдштейн, Л. Коган, О. Лосев, А. Маслоу, К. Роджерс та ін. Плідні ідеї представників гуманістичної психології про самореалізацію як одну з найвищих потреб людини знаходимо в роботах К. Гольдштейна, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла та ін. Педагогічні аспекти самореалізації як активної пізнавальної і творчої діяльності розкриваються у працях сучасних науковців – В. Андреева, А. Бойко, І. Іванова, Л. Когана, М. Лазарева, Л. Левченко, В. Лозової, В. Муляра, Л. Рибалко, Л. Сохань та ін. [2, 5, 8, 9, 10]

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити зв'язок між захопленням віртуальним простором та самореалізацією особистості юнацького віку.

В даній роботі самореалізація у віртуальному просторі буде розглядатись на матеріалах юнацького віку. Цьому віку властиві рефлексія і самоаналіз. Юнацький вік характеризується підвищеною емоційною збудливістю (неврівноваженість, різка зміна настрою, тривожність тощо). У той же час чим старше юнак, тим сильніше виражено поліпшення його загального емоційного стану. Розвиток емоційності в юності тісно пов'язаний з індивідуально-особистісними властивостями людини, її самосвідомістю, самооцінкою. В цей час відбувається становлення сталої самосвідомості і стабільного образу "Я" особистості – центрального психологічного новоутворення юнацького віку [1].

Експериментальна база дослідження. В дослідженні брали участь особи юнацького віку: ученики випускних класів, студенти різних ВНЗ міста Києва, в тому числі Київського національного економічного Університету, Університету "Крок", Національного університету "Києво-Могилянська академія", Київського Національного університету будівництва і архітектури, Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, Національного авіаційного університету, Національного університету харчових технологій, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Національного університету державної податкової служби України, працівники різних сфер з неповною та базовою вищою освітою. Дослідження проводилось за участі 223 досліджуваних.

Дослідження впливів віртуального середовища на самореалізацію людини є актуальним у сучасному світі в зв'язку з тим, що це середовище стає досить значущим, а іноді і домінуючим, в реаліях інформаційного суспільства. Наукова новизна даної роботи полягає у вивченні певних зв'язків між психічними явищами, такими як самореалізація та інтернет-залежність на нових об'єктах, а саме особистостях юнацького віку.

Обговорювати феномен інтернет-залежності почали відносно недавно. В 1994 р. психіатр К. Янг [11] розробила й помістила на веб-сайті спеціальне опитування і незабаром одержала майже 500 відповідей, автори 400 з яких були визнані, відповідно до обраного критерію, інтернет-залежними. В 1997–1999 рр. були створені дослідницькі й консультативно-психотерапевтичні веб-служби з даної проблематики.

Самоактуалізація особистості визначалася за методикою "Самоактуалізаційний тест" (САТ) (модифікація теста Є. Шострома авторським колективом кафедри соціальної психології МДУ (Ю. Алешина, Л. Гозман, М. Заїка, М. Кроз)). Самоактуалізаційний тест складається зі 126 пунктів, кожний з яких включає два судження ціннісного чи поведінкового характеру. САТ вимірює самоактуалізацію за двома базовими і ряду додаткових шкал. Базовими є шкали Компетентності в часі і шкала Підтримки.

Методика діагностики ситуативної самоактуалізації особистості передбачає вибір ситуацій на розсуд дослідника. Отже для дослідження будуть використовуватись наступні ситуації: який я в реальному світі та який я у віртуальному світі.

Буде розглянута така гіпотеза: існує зв'язок між захопленням віртуальним простором та самореалізацією особистості юнацького віку.

Для доведення гіпотези, були використані результати Самоактуалізаційного тесту (САТ) для групи з показником інтернет-залежності більше 49 балів, та для групи з показником інтернет-залежності менше 49 балів.

Для підтвердження значущості відмінностей було використано статистичний апарат, а саме критерій Ст'юдента. Був отриманий результат, наведений у табл. 1.

Таблиця 1

Розраховані дані для $t_{кр}$

$t_{кр}$	
$p \leq 0.01$	$p \leq 0.001$
2,78	3,7

Статистична значущість (р-рівень значущості) – вірогідність того, що отриманий результат правильно представляє популяцію, вибірка з якої досліджувалася.

У табл. 2 наведено традиційну інтерпретацію рівнів значущості, які використовують у психології.

Таблиця 2

Інтерпретація рівнів значущості

Рівень значущості	Можливий статистичний висновок
$p > 0,1$	"Статистично достовірних відмінностей не виявлено"
$p < 0,1$	"Відмінності знайдені на рівні статистичної тенденції"
$p < 0,05$	"Знайдено статистично достовірні (значущі) відмінності"
$p < 0,01$	"Відмінності знайдені на високому рівні статистичної значущості"
$p < 0,001$	"Відмінності знайдені на абсолютному рівні статистичної значущості"

Таким чином, виявлені відмінності між двома групами значущі більш ніж на 0,001 рівні, або, інакше кажучи, існує зв'язок між рівнем самореалізації особистості юнацького віку та її інтернет-залежністю.

У термінах статистичних гіпотез це твердження звучить так: гіпотеза про подібність відхиляється і на 0,1 % рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза – про відмінність між експериментальною і контрольною групами.

Отже виходячи із даних розрахунків можна говорити про статистично достовірні (значущі) відмінності при рівні значущості 99,9%.

Розглянемо другу гіпотезу: із збільшенням часу, який особистість проводить у віртуальному просторі, зростає вплив на її самореалізацію.

Для аналізу даної гіпотези, використаємо дані тесту САТ та анкети (показник кількості годин). Для

встановлення залежності, використаємо коефіцієнт кореляції Пірсона.

Лінійний кореляційний аналіз дозволяє встановити прямі зв'язки між змінними величинами по їх абсолютним значенням. Формула розрахунку коефіцієнта кореляції побудована таким чином, що якщо зв'язок між ознаками має лінійний характер, коефіцієнт Пірсона точно встановлює тісноту цього зв'язку. Тому він називається також коефіцієнтом лінійної кореляції Пірсона.

Оскільки вже було встановлено, що різні варіанти використання віртуального простору по різному впливають на самореалізацію, то проведемо статистичну обробку окремо, для групи, яка переважно використовує Інтернет для онлайн ігор та групи, яка переважно використовує Інтернет для пошуку інформації та спілкування.

В першому випадку отримаємо табл. 3:

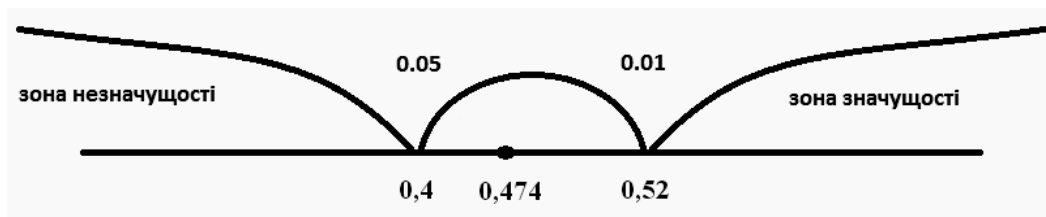
Таблиця 3

Критичні значення кореляції Пірсона

$k = n - 2$	P	
	0,05	0,01
21	0,41	0,53
22	0,4	0,52

Отже бачимо, що $r_{кр} = 0,4$ для $p \leq 0.05$ та $r_{кр} = 0,52$ для $p \leq 0.01$.

Використавши дані табл. 3, побудуємо вісь значимості (рис. 1):

Рис. 1. Вісь значимості для $k=22$

Таким чином, виявлені відмінності між двома групами значущі більш ніж на 0,05 рівні, або, інакше кажучи, існує зв'язок між часом, проведеним у віртуальному просторі (у випадку онлайн ігор) та рівнем самореалізації особистості юнацького віку.

У термінах статистичних гіпотез це твердження звучить так: гіпотеза про подібність відхиляється і на 0,05 рівні значущості приймається альтернативна гіпотеза – про відмінність між експериментальної і контрольними групами.

Отже виходячи із даних розрахунків можна говорити про статистично достовірні (значущі) відмінності при 95 %. Враховуючи знак коефіцієнта кореляції, можна сказати, що при рівні значущості 95 % для осіб, що проводять більше часу за онлайн іграми, зменшується рівень самореалізації.

Тепер розглянемо другу групу (табл. 4):

Таблиця 4

Критичні значення кореляції Пірсона

k = n - 2	P	
	0,05	0,01
50	0,27	0,35
60	0,25	0,33

Отже бачимо, що $r_{кр} = 0,25$ для $p \leq 0,05$ та $r_{кр} = 0,33$ для $p \leq 0,01$.

Оскільки $0,1 < 0,25$, то можна сказати про те, що збільшення часу, проведеного в Інтернеті з метою віртуального спілкування або пошуку інформації, на пряму не пов'язано із зміною рівня самореалізації у загальному випадку.

В результаті аналізу та підрахунку статистичних залежностей були зроблені наступні **ВИСНОВКИ**:

- Зв'язок між захопленням віртуальним простором та самореалізацією особистості юнацького віку було встановлено на 99,9% рівні значущості.

- Із збільшенням часу, який особистість проводить у віртуальному просторі, знижується рівень її самореалізації із 95 % рівнем значущості для інтернет-залежних осіб, які переважно використовують віртуальний простір для онлайн ігор. Для осіб, які використовують віртуальний простір з іншою метою – збільшення часу не має прямого впливу на самореалізацію.

Результати дослідження можуть бути використані в психології та педагогіці, а саме: в розробці наукових рекомендацій щодо використання віртуального простору старшими школярами та студентами; в психологічному консультуванні осіб юнацького віку; в діяльності практично психолога в сфері допомоги Інтернет-залежним особам; при діагностиці та допомозі в корекції рівня самореалізації особам юнацького віку; при підготовці семінарів та тренінгів, направлених на ефективність самореалізації, успішності, сприяння кар'єрному зростанню молодих спеціалістів; при створенні наукових віртуальних спільнот, сайтів, сторінок; при подальшому дослідженні впливів різних факторів віртуального середовища на особистість; при формуванні корпоративної політики доступу до Інтернет ресурсів в психології управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.

2. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

3. Водянова Н. В. Самореализация личности в пространстве интернета: философско-антропологический аспект: автореф. дис. ... канд. филос. наук / Н. В. Водянова. – Челябинск: ЧГАКИ, 2009. – 22 с.

4. Горностай П. П. Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема / П. П. Горностай // Проблемы саморазвития личности: методология и практика: Сб. науч. трудов. – М., 2001. – С. 126–138.

5. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон; Общ. ред. В. Толстых. – М.: Прогресс, 1997. – 340 с.

6. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Л. А. Коростылева. – СПб.: Изд-во СПбУ, 2000. – 292 с.

7. Леонтьев Д. А. Развитие идеи самоактуализации в работах А. Маслоу / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии, 1987, № 3. – С. 150–158.

8. Маслоу А. Г. Самоактуализация / А. Г. Маслоу; пер. А. М. Татлыбаевой // Самоактуализированные люди: Исследование психологического здоровья. Мотивация и личность. – СПб.: ОЦР: Ихтик., 1999.

9. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. вузов. – 6-е изд., стер. / В. С. Мухина. – М.: Издательский центр "Академия", 2000. – 456 с.

10. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. – 478 с.

11. Янг К. С. Диагноз – интернет-зависимость / К. С. Янг // Мир Интернета. – М., 2000. – № 2. – С. 36–43. Режим доступа: www.narcom.ru/ideas/common/15.html.

Стаття надійшла до редколегії 04.11.16

Голованова Татьяна, асп.,
Университет современных знаний, Киев

СВЯЗЬ МЕЖДУ УВЛЕЧЕНИЕМ ВИРТУАЛЬНЫМ ПРОСТРАНСТВОМ И САМОРЕАЛИЗАЦИЕЙ ЛИЧНОСТИ ЮНОШИ

Глобализация и информатизация современного мира, формирование информационного общества вызывает изменение личности современного человека. Исходя из информатизации общества, важным становится вопрос о самореализации личности именно в виртуальном пространстве и о связи между уровнем ее самореализации в реальном и виртуальном мирах. В последние годы исследовательский интерес к проблеме самореализации личности резко возрос. Усиление внимания к этой проблеме связано с пониманием ее определяющей роли в развитии личности, предъявлением более высоких требований к таким качествам человека, как способность к саморазвитию и самосовершенствованию.

Цель исследования – теоретически обосновать и эмпирически исследовать психологические особенности самореализации лиц юношеского возраста в виртуальном пространстве. Для выявления закономерностей влияния виртуального пространства на самореализацию личности было организовано следующее исследование.

В исследовании приняли участие более 200 человек юношеского возраста.

Ключевые слова: самореализация, самоактуализация, виртуальное пространство, юношеский возраст, интернет-зависимость, личность

Golovanova Tetiana, post-graduate,
University of modern knowledge, Kyiv

CONNECTION BETWEEN THE CAPTURE OF VIRTUAL SPACE AND PERSONAL SELF-REALIZATION OF YOUTH

The relevance of studying the process of personal self-realization under the conditions of the modern transformed society is stipulated both by the need for effective adaptation to changes in the social environment, and by the need of the society for the fullest possible actualization and unlocking creative potential of citizens. Due to the process of individual self-realization a single person gets involved into public relations. Therefore, the problem of personal self-realization belongs to basic problems of human existence. In this article self-realization in virtual space will be considered as exemplified in adolescence. Adolescent psychology is one of the most complex and least elaborated sections of developmental psychology.

Studying the impacts of the virtual environment on personal self-realization is relevant in the modern world due to the fact that this environment becomes quite significant, and sometimes dominant, in the realities of the information society. The group under investigation in this research: Internet users aged 16 to 25. The research was conducted involving 223 subjects under investigation.

The research program was as follows:

I. Preparatory stage. Research planning. The group under investigation in this research: Internet users aged 16 to 25. The research was conducted involving 223 subjects under investigation.

II. Main stage. The research process: The Internet Addiction Test according to Kimberly Young's procedure will be offered for completion by the adolescents. 100 people with the score of more than 49 points will be selected based on the results of this test. The Self-Actualization Test (SAT), the situational self-actualization diagnostic technique and the questionnaire will be offered for completion by the persons who were selected during the background research. 100 of the respondents with less than 49 points according to Kimberly Young's procedure will be selected to pass the Self-Actualization Test (SAT) as a control group.

III. Main stage. Data collection. The process of direct investigation involves the researcher's contact with the research subject, which results in obtaining a set of characteristics of that subject. The characteristics obtained are the main material to test the working hypothesis and solve the problem. The respondents were sent all necessary instructions via the Internet. The completed questionnaire data was received in the same way. After conducting a background research, a sample of 100 respondents with the Internet addiction score higher than 49 was formed. In addition, a control group of 100 respondents with the Internet addiction score lower than 49 was formed.

III. Final stage. Data processing. Having collected the set of data, the researcher starts processing them obtaining higher level information which is subject to further interpretation. The following statistical data processing methods were used in the research: the Student's t-test, Pearson's correlation coefficient.

The following dependences were discovered as a result of the analysis and calculation of the statistical dependences:

- The connection between preoccupation with virtual space and self-realization of an active Internet adolescent user was established at the 99.9% level of significance.

- With the increase in time that a person spends in virtual space, his/her self-realization level reduces with the 95% significance level for Internet-addicted individuals who mainly use virtual space for online games. For people who use virtual space for another purpose, the increase in time has no direct impact on self-realization.

Keywords: self-realisation, actualization, virtual space, youth age, Internet addiction, personality.

УДК 316.772.4

Лілія Гомольська, канд. психол. наук, здобувач
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ БРЕНД-КОМУНІКАЦІЙ НА СПРИЙНЯТТЯ СПОЖИВАЧА

У статті наведено результати дослідження образу бренду в сприйнятті споживачів, що формується у процесі бренд-комунікації під впливом відповідних соціально-психологічних механізмів.

Показано, що бренд-комунікація являє собою комплекс певних дій у процесі соціальної взаємодії (міжособистісної, міжгрупової, масової), які впливають на думку, мотиви, установки, поведінку споживачів щодо певних компаній, їх продуктів і (чи) послуг. Результатом бренд-комунікації є образ бренду як соціального об'єкту.

Подано соціально-психологічну модель ефективної бренд-комунікації, основним елементом якої є взаємодія бренд-комунікатора (виробника товару/послуг) та реципієнта (споживача), спрямована на обмін повідомленнями щодо бренду на різних каналах і "пунктах доступу". Висвітлено взаємозв'язок соціально-психологічних механізмів впливу бренд-комунікатора на споживача (переконання, навіювання, зараження та наслідування) та механізмів становлення й функціонування бренду в сприйнятті споживача (соціальне порівняння, ідентифікація, соціальна категоризація, стереотипізація, емоційні переживання й оцінки, персоніфікація, самопрезентація, самоверифікація та ціле покладання тощо).

Ключові слова: бренд-комунікація, бренд, образ бренду, сприйняття споживача, соціально-психологічні механізми впливу, персоналізованість бренду.

Постановка проблеми. Одним із різновидів соціальної комунікації є бренд-комунікація, яка являє собою комплекс певних дій у процесі соціальної взаємодії

(міжособистісної, міжгрупової, масової), які впливають на думку, мотиви, установки, поведінку споживачів щодо певних компаній, їх продуктів і (чи) послуг. Результа-

том бренд-комунікації є образ бренду як соціального об'єкту [4; 6].

За допомогою бренд-комунікацій можна впливати на поведінку людей, їхні цінності й потреби, створюючи соціальний образ бренду, який відображатиме прагнення й бажання суспільства, що ідентифікує себе з ним. У зв'язку з цим набувають особливого значення дослідження особливостей сприйняття споживачами бренду в процесі бренд-комунікацій під впливом відповідних соціально-психологічних механізмів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що різноманітні аспекти бренд-комунікацій вже були предметом уваги дослідників, зокрема, досліджено різноманітні психологічні аспекти формування та функціонування бренду (М. Андреева [2], Дж. Габай [27], В. Маркова [14] та ін.), у тому числі з позицій управління (Д. Аакер [1], М. Бейті [26], Ф. Котлер [12] та ін.); поведінки споживача (Ф. Райчхелд [29], Г. Фельсер [18], Г. Фоксолл [20] та ін.), бренд-комунікації як соціально-психологічного феномену (Н. Антонова [3], Ю. Бровкіна [4], Ф. Шарков [22] та ін.). Разом з тим соціально-психологічні механізми впливу бренд-комунікацій на сприйняття споживача досліджено недостатньо повно.

Мета статті – визначити соціально-психологічні механізми впливу бренд-комунікацій на сприйняття споживача.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вивчення соціально-психологічного аспекту бренд-комунікацій свідчить, що він містить певні спосо-

би впливу бренд-комунікатора й споживача один на одного. При цьому, за А. Коваленко, вплив визначається як: "...процес і результат зміни індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок тощо у ході взаємодії з нею" [11, с. 139].

У контексті бренд-комунікацій розкриттям механізмів подібного впливу займаються теорії поведінки споживачів, в основі опису яких лежать два підходи – сугестивний (авторитарний) і безпосередньо маркетинговий (діалогічний). За сугестивного (авторитарного) підходу здійснюється вплив на свідомість і підсвідомість споживача, його волю і поведінку, при цьому справжні інтереси й бажання споживача практично не враховуються. Маркетинговий (діалогічний) підхід передбачає вивчення різних характеристик споживача (соціальних, психологічних, демографічних та ін.) з тим, щоб розробити продукт, здатний максимально відповідати його запитам. У даному випадку суб'єкти бренд-комунікації намагаються впливати друг на друга неявно, ненав'язливо, переконуючи, порівнюючи, аргументуючи, вибираючи ті форми самореклами й реклами, які можуть сподобатися співрозмовнику, привернути його" [24, с. 103].

Основними учасниками бренд-комунікації є бренд-комунікатор (виробник товару/послуги) та реципієнт (споживач), у процесі взаємодії яких на основі постійного зворотного зв'язку відбувається обмін повідомленнями через різні канали та "пункти доступу" (рис. 1).

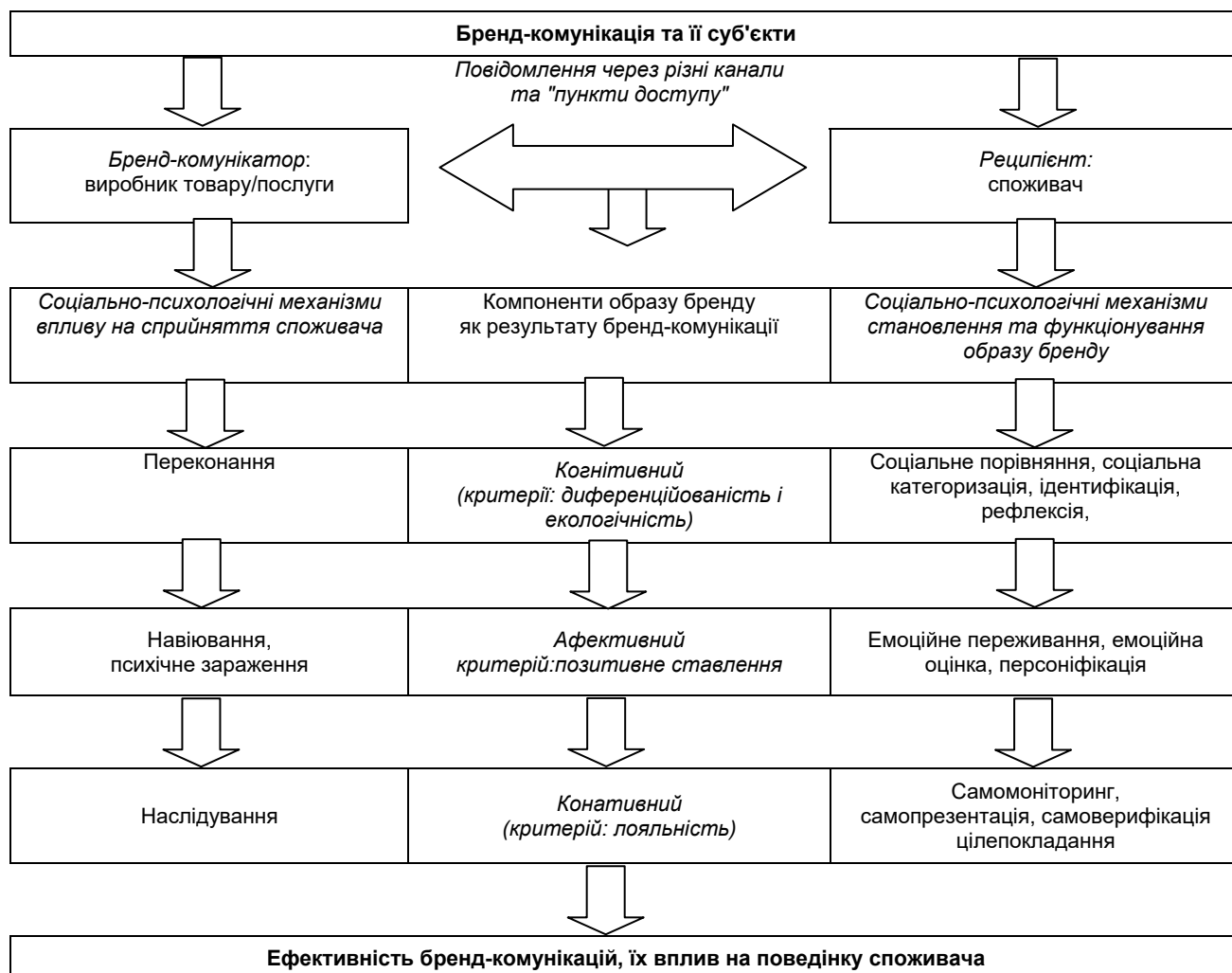

Рис. 1. Соціально-психологічна модель бренд-комунікації

Зміст повідомлень бренд-комунікації передбачає певний набір дискурсів, які лінійно або ієрархічно співвідносяться між собою. Так, у бренд-комунікації присутній не лише рекламний дискурс, який транслюється за допомогою різних носіїв – традиційних ЗМІ, зовнішніх засобів, упаковки товару тощо, але й корпоративний – дискурс компанії-виробника, носієм якого стають офіційний сайт, річний звіт і т.і. Вони розвиваються, як правило, паралельно один одному в часі й просторі, забезпечуючи необхідне охоплення однієї або декількох цільових аудиторій [6, с. 100].

Повідомлення передаються через різні канали та "пункти доступу", у процесі міжособистісної, міжгрупової та масової форм взаємодії на різних рівнях бренд-комунікації [4]:

1) рівні образу бренду, що створюється виробником, коли "...бренд-комунікатор висуває перед реципієнтом конкретну мету; формує, на його думку привабливий об'єкт потреби, який асоціюється з успіхом; забезпечує повторюваність стимулу; використовує різні форми соціально-психологічного заохочення, мотиви приєднання до успішної групи, змагальності, поваги з боку інших" [4, с. 68];

2) особистісного смислу для споживача, узгодження з його цінностями, де смисл, за Д. Леонтьєвим, тлумачиться як "відносини між суб'єктом та об'єктом (явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) у житті суб'єкта, виокремлює цей об'єкт (явище) в образі світу та втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб'єкта по відношенню до даного об'єкта (явища)" [13, с. 114];

3) конвенційного смислу, що визначає стандартизовану (масову) поведінку споживачів, які розподіляють між собою смисл споживання певного бренду, побудови з ним певних соціально-психологічних відносин.

У зв'язку з останнім Ю. Бровкіна зазначає, що з позиції ефективності бренд-комунікації слід розглядати синергію бренду та його інтерпретації у свідомості споживача, а саму бренд-комунікацію – як соціально-психологічний простір, що впливає як на бренд-комунікатора, так і на реципієнта, складається із сукупності дискурсів, базується на механізмі переконання, об'єднуючи представників різних соціальних груп [4, с. 33].

У загальному *переконання* є механізмом цілеспрямованого впливу на свідомість адресата, що передбачає критичне сприйняття реципієнтом повідомлення, у результаті якого він доходить думки щодо доцільності його прийняття. У процесі переконання використовується *аргументація* – сукупність аргументів (доводів), які мають бути несуперечливими й доказовими по відношенню до тези, що забезпечує лояльність до певного бренду [4; 7].

Розрізняють *експліцитні* (явно виражені у вербальній і/або невербальній формі) та *імпліцитні* (явно не виражені, не мають матеріальної / знакової форми) аргументи. При цьому імпліцитні аргументи можуть призводити до імпліцитних висновків, які більш ефективні в порівнянні з тими, які експліцитно заявляє комунікатор. Адже у випадку імпліцитних аргументів йдеться фактично про самопереконання, оскільки, як зазначає Г. Фельсер, "з огляду на психологію реклами ... важливо лише натякнути вам на кінцевий висновок, але зробити його ви мусите самі ... лише такий імпліцитний висновок має характер спонування" [18, с. 472].

Тому Ф. Зімбардо та М. Ляйппе [8] пропонують, наприклад, спонукати суб'єкта, на якого спрямований вплив, позитивно висловлюватися про бренд, зокрема, добровільно взяти участь у конкурсі, в якому вимагається пояснити, чому він любить певний бренд; написати вірш про нього й т.д. У цьому випадку

реципієнт змушений без прямого примусу з боку бренд-комунікатора (через добровільну участь у конкурсі) знаходити саме ті імпліцитні аргументи з приводу бренду, які відповідають його системі переконань.

Розрізняють також *раціональні* (що апелюють до розуму реципієнта і будуються на основі фактів та індуктивних, дедуктивних, аналогічних й казуальних суджень) та *емоційні* (що апелюють головним чином до емоцій людини, спонукаючи прийняти позитивну інформацію про бренд) аргументи [4; 16].

Слід зазначити, що емоційні аргументи бренд-комунікації виконують сугестивну функцію, особливо імпліцитні, й тим самим тісно пов'язані з іншим важливим механізмом соціально-психологічного впливу бренду на споживача – *навіюванням*, що характеризується некритичністю суб'єкта сприймання до змісту повідомлень і зниженою аргументацією сугестора. Ефективність навіювання, на думку Д. Узнадзе, зростає, якщо ситуація є емоційно навантаженою, перешкоджає самостійним міркуванням суб'єкта сприймання, а навіювання стосується малознайомих питань, що не суперечать його звичайній волі [17, с. 371].

Крім того до механізмів соціально-психологічного впливу бренду на споживача можна віднести *наслідування* (засвоєння та відтворення запропонованих зразків поведінки, дій, учинків) і *зараження* (неусвідомлювану схильність до певних психічних станів, що, у контексті теми дослідження, актуалізується внаслідок передачі бренд-комунікатором позитивного психічного настрою по відношенню до бренду). Ці механізми мають яскраво виражений груповий характер. В основі їх дії лежить, зокрема, прагнення суб'єкта підвищити свій соціальний статус, що може спричинити так звану "референтну залежність" від значущої для нього соціальної групи. Так, наприклад, бренд-комунікатор може використати таку залежність, представляючи товари як улюблений предмет споживання осіб з високим соціальним статусом. [10; 26; 29 та ін.].

Виходячи з трактування образу бренду з огляду на соціальну установку, (аттитюд) дію механізмів його соціально-психологічного впливу на споживача, на наш погляд, можна співвіднести з відповідними компонентами образу бренду як результату бренд-комунікації (див. рис. 1).

Так, механізм переконання актуалізується насамперед у контексті когнітивного компоненту образу бренду, забезпечуючи формування сукупності уявлень про бренд; механізми навіювання та зараження – емоційного компоненту бренду, формуючи позитивне ставлення до нього, а механізм наслідування – конативного компоненту, позначаючись на лояльності споживачів до бренду. Хоча в цілому зрозуміло, що лише в сукупній дії зазначених механізмів, що тісно пов'язані між собою, можливе формування образу бренду як такого.

З іншого боку, реципієнт інтерпретує дію механізмів через особистісні асоціації; мотиви, потреби, установки, життєвий досвід, оскільки, на думку Ю. Бровкіної, бренд-комунікація мусить бути заснована на такий екстринсивній мотивації, що може бути перетворена в інтринсивну і, в результаті, вплинути на формування в індивіда відповідного бренду як мотиву поведінки [4].

Тому, як нам уявляється, доцільно виокремити *соціально-психологічні механізми становлення та функціонування бренду* у сприйнятті реципієнта (споживача), співвідніши їх з тими ж компонентами образу бренду (див. рис. 1).

Так, у контексті когнітивного компоненту образу бренду з огляду на сприйняття споживача, йдеться, насамперед, про актуалізацію таких соціально-психологічних

механізмів, як соціальне порівняння, ідентифікація, стереотипізація, соціальна категоризація тощо.

Щодо механізму *соціального порівняння* варто вказати на підхід Л. Фестінгера [19], який виявив, що, порівнюючи себе з іншими, індивід отримує можливість оцінки власних здібностей, привабливості, якостей особистості, коректності поведінки або поглядів. Спираючись на цей механізм, В. Янчук [25] робить висновок про те, що людина, формуючи уявлення про себе, порівнює, по-перше, своє теперішнє з минулим, а домагання – з досягненнями, по-друге, порівнює себе не в абстрактній, а в конкретній системі координат (кращий серед гірших – відчувається краще, ніж гірший серед кращих). При цьому важливим є існування середовища порівняння, в якому людина може фіксувати позитивну динаміку. Якщо такого середовища немає, складно переконати людину в позитивних наслідках її дій [25, с. 298].

Ідентифікація, як відомо, являє собою ототожнення особистості з певними людьми або соціальними групами, через що здійснюється засвоєння нею різноманітних норм, стосунків, форм і алгоритмів поведінки. Фактично це механізм соціалізації особистості, протилежним до якого є *відособлення* – механізм індивідуалізації особистості, відстоювання особистістю своєї природної та людської сутності. На емоційному рівні ідентифікація виявляється через *емпатію* – емоційне переживання через почуттєву ідентифікацію себе з іншим.

У процесі розуміння суті соціального об'єкту/явища людина, як правило, використовує стереотип – це стійкий та спрощений їх образ, яким користуються як відомим "скороченням" при взаємодії з цим об'єктом / явищем, унаслідок прагнення зробити висновок на підставі обмеженої інформації про нього [15]. Як відомо, *стереотипізація* може призвести до двох різних наслідків: спрощення процесу пізнання соціального об'єкта або упередження у його сприйманні. У першому випадку стереотип не обов'язково має оцінне навантаження: у сприйманні соціального об'єкта не відбуваються зрушення в його емоційному прийнятті чи неприйнятті. В іншому випадку, якщо судження будується лише на ґрунті минулого обмеженого досвіду, а цей досвід був негативним, то будь-яке нове сприймання представника тієї ж групи соціальних об'єктів забарвлюється негативізмом. На ґрунті стереотипів формуються ефекти міжособистісного сприймання, які відображають певну тенденцію, а саме – сприймати соціальні об'єкти максимально однорідними й несуперечливими [11, с. 97].

Механізм *соціальної категоризації* пов'язаний із загальним поняттям категоризації як невід'ємної складової людської когніції, суть якого полягає у психічному процесі віднесення одиничного об'єкта, події, переживання до певного класу, який можуть характеризувати вербальні та невербальні значення, символи, сенсорні та перцептивні еталони, соціальні стереотипи, стереотипи поведінки тощо" [15, с. 159]. Категоризація соціальних об'єктів, як зауважує Г. Теджфел [28], відрізняється від категоризації об'єктів фізичного світу тим, що здійснюється під безпосередній впливом відносин між соціальними групами. Наслідком соціальної категоризації може стати упереджене ставлення до своєї та чужих груп. У контексті теми дослідження в останньому випадку може йтися про прихильників і противників певного бренду і, відповідно, стилю життя, який він пропонує.

Щодо актуалізації соціально-психологічних механізмів відносно до афективного компоненту образу бренду слід зазначити, що, як уже було показано вище, бренд-комунікація здійснюється з опорою на почуття та

емоції споживача, які можуть виникати за допомогою неусвідомлюваних індивідом процесів. Ім'я бренду, наприклад, може викликати позитивні емоції вже в тому випадку, якщо воно просто знайоме індивіду: "просте багаторазове пред'явлення одного нейтрального стимулу викликає позитивне ставлення до нього, навіть якщо ми не визнаємо, що бачили цей стимул перш" [8, с. 311].

Емоції стимулюють психічну діяльність споживача, активізуючи його потреби і посилюючи дію соціально-психологічних механізмів когнітивного компоненту образу бренду. Вони безпосередньо впливають на перцептивні процеси, фільтрують інформацію, яку людина отримує за допомогою органів чуттів, активно втручаються в процес її подальшого опрацювання [9, с. 40]. Виникає своєрідна афективно-когнітивна структура, що репрезентує взаємозв'язок між думкою й почуттям, а, за К. Ізардом, емоція утворюється як відгук на конкретний ментальний образ (символ чи думку). Така емоція мотивує, організовує й направляє сприйняття, мислення та дію [4; 9; 27].

Зрозуміло, що емоції можуть виступати механізмом як конструктивної, так і деструктивної поведінки споживачів; але в будь-якому випадку вони є необхідним і постійним компонентом регуляції взаємодії споживачів з брендом і один з одним. Недарма Р. Харре пропонує інтерпретувати почуття як "приватний прояв суспільно вироблених суджень" [21, с. 11].

Отже, з огляду на сприйняття споживача йдеться про механізми *емоційного переживання*, *емоційної оцінки* і, як наслідок сукупної дії всіх вищезазначених механізмів, – процес *персоніфікації*, який можна трактувати як механізм формування індивідуальності бренду (сукупності характерних рис особистості людини, з якоїми асоціюється даний бренд). За Дж. Аакером йдеться про п'ять основних характеристик індивідуальності бренду ("Велика п'ятірка"): щирість, збудження, компетентність, витонченість, мужність [1].

Персоніфікація, на думку Н. Антонової, є основним механізмом функціонування бренду [3]. Адже основним регулятором активності людини завжди виступає почуття власної гідності та неповторності, "почуття Я", що є основою її соціального мислення й поведінки, внутрішнім критерієм сприйняття та оцінки себе й оточення. При цьому внутрішні критерії оцінок формуються під впливом думки навколишніх людей.

Як наслідок, *персоналізованість бренду* являє собою набір психологічних і соціальних характеристик, що виражають основні цінності, відносини й стилі життя представників цільового ринку. Вони мають відображати найбільш значущі (найсильніші і найбільш очевидні) характеристики персоналізованості й соціальності споживачів на цільовому ринку. У цьому випадку споживачі зможуть ідентифікувати себе в рамках такого бренду або прийняти його в рамках тих соціальних відносин, які у них складаються. У багатьох комунікаціях персоналізованість стає наочною за допомогою залучення добре відомого актора, музиканта або зірки спорту, які пропагують даний бренд [24].

Це, на нашу думку, забезпечує актуалізацію таких соціально-психологічних механізмів у сприйнятті споживача на рівні когнітивного компоненту образу бренду, як: самопрезентація, самомоніторинг і самоверифікація.

Самопрезентація є процесом цілеспрямованого або стихійного, усвідомлюваного або неусвідомого формування певного образу власної особистості в очах оточуючих через посередництво пред'явлення їм автентичних чи неавтентичних якостей і особливостей рольової поведінки, які суб'єктивно оцінюються нею як значущі. У контексті теми дослідження йдеться про демонстрацію прихильності до того стилю життя та його атрибутів, що позиціонує певний бренд.

Самомоніторинг – процес самоконтролю над враженням, що здійснюється на оточуючих. У контексті підходу М. Снайдера [25] це – здатність особистості адекватно контролювати враження на оточуючих, вносячи корективи за необхідності, залежно від реальних чи уявних оцінок інших людей і, відповідно, рефлексивного схвалення (несхвалення), передбачення їх уявного враження в майбутньому.

Висока відповідність між бажаною та реальною самопрезентацією потребує встановлення *зворотного зв'язку* та *рефлексії* з метою фіксації розходжень у спостереженні за реакціями оточуючих, гнучкості, здатності до перетворень, трансформацій тощо. Отже, зворотний зв'язок та рефлексію можна також розглядати в якості важливих соціально-психологічних механізмів функціонування образу бренду у сприйнятті споживача. Ці механізми тісно пов'язані із *самоверифікацією* – встановленням зворотного зв'язку з оточуючими людьми з метою уточнення адекватності Я-концепції. Формами самоверифікації є вибіркове ставлення до підтверджуючої інформації; вибіркості стосунків лише з тими людьми, що підтверджують адекватність Я-концепції, поведінка, спрямована на підтвердження чи відхилення адекватності Я-концепції, зворотний зв'язок з іншими людьми [25]. Самоверифікація є один із потужним механізмів формування соціальних спільнот із прихильників бренду, що підтримують один в одного лояльність до певного бренду, і можуть пояснити відданість бренду навіть у випадку певного зниження якості товару/послуг.

Під сукупною дією соціально-психологічних механізмів бренд-комунікація набуває для реципієнта особистісного смислу. У результаті актуалізується механізм *цілепокладання* як процес формування суб'єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втілення в об'єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізації) [5]. Щодо цього Ю. Швалб зазначає: "Не існує прямого переходу від змісту свідомості людини до форм діяльності. Зміст свідомості може призвести до початку і продовження дії, лише коли вони набувають форми мети. Мета є спосіб оформлення ідеї предмету, що ще не існує, але, якщо бути більш точним, існує лише в суб'єктивному просторі особистості як чиста можливість предмету. Тому вся подальша діяльність є лише способом реалізації таких цілей" [23, с. 50].

Отже, ефективна бренд-комунікація потребує постійного контролю, що будується на співвідношенні плану дій та реальних змін і забезпечує корегування образу бренду та розуміння причин перетворень. Таким чином, взаємодія соціально-психологічних механізмів впливу бренд-комунікатора на споживача та механізмів становлення й функціонування бренду в сприйнятті споживача забезпечує лояльність споживачів до бренду і мотивує їх до придбання та споживання продукту/послуги, формування відповідного стилю життя.

Висновки. Запропоновано соціально-психологічну модель ефективної бренд-комунікації, основним елементом якої є взаємодія бренд-комунікатора (виробника товару/послуг) та реципієнта (споживача), спрямована на обмін повідомленнями щодо бренду на різних каналах і "пунктах доступу". Обґрунтовано взаємозв'язок соціально-психологічних механізмів впливу бренд-комунікатора на споживача (переконання, навіювання, зараження та наслідування) та механізмів становлення й функціонування бренду в сприйнятті споживача (соціальне порівняння, ідентифікація, соціальна категоризація, стереотипізація, емоційні переживання та оцінки, персоніфікація, самопрезентація, самоверифікація та цілепокладання).

Констатовано, що про ефективність бренд-комунікацій йдеться у випадку, коли сформований образ бренду формує лояльність споживача як атитюд, що динамічно розвивається і мотивує індивідів до придбання та споживання відповідного продукту/послуги.

Перспективи подальших досліджень. На наступному етапі дослідження уявляється доцільним емпіричне дослідження соціально-психологічних механізмів, які забезпечують формування компонентів образу бренду відповідно до визначених критеріїв і, отже, ефективність бренд-комунікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов / Д. Аакер. – М.: Издательский Дом Гребенникова, 2003. – 440 с.
2. Андреева М.В. Психологические основы образования и функционирования бренда: дис. ... канд. психол. наук; спец.: 19.00.05 – социальная психология / М.В. Андреева. – М., 2003. – 2014 с.
3. Антонова Н.В. Психология массовых коммуникаций: учебник и практикум для академического бакалаврата / Н.В. Антонова. – М.: Юрайт, 2014. – 373 с.
4. Бровкина Ю.Ю. Социально-психологические основы бренд-коммуникации: дис. ... докт. психол. наук; спец.: 19.00.05 – социальная психология / Ю.Ю. Бровкина, Гос. ун-т управл. – М., 2009. – 439 с.
5. Великий словник сучасної української мови / ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь: Перун, 2005. – 1736 с.
6. Горчакова Е. Интеракция как единица бренд-коммуникации / Е. Горчакова // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2013. – № 1(22). – С. 28–33.
7. Зарецкая Е.Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации / Е.Н. Зарецкая. – М.: Дело, 1998. – 480 с.
8. Зимбардо Ф. Социальное влияние / Ф. Зимбардо, М. Ляйппе. – СПб.: Питер, 2001. – 448 с.
9. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
10. Ильин В.И. Потребление как дискурс: учеб. пособие / В.И. Ильин. – СПб.: Интерсоцис, 2008. – 446 с.
11. Коваленко А.Б. Социальная психология: підр. / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнев. – К.: Геопринт, 2006. – 400 с.
12. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер – М.: Прогресс, 1991. – 788 с.
13. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
14. Маркова В.М. Социально-психологические характеристики образа торговой марки: дис. ... канд. психол. наук; спец.: 19.00.05 – социальная психология / В.М. Маркова; ГУУ. – М., 2009. – 158 с.
15. Психология: словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
16. Темпорал П. Эффективный бренд-менеджмент / П. Темпорал. – СПб.: Нева, 2003. – 320 с.
17. Узнадзе Д.Н. Психология установки / Д.Н. Узнадзе. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
18. Фельсер Г. Психология потребителей и реклама / Г. Фельсер. – Х.: Гуманитарный центр, 2009. – 704 с.
19. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер; пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешевой. – СПб.: Ювента, 1999. – 317 с.
20. Фоксол Г. Психология потребителя в маркетинге / Г. Фоксол, Р. Голдсмит, С. Браун. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
21. Харре Р. Вторая когнитивная революция / Р. Харре // Психологический журнал. – 1996. – Т. 17, № 2. – С. 3–15.
22. Шарков Ф.И. Магия бренда: Брендинг как маркетинговая коммуникация / Ф.И. Шарков. – М.: Альфа-Пресс, 2006. – 266 с.
23. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования). – К.: Миллениум, 2003. – 72 с.
24. Шушарин С.А. Коммуникативная сущность бренда в современной культуре: дис. ... канд. философ. наук; спец.: 09.00.13 – философская антропология, философия культуры (философские науки) / С.А. Шушарин; Омский государственный технический университет. – Омск, 2014. – 161 с.
25. Янчук В.А. Введение в современную социальную психологию / В.А. Янчук. – Мн.: АСАР, 2005. – 768 с.
26. Batey M. Brand meaning / M. Batey. – N.Y., L.: Routledge; Taylor and Francis Group, 2008. – 257 p.
27. Gabay J. Brand Psychology: Consumer Perceptions, Corporate Reputations / Jonathan Gabay. – UK: Kogan Page, 2015. – 440 p.
28. Tajfel H. The social identity theory of intergroup behavior / H. Tajfel, J.C. Turner // Psychology of intergroup relations; ed. by S. Worchel & W. Austin. – Chicago: Nelson-Hall, 1986. – P. 7–24.
29. Reichheld F.F. The one number you need to grow / F.F. Reichheld // Harvard Business Review. – 2003. – Vol. 81. – № 12. – P. 46–54.

Стаття надійшла до редколегії 03.11.16

Гомольская Лилия, канд. психол. наук, соискатель,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ БРЕНД-КОММУНИКАЦИЙ НА ВОСПРИЯТИЕ ПОТРЕБИТЕЛЯ

В статье приведены результаты исследования образа бренда в восприятии потребителей, который формируется в процессе бренд-коммуникации под влиянием соответствующих социально-психологических механизмов.

Показано, что бренд-коммуникация представляет собой комплекс определенных действий в процессе социального взаимодействия (межличностного, межгруппового, массового), которые влияют на мнение, мотивы, установки, поведение потребителей относительно определенных компаний, их продуктов и (или) услуг. Результатом бренд-коммуникации является образ бренда как социального объекта.

Представлена социально-психологическая модель эффективного бренд-коммуникации, основным элементом которой является взаимодействие бренд-коммуникатора (производителя товара/услуг) и реципиента (потребителя), направленная на обмен сообщениями по поводу бренда на разных каналах и "пунктах доступа". Показана взаимосвязь социально-психологических механизмов влияния бренд-коммуникатора на потребителя (убеждение, внушение, заражение и подражание) и механизмов становления и функционирования бренда в восприятии потребителя (социальное сравнение, идентификация, социальная категоризация, стереотипизация, эмоциональные переживания и оценки, персонификация, самопрезентация, самоверификация, целеполагание).

Ключевые слова: бренд-коммуникация, бренд, образ бренда, восприятие потребителя, социально-психологические механизмы воздействия, персонализированность бренда.

Gomolska Lily, PhD,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF BRAND COMMUNICATION INFLUENCE ON CONSUMER'S PERCEPTION

The article presents the results of research on brand image in customers' perception, which is being formed in brand communication process under the influence of the corresponding social and psychological mechanisms.

It shows that brand communication is a set of specific actions in social interaction process (interpersonal, intergroup, mass-scale) that influence opinion, motives, attitudes and behaviour of consumers towards certain companies, their products and (or) services. The result of brand communication is the image of brand as a social object.

The article presents social and psychological model of effective brand communication, the main element of which is the interaction of brand communicator (goods manufacturer/service producer) and recipient (consumer), aimed at exchange of messages about the brand on different channels and "access points". It also highlights inter-relations between social-psychological mechanisms of brand communicator's influence on consumer (conviction, infusion, exposure and imitation) and mechanisms of brand establishment and its functioning in consumer's perception (social comparison, identification, social categorization, stereotyping, emotional experience and assessments, personalization, self-presentation, self-verification, goal-setting, etc.).

It outlines the prospects for further research, which lies in empirical study of social and psychological mechanisms that provide the formation of brand image components according to certain criteria and, consequently, the effectiveness of brand communications.

Keywords: brand communication, brand, brand image, consumer perception, social and psychological mechanisms of influence, brand personalization.

УДК: 316.454.5

Андрій Грибок, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті здійснено аналіз теоретичних основ адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі та виявлено особливості цього процесу. Виявлено що процесу адаптації студентів до навчання притаманні специфічні риси, серед яких – багатоманітність форм поведінки, яка вирізняється претензіями на дорослість, особлива чутливість і уразливість, підвищена зарозумілість, прагнення до групування, нестійкість інтересів та ін. Розкриваються психолого-педагогічні чинники цієї адаптації та зроблена спроба розробки певних рекомендацій щодо надання студентам-першокурсникам допомоги в адаптації до нових умов життєдіяльності.

Ключові слова: адаптація, навчальна діяльність, психолого-педагогічні умови, кризові ситуації, зовнішні умови, дезадаптація, діагностика, тренінг.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві проблема адаптації виступає однією з ключових проблем психологічної науки. Високі темпи життя, постійні інформаційні перевантаження і дефіцит часу все більше впливають на психіку особистості і стають причинами різних відхилень в нормальній діяльності окремих чи багатьох функціональних систем організму. Різноманітна і тривала дія несприятливих соціальних, психологічних, економічних чинників зумовлює велику нервово-психічну напругу, яка здатна викликати різноманітні негативні прояви в поведінці і призводити до нервово-психічних розладів.

На сучасному етапі розвитку суспільства проблема адаптації особистості є надзвичайно актуальною, і передусім, це стосується адаптації молоді до нових умов діяльності, тому що саме у цей період життя людини закладаються основи особистості, її здатність до адекватної оцінки суспільних процесів, уміння застосовувати набутий досвід для своєї життєдіяльності.

Сучасна молодь характеризується підвищеною мобільністю, пізнавальною активністю – вони здатні в короткий термін формувати в своєму середовищі різні психологічні установки, які певною мірою визначають спрямованість особистості на життя [4].

Сьогодні практика постійно вимагає конкретних досліджень, орієнтованих на адресного споживача відповідних знань, якими у нашому випадку виступають молодіжні організації, їхні лідери, педагоги, державні службовці, котрі опікуються проблемами студентської молоді.

Зі вступом до вищого навчального закладу юнаки і дівчата потрапляють у нові, незвичні для них умови, що неминуче спричиняє ламання динамічного стереотипу і пов'язаних з ним емоційних переживань.

Адаптація розуміється як процес пристосування до змін навколишнього середовища та є однією із важливих загальнотеоретичних проблем і дотепер являє собою традиційний предмет дискусій у психології

[5]. Немоżliвість упоратись із новою життєвою ситуацією спричиняє певні труднощі у навчанні та емоційний дискомфорт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні термін "адаптація" використовується як наукова категорія психології, соціології, педагогіки, антропології та ін. наук.

У системі вищої освіти нині здійснюється активна розробка гуманістичних, особистісно орієнтованих концепцій навчання, які б дозволили всебічно розв'язати проблему адаптації молодих людей до умов навчання у ВНЗ. Важливим внеском в обґрунтування особистісно орієнтованих підходів до вирішення освітніх проблем у ВНЗ є дослідження О. В. Симоненка, В. О. Татенка, О. М. Кокуна, В. А. Сластенина, І. М. Слободчикова, В. А. Семиченко та ін.

Проблеми адаптації студентів до навчальної діяльності у ВНЗ знайшли висвітлення у працях Ю. А. Бохонова, Р. Р. Бибриха, С. А. Ворожбит, О. М. Кокуна, Г. П. Медведева, О. Б. Паньковича та ін.

Успішна адаптація, на думку В. Лісовського, забезпечує розвиток індивідуальності, здатність незалежно мислити і діяти, а неуспішна – викликає психологічні стани неспокою, невпевненості в майбутньому, невміння визначити свою соціальну роль.

Соціально-психологічна адаптація студентів – специфічний і комплексний процес, який представляє цілісну систему та має розглядатися у загальному контексті адаптаційних процесів живих систем, а організація ефективної соціальної адаптації студентів до умов навчальної діяльності має реалізовуватися через діагностування та корегування їх як суб'єктів діяльності [3].

Мета статті – на основі виявлених особливостей соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників обґрунтувати психолого-педагогічні засади та чинники її оптимізації.

Нерідко соціально-психологічна дезадаптація породжує втрату сформованих позитивних установок і відносин студента-першокурсника зі студентами та викладачами.

Психологічна готовність студентів ВНЗ до дій часто стикається з невизначеністю цілей, недостатністю життєвого досвіду, непослідовністю, невмінням спрямувати енергію в потрібне русло. Зауважимо, що "студентський вік" (16–24 роки) учні розглядають як період індивідуалізації, коли хлопці й дівчата бажають виділити себе серед інших, критично ставляться до суспільних норм поведінки, більш схильні до асоціальних і навіть анти-соціальних проявів. Молодь в цей період свого життя негативно реагують на різні зауваження і вимоги. Невдачі різко змінюють їх настрій, у них з'являється почуття провини, тривоги, неповноцінності, зневір'я, безсилля. У цей час вони особливо гостро відчувають будь-яку напругу чи фальш у стосунках з батьками, родичами, викладачами і, як наслідок, шукають спілкування поза звичним колом – сім'єю, університету. Виходячи "на вулицю", юнак хоче бути "своїм" у компанії ровесників або більш старших молодих людей, йому притаманне особливо гостре почуття колективізму ("ми"), тому він шукає і встановлює контакти з різними молодіжно-підлітковими групами, угрупованнями, дитячими і молодіжними організаціями та ін.

Отримуючи позитивний вплив потужного тиску різних людей і обставин на свій розвиток, та передумови для поступового адаптування до навколишньої дійсності юнак, таким чином, набуває досвід. Незаперечний є той факт, що в сучасному молодіжно-підлітковому середовищі відбуваються певні негативні процеси, деформації – коли невиправдано інтенсивно пропагується перевага матеріального над духовним, що призводить до послаблення морально-ціннісних орієнтирів нового покоління [6].

Отримані результати дослідження. Аналіз показав, що у процесі адаптації студента до навчання у ВНЗ необхідно враховувати: *по-перше*, те, що сучасна молодь живе в складному за змістом і тенденціями середовищі соціалізації, він частіше від представників інших вікових груп потерпає від соціальної, економічної, моральної нестабільності й несправедливості, і на цьому тлі закладається фундамент усіх наступних етапів адаптації, що стає основою його реалізації в студентському середовищі; *по-друге*, специфічні риси людей юнацького віку; *по-третє*, що існують реальні можливості ефективної адаптації студентів до нових умов навчання в умовах діяльності молодіжних (формальних і неформальних) організацій просоціального спрямування.

Після спроби проведення невеличкого дослідження у формі письмового опитування студентів-першокурсників та студентів 4 курсу КНУ імені Тараса Шевченка було виявлено певні труднощі і проблеми адаптації студентів, а саме: фінансові та побутові проблеми; труднощі самоорганізації; проблеми зі засвоєнням певного обсягу навчальної інформації; психологічна неготовність до відповідальності за себе, свої вчинки та прийняття рішень; невміння регулювати час, відведений на навчання і відпочинок; соціально-психологічні проблеми спілкування і входження в студентський соціум.

Також було проведено опитування курсантів 1 та 2 курсів Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка (спеціальність "Психологія") щодо адаптації до умов навчання у ВНЗ.

Шляхом порівняльного аналізу було з'ясовано, що курсанти мають певний перелік проблем щодо адаптації пов'язаних з умовами військової служби і життєдіяльності, яка відбувається в межах військових статутів. Але процеси адаптації до навчального процесу у ВНЗ в них протікають менш болісно, і як показав аналіз дослідження, завдяки згуртованості військових колективів, активної взаємовиручки, постійної уваги з боку командирів та високої професійної мотивації – стати офіцером ЗСУ.

З метою визначення типових соціальних проблем, які мають місце у студентському середовищі, нами було класифіковано необхідну соціальну допомогу від соціальної служби ВНЗ: надання соціальної допомоги малозабезпеченим студентам (87 %); налагодження взаємодії студентів і викладачів (48 %); надання соціально-психологічної допомоги студентам-першокурсникам (64 %); організація змістовного дозвілля (89 %); сприяння їх вторинній зайнятості (25 %); створення умов для самореалізації та саморозвитку студентської молоді (48 %).

Зазначене дослідження дозволило з'ясувати особливості адаптаційних процесів та намітити головні шляхи оптимізації соціальної адаптації студентів до умов навчальної діяльності у вищому навчальному закладі.

Аналіз результатів опитування вказує на слабку ефективність спроб оптимізації адаптивних здібностей студентів 1-го курсу, на наявні недоліки, на основі яких визначаються шляхи оптимізації.

Ключові соціально-психологічні проблеми щодо адаптації студентів-першокурсників до навчання у університеті за даними дослідження:

1. Фінансові проблеми та проблеми адаптації до умов життя в незнайомому місті, гуртожитку (поселення, переселення), налагодження взаємин з товаришами по кімнаті, питання самообслуговування, матеріальні та побутові проблеми.

2. Невміння регулювати час, відведений на навчання і відпочинок.

3. Низький рівень навичок самоорганізації, самоконтролю та саморегуляції поведінки під час навчального процесу в умовах великого навчального навантаження.

4. Невміння студента-першокурсника (внаслідок відсутності досвіду) результативно себе презентувати на семінарських заняттях.

5. Психологічна неготовність до відповідальності за себе, свої вчинки та прийняття рішень.

6. Відсутні або недостатньо розвинені навички самостійної роботи під час підготовки до семінарських занять та іспитів.

7. Виникнення проблемних ситуацій в навчальній групі під час підготовки та проведення семінарських занять, підґрунтям чого є розподіл навчальних питань перед семінаром та боротьба за кількість балів під час його проведення, що супроводжується особистісною напруженістю стосунків між студентами та між студентами й викладачами.

У результаті проведення численних діагностичних процедур (бесіда, анкетування, спостереження) на сьогодні є можливість виокремити кілька груп труднощів у навчанні студентів-першокурсників.

Перша група має доволі опосередковане відношення до психології, але є суттєвою і стосується великого числа студентів. Мається на увазі відсутність у першокурсників багатьох спеціальних організаційно-навчальних навичок, необхідних у вузівському навчанні: конспектування лекцій та першоджерел, користування бібліотекою тощо. Зазвичай, подібні вміння й навички дуже швидко набуваються, але зафіксовано негативний вплив їхньої відсутності на успішність навчання і на цілісні показники адаптації студентів.

До цієї ж групи слід віднести відсутність адекватних комунікативних навичок. Перш за все, це особливості спілкування студентів з викладачами. Відомо, що цей процес дуже відрізняється від взаємодії із шкільними вчителями, і спроби студентів "перенести" шкільний стиль у вузівське життя, як правило, є неефективними і досить конфліктними. Слід зазначити, що в цілому ці проблеми досить легко коригуються, але, як не дивно, часто вони зберігаються тривалий час і серйозно впливають на успішність навчання.

Друга група проблем стосується функціонування вищих психічних процесів. Перш за все це довільність та опосередкованість пізнавальних процесів та емоційної сфери. Часто виявляється, що способи зосередження уваги, запам'ятовування, вирішення навчальних завдань, якими володіє студент і які були цілком адекватними в умовах шкільного навчання, не "працюють" у навчанні вузівському. Те саме стосується управління увагою, розподілу активності у часі, керівництва емоційною сферою.

Третю групу становлять власне особистісні труднощі студентів-першокурсників. Серед них найсуттєвішою є проблема недостатнього самовизначення. З літератури відомо, що готовність до життєвого самовизначення є центральним психічним новоутворенням старшокласників. Основними психологічними компонентами цієї структури є: життєві плани як стійкий вияв мотивації особистості відносно визначеного напрямку життєвого шляху.

Адаптація – це зміна самого себе (настанов, рис характеру, стереотипів поведінки тощо) відповідно до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення [1]. Це входження в нову соціальну позицію і нову систему взаємин. Психологічна адаптація пов'язана з прийняттям студентом нової соціальної позиції й опануванням нової соціальної ролі "студента" (студент – той, хто навчається самостійно, наполегливо опановує професією) і "майбутнього фахівця". Наявність в "Я-концепції" студента конструктів, які вказують на його професійно-

рольову ідентифікацію ("Я – студент", "Я – майбутній фахівець" тощо) позитивно позначається на процесі його професійного становлення. "Я-концепція" студента, його самооцінка безпосередньо впливає як на його дидактичну адаптацію, так і на адаптацію до умов майбутньої професійної діяльності. Під впливом "Я-концепції" в деякого виникають сумніви у своїх здібностях, у правильності вибору професії. Це породжує невпевненість у своїх силах, страх перед оцінками. Заважає також не вміння бачити професійну спрямованість процесу навчання, нерозуміння того, що формування майбутнього фахівця починається з першого дня навчання у вищій школі. Адаптивний процес студентів-першокурсників залежно від їх активності. Для адаптації вищезазначений чинник не є головним. Визначальними є психологічні дані, які має кожен студент [6].

Чинники ефективної адаптації студента до навчання у вищому навчальному закладі:

- здатність навчатися самостійно;
- уміння контролювати й оцінювати себе;
- врахування індивідуальних особливостей власної пізнавальної діяльності;
- уміння правильно розподіляти свій час для самостійної навчальної підготовки й відпочинку;
- самодисципліна тощо.

Психодіагностика адаптаційних можливостей студентів першого року навчання дуже важлива, тому що дезадаптація може позначитися погіршенням роботи пізнавальної сфери (зосередження уваги, пам'яті, мовлення), змінами в емоційно-почуттєвій сфері (поява тривоги, поганого настрою, невпевненості у собі, страху). Кризові ситуації студентського віку, особливо залежність студента від матеріального та фінансового стану, уявляють загрозу всієї системі соціально-психологічної адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі [12].

Сучасні дослідники вважають, що соціально-психологічна робота зі студентською молоддю в сучасних умовах має свої особливості: адаптація студента до умов функціонування вищого навчального закладу (особливо це стосується першокурсника); корекція (захист) відносин між викладацьким складом та молоддю, яка навчається; попередження можливих фізичних, психічних і соціокультурних зіткнень окремого індивіду і груп ризику; розвиток студента як неповторної особистості, формування якості творчого професіонала через процес навчання, виховання, соціалізації [9].

Загальні поради студентам щодо адаптації:

- Не очікуйте опіки, а розраховуйте на дружню підтримку оточуючих, яка надасть вам відчуття рівності, потрібності та незалежності, тому:
 - Зверніться по допомогу для того, щоб вільно орієнтуватися на території ВНЗ.
 - Не допускайте зайвої опіки, намагайтесь стати самостійним в обслуговуванні.
 - Прагніть виконувати посильну і цікаву роботу, підтримуйте охайність і порядок на робочому місці.
 - Не уникайте тих, хто готовий прийти вам на допомогу.
 - Активніше добивайтесь отримання потрібної вам інформації та нових знань.
 - Не створюйте емоційну напругу у відносинах із однокласниками, намагайтесь завжди бути приятним і доброзичливим.
 - Змістовно проводьте свій вільний час із іншими студентами, набувайте хороших друзів.
 - Будьте оптимістом, вірте у свої можливості і пам'ятайте, що ви потрібні іншим людям.
 - Сміливіше відповідайте на запитання, беріть участь в обговоренні – це допоможе вам пов'язати нову інформацію з тим, що ви вже знаєте.

▪ При виникненні непорозуміннь користуйтеся послугами відділів, які опікуються студентами (соціальний педагог, психолог).

▪ Практичні рекомендації для адаптації студентів-першокурсників від психологів:

- Не порушувати норм та правил поведінки.
- Брати активну участь у заходах, які проводяться в коледжі.
- Виконувати рекомендації викладачів щодо навчання.
- Співпрацювати з групою та завжди підтримувати один одного.

- Регулярно відвідувати заняття.
- Стримувати негативні емоції.
- Бути впевненим у собі і своїх діях.
- Не відмовляти у допомозі тим, хто цього потребує.
- Бути цілеспрямованим, ставити перед собою чітку мету та досягати її.

- Концентруйте свою увагу на навчанні.
- Співпрацюйте з викладачами та студентами.
- Вдосконалюйте свої знання.
- Вирішуйте всі проблеми з куратором.
- Ввічливо та з розумінням ставтеся до людей із особливими потребами.

- Не бійтеся пробувати щось нове для себе.
- Поважайте думку оточуючих.
- Відповідайте на парах.
- Намагайтеся досягти нових та корисних знань.
- Радійте кожному дню, проведеному у ВНЗ, адже цей період – неповторний!

- Якщо у вас виникли проблеми у навчанні, вам слід:
- Дати викладачу можливість допомогти вам.
- Залучити викладача до процесу розв'язання проблеми, якщо немає конкретного способу її розв'язання без його участі.

- Впевнено відстоювати свою точку зору, але з повагою і ввічливо ставитись до викладача.

- Звернути увагу викладача на позитивні моменти, на те, що Ви засвоїли на його лекціях, а не жалітися на свої проблеми.

- Зрозуміти, що викладач більше зацікавлений у успішності Вашого навчання, аніж у виставленні поганої оцінки. Ваше бажання вчитись є найкращим стимулом для отримання допомоги від викладача.

- Вам не слід:
- Публічно висловлювати свою розлюченість, різку незгоду. Ні в якому разі не тисніть на викладача.

- Плакати, благати викладача про зниження вимог.
- Зловживати виразом: "Ви зобов'язані..."
- Висловлювати нерозумні або занадто обтяжливі прохання.

- Висувати вимоги до викладача щодо додаткового використання його часу.

Результати дослідження. Аналіз показав, що у процесі адаптації студентів до навчання у ВНЗ необхідно враховувати: *по-перше*, те, що сучасний студент живе в складному за змістом і тенденціями середовищі соціалізації, він частіше від представників інших вікових груп потерпає від соціальної, економічної, моральної нестабільності й несправедливості, і на цьому тлі закладається фундамент усіх наступних етапів адаптації і в цілому, як результат, соціалізації, що стає основою його реалізації в соціумі; *по-друге*, специфічні риси людей юнацького віку; *по-третє*, що існують реальні можливості ефективної адаптації студентів до нових умов навчання в умовах діяльності молодіжних (формальних і неформальних) організацій просоціального спрямування.

Висновки. 1. Аналіз наукової літератури засвідчив, що поняття "адаптація" розглядається вченими як складне багатоаспектне соціальне явище, специфіка якого

відображається через різні соціальні умови та багатоманітність його змістовних і процесуальних сторін.

2. Теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати, що психологічна готовність молоді до нової діяльності часто стикається з невизначеністю цілей, недостатністю життєвого досвіду, непослідовністю, невмінням направити енергію в потрібне русло. Така неузгодженість викликає багато проблем соціально-психологічного плану, а стихійна адаптація, яка є найбільш властивою для сучасної молоді, негативно впливає на їхні розвиток і становлення.

3. Процес адаптації студентів до навчання у ВНЗ через діяльність молодіжних організацій може бути адекватно зрозумілим тільки на основі вивчення загальносоціалізаційного процесу і притаманних студентської молоді специфічних рис і буде більш успішним при умові залучення їх до діяльності в різних молодіжних об'єднаннях, в яких поєднується колективна, навчальна, пізнавальна, трудова, творча, організаційна та інші види діяльності.

Зазначене дозволяє стверджувати, що існує нагальна потреба збільшення кількості просоціально спрямованих молодіжних (формальних і неформальних) організацій, їх психолого-педагогічного супроводу і суспільного визнання як повноцінного соціального інституту. На підставі означених позицій доцільно розробити психолого-педагогічні рекомендації що підвищать ефективність процесу адаптації студентів шляхом залучення їх до діяльності молодіжних організацій.

4. Соціальна адаптація студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ та надання загальної, ситуативної та особистісної психологічної допомоги студентам в сучасних умовах є одним із провідних напрямів діяльності соціальної служби вищого навчального закладу, яка на сьогодні має певні проблеми, що потребують вирішення. Аналіз результатів дослідження свідчать про слабку ефективність протікання оптимізації адаптивних здібностей студентів 1 курсу, наявні недоліки, на основі яких можна визначати шляхи оптимізації роботи соціальної служби вищого навчального закладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреева Д. А. О понятии адаптации / Д. А. Андреева // Человек и общество. – Л., 1983. – С. 64–67.
2. Адаптация организма подростков к учебной нагрузке / Под ред. Д. В. Колесова. – М.: Педагогика, 1987. – 152 с. – С. 84–115.
3. Алексеева Т. В. Психологические факторы та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. В. Алексеева. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. – С. 22.
4. Бибрих Р. Р. Мотивационные аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе / Р. Р. Бибрих // Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к учебному процессу в вузе. – Кишинев: Изд-во "Кишинев", 1990. – С. 17–27.
5. Бохонкова Ю. А. Особенности социальной адаптации студентов к условиям ВУЗа / Ю. А. Бохонкова // Психолого-педагогические проблемы развития современных образовательных технологий. – Луганск: Вид-во СНУ, 2004. – С. 45–48.
6. Ворожбит С. А. Влияние особенностей интеллекта на процесс успешной адаптации студентов до университета / С. А. Ворожбит // Проблемы социальной та педагогической психологии. – 2006. – Т. 8. – Вып. 7. – С. 74–79.
7. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – С. 57–79.
8. Кокун О. М. Анализ понятия адаптационных возможностей личности / О. М. Кокун // Проблемы социальной та педагогической психологии: 36. науч. пр. Ин-та психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины / За ред. С. Д. Максименка. – К.: ГНОЗИС, 2002. – Т. IV. – Ч. 5. – С. 137–140.
9. Рудакова С. Г. Психолого-педагогическое сопровождение адаптации студентов в ВУЗе: автореф. дис. ... канд. пед. наук / С. Г. Рудакова. – Биробиджан, 2005. – С. 23–32.
10. Сластенин В. А. Педагогика: инновационная деятельность / В. А. Сластенин, Л. С. Подымова. – М.: 1997. – С. 285–289.
11. Слободчиков И. М. Переживание одиночества в контексте проблем психологической адаптации студентов психолого-педагогических вузов / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование. – 2005. – С. 281–288.

12. Семиченко В. А. Психические состояния: Модульный курс для преподавателей и студентов / В. А. Семиченко. – К.: Магістр-S, 1998. – С. 207.

13. Татенко В. А. Психология в субъективном измерении / В. А. Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – С. 403.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.16

Грибок Андрей, студент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

В статье проведен анализ теоретических основ адаптации студентов к учебе в высшем учебном заведении и выявлены особенности этого процесса. Выявлено что процессу адаптации студентов к обучению присущи специфические черты, среди которых – многообразие форм поведения, отличается претензиями на взрослость, особая чувствительность и уязвимость, повышенное самомнение, стремление к группировке, неустойчивость интересов и др. Раскрываются психолого-педагогические факторы этой адаптации и предпринята попытка разработки определенных рекомендаций о предоставлении студентам-первокурсникам помощи в адаптации к новым условиям жизнедеятельности.

Ключевые слова: адаптация, учебная деятельность, психолого-педагогические условия, кризисные ситуации, внешние условия, дезадаптация, диагностика, тренинг.

Gribok Andrew, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHO-PEDAGOGICAL FACTORS OF STUDENTS' ADAPTATION TO EDUCATIONAL ACTIVITIES IN UNIVERSITY

The article analyzes the theoretical bases of adaptation of students to study in higher education and the peculiarities of the process. Found that the process of adaptation of students to study inherent specific features, among them - the variety of behaviors that distinguished the claims of adulthood, particular sensitivity and vulnerability, increased arrogance, desire for clustering, volatility of interest and so on. Disclosed psychological and pedagogical conditions of adaptation and attempt to develop specific recommendations on the provision of first-year students help in adapting to the new conditions of life.

Keywords: adaptation, learning activities, psychological and pedagogical conditions, crises, external conditions, exclusion, diagnostics, training.

УДК: 159.99

Іван Данилюк, д-р психол. наук, проф.
Вікторія Гресько, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ВИЯВ СОЦІАЛІЗОВАНOSTІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми етнічної ідентичності та основних її механізмів. Визначені фактори формування етнічної ідентичності. Розглянуті можливості етнічної соціалізації особистості. Представлені особливості прояву етнічної ідентичності як важливого компоненту соціалізованості та провідного чинника подальшого становлення особистості, її продуктивного функціонування у суспільстві.

Ключові слова: ідентичність, етнічна ідентичність, соціалізація, етнічна соціалізація, особистість.

Постановка проблеми. Етнічна ідентичність посідає важливе місце в життєдіяльності особистості і суспільства в цілому. Вона виступає передумовою буття, складним соціокультурним феноменом, в якому поєднуються особистісні, соціальні та культурні аспекти. В сучасних умовах, динамічних суспільно-соціальних змін, посилюється інтерес до етнічного відродження та оптимізації етнічної ідентичності особистості. Постає питання про пошуки нових етнокультурних стратегій соціалізації суспільства.

Проблематикою етнічної ідентичності займалися А.Г. Асмолов, В.С. Агеев, Н.М. Лебедева, В.П. Левкович, О.М. Леонтьев, Л.І. Науменко, Н.Г. Панкова, Ю.В. Платонов, Л.Г. Почебут, Г.У. Солдатова, Г.В. Старовойтова, Т.Г. Стефаненко, І.В. Данилюк, А.М. Львовича, Є.І. Шлягіна, М.І. Боришевський, О. Васильченко, О. Гриба, В. Павленко, М. Пірен, С. Тагліна, М. Шульга, Т. Рудницька, Є. Головаха, Ю. Арутюнян, Л. Ази, А. Баронін, А. Березін, В. Горбунова, О. Романова.

Мета статті: проаналізувати особливості перебігу етнічної ідентичності, виявити її роль у процесі соціалізації особистості.

Виклад основного матеріалу. Усвідомлення приналежності до певної етнічної спільноти є одним з проявів людської соціальності.

Одним із найважливіших чинників становлення особистості є її етнічна ідентифікація, яка допомагає орієн-

туватися індивіду у суспільстві. Сформована етнічна ідентичність це запорука успішної соціалізації особистості та її продуктивної життєдіяльності.

У науковій літературі ідентифікація розглядається як один із механізмів соціалізації особистості, завдяки якій засвоюються норми, ідеали, цінності, ролі, моральні властивості представників тих соціальних груп, до яких належить індивід [2].

Етнічна ідентичність є складовою частиною соціальної ідентичності особистості, психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність – це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших етносів [3].

Процес етнічної ідентичності відбувається шляхом інтеріоризації норм, звичаїв, традицій, досвіду, цінностей соціокультурного середовища.

Соціалізація та етнічна ідентичність взаємообумовлені явища. Критерієм соціалізованості особистості постає сформованість етнічної ідентичності, тих уявлень, позицій, цінностей, світогляду, норм поведінки, які притаманні її суспільству. В той же час для успішного формування етнічної ідентичності, особистість має засвоїти базові життєві реалії.

Етнічна ідентичність формується зі взаємодії особистості і суспільства та постає рушійним, пусковим механізмом для подальшого орієнтування у просторі, взаємодії та міжособистісного розуміння.

© Данилюк Іван, Гресько В., 2017

Етнічна соціалізація динамічний та безперервний процес, який проходить крізь структурні рівні. На перших порах базується на примітивних, загальних, зовнішніх ознаках: мові, одязі, символіці. На більш вищих щаблях розвитку, особистість вже здатна сприймати більш глибокі групові ознаки: релігію, історичний досвід, характерні особистісні властивості нації.

Інститутом етнічної соціалізації виступає все соціокультурне середовище, що оточує індивіда. Особистість формується шляхом споглядання художніх образів, літературної та художньої спадщини, звичаїв, обрядів, традицій. Під впливом, на спосіб мислення і форми поведінки, таких агентів соціалізації, як нація, соціальна група, родина. Таким чином, досягаючи весь попередній досвід, соціалізуючись, індивід вибудовує етнічну ідентичність.

Мова виступає однією з найважливіших етносоціалізуючих ознак і виступає визначальним виміром етнічної ідентичності. Вона виконує роль етнічного символу, етнокультурної норми, надає почуття спорідненості та створює внутрішньоетнічну єдність. В мові відображаються культурні уявлення, спосіб мислення, світобачення.

Так, на думку Д.М. Овсяннико-Куликовського [6], дитина до засвоєння мови не має національних ознак, – вона "інтернаціональна"; із засвоєнням мови вона поступово засвоює національні ознаки навколишнього середовища; в міру її розумового розвитку починають виявлятися в її мисленні риси національного психічного складу.

Релігія також виступає важливим етносоціалізуючим чинником. Виражає самосвідомість етнічної групи та регламентує спосіб життя. Чим більше етнічна група визнає мову та релігію своєї групи, тим більше зміцнює етнокультурну основу та виражає свою етнічну ідентичність.

Етнічна ідентичність проявляється у зв'язку особистості з суспільством, певною соціальною групою, спільною системою цінностей, ідеалів, норм і вимог. Це внутрішня система ставлення особистості до світу.

Однією з основних особливостей етнічної ідентичності постає її функція психологічної безпеки, стабільності та впорядкування поведінки.

Як стверджує В. Ачкасов, важливість етнічної ідентифікації визначається трьома базовими психологічними потребами особистості: потребою у безпеці, потребою у приналежності до групи чи спільності та потребою в самотності, унікальності свого "Я" [1].

Особистість не тільки не байдужа до етнічної належності, але й багато в чому нею визначається. Етнічна належність "задається" разом з народженням, умінням розмовляти рідною мовою, культурним оточенням, у яке вона попадає і яке, у свою чергу, "задає" загальноприйняті стандарти поведінки і самореалізації особистості. Людина опиняється включеною в етнос набагато раніше, ніж вона включається в інші структури соціуму (клас, суспільне виробництво тощо). Етнос є для людини початковою нішею, від якої вона відштовхується в подальшому житті [2].

Трансльовані знаки і символи, установки поступово перетворюються на особистісно-сміслові утворення.

Етнічна ідентичність постає однією з головних характеристик особистості, як представника своєї групи, яка відображає сукупну картину світу, систему цінностей, вірувань, установок. Так, без уявлення і усвідомлення хто є людина, представники її групи і хто є інша людина, як представник іншої групи, неможлива конструктивна взаємодія та будь-які зрушення.

Г. У. Солдатова вважає, що етнічний феномен особистості формується на засадах трьох взаємопов'язаних процесів: 1) етнічної ідентифікації – ототожнення та самовизначення особистості за рахунок етнічної групи; 2) міжетнічної диференціації – поділу етнічних груп на вла-

стну та інших, усвідомлення міжетнічних розбіжностей; 3) усвідомлення належності як до власної, так і до інших етнічних груп. Зміст етнічної ідентичності становлять як свідомі, так і несвідомі компоненти [8].

Людина живе в поліетнічному середовищі і вагоме місце у її самосвідомості належить етнічній ідентифікації. Вона доповнює і розширює Я-концепцію, надає можливість рефлексувати й прогнозувати власні дії. Це певне ментальне уявлення, яке координує особистість та спрямовує її поведінку. Постає результатом самосвідомості та самовизначення, прийняття у внутрішній світ цінностей своєї спільноти.

Етнічна ідентичність формується у результаті інтеграції свідомих та несвідомих психічних змістів, протиставлення "ми – вони" і розподіл на "своїх і чужих", що стає основою своєрідних етнічних інтерпретацій, що відображені в етнічній ментальності. Забезпечення основи для розрізнення "своїх" і "чужих" за символами, знаками є функцією етнічної ідентичності [9].

У етнічній ідентичності наявний елемент несвідомого, колективного несвідомого, який функціонує протягом усього життя. Навіть змінюючи соціокультурне середовище, людина продовжує керуватися ним. Етнічність ніколи не зникає. Вона проявляється в основних властивостях менталітету, який постає умовою етнічного самовираження.

До структури етнічної ідентичності входять три компоненти – когнітивний (самоідентифікація, зміст авто- і гетеростереотипів, уявлення про "дистанцію" між своєю та іншими етнічними групами), афективний (почуття належності до етнічної спільноти, вираженість внутрішньо-групового фаворитизму, спрямованість етнічних стереотипів) та поведінковий (реальний механізм не тільки усвідомлення, але і прояву себе членом визначеної групи) [2].

Також у структурі етнічної ідентичності наявні компоненти усвідомлення приналежності до свого народу, усвідомлення інтересів свого народу, уявлення про наявну у ньому культуру, мову, територію.

Найчастіше етнічну ідентичність розглядають як результат когнітивно-емоційного процесу самоусвідомлення людиною себе як представника конкретного етносу та певний ступінь ототожнення з цим етносом і відособлення від інших етносів [7].

До найістотніших факторів формування етнічної ідентичності належать: сім'я, школа та гетерогенність або гомогенність середовища.

Усвідомлення дітьми своєї етнічної належності може змінюватися залежно від того, чи живуть вони в поліетнічному чи моноетнічному суспільстві. Міжетнічне середовище дає індивіду більше можливостей для набування знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння і формування комунікативних навичок. Свою етнічну належність раніше усвідомлює українська дитина, яка живе у багатонаціональному Києві, ніж житель віддаленого села Херсонської області [2].

Американські психологи на чолі з Дж. Найтом виявили зв'язок між наявністю етнічною сімейною соціалізацією та вираженням ідентичності. Діти, які проходили етнічну соціалізацію у сім'ї, були ознайомлені зі звичаями, традиціями, обрядами, усвідомлено відносили себе до етнічної спільноти, мали виражену етнічну ідентичність.

Етнічна ідентичність виступає продуктом взаємодії внутрішнього та зовнішнього, об'єктивного та суб'єктивного світу. Займає провідне місце в життєдіяльності суспільства. Послаблення ідентичності призводить до спустошення особистості, її псевдоіснування. Г. Гарфінкель зазначає, що втрата ідентичності породжує тривогу, невротизм, почуття невизначеності та психосоматичні си-

ндромі. Поведінка людини перестає відповідати нормативним вимогам соціального оточення.

Етнічна ідентичність перебуває у взаємозв'язку з етнічною компетентністю. Етнокомпетентна особистість чітко усвідомлює правила, звичаї, норми та цінності як своєї групи, так і володіє знаннями щодо особливостей представників інших етнічних груп.

Лише усвідомлюючи ким ми є і що притаманно нам, ми можемо зрозуміти, що нам не властиво і чим ми відрізняємося від інших. Володіючи даним арсеналом знань, ми зможемо досягнути весь спектр особливостей етнічної та міжетнічної взаємодії.

Етнокомпетентна особистість легко усвідомлює і вирізняє свої коди, знаки, символи і кордони від чужих, проявляє свою етнічну ідентичність на глибинному, усвідомленому рівні.

Соціально-історичні умови, в яких протікає процес соціалізації особистості, впливає на формування етнічної ідентичності.

Найбільш соціалізованими і адаптованими виявляються люди у яких сформована етнічна ідентичність, їхня поведінка набуває соціотипової форми, виражається груповими нормами, а взаємодія один з одним підтримується на конструктивному рівні, засновується на суспільних інтересах. Такі люди найбільшою мірою замотивовані до збереження суспільно-соціального ладу.

Ю. О. Михальчук концептуалізує поняття "етнічне самовизначення". На її думку, етносамовизначення передбачає формування позитивної етнічної ідентичності. Основою етносамовизначення є певний рівень фізичного, психічного, інтелектуального та духовного розвитку суб'єкта, тоді як досягнення високого рівня етносамовизначення виступає результатом дії внутрішнього психологічного механізму формування стійкої етнопозиції – готовності представника етнічної спільноти до захисту фундаментальних інтересів свого етносу (таких як збереження мови, культури, довкілля) [5].

Проте соціальна, економічна і політична нестабільність сучасності спричинює конфлікт, супротив формуванню позитивної етнічної ідентичності та призводить до кризи етнічної ідентичності.

Соціальні зміни й потрясіння сучасності привели особистість до стану, що характеризується кризою етнічної ідентичності. Н.М. Лебедева виділяє такі ознаки кризи: 1) втрата позитивного сприйняття своєї етнічної належності; 2) переживання негативних почуттів, пов'язаних саме з етнічною належністю; 3) незадоволеність громадянською належністю; 4) негативна або зверхньо позитивна (захисна) етнічна ідентичність; 5) інтолеран-

тність щодо інших етносів; 6) втрата почуття патріотизму; 7) втрата сенсу життя [4].

Це в свою чергу негативно впливає на міжгрупові та внутрішньогрупові стосунки, на особистісний розвиток загалом. У разі несформованості або кризи етнічної ідентичності індивіди відмежовуються від суспільних норм, систем цінностей.

Саме тому варто впливати, агентам соціалізації, на розвиток етнічної ідентичності, сприяти її позитивному вираженню, за для оптимізації міжособистісної взаємодії та всього державного розвитку.

Висновок. Отже, етнічна ідентифікація є соціально-психологічним процесом, включеним у загальний процес соціалізації. Вона постає важливим чинником, який впливає на стійкість та благополуччя етносу, як соціальної групи і продуктивної життєдіяльності кожного його представника. Деформація ідентичності призводить до невідповідності поведінки нормативним вимогам соціального середовища, розпаду системи цінностей.

Необхідно максимально сприяти етнічній ідентифікації українців, спрямовувати їхню етнічну соціалізацію в напрямку зростання етнічної свідомості, формувати почуття національної гідності. Етнічна соціалізація постає фактором гармонізації етнічних відносин поліетнічного українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ачкасов В. А. Этническая идентичность в ситуациях общественно-го выбора / В. А. Ачкасов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. 2, вып. 1. – С. 45–56.
2. Данилюк І. В. Етнічна ідентичність як соціокультурний і соціально-психологічний феномен / І. В. Данилюк // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14, вип. 17: Психологія. – С. 155–162.
3. Данилюк І. В. Становлення та формування етнічної ідентичності особистості // Науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України "Наука і освіта". – Спецвипуск. Проект: "Психологія особистості: теорія, досвід, практика". – Одеса, 2010. – № 9. – С. 47–51.
4. Лебедева Н. М. Базовые ценности русских на рубеже XXI века // Психол. журн. – 2000. – Т. 22, № 3. – С. 75–89.
5. Михальчук Ю. О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Ю. О. Михальчук. – Київ, 2005. – 19 с.
6. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология национальности / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб.: Время, 1992. – 39 с.
7. Савицька О. В. Етнопсихологія : Навчальний посібник / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 264 с.
8. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
9. Шугай М. А. Етнічна ідентичність і конструювання ментальних репрезентацій / М. А. Шугай // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Психологія і педагогіка. – 2009, Вип. 12. – С. 197–211.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.16

Данилюк Иван, д-р психол. наук, проф., Греско Виктория, асп.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛИЗИРОВАННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы этнической идентичности и основных ее механизмов. Определены факторы формирования этнической идентичности. Рассмотрены возможности этнической социализации личности. Представлены особенности проявления этнической идентичности как важного компонента социализированности и ведущего фактора дальнейшего становления личности, ее продуктивного функционирования в обществе.

Ключевые слова: идентичность, этническая идентичность, социализация, этническая социализация, личность.

Danyliuk Ivan, Dr.Sc., Prof., Gresko Victoriya, post-graduate,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

ETHNIC IDENTITY AS AN EXPRESSION OF THE SOCIALIZATION OF A PERSONALITY

The article is a theoretical analysis of the problem of ethnic identity and its basic mechanisms. The factors of formation of ethnic identity are explained. The possibilities of ethnic socialization of a personality are reviewed. The features of ethnic identity expression as an important component of socialization and as a leading factor of further development of the personality, its productive functioning in society are provided.

Key words: identity, ethnic identity, socialization, ethnic socialization, personality.

УДК: 159.928.22

Олена Демченко, канд. пед. наук, доц.
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів

ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ СОЦІАЛЬНО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ ЯК УМОВА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Представлено авторський підхід до пояснення культурно-освітнього простору для розвитку соціально обдарованих дітей, визначено його параметри. Обґрунтовано важливість розвитку суб'єктності соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі як умови її успішної соціалізації та розгортання потенціалів. Визначено основні ознаки вияву суб'єктності соціально обдарованої особистості як мети й результату створення простору і важливого показника її соціалізованості. За результатами аналізу пілотного дослідження окреслено проблеми в підготовці майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю до створення культурно-освітнього простору.

Ключові слова: соціалізація, обдарованість, соціальна обдарованість, культурно-освітній простір для розвитку соціально обдарованості, суб'єктність, суб'єктність соціально обдарованої особистості.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. У сучасному науково-теоретичному полі достатньо обґрунтовані універсальні моделі, які пояснюють явище обдарованості та її природу, обґрунтовують структуру такого феномену. Проте на рівні освітньо-виховної практики та розгортання життєвого сценарію обдарованих дітей і підлітків вияви здібностей у кожному конкретному випадку індивідуальні й неповторні, реалізація їх потенціалів відбувається по своєрідній траєкторії, для якої характерне співвідношення успіхів і проблем.

Окрім високих досягнень в одному чи декількох видах діяльності достатньо велика частка обдарованих дітей, порівняно з іншими школярами, має труднощі соціально-психологічного плану. Забезпеченню позитивної пропорції в особистісному зростанні обдарованих школярів та подоланні проблем сприятиме наявність низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких важливе місце займає створення сприятливого культурно-освітнього простору.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Аналізуючи сучасний зарубіжний і вітчизняний психолого-педагогічний дискурс з проблеми обдарованості, зробимо декілька наукових ремарок, в яких покажемо найбільш актуальні для нашого дослідження аспекти вивчення обдарованості.

По-перше, поступово відбувається усунення стереотипу, що обдарованість – це, передусім, високі розумові здібності та значні досягнення в інтелектуальній сфері. Визнаючи роль інтелекту в сучасному технократичному суспільстві, дослідники (Д. Големан, О. Лебедев, О. Музика, О. Савенков, Д. Ушаков та ін.) усе частіше зазначають, що талановита людина не завжди може реалізуватися й досягнути життєвого успіху лише завдяки когнітивним чинникам.

По-друге, вчені (Ю. Гільбух, О. Лосієвська, О. Матюшкін, В. Моляко, А. Савенков, Є. Уїтмор, О. Фокіна, С. Харченко, Л. Голлінгворт, Е. Циганкова, В. Чудновський та ін.) виділяють специфічні особливості психіки та особистісних якостей обдарованих дітей, акцентують увагу на труднощах у їхньому житті, показують трагізм у долях багатьох з них, указують на негативні наслідки нереалізованості, пояснюють причини схильності до суїциду.

По-третє, дослідницька увага все частіше спрямовується на обґрунтування сприятливих умов для розгортання потенціалів обдарованої особистості та досягнення нею життєвого успіху. Розробляється концепція соціокультурного детермінізму таланту, згідно якої соціум впливає на становлення обдарованості, "санкціонує" її розвиток; сприятливе середовище стимулює розгортання й реалізацію здібностей (Д. Амброс, Р. Перссон, Д. Сімонтон та ін.). Зустрічаємо праці, присвячені вивченню психологічної структури й принципів побудови

розвивального освітнього середовища, спрямованого на випереджувальний характер навчання, індивідуалізацію та соціалізацію обдарованої особистості на різних етапах онтогенезу (Д. Корольов, О. Музика, Р. Семенова та ін.).

По-четверте, започатковані наукові пошуки, спрямовані на дослідження проблеми соціалізації обдарованих дітей (Ю. Бабаєва, О. Власова, Н. Завгородня, Н. Лейтес, О. Марінушкіна, А. Мудрик, А. Петровський, Л. Токарева, Л. Туріщева, Г. Френсіс, О. Щелбанова та ін.). У психологічній і педагогічній літературі (Н. Грищенко, І. Корчуганова, О. Музика, В. Чудновський, С. Шандрук та ін.) також розглядається проблема адаптації обдарованих дітей.

Таким чином, спостерігаємо позитивні тенденції: розширення напрямів дослідження в науковій царині з обдарованості та зміщення акцентів з вивчення природи й сутності обдарованості як феномену на розробку важливих напрямів, пов'язаних з життям і становленням обдарованої особистості. У той же час зауважимо, що залишаються недостатньо вивченими окремі види обдарованості, зокрема, соціальна. До того ж мало розробленим є аспект, пов'язаний зі створенням культурно-освітнього простору, сприятливого для соціалізації соціально обдарованої особистості, розгортання її потенціалів, самореалізації та досягнення життєвого й професійного успіху.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. У межах статті покажемо необхідність забезпечення в закладі освіти сприятливих умов для соціалізації обдарованих учнів; обґрунтуємо важливість розвитку суб'єктності соціально обдарованої особистості в процесі активної взаємодії з усіма учасниками просторотворення і соціальним, культурним та освітнім оточенням як умови її успішної соціалізації та розгортання потенціалів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціалізація є складним процесом входження людини в суспільство разом з її соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини; відбувається перетворення природжених рис, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм і цінностей, які існують в суспільстві [5, с. 79].

Вважаємо, що, з одного боку, соціалізація обдарованих дітей і підлітків має загальні закономірності й тенденції, характерні для такої категорії учнів, забезпечуючи їм можливість досягнення успіху й самореалізації. У зв'язку з цим апелюємо до наукової розвідки Н. Завгородньої [6], яка пояснює соціалізацію обдарованих дітей як складний, безперервний, багатофункціональний процес, що проходить у взаємодії з навколишнім світом і орієнтує особистість обдарованої дитини

ни на успішність у діяльності, спілкуванні, самосвідомості, самовдосконаленні, саморозвитку; розширення, множення соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом в ім'я його розвитку. У свою чергу, О. Музика [7] зазначає, що розвиток здібностей, вміння знаходити діяльності для отримання визнання серед можливих варіантів, які пропонує життя, є тим загальним, що підвищує адаптивність людини в соціальному середовищі, забезпечує соціалізацію й соціальну адаптацію особистості та її розвиток у суспільстві.

За висновками О. Власової, базовими характеристиками соціально успішної й обдарованої особистості виступають її гуманність (орієнтованість на людей), мудрість (широкі знання та креативність), автономність і суб'єктність, мужність та помірність, а також справедливості і трансцендентності як орієнтація людини в соціальній поведінці на моральні норми культури, духовний розвиток, які в сукупності забезпечують реалізацію широких соціальних інтересів як особистості, так і інших людей [2, с. 235].

Отже, успішна соціалізація обдарованої особистості сприяє задоволенню її соціально зумовлених потреб, які є важливими для досягнення нею життєвого успіху: в спілкуванні, мирному співіснуванні з іншими членами соціуму, соціальній можливості вибору параметрів самореалізації, об'єктивних передумов для досягнення самостійно поставленої мети, досягненні суспільного престижу, владі для поширення сфери зовнішньої свободи тощо.

З другого боку, *входження обдарованих особистостей у складну систему соціальних відносин зумовлюється наявністю в них неповторного "набору (ансамблю)" і високого рівня здібностей, які лежать в основі обдарованості*. Тобто діти з певним видом обдарованості (інтелектуальної, академічної, технічної, художньої, соціальної тощо) по-своєму реагують на зовнішні обставини, реагують на комунікативні ситуації, розв'язують проблеми, пов'язані із спілкуванням. Вони мають неоднакову потребу у взаємодії з іншими (однолітками й дорослими) й різні цілі входження в комунікативний процес.

Загальновідомо, що розвиток здібностей відбувається у відповідній діяльності, яка є особливо значимою для реалізації особистості з конкретним видом обдарованості. Актуальною для нас є думка Г. Андреевої [1], що для соціалізації особистості є важливими три сфери: діяльність, спілкування й самосвідомість. Дослідниця наголошує не лише на важливості засвоєння людиною соціального досвіду, а й на її активності, здатності до перетворень, просування на якісно новий рівень. Для інтелектуально, художньо, технічно, спортивно обдарованих дітей на перший план виходить відповідний вид діяльності, в ході якого розгортаються їхні потенціали. Спираючись на позицію Г. Андреевої, зазначимо, що в процесі соціалізації дітей названих видів обдарованості, спілкування обов'язково має бути присутнім. Воно є важливим, але не основним для досягнення високих успіхів і реалізації здібностей.

На відміну від інших, для соціально обдарованих особистостей спілкування виконує дві однаково важливі функції: як специфічний вид діяльності (аналогічно до навчальної наукової, спортивної, художньої діяльності), в якому відбувається розвиток соціальних здібностей; як власне спілкування (суто взаємодія з іншими людьми, комунікативний акт). Тобто воно є домінуючим, а не вторинним та забезпечує умови не лише для їх соціалізації, а й для розгортання потенціалів і формування компонентів соціальної обдарованості (соціальних здібностей, соціального й емоційного інтелекту, соціальної креативності, соціальної компетентності тощо).

З огляду на це, проблему розвитку здібностей соціально обдарованих дітей необхідно розробляти в взаємозв'язку з їх соціалізацією в ході включення у спілкування як особливо актуальний і значимий для них вид діяльності. З цією метою необхідно змодельовати й створити спеціальні умови, які в сукупності утворюють культурно-освітній простір. Узявши за основу формування авторського підходу погляди дослідників (А. Бондаревської, О. Кондратьєвої, О. Смолінської та ін.), *культурно-освітній простір для розвитку соціальної обдарованості* експлікуємо як інтегративний соціально-педагогічний конструкт, що об'єднує різноманітні соціально-культурні та навчально-виховні умови, природні й спеціально змодельовані, педагогічно структуровані й упорядковані, та комплекс можливостей, які сприяють формуванню суб'єктності соціально обдарованої особистості як у процесі інтеріоризації гуманістичних і національних цінностей, розвитку соціального інтелекту й соціальних здібностей, досягнення високих успіхів у соціономічних видах діяльності та задоволення екзистенційних потреб, так і в ході якісного перетворення соціальної дійсності та різномірневої взаємодії з усіма суб'єктами простору.

До *домінантних параметрів*, на які потрібно орієнтуватися в процесі моделювання культурно-освітнього простору відносимо: системність, багаторівневості і структурованості; поєднання природних і педагогічно змодельованих умов; педагогічна корельованість стихійності й перманентності впливів; употужнення інтеріоризованості всіх підструктур і компонентів; подієва насиченість і емоційна забарвленість; включеність у регіональний контекст і оптимальна протяжність; високий коефіцієнт соціо-культурно-освітньої щільності; оптимальна імерсивність; інтерактивність і педагогічний альянс усіх суб'єктів простороутворення з домінуванням позитивної динаміки суб'єктності соціально обдарованості особистості.

Авторське бачення феномену культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості та його параметрів розробляється на засадах особистісно зорієнтованого й діяльнісного підходів до побудови педагогічних систем. Розглядаючи освітній простір у ракурсі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, маємо на увазі всіх учасників просторотворення та взаємодію в площинах: середовищ і особистостей. До суб'єктів створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості входить широке коло осіб, які повинні активно взаємодіяти з середовищем: педагоги закладу освіти, батьки, представники органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, працівники соціальних служб і творчих об'єднань, члени громадських організацій і благодійних фондів тощо. Усі вони повинні стати учасниками просторотворення в регіональному контексті й вибудовувати його "архітектуру", використовуючи, структуруючи, впорядковуючи та збагачуючи умови середовища. До того ж наголосимо, що культурно-освітній простір є не лише об'єктом педагогічної діяльності (проекування, моделювання, створення, употужнення, корекції), а й суб'єктом.

Вважаємо, що одним з головних суб'єктів культурно-освітнього простору є соціально обдарована особистість, формування *суб'єктності* якої в процесі взаємодії з усіма його підструктурами, елементами та суб'єктами, є метою створення такого простору. В авторській позиції важливий акцент робимо саме на суб'єктності особистості з ознаками соціальної обдарованості, виходячи з характеристики й структури як одного, так і другого феноменів.

Услід за дослідниками (К. Абульхановою, О. Власовою) вважаємо, що формування суб'єктності

буде також одним з показників соціалізованості та самореалізованості людської особистості в цілому, в контексті наших досліджень – соціально обдарованої.

Щодо пояснення "суб'єктності" апелюємо до В. Сластьоніна, який під цим терміном розумів центральне утворення людської суб'єктивності, складну інтегративну характеристику особистості, що відображає її активно-вибіркове, ініціативно-відповідальне, перетворювальне відношення до самого себе, діяльності, людей, світу та життя в цілому [10, с. 265]. На думку вчених [9], формування суб'єктності та відповідної їй активності пов'язується з успішністю людини в різних аспектах соціальної адаптації та діяльності, у тому числі професійній. Суб'єктність формується в усіх видах діяльності та виявах активності, а найбільше в ході спілкування і в соціономічній сфері.

Дефінітивний аналіз соціальної обдарованості показує, що науковці, пояснюючи цей феномен, роблять акцент на суб'єктності обдарованої особистості. Так, на думку О. Власової [3], соціально обдарована особистість має стійку потребу та значний дієвий потенціал для здійснення активних перетворень у соціальному середовищі, об'єктами яких може бути як конкретна особистість, так і спільнота. Соціальна обдарованість розгортається в сфері "людина – світ соціальний", де провідними є суб'єкт-суб'єктні зв'язки та закономірності відносин. За висновками Т. Кисельової [8], в розгортанні потенціалів обдарованості такого виду важливе значення відіграє сама людина, її активність, спрямованість, система цінностей, що забезпечують розвиток здібностей і визначають, наскільки буде реалізована соціальна обдарованість.

Соціально обдарована особистість має можливість самореалізуватися в умовах культурно-освітнього простору, а також, змінюючись сама, впливати на його параметри. Суб'єкт не просто реагує на комунікативну ситуацію, яка виникає у процесі взаємодії з елементами простору, а розв'язує її. Залежно від того, на якому рівні сформовані компоненти соціальної обдарованості (соціальна мотивація, соціальний і емоційний інтелект, соціальні здібності тощо), умови сприймаються й змінюються по-різному: можуть узгоджуватися з внутрішнім світом дитини чи не узгоджуватися, бути цікавими або нецікавими, прийнятими чи неприйнятними, впливати на мотивацію та активність чи ні, викликати позитивну чи негативну реакцію тощо. Тому при всій конкретності, визначеності культурно-освітнього простору, що забезпечується наявністю стійких зв'язків між його елементами, способів поведінки особистості може бути декілька. Це залежить не тільки від об'єктивних елементів, включених до неї, а й від самого суб'єкта (соціально обдарованої особистості): його мотивації, морально-вольових якостей, знань, досвіду, ступеня свободи.

Виходячи з досліджень суб'єктності (С. Рубинштейн, В. Сластьонін, В. Татенко) та соціальної обдарованості (О. Власова, Т. Кисельова), вважаємо, що *суб'єктність соціально обдарованої особистості* в умовах культурно-освітнього простору виявляється у високому рівні соціальної мотивації, стійкій потребі до спілкування, участі в громадському й політичному житті; постійній готовності до перетворювальної діяльності в соціальному середовищі; самостійності суджень, незалежності, ініціативності, рішучості, наявності власної позиції й оригінального стилю поведінки в ході розв'язання соціально-комунікативних завдань. Вона також передбачає здатність соціально обдарованої особистості до:

- усвідомленої постановки та визначення ієрархії цілей, пов'язаних із спілкуванням, управлінням людьми;

- прогнозування, передбачення, стратегічного мислення й накреслення програми дій, визначення декількох варіантів розв'язання комунікативних ситуацій;

- розробки стратегії та тактики реалізації планів, оперативного внесення змін в процесі їх виконання;

- мобільного реагування на труднощі й пошуку способів їх подолання, швидкого прийняття рішень у нестандартних ситуаціях;

- систематичного пізнання себе й інших людей, вивчення соціальних умов, аналізу і виявлення тенденцій, причин;

- активної перетворювальної взаємодії з усіма суб'єктами й компонентами простору;

- робити моральний вибір у суперечливих аксіологічно-комунікативних ситуаціях, брати відповідальність за прийняті рішення;

- самоорганізації, саморегуляції й рефлексії [4, с. 86].

У ході започаткованого нами дослідження було проведено пілотне опитування майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю, студентів ГНПУ ім. О. Довженка (вчителів, практичних психологів, соціальних педагогів), з метою виявлення рівня їхньої підготовленості до створення культурно-освітнього простору, сприятливого для соціалізації соціально обдарованих дітей у цілому та розвитку їхніх здібностей зокрема. Аналіз отриманих результатів виявив низку проблем, серед них:

- Домінування серед учасників експерименту (84,2 %) позиції, що *в фокусі особливої уваги педагогічних працівників у сучасному закладі освіти повинні бути передусім діти з обмеженими можливостями здоров'я, в тому числі й з інвалідністю*. Як стверджують опитані, такі учні вважаються найбільш уразливою соціальною групою, яка насамперед потребує соціально-психологічної підтримки і супроводу.

- Достатньо велика частка опитаних (68,8 %) *слабо орієнтується в проблемах, які виникають в обдарованих учнів, вважаючи їх цілком успішними та не диференціюючи як категорію дітей з особливими освітніми потребами*. Відповідно вони стверджують, що в роботі з такими школярами потрібно надавати перевагу розвитку їхніх здібностей, а не допомогти в подоланні труднощів, які виникають у спілкуванні обдарованих особистостей з однолітками й дорослими.

- Лише незначна кількість респондентів (14,8 %) все-таки усвідомлюють складність становлення обдарованої особистості. Проте вони не вказали на дезадаптованість і низький рівень соціалізованості як проблеми, на які потрібно звертати увагу в процесі психолого-педагогічного супроводу обдарованих дітей. Серед труднощів, що виникають у обдарованих учнів у школі, вони назвали переважно ті, які пов'язані з навчанням: зорієнтованість навчальних програм на середнього учня, домінування пояснювально-ілюстративного типу навчання, перевага репродуктивних методів над проблемними, недостатня кількість гуртків і факультативів, занепад діяльності позашкільних навчальних закладів наукового-технічного спрямування тощо. До того ж, вони вважають обдарованих дітей "незручними", оскільки ті задають багато запитань і створюють учителям додаткові проблеми на уроці, забирають час і відволікають від розкриття теми.

- Досліджувані *переважно відносять роботу з обдарованими учнями, знову ж таки, маючи на увазі інтелектуально обдарованих особистостей, до сфери діяльності вчителів-предметників*. Відповіді респондентів щодо того, хто повинен організовувати й координувати організацію освітнього процесу обдарованих учнів, розподілилися наступним чином: вчителі-предметники (36,4 %); дирекція закладу, зокрема, за-

ступник директора з навчально-виховної роботи (27,3 %); класні керівники (15,9 %), практичні психологи (11,4 %), соціальні педагоги (9,0 %).

▪ Респонденти *недостатньо орієнтуються в змісті й напрямках психолого-педагогічної допомоги обдарованим дітям і підліткам в закладі освіти*. Приблизно половина опитаних студентів (45,5 %) дала загальні відповіді на поставлене запитання щодо завдань педагогічного колективу в роботі з обдарованими ("Створення умов для всебічного розвитку обдарованих"). Решта обмежила діяльність з обдарованими дітьми до якогось одного напрямку: діагностики здібностей і нахилів (20,4 %); співпраці з їхніми сім'ями (18,2 %) тощо. Решта учасників експерименту (15,9 %) зазначили, що в закладі освіти повинна бути створена цілісна система роботи, в основі якої психолого-педагогічний супровід обдарованих учнів. Проте, вони не змогли детально пояснити, в чому полягає суть і специфіка такого виду педагогічної діяльності.

▪ У переважній більшості опитаних студентів (76,4 %) *обдарованість асоціюється з високим коефіцієнтом інтелекту й успіхами в навчанні*. Серед видів обдарованості частина респондентів (18,2 %) також називали художню й спортивну. Високі здібності в сфері спілкування, лідерські й організаторські здібності лише окремі опитані (5,4 %) диференціювали як окремий вид обдарованості.

Підсумовуючи окреслені проблеми, констатуємо недостатню обізнаність майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю з проблемами обдарованих дітей та низький рівень налаштованості на роботу з ними. Визначаючи суб'єктність у роботі з обдарованими дітьми, опитані не зовсім правильно розставили акценти, відводячи в процесі психолого-педагогічного супроводу практичним психологам і соціальним педагогам найменшу роль.

Висновки. Отже, системотворним елементом культурно-освітнього простору є активність самої соціально обдарованої особистості (її поведінка) як суб'єктивна складова, яка представлена в умовах простору низкою внутрішніх спонукань, індивідуально-психологічними та особистісними властивостями, діяльнісними характери-

стиками. Завдяки активності особистості, її цілям і прагненням, а також способам і засобам їх реалізації стає можливим окреслення того кола елементів середовища, яке утворює простір. Педагог актуалізує чи створює умови та елементи культурно-освітнього простору, які стимулюють соціально обдаровану дитину, але її поведінкова реакція, дії, судження, вчинки мають бути результатом власної ініціативи, бажання, вибору. **Перспективним напрямом** для наукових досліджень вважаємо розробку системи підготовки майбутніх фахівців психолого-педагогічного профілю до створення культурно-освітнього простору для розвитку соціальної обдарованості дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., доп. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 363 с.
2. Власова О. І. Акмеологічна культура особистості як суб'єкта праці й спілкування / О. І. Власова // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 230–242.
3. Власова О. І. Чинники розвитку соціального потенціалу особистості / О. І. Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 2(10). – С. 55–63.
4. Демченко О. П. Суб'єктність соціально обдарованої особистості в культурно-освітньому просторі / О. П. Демченко // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Т. VI : Психологія обдарованості. – Вип. 12. – Київ–Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – С. 78–90.
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери [Текст] / за заг. ред. І. Д. Звереві. – 2-ге вид. – К., Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с.
6. Завгородня Н. М. Педагогічні умови соціалізації обдарованих учнів у навчально-виховному середовищі загальноосвітнього навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.05 "Соціальна педагогіка" / Ніна Миколаївна Завгородня; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 22 с.
7. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
8. Киселева Т. Г. Рефлексивно-аксиологический подход к исследованию социальной одаренности / Т. Г. Киселева // Ярославский педагогический вестник. – 2014. – № 2. – Том II. – С. 78–83.
9. Осницкий А. К. Структура и функции регуляторного опыта в развитии субъектности человека / А. К. Осницкий // Субъект и личность в психологии саморегуляции. – М. – Ставрополь : Изд-во ПИ РАО-СевКавГТУ, 2007. – С. 238.
10. Сластенин В. А. Педагогика : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Сластенин. – М. : Академия, 2002. – 576 с.

Стаття надійшла до редколегії 09.11.16

Демченко Елена, канд. пед. наук, доц.,

Глуховский национальный педагогический университет имени Александра Довженко, Глухов

ФОРМИРОВАНИЕ СУБЪЕКТНОСТИ СОЦИАЛЬНО ОДАРОВАННОЙ ЛИЧНОСТИ В КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАК УСЛОВИЕ ЕЕ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Представлен авторский подход к объяснению культурно-образовательного пространства для развития социально одаренных детей, определены его параметры. Обоснована важность развития субъектности социально одаренной личности в культурно-образовательном пространстве как условия ее успешной социализации и развертывание потенциалов. Определены основные признаки проявления субъектности социально одаренной личности как цели и результата создания пространства. По результатам анализа пилотного исследования определены проблемы в подготовке будущих специалистов психолого-педагогического профиля к созданию культурно-образовательного пространства для развития социализации социально одаренных детей.

Ключевые слова: социализация, одаренность, социальная одаренность, культурно-образовательное пространство для развития социальной одаренности, субъектность, субъектность социально одаренной личности.

Demchenko Olena, PhD., Assoc. Prof.,

Alexander Dovzhenko National Pedagogical University of Glukhiv, Glukhiv

THE FORMATION OF SUBJECTIVITY SOCIALLY GIFTED PERSON IN THE CULTURAL-EDUCATIONAL SPACE AS A CONDITION OF SOCIALIZATION

Presents the author's approach to the explanation of cultural-educational space for the development of socially gifted children, defined its parameters. Explains the importance of the development of subjectivity socially gifted person in the cultural-educational space as a condition of successful socialization and deployment capabilities. Identifies the main manifestations of subjectivity socially gifted person as the purpose and outcome of creating a space and an important indicator of its socialization. According to the pilot study identified problems in the training of future specialists psychological-pedagogical profile to create cultural-educational space.

Key words: socialization, giftedness, social giftedness, space, cultural-educational space for the development of social giftedness, subjectivity, subjectivity socially gifted person.

УДК: 159.922

Ольга Дячок, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ПІДЛІТКАМИ

У статті проаналізовано підходи до визначення поняття "самотність". Розглядається проблема переживання самотності у підлітковому віці. Наводяться результати емпіричного дослідження переживання самотності підлітками, в результаті якого продемонстровано зв'язок даного переживання із життєвою стійкістю особистості та проаналізовано сприйняття самотності у підлітковому віці.

Ключові слова: самотність, підлітковий вік, життєва стійкість, включеність, контроль, прийняття ризику, залежність від спілкування, позитивна самотність.

Вступ. Сучасний період розвитку суспільства приносить зміни у різні сфери життя людей, незалежно від їх віку, статусу, життєвого досвіду. Життя людей набирає обертів, змінюються зовнішні обставини, зокрема політична та економічна ситуація у світі. Однак, психологів цікавить сфера переживань людини, яку не можна побачити, хоча там може вирувати буря та відбуватися боротьба почуттів, домок, переживань, ідей тощо. У кризові періоди життя людина зустрічається сам на сам із собою. Часто, така зустріч супроводжується переживанням своєї самотності, окремоті та відмінності від інших. У даній статті увага зосереджена на особливостях переживання самотності у підлітковому віці.

Метою даної статті є аналіз підходів до визначення поняття "самотність" та дослідження психологічних особливостей сприйняття і переживання самотності у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу. Проблема самотності досліджувалася і продовжує розроблятися сучасними філософами та психологами. У філософії самотності людини вивчалася, починаючи з доби античності (Марк Аврелій, Плотін, Боецій). Значний внесок для розуміння даного поняття здійснили екзистенціалісти (К. Ясперс, М. Хайдеггер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Н. Аббаньяно). У психології феномен самотності вивчався дослідниками із різних точок зору та часто фрагментарно, тому до сьогодення залишається недослідженим широке коло питань, які пов'язані з самотністю. Українські вчені та їх колеги з держав колишнього СРСР, до проблеми самотності зверталися не часто. Як зазначає М. Мовчан, проблема самотності на пострадянському просторі найглибше досліджена у межах психологічного дискурсу. Такими є праці О. Данчевої, С. Корчагіної, А. Лібіної, М. Литвака, Р. Немова, Н. Самоукиної, В. Сіляєвої, А. Хараша, Ю. Швалба та ін. [6].

Низка авторів (І. Кон, Д. Майерс, М. Мід, Р. Немов, С. Пейдж, та ін.) практично не дають визначення самотності, при цьому описують реакції людини і її оточення на самотність, та намагаються пізнати причини даного феномена [6]. Втім, для розуміння сутності самотності, причин та наслідків даного переживання необхідно мати наукове визначення поняття. Крім того, слід розрізняти такі поняття як ізоляція, усамітнення, відчуження та самотність.

О. Зілбург у 1938 р. уперше опублікував психологічний аналіз самотності. Він розмежував самотність та усамітнення, розглядаючи останнє як нормальний стан, що виникає, коли людина потребує спілкування з конкретною особистістю. Самотність – це непереборне почуття, що має постійний характер [12].

Відповідно до психодинамічного підходу (С. Салліван, О. Зілбург та ін.), самотність є реакцією на неадекватне задоволення потреби в тісних людських зв'язках [12]. В основі самотності лежить наступна тріада: ранній нарцизм, манія величч, ворожість зі сторони оточуючих. Все

це супроводжується інфантильним почуттям власної всесильності та егоцентризму. "Самотня людина, як правило, проявляє хворобливу скритність або відкритую ворожість" [4, с. 18], яка спрямована як на себе, так і на зовні. Самотня людина вважає себе інакшою за інших та боїться бути покинутою оточуючими. Разом із тим, вона демонструє ворожість, яка обумовлена дією захисних механізмів, інстинктом самозбереження.

С. Салліван прослідкував вікову динаміку потреби людини в інтимній близькості. У ранньому дитинстві ця потреба проявляється у прагненні дитини контакту, спочатку з дорослими, а згодом і з однолітками. У підлітковий період виникає потреба мати друга, своєї статі, з яким можна ділитися думками та переживаннями. Якщо у підлітка виявляється нездатність до задоволення потреби в інтимності, то це може призвести до глибокої самотності у цьому віці та подальшому житті. С. Салліван вважає самотність неприємним та пригнічуючим почуттям [4].

Представник інтеракціонізму В. Серма розглядав самотність як прояв глибокої особистої кризи. Дослідник наводить дані про те, що причиною збільшення кількості самогубств серед підлітків та молоді у віці менше ніж 20 років є сильне почуття самотності, яке неможливо висловити словами [10].

Представник когнітивного підходу, Джонс, здійснив огляд даних, які свідчать про те, що самотні люди при спілкуванні у більшій мірі зберігають орієнтацію на себе: більше говорять про себе, ставлять менше питань, що стосуються їх партнера, частіше змінюють тему розмови, повільніше реагують на те, що відбувається. Прояви цинізму та міжособистісної недовіри поряд із тенденцією низько оцінювати нові знайомства можуть сприяти стійкості самотності [8].

Дослідники К. Мустакас та І. Ялом не розглядають коріння самотності, оскільки вважають, що вона існує у людині як характеристика факту її снування. Тому, слід говорити про те, як найбільш продуктивно використовувати самотність, а не про те, як від неї позбавитися. К. Мустакас підкреслює позитивний сенс самотності [11]. У багатьох випадках самотність активізує творчі сили людини та створює основу для оновлення особистості. Через кризу та "прозріння" (інсайт) людина може піднятися на більш високий рівень продуктивності своєї діяльності. Якщо не мати глибокого досвіду істинної самотності неможливо набути істинну самосвідомість [4].

Л. Грімак стверджує, що для нормального розвитку організму та психіки людині необхідно періодично перебувати у повній самотності [3].

У "Словнику душевних і духовних термінів" В. Андрусенко душевна самотність визначається як необхідний етап у визначенні свого "Я" як вільного самовизначення та самоствердження у світі [1].

Вітчизняний філософ М. Мовчан визначає самотність як стан людини, що виражає певну форму само-

свідомості і показує порушення реальних зв'язків і відносин внутрішнього світу особистості, а також відображає переживання своєї окремоті, суб'єктивної неможливості чи небажання відчувати адекватний відгук, прийняття і визнання себе іншими людьми [6].

Дослідниця О. Грановська розглядає самотність як внутрішнє переживання, суб'єктивний стан свідомості, що має прояв як інтимність, потайливість, переживання дефіциту щирих соціальних зв'язків та спілкування. Самотність відмінна від власне фізичної ізоляції та творчого усамітнення, та є станом, котрий переважно негативно сприймається суб'єктом. Самотня людина переживає нестачу різних соціальних зв'язків, що негативно сприймається та супроводжується дистресовим синдромом [2].

Значний внесок у наукову розробку поняття зробила С. Корчагіна, для якої самотність – це власне психічне переживання, яке може бути обумовлене і зовнішніми факторами, і внутрішніми причинами [4]. Дослідниця розглядає основоположне значення категорії психологічної стійкості у контексті генезису усамітнення як суб'єктивно бажаної, конструктивної форми самотності. Однією з умов позитивного прояву самотності у житті людини є наявність психологічної стійкості, що зберігає основні відносини індивіда з дійсністю, передбачаючи пластичність, гнучкість та варіативність. Психологічна стійкість визначає здатність індивіда до самозмін, діалектично поєднуючи залежність від ситуації та визначення її безпосереднього впливу. Психологічна стійкість є важливою умовою для психічного здоров'я людини та, зокрема, позитивного прояву самотності [4].

Таким чином, самотність розглядається дослідниками у позитивному та негативному сенсі. Позитивність самотності в тому, що вона є невід'ємною частиною становлення індивідуальності людини. У такому випадку потенціал самотності реалізується у наступних функціях: самопізнання; становлення саморегуляції; творчості і самовдосконалення; стабілізації психофізичного стану; захисту "я" людини від деструктивних зовнішніх впливів. Негативний характер самотності проявляється у неможливості оволодівати психічними процесами і станами, порушенні внутрішньої цілісності особистості та руйнуванні механізму психологічного захисту [2].

Було помічено, що люди, які переживають суб'єктивно негативні види самотності, у більшості страждають хронічними захворюваннями, часто скаржаться на погане самопочуття, втрату сил. Людині важливо знати, що є можливість отримати ту психологічну допомогу, яку вона потребує. Прояв, усвідомлення самотності та можливості конструктивного її використання відбувається для різних людей індивідуально [4]. У однієї людини таке усвідомлення може наступити швидко, а у іншої буде тривалим та поступовим.

С. Корчагіна приходять до висновку, що все ж таки більшість дослідників вважають, що самотність має негативне емоційне забарвлення, люди бояться її та соромляться. Для того, щоб вивести самотність на рівень усвідомлення, потрібно докласти зусиль. Така психологічна робота може супроводжуватися страхом, почуттями провини та сорому. Даний процес є тривалим, а саме слово "самотність" рідко використовується у консультуванні, оскільки клієнт має сам визначити свій стан [4].

Слід зазначити, що самотність є актуальною не лише для дорослих людей, а й для підлітків, які достатньо часто почувують себе самотніми. Так, в одному експерименті досліджуваних просили впродовж тижня надсилати на пейджер повідомлення про свої дії та почуття. Було виявлено, що підлітки частіше за дорослих повідомляли що їм самотньо, коли вони знаходяться одні [5].

Англійський спеціаліст в галузі дитячої психіатрії М. Раттер наводить результати широкого популяційно-

го дослідження 14-річних підлітків, в результаті якого було виявлено, що близько половини досліджуваних часом відчують себе настільки нещасними, що плачуть та хочуть залишити всіх і все. Приблизно чверть з них повідомила, що іноді їм здається, що люди дивляться на них, говорять про них, або сміються над ними. Приблизно п'ята частина респондентів повідомила про те, що розуміють те, що відбувається із ними як щось менш важливе за те, що відбувається із іншими, і що їх переживання не такі вже й значимі. Приблизно кожен дванадцятий підліток зізнався, що у нього часом виникають ідеї самогубства, але ці ідеї виявлялися стійкими не часто. Американський дослідник Дж. Мастерсон у своїй праці пише, що тривога та депресія – явища звичні серед підлітків. Подібні переживання тривають недовго, проте завдають підліткам багато страждань і часто залишаються непоміченими дорослими [5]. Таким чином, переживання самотності у підлітковому потрібно продовжувати досліджувати та розробляти спеціальні психологічні програми та тренінги для підлітків. Подібні заходи мають сприяти усвідомленню підлітками своїх здібностей, формувати навички, необхідні для взаємодії з іншими, навчати розуміти свої емоції та керувати ними. Для розробки ефективних програм, необхідне детальне дослідження психологічних особливостей переживання самотності підлітками та їх сприйняття даного феномену, з цією метою нами було проведено наступне дослідження.

Методика та процедура дослідження. Вибірку для нашого пілотажного дослідження склали старші підлітки Київської, Запорізької, Донецької, Луганської, Івано-Франківської, Дніпропетровської, Волинської, Тернопільської, Сумської, Хмельницької, Вінницької, Полтавської, Рівненської областей, віком 14–16 років. Серед опитаних – 7 хлопців та 23 дівчини. Досліджуваним було запропоновано тест життєстійкості (модифікація Е. Осіна та Е. Рассказовой), диференційний опитувальник переживання самотності (ДОПО-Зк), крім того було запропоновано написати асоціації до слова "самотність".

Тест життєстійкості є російськомовною адаптацією англійського опитувальника Hardiness Survey, розробленого американським психологом С. Мадді (Maddi, 1984). Даний тест дозволяє виміряти показники життєстійкості та трьох її компонентів: включеності, контролю та прийняття ризику. Життєстійкість є системою переконань людини про себе, світ, відносини зі світом. Включеність полягає у залученості у події життя та пошуку в них цікавого та потрібного для особистості. Людина з розвиненим компонентом включеності отримує задоволення від власної діяльності. На противагу цьому, відсутність подібної переконаності породжує відчуття себе "поза" життям. Наступний компонент, контроль, – переконаність в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Протилежність цьому – відчуття власної безпорадності. Компонент прийняття ризику являє собою переконаність людини в тому, що все те, що з нею відбувається, сприяє її розвитку та набуттю досвіду. Така людина розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до комфорту і безпеки як такі, що збіднюють життя особистості.

Коротка версія диференційного опитувальника переживання самотності складається з 24 тверджень, які згруповані у три шкали: "переживання самотності", "залежність від спілкування" та "позитивна самотність". Шкала "переживання самотності" демонструє міру актуального переживання самотності, нестачу близького спілкування з іншими. Високі бали вказують на пережи-

вання ізоляції, усвідомлення себе як самотньої людини. Шкала "залежність від спілкування" відображає нездатність людини залишатися одній. Високі бали є показником схильності шукати спілкування за будь-яку ціну, щоб уникнути усамітнення, яке для людини супроводжується неприємними та болісними переживаннями. Шкала "позитивна самотність" вимірює здатність респондента знаходити ресурс в усамітненні та використовувати його для самопізнання та саморозвитку. Високі бали свідчать, що усамітнення для людини є позитивним явищем та вона свідомо виділяє час на те, щоб побути наодинці з собою [7].

Аналіз результатів дослідження. Аналіз асоціацій підлітків продемонстрував, що "самотність" асоціюється найчастіше зі словами "сум", "смуток" (9 виборів), "дум-

ки", "роздуми", "думати" (5 виборів), спокій (4 вибори), біль (4 вибори), пустота (4 вибори), замкнутість (3 вибори), сльози (3 вибори). Отримані дані представлені у табл. 1, з яких можемо побачити, що самотність асоціюється із широким колом почуттів, емоцій, відчуттів, різними кольорами, абстрактними поняттями, активністю різної спрямованості, особистісними якостями та ін. Слід звернути увагу на те, що слова-асоціації мають негативний, позитивний та у багатьох випадках нейтральний зміст. Це дозволяє нам зробити висновок про те, що підлітки розглядають самотність не лише як проблему, важкий стан, а й вбачають у ній ресурс для роздумів, усвідомлення та аналізу себе, стан спокою, відпочинку та ін.

Таблиця 1

Зведена таблиця асоціацій досліджуваних до слова "самотність"

Асоціація	Кількість виборів	Асоціація	Кількість виборів	Асоціація	Кількість виборів
сум, смуток	9	відпочинок	2	стабільність	1
думки, роздуми, думати	5	душа	2	одинокість	1
спокій	4	відкритість	2	перезавантаження	1
біль	4	тиша	2	тягар	1
пустота	4	чорний, сірий	2	важкість	1
замкнутість	3	усвідомлення	2	погано	1
сльози	3	усамітнення	1	осінь	1
виникнення нових ідей	2	поміряти	1	крик	1
один	2	побути самим собою	1	роз'єднання	1
нудьга	2	розмова з душею	1	очищення	1
немає з ким поговорити	2	спантеличеність	1	депресія	1
пізнання себе; поглиблення у себе	2	простір	1	невизначеність	1
продуктивність	2	справжність	1	пасивність	1
відчувати себе розбитим; розбитість	2	правда	1	витримка	1
діяти; поштовх до дії	2	дискомфорт	1	свобода	1
аналіз	2	недовіра	1	переосмислення	1
перегляд пріоритетів та друзів; нові пріоритети	2	проблема	1	самокритика	1
печаль	2	кінець	1	ненадійність	1
музика	2	зрада	1	відлюдник	1
холод	2	страх	1	порожнеча	1
розчарування	2	протиріччя	1	зрозумілість	1
печаль	2	комфорт	1		

За допомогою диференційного опитувальника самотності було встановлено, що 53,3 % підлітків мають середній показник переживання самотності, 40 % – занижений показник та 6,7 % – підвищений показник. Високий показник переживання самотності не було виявлено. Також отримані показники за шкалою "залежність від спілкуван-

ня", за якою 33,3 % мають високий показник, 30 % – середній та 3,3 % – низький. За шкалою "позитивна самотність" низький показник взагалі відсутній у даній групі, 33,3 % опитаних мають підвищений показник та 40 % – високий. Отримані дані наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Показники по шкалам за диференційним опитувальником самотності

Шкала	Низький показник (%)	Занижений показник (%)	Середній показник (%)	Підвищений показник (%)	Високий показник (%)
Переживання самотності	-	40	53,3	6,7	-
Залежність від спілкування	3,3	16,7	30	16,7	33,3
Позитивна самотність	-	6,7	20	33,3	40

За тестом життєстійкості було виявлено, що 86,7 % опитаних підлітків мають середній показник життєстійкості, 6,7 % – низький та 6,7 % – високий показник. Крім того, було отримано показники по шкалам "включеність", "контроль" та "прийняття ризику". Отримані дані наведено у табл. 3.

Зібрані дані дозволили виконати кореляційний аналіз, у результаті якого було виявлено наступні зв'язки. Позитивна кореляція була виявлена між такими змінними: життєстійкість та контроль (0,476); життєстійкість та контроль (0,556); життєстійкість та прийняття ризику (0,501); контроль та прийняття ризику (0,393). Негатив-

ний кореляційний зв'язок існує між наступними змінними: життєстійкість та переживання самотності (-0,461); контроль та переживання самотності (-0,388); залеж-

ність від спілкування та позитивна самотність (-0,514). Отримані показники представлені у табл. 4.

Таблиця 3

Показники по тесту життєстійкості

Шкала	Низький показник (%)	Середній показник (%)	Високий показник (%)
Життєстійкість	6,7	86,7	6,7
Включеність	23,3	63,3	13,3
Контроль	26,7	70	3,3
Прийняття ризику	13,3	70	16,7

Таблиця 4

Результати кореляції змінних методом К. Пірсона

		Життєстійкість	Включеність	Контроль	Прийняття ризику	Переживання самотності	Залежність від спілкування	Позитивна самотність
Життєстійкість	кореляція	1,000	0,476	0,556	0,501	-0,461	0,001	0,098
	Значимість (2-сторон)	.	0,009	0,002	0,006	0,012	0,998	0,613
	N	0	27	27	27	27	27	27
Включеність	кореляція	0,476	1,000	0,115	0,311	-0,313	0,005	0,001
	Значимість (2-сторон)	0,009	.	0,551	0,101	0,098	0,981	0,994
	N	27	0	27	27	27	27	27
Контроль	Кореляція	0,556	0,115	1,000	0,393	-0,388	0,131	-0,117
	Значимість (2-сторон)	0,002	0,551	.	0,035	0,037	0,499	0,546
	N	27	27	0	27	27	27	27
Прийняття ризику	Кореляція	0,501	0,311	0,393	10,000	-0,278	-0,129	-0,139
	Значимість (2-сторон)	0,006	0,101	0,035	.	0,144	0,504	0,473
	N	27	27	27	0	27	27	27
Переживання самотності	Кореляція	-0,461	-0,313	-0,388	-0,278	1,000	0,003	0,219
	Значимість (2-сторон)	0,012	0,098	0,037	0,144	.	,987	0,254
	N	27	27	27	27	0	27	27
Залежність від спілкування	Кореляція	0,001	0,005	0,131	-0,129	0,003	1,000	-0,514
	Значимість (2-сторон)	0,998	0,981	0,499	0,504	0,987	.	0,004
	N	27	27	27	27	27	0	27
Позитивна самотність	Кореляція	0,098	0,001	-0,117	-0,139	0,219	-0,514	1,000
	Значимість (2-сторон)	0,613	0,994	0,546	0,473	0,254	0,004	.
	N	27	27	27	27	27	27	0

Висновки. Переживання самотності є актуальним у підлітковому віці. В результаті пілотажного дослідження було виявлено, що більше половини опитаних підлітків переживає самотність. 93,3 % респондентів розглядають самотність як ресурс для саморозвитку, пізнання себе. В той же час, значна частина опитаних сумують, коли перебувають на самоті та мають потребу весь час бути у присутності інших людей. Обернений кореляційний зв'язок було виявлено між переживанням самотності та життєстійкістю, також між переживанням самотності та контролем. Тобто підлітки, які відчувають себе самотніми менш стійкі до різних життєвих ситуацій та не впевнені, що можуть впливати на події власного життя. Крім того, було виявлено, що для підлітків самотність має не лише негативне значення, оскільки значна частина досліджуваних вказувала, що дане переживання сприяє аналізу, усвідомленню себе, виникненню нових ідей, перегляду пріоритетів та кола спілкування. є можливістю для відпочинку і т. і. Проблема переживання самотності потребує подальших досліджень, оскільки ряд питань, що стосуються причини, сприйняття і власне переживання самотності підлітками залишаються відкритими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрущенко В.А. Словарь душевных и духовных терминов / В.А. Андрущенко. – О.: Оренбургский государственный университет, 1995. – 210 с.
2. Грановська О.Я. Переживання самотності особистістю в подружньому житті: автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01 – "загальна психологія, психологія особистості" / О.Я. Грановська. – К.: 2012. – 24 с.
3. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности / Л.П. Гримак. – М., 1989. – 200 с.
4. Корчагина С.Г. Генезис, виды и проявления одиночества: Монография / С.Г. Корчагина. – М.: МПСИ, 2005. – 196 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 688 с.
6. Мовчан М.М. Феномен самотності як проблема буття особистості в соціальному середовищі: автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.04 – "філософська антропологія, філософія культури" / М.М. Мовчан. – К., 2008. – 22 с.
7. Осин Е.Н. Дифференциальный опросник переживания одиночества: структура и свойства / Е.Н. Осин, Д.А. Леонтьев // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10, № 1. – С. 55–81.
8. Покровский Н.Е. Одиночество и аномия: автореф. дисс. ... докт. соц. наук / Н.Е. Покровский. – М., 1996. – 23 с.
9. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
10. Серма В. Некоторые ситуативные и личностные корреляты одиночества / В. Серма // Лабиринты одиночества. – М.: Прогресс, 1989.
11. Moustakas C.E. Portraits of loneliness and love / C.E. Moustakas // Englewood Cliffs. – N.Y.: Prentice-Hall, 1975.
12. Zilboorg G. Loneliness / G. Zilboorg // Atlantic Monthly. – January 1938. – P. 45–54.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.16

Дячок Ольга, асп.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ И ПЕРЕЖИВАНИЯ ОДИНОЧЕСТВА ПОДРОСТКАМИ

В статье проанализированы подходы к определению понятия "одиночество". Рассматривается проблема переживания одиночества в подростковом возрасте. Приводятся результаты эмпирического исследования переживания одиночества подростками, в результате которого продемонстрировано связь данного переживания с жизнестойкостью личности и проанализировано восприятие одиночества в подростковом возрасте.

Ключевые слова: одиночество, подростковый возраст, жизнестойкость, включенность, контроль, принятие риска, зависимость от общения, позитивное одиночество.

Diachok Olga, post-graduate,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERCEPTION AND EXPERIENCE OF SOLITUDE BY TEENAGERS

The article analyzes the approaches to the definition of "loneliness". We consider the experience of loneliness as a problem in adolescence. The results of empirical research experience of solitude teenagers demonstrated the connection loneliness with vitality. In the article also analyzed perception of loneliness in adolescence.

Keywords: loneliness, adolescence, vitality, inclusion, control, acceptance, dependence on communication, positive loneliness.

УДК: 31.015.311

Ольга Емішянц, канд. психол. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТИЛЮ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

*Розуміння природи людини — це завдання велетенського масштабу,
її рішення є метою нашої культури з незапам'ятних часів.
Альфред Адлер*

В статті розглядається стиль життя, як основи людської психіки, який формується в дитинстві. Стиль життя — це прийнята людиною концепція життя, кристалізований патерн поведінки, що впливає на всі сфери життя людини, основна життєва мета людини і його не можна розглядати окремо. Психічні явища слід розглядати як частини єдиного цілого. За А. Адлером, схильності, які ми спостерігаємо у дорослого, є фактично безпосередньою проекцією пережитого ним у дитинстві. Зв'язок між досвідом, враженнями, соціальними установками дитячих років і пізнішими психічними явищами розглянутий на прикладі клієнта з obsесивно-компульсивним синдромом.

Ключові слова: психологічне консультування, основна життєва мета, стиль життя, obsесивно-компульсивний синдром.

Постановка проблеми. Вивчення стилю життя особистості є **актуальним**, оскільки його усвідомлення забезпечує досягнення визначеної мети та задоволеність результатами.

Стаття має за **метою** розглянути вид психологічної допомоги, який орієнтований на усвідомлення стилю життя особистості та його коригування в залежності від запиту клієнта. Психологічне консультування напряму індивідуальної психології вирішує питання глобального характеру. З якими би ускладненнями клієнт не звернувся, всі його проблеми можна трактувати як незадоволеність життям. В житті кожна людина хоче бути задоволеною, щасливою. Задоволеність життям — це складне, комплексне поняття, яке акумулює безліч чинників і аспектів, кожен з яких є значною мірою самостійним явищем.

Глибинна психологія пропонує шукати першопричину усіх негараздів людини в основній життєвій меті (стиль життя), яка сформувалася у дитячі роки та впливає на всі сфери життя людини в дорослому віці. Стиль життя — це прийнята людиною концепція життя, кристалізований патерн поведінки.

На думку А. Адлера, перше велике відкриття визначається в наступному: основи людської психіки мають основи, які формуються в самому ранньому дитинстві. У цій тезі немає нічого виняткового, протягом століть великі мислителі щоразу робили подібні спостереження. Новизну складає зв'язок, який вдалося встановити між досвідом, враженнями, соціальними установками дитячих років і пізнішими психічними явищами. Це, у свою чергу, означає, що тепер ми могли порівняти досвід і соціальні установки раннього

дитинства людини з її ж досвідом і соціальними установками зрілого віку. Таким чином, ми зробили важливі зауваження з причин відкриття: психічні явища у жодному випадку не слід аналізувати окремо, більше того — їх навіть не можна зрозуміти, якщо не розглядати як частини єдиного цілого [1, с. 6].

Розглянемо, зазначене положення на прикладі. Клієнт з obsесивно-компульсивним синдромом, молода жінка, 27 років, надає ранні спогади: "Літо, мені років 5–6. Був друг дитинства, Денис. Ми добре дружили і нам навіть здавалося, що любили, особливо він. Дарував подарунки. Дідусь його не любив, тому що він був з неблагоручної сім'ї."

Ми пішли гуляти, дійшли до річки, там був міст, нам подобався той міст. Дідусь йшов з роботи, і коли нас побачив — побіг. Ми втекли, він наздоганяв, був сердитий. Зняв ремінь і сильно мене побив. Так, що бабуся мене відтягла.

Дідусь був главою сімейства, був сердитий (якщо скаже, що на чорне — червоне, значить так воно і є).

Я заходжу в хату і сидить сестра. Вона щось писала і каже: "Сідай". Я сказала: "Не можу". Ми ображалися на дідуся."

У ранньому спогаді клієнта йдеться про суворе виховання; заборони та привчання з раннього дитинства до охайності й порядку.

Підтвердити гіпотезу допоможуть додаткові питання психолога.

Що потрібно було робити в дитинстві?

- йти до садочка (але я все одно практично не ходила);
- прибирати вдома (пил протирати, пилососити);
- у шафах повинен бути порядок;

▪ слухати старшу сестричку завжди (цього, як завжди, не хотілося).

Чого не можна було робити?

▪ без дозволу піти гуляти, обов'язково потрібно було попередити;

▪ не можна не слухати маму.

▪ не вчити уроки (це вже більш у дорослому віці).

"Я раз стояла на гречці. Я хвилину постояла і пішла.

Мама лається, кричить, може дати ляпас. Мамине слово було закон. Якщо ми йдемо в гості – ми не ламали, не палили, не балувалися", – згадує клієнт.

Як видно із слів клієнта, дорослі вимагали постійної слухняності від неї, навіть у дошкільному віці. "Не можна не слухати маму" – це означає, що самостійні кроки з боку дитини не підтримувалися родиною, зокрема мамою, і мама намагалася різними засобами цього досягти – ставила на гречку у кут, "давала ляпаса". Особливої уваги надавали дорослі охайності й порядку. До обов'язків маленької дитини входило наводити чистоту в будинку, прибирати у шафі, пилососити.

Сформулювалася формула життя: "Тримаєш чистоту, поводишся слухняно *відповідно* ти задовільнила й тому ти гарна дитина"! І, звісно, навпаки "Якщо ти не навела ідеальну чистоту, ти неслухняна *відповідно* ти погана!"

В дорослому житті клієнт надає великого значення охайності, порядку. Перебільшує важливість дій, що спрямовані на отримання чистоти навкруги. З'являється недовіра до себе, що вже достатньо зробила для наведення чистоти й порядку і, це призводить спочатку до нав'язливих думок, а потім і до нав'язливих дій. Клієнт починає подумки розробляти план, які дії підуть на користь дотримання "постійної" чистоти та гігієни і, вони згодом стають ритуалами. До цього ще призводить почуття провини, яке формується знову ж таки в дитинстві. Ранні спогади дають інформацію про стиль життя клієнта, який був сформований в дитячі роки. Він є стійкий і впливає на всі сфери життя особистості.

Клієнт згадує: "Було в селі у бабусі з дідусем. Кололи поросля. Ми були маленькими. Моя сестра старша за мене на 5 років. Я страшно не любила, коли мучать тварин. Нас відправили в поле. Ми бігали – бігали.

Скошена трава, торчаки. Я впала і мало не виколола собі око. Ми прийшли і сестрі, як завжди, попало.

Мені здається, що я пам'ятаю крик цього поросля. Всі переживали за мене, як завжди".

Що відчувала?

▪ Весело в полі, не пам'ятаю. (Коли прийшли додому, я більше переживала, що попаде моїй сестричці). Зараз у мене почуття обов'язку перед нею. Їй нічого не дозволяли – мені дозволяли все. Хотілося їй допомагати з маленькою дитиною, як вона допомагала колись мені.

В дитинстві маленька Марічка привчалася догоджати усім, аби їй сприймали як добру, гарну дівчинку і це було пов'язане ще із охайністю. Коли вона була або примхливою, або проявляла самостійність – відчувала провину. Оскільки стиль життя є програмою, що не насичується протягом життя – ми будемо стикатися кожного разу з такими подіями в житті клієнта, які є однаковими або дуже схожими за своїм протіканням та результатом. Від цього незадоволеність життям клієнта тільки підвищується. Та в характеристиках стилю життя відсутня гнучкість, отже він часто буде невідповідним (неадекватним) в тому чи іншому випадку. Слід сказати, що бувають події, в яких особистість відчуває, що зробила все правильно і задоволена собою. Тобто це означає, що стиль життя був адекватним події. Але відчуття задоволеності триває недовго. В той же час, відчуття незадоволеності приводить до того, що особистість важко її переносить, часто над цим замислюється, переживає, згадує подібні події та свою поведінку, яка є схожою. Намагається за допомогою

різних захисних механізмів виправдати себе. Це означає, що в певні періоди усвідомлення стилю життя відбувається, але більша його частина все ж залишається у підсвідомому. І в моменти, коли людині особливо погано, психіка, "захищаючи її" аби позбутися неприємного стану "пропонує" виправдовування, які в свою чергу не дають усвідомити власний стиль життя цілком та змінити поведінку, "розірвати шаблони, стереотипи".

Клієнт, який боїться не задовольнити стає тривожним. Цей стан у Марічки є стійким. Вона зізнається в цьому: "Мій страх і мої дурні думки і звички не дають нічого робити мені. Коли я сиджу і нічого не роблю, і нічого не планую, то і дурні думки не лізуть в голову. Як тільки я починаю щось планувати, у голову лізуть дурні думки. Здається, що, якщо я спланую щось, то це не відбудеться, або станеться щось погане.

Коли я щось роблю, я не впевнена, і коли виникає нова ідея, то швидко дуже приходить думка: "Ага, якщо ти будеш продовжувати або якщо залишиш так, як зробила, буде щось погане, а якщо переробити, усе буде добре". Та коли я роблю те, що друге придумала, то приходить наступна ідея. І так все по колу. Аж поки я себе не зупиняю.

Та я можу справитися лише з буденними проблемами, адже усе кладу на одне і те ж місце, ходжу однією і тією ж дорогою, перевіреною. Я боюсь чогось нового, хоч і розумію, що дуже хочу цього нового! Наприклад: коли я пишу SMS, я не можу, щоб перші чотири слова починалися на букву Р, С, В і намагаюсь, щоб навіть в слові цієї букви не було. Число 4 означає, що нас четверо (тобто мама, папа, я і сестричка). 1 – відповідає папі, 2 – мамі, 3 – сестричці, 4 – мені, по віковій категорії. Я боюсь, що, якщо напишу слово із цих букв, я програму під цифри щось погане, а, відповідно, це переноситься і на людей під цими цифрами.

А ще це відноситься і до букв у слові, щоб вищезазначені букви не були 1, 2, 3, 4. У мене кожна із цих букв асоціюється із хворобою (рак, СПІД та ВІЧ).

Коли я пишу, у мене кожна буква, майже кожна, з чимось асоціюється. І коли я її пишу, я однозначно рахую по 4 і думаю про цю букву (асоціації: хвороба, людина). І я боюсь, що думки матеріалізуються, а писати, то взагалі... Одна буква слідує за іншою, накриває її і асоціації переплітаються. Тому я ненавиджу писати SMS.

Мію руки по кілька разів. Якщо я помию руки 1 раз – то все буде добре з папою, якщо 2 рази – то все буде добре із татом та мамою, якщо 3 рази – все добре буде із татом, мамою і сестричкою, якщо 4 рази – то все буде добре з усіма, всі будуть живі й здорові – і тато, і мама, і сестра, і я.

Точно так я перемиваю й посуд".

Отже, ми дізналися, що окремі психічні симптоми можна оцінити тільки в тому випадку, якщо ми їх дослідили і зрозуміли їх місце в загальній поведінці даної людини, у всьому її внутрішньому мікрокосмі, в її "стилі життя". Зробивши це, ми в змозі побачити, що потаємна мета її дитинства знаходиться в точній відповідності з її соціальними установками в зрілому віці. Коротше кажучи, нам стало до потрясіння очевидно, що з точки зору психологічного розвитку практично ніяких змін не відбулося. Дії та слова, якими виражалися ці цілі, могли змінюватися, але фундаментальні цілі й мотивація, спрямована на вирішення тих самих психологічних задач, лишилися незмінними [1, с. 6].

А. Адлер вчить нас, сучасних психологів, шукати першопричину. А. Адлер стверджує, що схильності, які ми спостерігаємо у дорослого, є фактично безпосередньою проекцією пережитого ним у дитинстві.

Ознайомившись з найяскравішими спогадами дитинства клієнта і знаючи, як правильно інтерпретувати ці спогади, ми можемо точно відтворити нинішню структуру його характеру. При цьому ми маємо на увазі той факт, що відійти від засвоєних в ранній період життя моделей поведінки для людини вкрай важко. Дуже мало кому з людей вдавалося змінити засвоєні в дитинстві моделі поведінки, хоча у дорослому житті ці люди опинялися в різних ситуаціях. Навіть зміна соціальної установки у дорослому житті не обов'язково веде до зміни моделі поведінки. Душа не змінює своєї основи; в дитинстві і зрілості особистість зберігає ті ж самі схильності, з чого можна зробити висновок, що її життєва мета незмінна [1, с. 7].

У випадку, який ми розглядаємо, ми прослідковуємо основну мету – задовольнити. А надбудова – задовольнити через наведення порядку та страх за здоров'я рідних. Здається таке враження, що Марічка впевнена в тому, що вона береже здоров'я своє та рідних проведенням ритуалів (часте миття рук, перемиванням посуду, відмовою від написання смс тощо). Знову повертаємося в дитинство за для того, щоб зрозуміти в чому сенс і на якій підставі воно стало безглуздом.

▪ **Пригадайте людину в своєму житті за яку дуже злякалися. Хто це був?**

▪ Бабуся.

▪ **Розкажіть які у вас були відносини з бабусяю?**

▪ Дуже теплі. Бабуся була найкращою, доброю. У неї завжди в будинку був порядок. Бабуся дозволяла все. Вона нас плекала, як можна. Завжди за нас "стояла горю". Я ніколи не чула, щоб вона підвищувала голос.

Спочатку не хотіла їхати до бабусі. А потім не хотіла їхати від неї. Вкривала нас у ліжечку.

Коли мені було 5 років я захворіла на запалення легень. І вона доглядала. На лежанці завжди тепло, парне молоко. Лікувала народними засобами.

Ми ходили в гості. Бабуся гарно співала: "Я козачка твоя, я – дружина твоя". Так душевно було, добре. Я відразу підспівувала, всі пісні знала.

Бабусі не дуже в житті пощастило. Дідусь гроші отримує – йде в шинок. Бабуся переживає. Бабуся за всіх переживала. Але волосся у неї було чорне. Носила хусточку, мало бачила її волосся.

▪ **Що відчуваєте?**

▪ Все тремтить всередині. Голос, руки, щелепа. Шкода, тривога.

▪ **Що трапилося з нею?**

▪ Вона впала в яму, де лежав жом (коням давали). Їй було 63 роки. Нас не було. Ми з татом, мамою та сестричкою поїхали в санаторій. А вона впала в яму, вдарилася головою об сходи, які стояли в ямі, знепритомніла, і мабуть, захлинулася тією рідиною, яка там була. Сусідка прибігла, але вже було пізно. Якби я там була, я би побачила і спасла її. Я не мала нікуди їхати".

У Марічки зафіксовано почуття провини, що вона не вберегла бабусю. В дорослому житті відпочивати для неї – це очікування чогось поганого. З цієї причини вона завжди напружена і не дає собі можливості розслабитися. Це призводить до виснаження, хворобливого стану. Її основна мета – берегти здоров'я рідних. За для цього вона проводить всі надумані ритуали, виконання яких надає їй спокій і відчуття, що вона зробила все, що могла для них зробити і це правильно.

Якщо ми хочемо зрозуміти, чому дитина поводиться так, а не інакше, ми повинні поглянути на речі з її точки зору. Основна соціальна установка, що пов'язана з її точкою зору, може направити дитину до мети різними шляхами [1, с. 22].

Душа складається головним чином із сили, що прагне до мети; і психологія особистості розглядає всі про-

яви людського духу остільки, оскільки він спрямований до такої мети [1, с. 17].

Знання мети особистості, разом з знаннями про світ, дає нам можливість зрозуміти значення способів самовираження даної особистості, напрямку, в якому розвивається її життя, і механізм функціонування цих засобів для досягнення мети. Нам також необхідно знати, які саме заходи має вжити дана особистість для досягнення своєї мети [1, с. 17].

Перше відкриття, яке ми здійснюємо, досліджуючи самих себе, – наше постійне прагнення до певної мети. Отже, ми не можемо собі уявити людську душу як щось єдине і незмінне. Найкраще її вдається уявити як набір рухомих частин, що виникли із загального джерела і прагнуть до досягнення єдиної мети. Ця телеологія, прагнення до мети, є основою адаптації, і існування людської душі немислиме без мети, до досягнення якої спрямовані всі наші зусилля [1, с. 16].

Цією метою і визначається розумове життя особистості. Жодна людина не здатна мислити, відчувати, бажати або мріяти без того, щоб всі ці дії визначалися, тривали, модифікувалися і прямували до якої-небудь мети, яку завжди можна відшукати. Це обумовлено необхідністю для організму адаптуватися до навколишнього середовища і реагувати на нього. Фізичні і психологічні явища людського життя засновані на продемонстрованих нами фундаментальних принципах. Неможливо уявити собі психологічний розвиток незалежно від цілі, що завжди знаходиться перед нашими очима, зміст якої, в свою чергу, визначається динамікою життя [1, с. 17].

Однак якщо у кожного з нас є своя постійна мета, весь склад нашої психіки має бути спрямований до її досягнення, якби він і справді підкорявся певному закону.

Психологічна мета, до досягнення якої спрямовані всі дії кожної людини, визначається впливом і враженнями дитинства, зумовленими середовищем, в якому вона зростає. Уявлення про ідеальний стан, тобто ціль, ймовірно, формується в перші місяці життя людини. Вже в цей час певні відчуття здатні викликати у дитини почуття радості або смутку. Так на поверхню спливають перші риси майбутньої життєвої філософії, вираженої самими примітивними засобами. Основні фактори, що впливають на психіку, формуються в дитинстві. Далі на цьому фундаменті споруджується надбудова, яка під впливом різних зовнішніх факторів може модифікуватися і трансформуватися. Незабаром під впливом безлічі факторів дитина виявляється змушеною сформувати певне ставлення до життя і вирішити, як вона буде реагувати на ті проблеми, які ставить перед нею життя [1, с. 20].

Ще в дитинстві з'ясовується, яка ступінь безпеки, що потрібна дитині з урахуванням реалій нашого суспільства. Під безпекою ми маємо на увазі не тільки захищеність від небезпек, але і ту ступінь безпеки, яка гарантує продовження нашого існування в оптимальних умовах. Дитина забезпечує її собі, вимагаючи більшої безпеки, ніж необхідно для задоволення її першочергових потреб, більшої, ніж необхідно для спокійного життя. Так в її психологічному розвитку виникає нова схильність – до домінування і переваги, зверхності [1, с. 21].

Подібно до дорослого, дитині хочеться перевершити всіх своїх суперників. Вона прагне до переваги, яке гарантує їй впевненість і адаптацію, тотожні з метою, яку вона раніше поставила собі. Таким чином, з'являється певна психологічна тривожність, яка з часом стає все сильніше. Тепер припустимо, що навколишній світ починає вимагати більш сильної реакції. Якщо у цей критичний момент дитина не вірить у свою здатність подолати труднощі, ми побачимо, як вона старанно шукає способи ухилитися і винаходить складні відмовки, сенс яких – вгамувати спрагу слави, яка її охопила [1, с. 21].

А. Адлер зазначає, що ми повинні розглянути одне заперечення, яке напевно вже спало на думку багатьом читачам. Твердження про те, що стиль поведінки індивідуума залишається незмінним протягом усього його життя, виявляється для багатьох незрозумілим. Але з плином часу, скажуть вони, індивід накопичує досвід, який неминує змінює його життєві установки. Що ж, слід пам'ятати: будь-який факт цього досвіду можна тлумачити по-різному і неможливо знайти двох людей, які зробили б однакове міркування з однієї події. Саме тому ми не завжди робимо з отриманого досвіду уроків [1, с. 9].

Дійсно, ми вчимося уникати одних труднощів і виробляємо філософське ставлення до інших, але характер нашої поведінки від цього, як правило, не змінюється. Надалі ми побачимо, що людська особистість використовує весь свій життєвий досвід з однією метою. При найближчому розгляді виявляється, що цей досвід повинен збігатися з її стилем життя, укладатися в мозаїку її життєвих установок. [1, с. 10].

Все це робота першого етапу з клієнтом "Збір інформації". Доведення до усвідомлення стилю життя клієнта відбувається на другому етапі "Інсайт".

Повертаючись до практичного випадку з клієнтом, який ми розглянули, на етапі "Переорієнтація" розробляється план за яким клієнт буде спрямовувати свої думки та дії на здійснення своїх бажань, а не задовольняти інших та догоджати їм.

На етапі "Перенавчання" з клієнтом проводиться наступна робота:

1) фокусування на ситуації (з метою усвідомлення безглуздя проведення ритуалів, в подальшому керування своєю поведінкою);

2) логічна аргументація поведінки з точки зору нової приватної логіки "Я – цінність";

3) директивні вправи на підвищення самооцінки;

4) раціональне навіювання (з боку психолога) впевненості в собі;

5) спостереження позитивної динаміки у відношенні до себе, до інших та до діяльності;

6) побудова нових цілей життя, що засновані на бажаннях клієнта;

7) визначення ресурсів клієнта для здійснення цілей, фокусуючи увагу на можливостях, про які він й не підозрював;

8) активна психологічна підтримка змін, що відбуваються з клієнтом, їх обговорення.

Висновки. Особливого значення в поясненні поведінки людини за А. Адлером є остаточна мета, яка підкоряє собі всі психічні прояви особистості, формує стиль життя, програмує специфіку її соціальної взаємодії. Ми розглянули в статті принципи індивідуальної психології, умови формування стилю життя. На конкретному випадку практичного характеру розглянули як з універсального прагнення до досконалості, успіху у клієнта сформувався стиль життя "задовольняти інших". Досягнення остаточної мети клієнта – задовольняти рідних, а саме бути охайною та берегти їхнє здоров'я. У статті розроблений план психотерапевтичних дій для подолання відхилень у поведінці клієнта з obsесивно-компульсивним синдромом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адлер А. Наука о характерах / Альфред Адлер // Понять природу человека. – М. : Академический проект. – 2014. – 254 с.

Стаття надійшла до редколегії 08.11.16

Емишянц Ольга, канд. психол. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СТИЛЯ ЖИЗНИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается образ жизни, как основы человеческой психики, который формируется в детстве. Стиль жизни – это принятая человеком концепция жизни, кристаллический паттерн поведения, влияет на все сферы жизни человека, основная жизненная цель человека и его нельзя рассматривать отдельно. Психические явления следует рассматривать как части единого целого. По А. Адлеру, склонности, которые мы наблюдаем у взрослого, фактически являются непосредственной проекцией пережитого им в детстве. Связь между опытом, впечатлениями, социальными установками детских лет и более поздними психическими явлениями рассмотрен на примере клиента с obsесивно-компульсивным синдромом.

Ключевые слова: психологическое консультирование, основная жизненная цель, стиль жизни, obsесивно-компульсивный синдром.

Emishyants Olga, PhD. Assoc. Prof.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF PERSONALITY'S LIFESTYLE

This article discusses lifestyle as the basis of the human psyche, which is formed in childhood. Lifestyle – a concept adopted human life, crystallized pattern of behavior that affects all areas of human life, the main purpose of human life and cannot be considered separately. Mental phenomena should be seen as parts of a whole. According to A. Adler, tendency that we see in adults is actually a direct projection of experiencing him in childhood. Communication between experiences, impressions, social attitudes childhood and later mental phenomena seen the example of a client with obsесивно-compulsive syndrome.

Keywords: psychological consultation, the main purpose of life, lifestyle, obsесивно-compulsive syndrome.

УДК: 378.147.001.36:330

Алла Загородня, канд. пед. наук, доц.
Міжнародна академія управління персоналом, Київ

ПРОБЛЕМА ПІДГОТОВКИ ЕКОНОМІСТІВ У НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

У статті аналізуються проблеми професійної підготовки фахівців економічної галузі що відображені у педагогічній теорії. Розкрито сутність та особливості проблема професійної підготовки фахівців економічної галузі, що досліджується в різних аспектах у контексті вивчення історії організації і сутності навчально-виховного процесу в закладах усіх рівнів і типів саме економічного спрямування. Проаналізовано науково-теоретичні джерела, які свідчать про різні напрями, міжгалузеву спрямованість та всебічність вікового контингенту досліджуваних з проблеми формування фахівців економічного профілю. Розглянуто професійну спрямованість навчання майбутніх економістів на основі різних моделей професійної підготовки фахівців економічної галузі у вищих навчальних закладах України.

Ключові слова: інноваційна культура, професійна компетентність майбутніх економістів, розвиток економічної освіти, професійна підготовка, складова економічної підготовки студентів.

Зміст вищої освіти визначається соціальним замовленням, отже відповідно до змін, яких зазнає сучасне суспільство, має бути переглянуто основоположні принципи, цінності, моделі, зокрема і в сфері вищої економічної освіти, що потребує, перш за все, соціально-філософського обґрунтування. Фахівці з вищою економічною освітою відіграють у сучасному суспільстві особливу роль. Саме вони покликані здійснювати інновації в економічній сфері, які, зрештою, перетворюють і весь устрій нашого життя в цілому. Підготовка фахівців економічної галузі здійснюється через стандарти вищої економічної освіти як державного, так і регіонального відображення. У всіх вишах впроваджуються європейські стандарти економічної освіти, що знаходять своє відображення через норми в освіті, техніці і науці. Вищі навчальні заклади України беруть участь в програмах обміну: студенти можуть їхати на навчання, практику, стажування у вищі навчальні заклади інших країн на умовах укладених угод про співпрацю між конкретними освітніми установами, а також отримувати дипломи подвійних спеціальностей.

Зміст професійної підготовки фахівців економічної галузі реалізується через навчально-програмну документацію (навчальні плани, навчальні програми, навчально-методичне забезпечення) та базується на певних принципах професійної підготовки фахівців: зв'язку змісту і методів навчання з національною культурою і традиціями; гуманітаризації, науковості, систематичності, наступності, свідомості й активності, наочності, доступності; інформаційності та інформатизації індивідуалізації процесу навчання; фундаменталізації. Визначено, що формування змісту професійної підготовки фахівців економічної галузі досить часто відбувається гіперболізація ролі або змістовного, або формально-логічного підходів у визначенні змісту професійної підготовки у будь-якій соціально-педагогічній системі.

Особливості підготовки фахівців професійно-економічної освіти зумовлюються вимогами до її кінцевого результату – формування гармонійної, різнобічно розвиненої особистості, для якої професійні знання, вміння, навички й їх постійне оновлення становлять основу самореалізації в економічній сфері суспільства. Професійна підготовка сучасних фахівців економічної галузі передбачає розуміння ними закономірностей формування та розвитку відтворювальних процесів на макро- та мікрорівнях, у взаємозв'язку з розвитком політичних, культурних та інших суспільних процесів. Зміст освіти закріплено державними документами: освітніми стандартами, навчальними планами, навчальними програмами, які й реалізують основні його положення.

Проблема професійної підготовки фахівців різних галузей, в тому числі й економічної, є темою дослідження багатьох як зарубіжних, так і вітчизняних науковців.

Проблема професійної підготовки фахівців економічної галузі досліджується в різних аспектах. Так, заординовано теми та здійснюються дослідження докторських дисертацій у контексті вивчення історії організації і сутності навчально-виховного процесу в закладах усіх рівнів і типів саме економічного спрямування:

- розвиток економічної освіти дітей та дорослих на західноукраїнських землях (XIX – перша пол. XX ст.) – З. В. Гіперс;
- розвиток системи економічної освіти в Україні (друга пол. XIX–XX ст.) – Л. А. Медвідь;
- професійна підготовка фахівців з економічної кібернетики в Україні (друга пол. XX – поч. XXI ст.) – О. Г. Смілянець.

Аналіз науково-теоретичних джерел свідчить про різні напрями, міжгалузеву спрямованість та всебічність вікового контингенту досліджуваних. Упродовж тривалого часу здійснювалися докторські та кандидатські

дисертаційні дослідження з проблеми формування фахівців економічного профілю. Проаналізуємо їх.

Н. М. Самарук досліджувала професійну спрямованість навчання математичних дисциплін майбутніх економістів на основі міжпредметних зв'язків. Обґрунтовано модель професійно спрямованого навчання математичних дисциплін майбутніх економістів на основі міжпредметних зв'язків, основними компонентами якої є: цільовий (завдання професійної підготовки), змістовий (принципи професійної підготовки, навчальні дисципліни, що забезпечують математичну та фахову освіту, форми, методи та засоби навчання); інтеграційний (складові математичної підготовленості на основі міжпредметних зв'язків, інтегровані економіко-математичні знання, навички та вміння майбутніх економістів) [1, с. 4]. Об'єднуючим фактором моделі є мета підготовки, тому всі елементи моделі взаємопов'язані.

Обґрунтовано педагогічні умови, що забезпечують професійну спрямованість навчання математичних дисциплін на основі міжпредметних зв'язків: реалізація принципу міжпредметності (в змісті навчальних програм з математичних дисциплін (зміст навчальних програм з математичних дисциплін передбачав два компоненти: нормативний і додатковий); удосконалення методики проведення навчальних занять (моделювання проблемних ситуацій економічного змісту, включення в лекцію розв'язання прикладних задач, економічна інтерпретація певних математичних понять), забезпечення міжпредметної спрямованості самостійної навчально-пізнавальної діяльності студентів (включення в індивідуальні та домашні завдання задач економічного змісту, написання наукових рефератів на економічну тематику), інтеграція математичних та економічних дисциплін засобами інформаційних технологій (розробка математичних задач економічного змісту, які можна розв'язати комп'ютерними засобами, впровадження в навчальний процес лабораторних та бінарних занять з математичних дисциплін) [1, с. 15].

Л. Л. Філіппова вивчала педагогічні умови формування інформаційної культури майбутніх фахівців економічного профілю, під педагогічними умовами розуміє таку їх взаємопов'язану сукупність, необхідну для створення цілеспрямованого освітнього процесу з використанням педагогічного забезпечення, розробленого сучасними засобами інформаційних технологій [2, с. 16].

Н. М. Болюбаш досліджувала особливості формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами мережевих технологій [3]. Автором теоретично обґрунтовано та розроблено модель формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами мережевих технологій при вивченні дисциплін комп'ютерного циклу, що містить блоки: цільовий, змістовний, психологічний, організаційний і результативний. Реалізація запропонованої моделі базується на розміщеному в інформаційному середовищі Moodle навчально-методичному комплексі, до складу якого входять дистанційні курси для вивчення дисциплін комп'ютерного циклу [3, с. 15].

Педагогічні основи професійної адаптації студентів-економістів засобами новітніх інформаційних технологій досліджувала Л. Л. Петльована [4]. До педагогічних основ професійної адаптації дослідницею віднесено: педагогічні умови та підходи, компоненти, критерії, виробничі функції економіста та їх інформаційну культуру, засоби інформаційних технологій. Для реалізації педагогічних основ створена модель, складниками якої є: замовлення суспільства (фахівець, що досконало володіє знаннями економічних дисциплін, добре оперує новітніми комп'ютерними технологіями, а також володіє професійною іншомовною комунікативною компетенці-

єю); директивні документи; уміння та навички, які визначаються ОКХ; професійні якості випускника (фахівця з економіки підприємства підготовлений виконувати аналітичну, планову, організаційну, обліково-статистичну, контрольну та інформаційну функції); педагогічні умови, компоненти процесу професійної адаптації (мотиваційно-ціннісний, професійний (знаннявий), інтеграційний, інформаційний); етапи професійної адаптації, критерії готовності до професійної адаптації (цільовий, спеціальна підготовка, іншомовна компетентність, комп'ютерна грамотність), види інформаційної культури (загальна та документальна) [4, с. 8].

Т. І. Красікова у процесі дослідження визначила особливості організації навчального процесу у коледжі економічного профілю, як-то: здійснюється ступенева підготовка фахівців за двома освітньо-кваліфікаційними рівнями; підготовка фахівців-бакалаврів відбувається в організаційних умовах, що визначені для технікуму (основні навчальні структурні підрозділи, науковий рівень викладацького складу, норми часу для розрахунку і обліку навчальної роботи викладачів та інше) при єдиних (незалежно від рівня акредитації закладу освіти) державних вимогах до освітнього і кваліфікаційного рівня підготовки бакалаврів; різний рівень акредитації коледжів (I або II) [5, с. 12].

Особливості формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки досліджувалися Н. В. Баловсяк. У процесі проведеного дослідження було розроблено та обґрунтовано технологічну модель формування інформаційної компетентності, яка визначає мету, функції, зміст та умови формування інформаційної компетентності майбутнього економіста та містить такі складові: організаційно-педагогічну, змістову, процесуальну, ціннісно-мотиваційну [6, с. 13].

Т. І. Коваль визначила теоретичні і методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів, запропонувала систему модульно-рейтингового неперервного контролю й оцінювання результатів навчання з інформаційних технологій, яка базується на накопичувальному, модульному, рейтинговому та наскрізному принципах оцінювання їх готовності до професійної інформаційно-комп'ютерної діяльності впродовж усіх етапів професійної підготовки з інформаційних технологій у вищому навчальному закладі, на реалізації міжсесійних видів контролю та підсумкового контролю ефективності їх професійної підготовки з інформаційних технологій [7, с. 33].

О. С. Падалка, вивчаючи особливості професійно-економічної підготовки майбутніх учителів у вищих навчальних закладах, звертає увагу на професійно-економічній свідомості учителя. Автор зазначає, що професійно-економічна свідомість виконує такі функції: пізнавальну, регулятивну, соціально-перетворювальну. У зв'язку з тим, що підготовка педагога спрямовується на формування економічної свідомості, то професійний психолого-педагогічний вплив у вищому навчальному закладі має бути спрямований на реалізацію:

- пізнавальної функції професійно-економічної свідомості, що має за мету розкриття студентами можливостей пізнання, свідомого використання економічних законів та усвідомлення суттєвих зв'язків між явищами і закономірностями професійно-економічної діяльності;

- регулятивної функції професійно-економічної свідомості, що базується на логічному обґрунтуванні правових норм і правил відповідного виду приватної та державної форм власності;

- соціально-перетворювальної функції професійно-економічної свідомості, що полягає у забезпеченні

творчої участі студентів в організації певного виду праці, створенні студентських кооперативних об'єднань і набутті власного позитивного досвіду економічних відносин [8, с. 15].

Професійну підготовку майбутніх менеджерів організацій в економічних університетах розглядала Л. І. Бондарева [9]. Дослідниця зазначає, що особливості професійної підготовки полягають у тому, що професійна підготовка має спрямовуватися на формування здатності діяти у швидкозмінному зовнішньому професійному середовищі та враховувати еволюцію розвитку внутрішньої структури підприємства. На думку науковця, складність та різноманітність управлінських проблем в економіці вимагає інтегрованого підходу до професійної підготовки менеджерів з урахуванням багатьох чинників, які впливають на успішність його професійної діяльності (трудового, національного, патріотичного, політичного, правового, естетичного, екологічного) [9, с. 9–10].

Особливості впровадження інформаційних технологій у навчальний процес підготовки фахівців економічного профілю досліджувала О. Г. Смілянець у контексті підготовки майбутніх фахівців фінансово-економічного профілю до розв'язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій. Дослідниця визначила такі особливості: необхідність відповідності реальним умовам праці; зміна програмного і апаратного забезпечення; обов'язковість вмінь працювати з інформаційними технологіями; недостатня оснащеність інформаційними технологіями процесу викладання фахових дисциплін; необхідність розширення змісту підготовки викладачів вищої школи як з комп'ютерних дисциплін, так і з фахових [10, с. 10].

Як зазначає Г. Я. Дутка, основні напрями вдосконалення економічної освіти можуть бути сформульовані так: розробка стратегічних напрямів розвитку економічної освіти на перспективу в процесі загального реформування вищої та середньої школи в Україні; удосконалення структури закладів освіти, в яких відбувається підготовка з економічних спеціальностей; забезпечення високого теоретико-методичного рівня навчання економічних дисциплін та застосування ефективних форм контролю; вирішення питань фінансової, матеріально-технічної підтримки закладів освіти, що готують педагогічні кадри з економічних дисциплін (та займаються післядипломним підвищенням кваліфікації), в оснащенні їх сучасною навчальною технікою та відповідним літературним фондом [11, с. 96].

Таким чином, на основі аналізу сучасних наукових досліджень проблеми професійної підготовки фахівців економічного галузі у педагогічній теорії ми можемо зробити **висновок**, що професійна підготовка фахівців економічного профілю у різних типах освітніх закладів виступає як:

- напрям дослідження становлення та розвитку системи економічної освіти загалом;

- обов'язкова складова у системі професійно-зорієнтованої освіти у різних типах вищих навчальних закладів;

- необхідний структурний компонент професійної майстерності фахівця економічного профілю (менеджер, фінансист, податковий інспектор, обліковець тощо);

- елемент професійного становлення майбутнього фахівця нееконічного профілю (педагога, юриста, лікаря);

- компонент загальної та професійної культури сучасного фахівця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Самарук Н. М. Професійна спрямованість навчання математичних дисциплін майбутніх економістів на основі між предметних зв'язків: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Тернопіль, 2008. – 22 с.

2. Філіппова Л.Л. Педагогічні умови формування інформаційної культури майбутніх фахівців економічного профілю.
3. Боллобаш Н.М. Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами мережових технологій : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Ялта, 2011. – 20 с.
4. Петльована Л.Л. Педагогічні основи професійної адаптації студентів-економістів засобами новітніх інформаційних технологій : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Хмельницький, 2008. – 20 с.
5. Красікова Т.І. Організація навчального процесу у коледжі економічного профілю : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Харків, 2002. – 22 с.
6. Баловсяк Н.В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Київ, 2006. – 28 с.
7. Коваль Т.І. Теоретичні та методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів : авто-

реф. докт. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Київ, 2008. – 44 с.

8. Падалка О.С. Професійно-економічна підготовка майбутніх учителів у вищих навчальних закладах : автореф. ... докт. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Київ, 2009. – 46 с.

9. Бондарева Л.І. Навчальний тренінг як засіб професійної підготовки майбутніх менеджерів організацій в економічних університетах : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Київ, 2006. – 22 с.

10. Смілянець О.Г. Підготовка майбутніх фахівців фінансово-економічного профілю до розв'язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій : автореф. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Вінниця, 2006. – 24 с.

11. Дутка Г.Я. Фундаменталізація математичної освіти майбутніх економістів : монографія / Г.Дутка. – К. : УБС НБУ, 2008. – 478 с.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.16

Загородная Алла, канд. пед. наук, доц.,
Международная академия управления персоналом, Киев

ПРОБЛЕМА ПОДГОТОВКИ ЭКОНОМИСТОВ В НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

В статье анализируются проблемы профессиональной подготовки специалистов экономической отрасли отраженные в педагогической теории. Раскрыта сущность и особенности проблем профессиональной подготовки специалистов экономической отрасли, которые исследуются в различных аспектах в контексте изучения истории организации и сущности учебно-воспитательного процесса в учреждениях всех уровней и типов именно экономического направления. Проанализированы научно-теоретические источники, свидетельствующие о разных направлениях, межотраслевую направленность и всесторонность возрастного контингента исследуемых по проблеме формирования специалистов экономического профиля. Рассмотрено профессиональную направленность обучения будущих экономистов на основе различных моделей профессиональной подготовки специалистов экономической отрасли в высших учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: инновационная культура, профессиональная компетентность будущих экономистов, развитие экономического образования, профессиональная подготовка, составляющая экономической подготовки студентов.

Zagorodnya Alla, PhD, Assoc. Prof.,
International Academy of Personnel Management, Kyiv

THE PROBLEM OF TRAINING ECONOMISTS IN SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL THEORY

The article analyzes the problems of professional training of the economic sector that recorded in pedagogical theory. The essence of the problem and features professional training Economic sectors that studied in various aspects in the context of the study of the history and nature of the educational process in schools of all levels and types is economic orientation. The analysis of scientific and theoretical sources that indicate different directions, multidisciplinary focus and comprehensiveness age contingent investigated the problem of forming specialists in economics. Considered professional orientation training future economists from different models of professional training of the economic sector in higher educational institutions of Ukraine. Pedagogical conditions that ensure professional orientation training based on interdisciplinary connections: implementation of the principle mizhpredmetnosti in the content curriculum (content of training programs provided two components: the required and optional); improving methods of training sessions (simulation of problem situations of economic content, including a lecture solve applied problems, the economic interpretation of certain mathematical concepts), providing independent interdisciplinary orientation of teaching and learning of students (including in individual tasks and homework economic content, writing scientific essays on economic subjects), the integration of mathematical and economic subjects by means of information technology (development of mathematical problems of economic content, which can be solved by computer means introduction in the educational process and laboratory studies binary).

Keywords: innovation culture, professional competence of future economists, development of economic education, training, economic training component of students.

УДК: 316.64

Ліна Какуша, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНОМОВНОЇ ТА РОСІЙСЬКОМОВНОЇ МОЛОДІ В ЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРІ

У статті представлено емпіричне дослідження психологічних особливостей самовизначення студентської молоді в етнічному просторі залежно від мовного фактору. Проаналізовано складові соціальної ідентичності та визначено місце етнічнонаціональної ідентичності в її структурі. Розкрито емоційно-ціннісний компонент етнічних автостереотипів та гетеростереотипів щодо "типового українця" та "типового росіянина". Визначено рівень етнічної ідентифікації, спрямування етнічних вподобань студентів.

Ключові слова: самовизначення студентської молоді, етнічна ідентифікація, авто- та гетеростереотипи.

Постановка проблеми. Процес самовизначення молодої людини в культурному контексті неухильно пов'язаний із становленням її соціальної ідентичності. Феномен ідентичності визначається сучасними дослідниками як збереження і підтримання особистістю власної цілісності, тотожності, нерозривності історії свого життя [5]. Е. Еріксон, засновник вчення про розвиток людини і становлення ідентичності через проходження низки психосоціальних криз, в спрощеному вигляді описував ідентичність як тотожність людині самій собі.

Такі зарубіжні психологи, як Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер розглядали ідентичність як соціальне яви-

ще і динамічне утворення, що під впливом навколишнього середовища зазнає модифікацій. За визначенням А. Теджфела, соціальна ідентичність – це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом із ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству [3].

Тобто на розвиток соціальних ідентичностей значний вплив справляє соціальний контекст. В Україні склалась цікава ситуація: на території нашої держави наявна двомовність населення. Мова несе за собою особливості культури, світобачення. Крім того, провідним чинником становлення етнічної, національної ідентичності є мова.

© Какуша Ліна, 2017

З цієї позиції актуальним є аналіз психологічних особливостей самовизначення україномовної та російськомовної молоді залежно від мовного фактору.

Мета статті – висвітлення результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення україномовної та російськомовної молоді в етнічному просторі.

Методика та процедура дослідження. Для реалізації дослідницької задачі використаний опитувальник, що був сформований на основі результатів досліджень Інституту соціальної та політичної психології. Соціальну ідентичність визначали на основі вибору респондентами тих, чи інших ознак з-поміж 15 запропонованих варіантів ідентичності. Респондентам було запропоновано дати відповідь на запитання "Ким Ви почуваетесь насамперед?". Для оцінки емоційно-ціннісного компоненту етнічних авто- та гетеростереотипів щодо "типового українця" та "типового росіянина", визначення рівня ідентифікації із групою, та етнічних вподобань був використаний "Діагностичний тест ставлень" Г. Солдатової.

Дослідження проводилось на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка (студенти фізичного факультету та факультету психології) та Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (сту-

денти геолого-географічного факультету та факультету психології). В дослідженні взяли участь 120 осіб, 60 україномовних та 60 російськомовних студенти, з яких 49 (41 %) осіб чоловічої та 71 (59 %) особа жіночої статі віком 17–23 роки.

Для обробки отриманих даних були використані такі методи математичної статистики: застосований частотний аналіз, кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона), t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок, критерій Мана-Уїтні (u-критерій). Результати оброблялись за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки даних – SPSS 15.0.

Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.

В результаті проведення частотного аналізу визначено найбільш актуальні самовизначення респондентів (рис. 1). Серед них "член своєї сім'ї" (23,2 %), "представник сучасного покоління" (15 %), "громадянин України" (14,7 %), "українець" (11,3 %). При чому ідентифікація за власне етнічними, політичними ознаками не є найбільш актуальною. Спочатку студенти відносять себе до найближчого оточення – сім'ї, потім до представників сучасної спільноти. Наголошуючи таким чином на молодості, прогресивності, на сучасність власних поглядів.

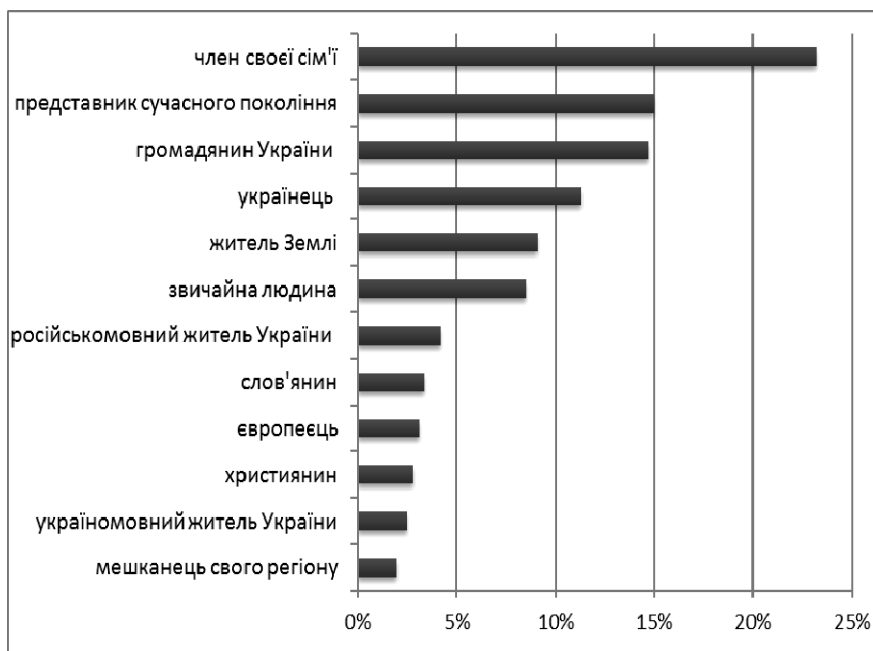

Рис. 1. Складові соціальної ідентичності студентської молоді

Далі йдуть ознаки, що описують громадянство, етнічність стійко закріпились в структурі соціальних ідентичностей. За ними категорії "житель Землі" та "звичайна людина", що характеризуються нейтральним емоційним забарвленням, відсторонені від національних ознак.

Для того, щоб виявити статистично значущі відмінності між двома вибірками застосований непараметричний критерій Мана-Уїтні (u-критерій). За результатами аналізу було виділено лише дві категорії за якими наявні відмінності на статистично значимому рівні ($p \leq 0,05$). Це категорія "українець" з частотою зустрічей на україномовній вибірці 50 %, а на російськомовній – 16,7 %. При цьому рівень статистичної значущості дорівнює 0,001 Sig. (2-tailed). Тобто різниця статистично значима. Та категорія "житель Землі", яка частіше зустрічається у представників російськомовної вибірки (частота 35 %), ніж в україномовної (18,3 %) на рівні 0,04 Sig. (2-tailed). Що графічно відображає рис. 2.

Даний факт можна пояснити тим, що категорія "українець" несе яскраве етнічне, національне забарвлення. А отже, україномовні жителі в більшій мірі ідентифікують себе із представником українського народу. В той час як російськомовні надають перевагу більш нейтральним визначенням, які не несуть етнічного характеру, наприклад, "житель Землі". Але даний висновок не поширюється на категорію "громадянин України", що актуальна як для російськомовної (36,7 %) так для україномовної (50 %) вибірки. Різниця в показниках не має статистичного значення. Отже, характеристики громадсько-політичного змісту актуальні для представників двох вибірок.

Варто зазначити, що категорія "російськомовний житель України" (4,2 %) майже вдвічі переважає за кількістю виборів категорію "україномовний житель України" (2,5 %). Це можна пояснити тим, що україномовні студенти надають своїй мовній належності менше уваги,

ніж російськомовні. Вони живуть в Україні, розмовляють українською, для них це звичайний факт, що не несе в собі суперечностей. Немає необхідності додатково наголошувати на важливості цієї категорії. Інша ситуація склалась із російськомовними студентами, для яких

мова спілкування є більш значимим ідентифікаційним фактором в структурі соціальної ідентичності. Український науковець В. О. Васютинський говорить про наявність російськомовної спільноти в Україні, яка має своє колективне самовизначення [1].

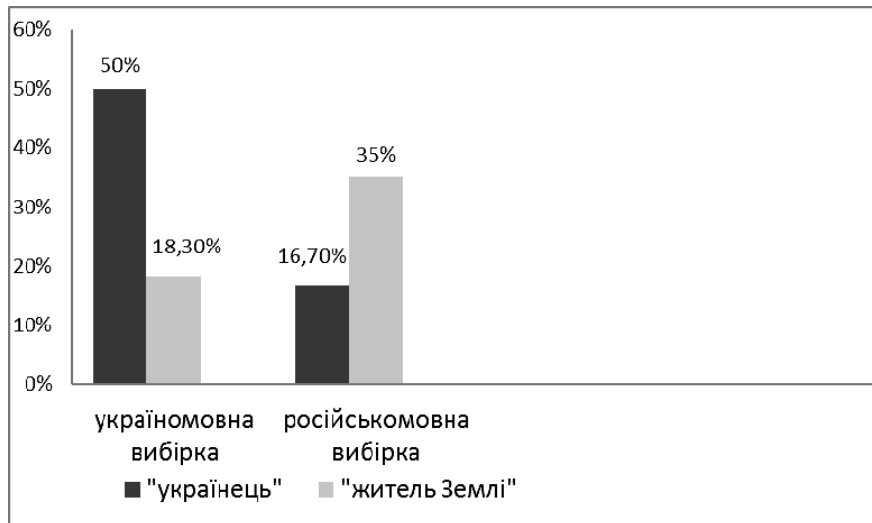

Рис. 2. Відмінності у виборах категорій російськомовних та україномовних студентів

Під час аналізу отриманих даних був обрахований діагностичний коефіцієнт стереотипу, що характеризує знак і величину загальної емоційної орієнтації суб'єкта по відношенню до себе, ідеалу, "типового українця" та "типового росіянина".

Аналіз середніх значень показує, що загалом на вибірці домінують позитивні оцінки, які реалізуються у відношенні до себе (0,18), ідеалу (0,33) та "типового українця" (0,20). Проте щодо "типового росіянина" наявний негативний стереотип сприймання з невеликим коефіцієнтом (-0,06). Це означає, що типового представника російського народу наділяють негативними характеристиками. Такими як "агресивний", "лицемірний", "нав'язливий". Дане явище пояснюється соціально-політичною ситуацією в країні, напруженими стосунками із сусідньою державою, висвітленням інформації через ЗМІ. Аналіз мінімальних значень також доводить, що найнижчими балами респонденти наділяють представників російської національності. Проте значення

негативного стереотипу в середньому по групі не є критичним, все ж таки, воно наближене до нуля. Адже на вибірці наявні як високі позитивні, (0,44) так і негативні бали (-0,50). Тобто наявний амбівалентний характер ставлень в цілому по вибірці. Для ширшого дослідження цього явища необхідно порівняти середні значення гетеростереотипу серед україномовних та російськомовних респондентів, студентів різних вузів, чоловіків та жінок. Щодо сприймання "типового українця", то тут прослідковується стійкий позитивний автостереотип (0,20). В середньому, емоційна орієнтація спрямована на позитивний полюс, респонденти схильні наділяти типового українця якостями позитивного характеру. Тут можна говорити про наявність етноафіліативних тенденцій та позитивної етнонаціональної ідентичності.

Порівнюючи середні значення представників російськомовної та україномовної вибірки прослідковується цікава закономірність (рис. 3).

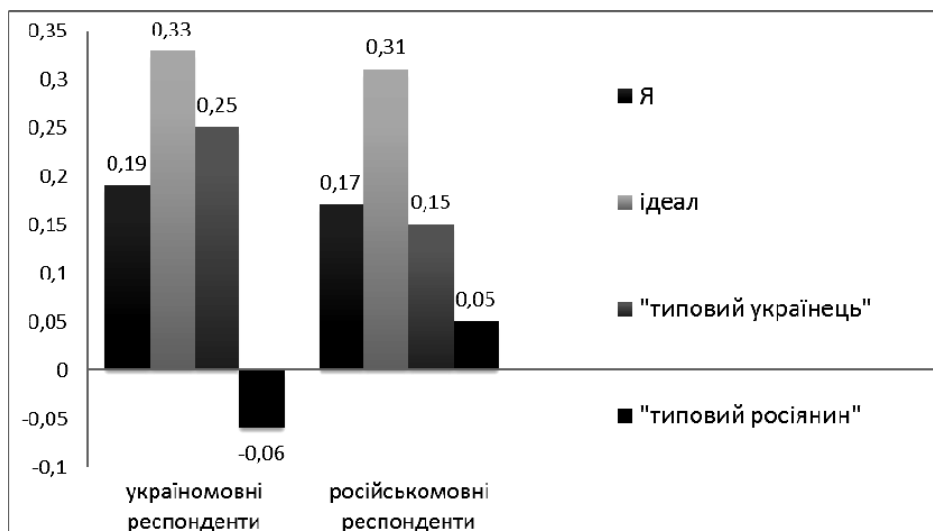

Рис. 3. Співвідношення середніх значень коефіцієнтів стереотипів

Наявна різниця лише у вираженості ознаки. Описана різниця являється статистично значимою, для порівняння середніх двох вибірок застосований t-критерій Стюдента для незалежних вибірок, як ілюструє табл. 1. Відмінності статистично достовірні на високому рівні значимості ($p \leq 0,001$). Критерій рівності дисперсій Лівена (Levene's Test) вказує та не, що дисперсії двох розподілів статистично значимо не розрізняються ($p \leq 0,718$). Це може пояснюватись тим, що україномовні

студенти в більшій мірі ідентифікують себе із представником українського народу в етнічній площині. Для того, щоб підтримувати позитивну етнопсихологічну ідентичність україномовні респонденти наділяють "типового українця" позитивними характеристиками. Це твердження справедливе і для російськомовних респондентів, що правда рівень прояву даної стратегії проявляється не так виражено.

Таблиця 1

Психологічні відмінності емоційно-оціночних стереотипів україномовної та російськомовної молоді

Показники	Групи досліджуваних	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
"Я"	україномовні	0,19	0,090	0,267
	російськомовні	0,17	0,123	
"ідеал"	україномовні	0,33	0,092	0,215
	російськомовні	0,31	0,111	
"типовий українець"	україномовні	0,25	0,120	0,001
	російськомовні	0,15	0,119	
"типовий росіянин"	україномовні	-0,06	0,163	0,008
	російськомовні	0,05	0,188	

Аналіз авто- і гетеростереотипів виступає показником емоційно-оціночного компонента етнопсихологічної ідентичності. Так як діагностичний коефіцієнт стереотипу "типового українця" за середніми значеннями має позитивну валентність у представників обох вибірок, ми можемо стверджувати про наявність етнопсихологічних тенденцій, бажання належати до даної етнопсихологічної спільноти і позитивну емоційну оцінку її членів.

З аналізу даних випливає ще одна цікава закономірність. Україномовні респонденти наділяють "типового росіянина" більш негативними характеристиками (коефіцієнт гетеростереотипу -0,06), ніж російськомовні респонденти (0,05). Відмінності статистично достовірні на високому рівні значимості ($p \leq 0,008$). Це може пояснюватись тим, що частина російськомовних респондентів ідентифікує себе з представником російського народу за мовною ознакою. Тому стереотип сприймання типового росіянина має позитивний відтінок, але все ж наближений до нуля. Тобто на російськомовній вибірці домінує амбівалентний стереотип сприймання представників російського народу. Україномовні респонденти за середніми значеннями показують негативне емоційно-оціночне ставлення до "типового росіянина". З одного боку, це може пояснюватись особливостями соціально-політичної ситуації в Україні. З іншого боку, стратегією конструювання власної позитивної етнопсихологічної ідентичності.

Позитивна соціальна ідентичність будується на порівнянні інгрупи з аутгрупами. За Г. Теджфелом, інгрупа – група, до якої особа сама себе відносить, з якою ідентифікує себе, протилежна аутгрупі. Тобто своя група повинна сприйматися як більш приваблива в порівнянні з іншими. На основі одержаних даних можна припустити, що україномовні та російськомовні жителі України мають різні стратегії підтримання позитивної ідентичності. Україномовні наділяють росіянина негативними рисами і таким чином підтримують власну позитивну ідентичність, російськомовні ж деякою мірою ідентифікують себе з російським народом і тому наділяють їх типових представників більш позитивними рисами.

Так як у дослідженні беруть участь студенти університетів м. Києва та м. Одеси доцільно порівняти валентність та рівень вираженості етнічних стереотипів за категорією території проживання. Для порівняння середніх двох груп був застосований t-критерій Стюдента для незалежних вибірок.

Емоційно-оціночне ставлення за категоріями "Я", "ідеал" та "типовий українець" практично не відрізняються. Статистично значимі відмінності на рівні ($p \leq 0,001$) були виявлені лише за категорією "типовий росіянин". При цьому середнє значення гетеростереотипу студентів КНУ ім. Тараса Шевченка носить негативний полюс (-0,07), а середнє значення студентів ОНУ ім. І.І. Мечнікова позитивний полюс (0,05). Київські студенти наділяють типового представника російського народу психологічними характеристиками з негативним відтінком. Це можна пояснити сучасними реаліями соціально-політичного становища нашої країни. Фактично ми знаходимося в стані війни і типового росіянина сприймаємо як потенційного агресора. Проте тенденція негативної стереотипізації щодо представників російського народу не повторюється для студентів ОНУ ім. І.І. Мечнікова. Це свідчить про наявність інших детермінант у даного явища. Серед жителів м. Одеси значно більше російськомовного населення та етнічних росіян, ніж серед жителів м. Києва, хоча й тут вони досить широко представлені. Імовірно тому, що студент м. Одеси частіше зустрічається із етнічними росіянами, має вищий рівень мовної компетенції (російської мови) він толерантніше ставиться до представників російського народу. Хоча коефіцієнт стереотипу на вибірці м. Одеси складає 0,05. Його можна трактувати як амбівалентний гетеростереотип, емоційний вектор якого може змінюватись, залежно від ситуації.

Для аналізу етнопсихологічної ідентифікації та диференціації порівнювались співвідношення таких діагностичних коефіцієнтів як образ "Я" та "типовий українець". З цієї метою був визначений кореляційний зв'язок за параметричним критерієм Пірсона. Так як дані представлені в метричній шкалі, розподіл рівномірний (асиметрії та ексцесу не виявлено).

Між образом "Я" та образом "типового українця" наявна значима пряма кореляція середньої сили ($r = +0,408$), при рівні значимості ($p \leq 0,01$). Це означає, що чим вище досліджувані оцінюють свої характеристики, тим вище оцінка типового українця. Даний факт демонструє явище ідентифікації опитаних студентів із своєю етнопсихологічною групою, тобто досліджувані ідентифікують себе як українці. Визначаючи наявність у себе певних характеристик, оцінюючи рівень їх вираженості, студенти автоматично приписують подібні ознаки і типовим представникам своєї національності.

Разом з тим виявлена пряма слабка кореляція між образом "Я" та "типовим росіянином" ($r=+0,18$), при рівні значимості ($p \leq 0,05$). Це означає, що частина сукупної вибірки ідентифікує себе із типовим представником російського народу. Аби перевірити дану гіпотезу вирішено провести повторний кореляційний аналіз лише на російськомовній вибірці.

Аналізуючи отримані дані виявляємо значимі прямі кореляції між показниками "Я" та "типовий українець" ($r=+0,375$), при рівні значущості ($p \leq 0,01$) та між образами "Я" та "типовий росіянин" ($r=+0,361$), при рівні значущості ($p \leq 0,01$). Це дає можливість зробити висновок, що російськомовні респонденти в рівній мірі ідентифікують себе як з представниками українського так російського народу. Тобто студенти наділяли однаковими або схожими якостями типових українця та росіянина. Вони, ніби заперечують наявність відмінностей між представниками даних народів. Така стратегія може вважатися захисною, адже у цьому випадку респондентам не доводиться робити конкретний вибір між українцями та росіянами. Що ще раз доводить важливість мовного фактору у формуванні відчуття приналежності до визначеної спільноти.

Для визначення системи етнічних вподобань респондентів здійснено співвідношення показників образу "Ідеал" із типовими представниками української та російської етнічних груп за допомогою кореляційного аналізу.

Згідно з результатами, виділяється позитивне емоційне ставлення до типового українця, що не залежить від мови, якою спілкується респондент. Це підтверджує стійкий кореляційний зв'язок ($r=+0,396$) високого рівня статистичної значущості ($p \leq 0,01$). Тобто респонденти схильні наділяти ідеальний образ та образ пересічного українця подібними характеристиками. Кореляція між образами ідеалу та типового українця свідчить про наявність етноафіліативних тенденцій, задоволеність своїм етнічним статусом, наявність емоційного зв'язку з представниками української спільноти на обох вибірках.

Висновки. В результаті дослідження з'ясовано, що ідентифікація за етнічними та національними ознаками не являється найбільш актуальною. Спочатку студенти

відносять себе до найближчого оточення (сім'ї), далі наголошують на членстві в спільноті молодих людей. Лише потім з'являється ідентифікація за етнополітичними чинниками. Для україномовних респондентів характерна ідентифікація за власне етнічними ознаками, в той час як російськомовні частіше обирають самовизначення нейтрального характеру або ідентифікують себе за ознакою громадянства.

Етнічні стереотипи щодо типового представника російського народу мають різну полярність серед україномовних та російськомовних респондентів. Україномовні виявляють негативне емоційно-оцінне ставлення до "типового росіянина", в той час як російськомовні демонструють позитивний або ж амбівалентний стереотип сприймання. Дане явище пояснюється тим, що російськомовні респонденти певним чином ідентифікують себе з представниками російського народу. Для підтримання своєї позитивної ідентичності наділяють відповідними характеристиками представників двох народів, наголошуючи на їх незначних відмінностях. На обох вибірках, незалежно від мовного фактору, домінує позитивне ставлення до власної етнонаціональної спільноти із значним рівнем ідентифікації. Це означає, що респонденти прагнуть залишатися у ній, мають певний рівень внутрішньогрупової залежності та задоволені членством у власній групі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васютинський В.О. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз: монографія / за ред. В.О. Васютинського; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
2. Донцов А.И. Язык как фактор этнической идентичности / А.И. Донцов, Т.Г. Стефаненко, Ж.Т. Уталиева // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 75–86.
3. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, "Академический проект", 1999. – 320 с.
4. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: "Изд-во АСТ": "Транзиткнига", 2004. – С. 15–68.
5. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эрикссон; пер. с англ., ред. Толстых А.В. – М., 1996. – 344 с.
6. Yuki M. Culture and group processes / M. Yuki, M. Brewer. – Oxford: Oxford University Press, 2014.

Стаття надійшла до редколегії 07.11.16

Какуша Лина, студент,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ САМООПРЕДЕЛЕНИЯ УКРАИНОЯЗЫЧНОЙ И РУССКОЯЗЫЧНОЙ МОЛОДЕЖИ В ЭТНИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье представлено эмпирическое исследование психологических особенностей самоопределения студенческой молодежи в этническом пространстве в зависимости от языкового фактора. Проанализированы составляющие социальной идентичности и определено место этнонациональной идентичности в ее структуре. Раскрыто эмоционально-ценностный компонент этнических авто- и гетеростереотипов о восприятии "типичного украинца" и "типичного русского". Определен уровень этнической идентификации, направленность этнических предпочтений студентов.

Ключевые слова: самоопределение студенческой молодежи, этническая идентификация, авто- и гетеростереотипы.

Kakusha Lina, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SELF-DETERMINATION OF UKRAINIAN-SPEAKING AND RUSSIAN-SPEAKING YOUTH IN ETHNIC CONTEXT

This article presents an empirical study of psychological peculiarities of self-determination of students in the ethnic context depending on the linguistic factor. Analyzed components of social identity and the place Ethnic identity in its structure. Reveals the emotional value component of ethnic auto and hetero stereotype on "typical Ukrainian" and "typical Russian". The level of ethnic identification, targeting ethnic preferences of students.

Keywords: self-determination of students, ethnic identification, auto- and hetero-stereotypes.

УДК: 316.454.2

Анастасія Кіфа, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУЛІНГУ В ПОЗАФОРМАЛЬНИХ ПІДЛІТКОВИХ ГРУПАХ

Прогресуюча відчуженість, підвищена тривожність, духовне спустошення підлітків призводить сучасну молодь до низького, надмірної жорстокості та агресивності. Досить часто піднімається питання булінгу в шкільному середовищі, з кожним роком кількість наукових робіт зростає, але питання булінгу в позаформальних та неформальних групах, є недостатньо вивченим.

Позаформальні підліткові групи можуть впливати на підлітка як позитивно так і негативно. Саме в таких групах у підлітків є можливість проявити себе та завоювати авторитет. Досить часто підлітки у яких з певних причин не склалися позитивні формальні відносини з іншими підлітками в рамках школи, є досить успішними з точки зору соціальних відносин в позаформальних підліткових групах.

Неможливо вирішити проблему булінгу локально лише в рамках школи, необхідний принципово новий та комплексний підхід до вирішення проблеми прояву булінгу в різних підліткових групах.

Ключові слова: булінг, неформальні групи, позаформальні групи, формальні групи, підліткові групи.

Мета: Висвітлити питання булінгу в позаформальних підліткових групах.

З кожним роком проблема булінгу в підлітковому середовищі набирає обертів. Система взаємовідносин в колективі є важливою для подальшого становлення особистості підлітка. Підлітки які стають жертвами булінгу, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до непоправимих наслідків та залишає слід на подальше життя людини.

Підлітковий вік один із найскладніших періодів в становленні особистості. Даний період є сенситивний до розширення та збагачення стосунків з ровесниками, тому центром життя для підлітка стає комунікативна діяльність. Л. І. Божович зазначає: якщо у молодшому шкільному віці основою для об'єднання найчастіше є спільна діяльність, то у підлітка, навпаки, привабливість занять та інтереси в основному визначаються можливістю широкого спілкування між собою [1].

Прагнення підлітків привернути до себе увагу товаришів, зацікавити їх і викликати симпатію може проявлятися по-різному: це можуть бути демонстрації власних якостей (як прямим способом, так і шляхом порушення вимог дорослих), а також блазнювання, кривляння, різні розважальні дії та розповіді небилиць [2].

Бажання домогтися визнання з боку однолітків утворює серйозний вплив на моральний розвиток підлітка. В рамках школи підлітку важко проявити себе. Шкільна система побудована таким чином що підлітки повинні бути однаковими. Шкільна адміністрація досить часто обмежує підлітка в його індивідуальних проявах. Ці заборони проявляються як у зовнішньому вигляді так і в трансляції позаформальної культури. Тому підлітки об'єднуються в неформальні або позаформальні групи, де вони можуть проявити себе, свій талант, демонструвати цінності та "власну" культуру. Звичайно такі групи мають вагомий вплив на розвиток і становлення підлітка. Не варто відхиляти варіант прояву булінгу в неформальних або позаформальних групах. Це може виявитись більшою проблемою ніж шкільний булінг, так як прояв булінгу в школі він більш відкритий для дорослих та початок нездорових відносин в колективі може бути помічений вчителями. Натомість булінг в позаформальних та неформальних групах є досить закритим, тому неможливо зафіксувати початок нездорових відносин.

Питанням булінгу переймається багато науковців. В основному автори порушують питання шкільного булінгу.

Існує багато підходів до визначення поняття "булінг", але на нашу думку більш вдалим є Д. Лайна, який пояснює булінг як тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда чи групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації [8].

На думку соціолога І.С. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі [4].

Перші масштабні дослідження в питанні булінгу були проведенні Д. Олвеусом та його колегами в 1970 р. В результаті досліджень було створено та апробовано програму запобігання булінгу. Подальші створені програми були розроблені на основі превентивної програми Д. Олвеуса [9]. Вказані дослідження проводились в рамках формальних підліткових або дитячих колективах, тобто в школах, питання булінгу в позаформальних та неформальних підліткових групах не було розглянуто.

Ми розуміємо що життя підлітка не обмежується лише сім'єю та школою. Існує багато інших груп де підліток себе проявляє та функціонує, займає певну ланку в груповій ієрархії. Наше дослідження було присвячене саме на вивчення феномену булінгу в формальних, неформальних та позаформальних групах. Ми задались питанням чи існує булінг в таких групах? Як він проявляється? Які типи відносин в цих групах?

В літературі розрізняють три види соціальних груп [6] – формальні, неформальні та позаформальні групи. В нашій роботі ми розглядаємо саме ці три групи, так як при проведенні дослідження однією з гіпотез було те що в рамках формальних відносин, наприкладі школи, в рамках позаформальних групах на прикладі графіті-райтерів та неформальних групах на прикладі дружніх компаній, прояв булінгу та характеристика учасників буде інакшою.

В даній статті ми розглядаємо особливості булінгу в позаформальній групі. Отже, апелюючи до даних понять, ми маємо на увазі таке:

Формальні групи – група, структура і діяльність якої раціонально організовані та стандартизовані згідно з точно приписаними груповими правилами, цілями і ролевими функціями [5]. Ефективність функціонування її забезпечується системою керівництва та контролю. Безпосереднє управління спирається на владні повноваження, розподілені відповідно до формально-статусної структури групи.

Позаформальні групи – система неформальних відносин, яка орієнтована на вирішення творчих задач в межах певних рамок та форм [3].

Неформальні групи – це вільно утворені малі соціальні групи людей, які вступають в постійну взаємодію для досягнення особистих цілей. Неформальні групи створюються шляхом взаємних симпатій, спільних інтересів, однакових прихильностей тощо. У неформальні групи об'єднуються люди, які відчують потребу в приналежності, взаємодопомоги, захищеності, спілкуванні. Неформальні групи мають свої неписані правила

і норми поведінки, люди добре знають, хто входить в їх неформальну групу, а хто ні. В багатьох випадках неформальна група може мати на свого члена вплив, однаковий або більший, за формальну структуру [5].

В дослідженні брали участь різні позаформальні підліткові групи, а саме хіпхопери, графіті-райтери, рольовики (учасники історичних театральних ігор та стародавніх танців), туристична група. Вік респондентів різний (14–23 років), змішані по статевій ознаці.

В цих групах немає організаторів та керівників, всі групи відкриті, відсутні зафіксовані правила, графіки відвідування тощо. Санкціонування відбувається лише в рамках міжособистісних відносин, та не регулюється документально. Всі учасники груп є добровільними та діяльність групи виступає як основний інтерес кожного учасника.

В дослідженні прийняло участь 5 позаформальних підліткових груп. Загальна кількість опитаних осіб: 52 респондента, з них 10 хіпхоперів, 8 графіті-райтери, 7 учасників стародавніх танців та 12 учасників історичних театральних ігор, 15 учасників туристичної групи.

Під час дослідження були використані метод соціометрії для встановлення структури та функціонування досліджуваної підліткової групи; фокусоване групове інтерв'ю на встановлення наявності та прояву булінгу в позаформальних підліткових групах; ставлення учасників до булінгу; тест Т. Лірі на встановлення типу міжособистісних відносин.

Результати отримані по методиці соціометрія показали що в позаформальних групах немає чіткої ієрархії. Не можливо виявити явного лідера або аутсайдера. Проглядається рівні відносини між усіма учасниками, що підтверджує результати фокусованого інтерв'ю, в якому респонденти говорять про те що в групі не може з'явитися аутсайдер, тобто індивід не може перебувати в статусі аутсайдера, він одразу, добровільно перестає бути учасником позаформальної групи. Також опитувані говорять про те що іноді з деякими учасниками зв'язок стає слабшим, в результаті чого соціометрія показала деяких членів групи як нейтральними, але під час фокусованого інтерв'ю респонденти пояснюють такий факт як тимчасовий, приводячи приклад коли є проблеми з навчанням, вони не мають достатнього часу на зустрічі з іншими учасниками, досить частою причиною є недостатність коштів для проведення вільного часу, тощо.

Але як пояснюють самі учасники позаформальних груп при поверненні до попередньої активності індивіда він відновлює попередні позиції.

Дані неформальні групи є між собою досить згуртованими, у всіх опитуваних групах спостерігається потужне відчуття приналежності до позаформальної групи. Це проявляється в одязі, способу поведінки, життєвої філософії, способі проведення вільного часу тощо.

По результатам фокусованого інтерв'ю в позаформальних підліткових групах зі слів респондентів були виявлені такі факти:

- Булінг – це негативний психологічний груповий вплив на індивіда;
- Наслідки булінгу – це суїцид, відмова від їжі, порушення сну, тривожність, депресія;
- Прояв булінгу різноманітний. В основному це ігнорування, кібер-булінг, фізичні розправи, сексуальні домагання, насмішки, саркастичні висловлювання, неконструктивна критика;
- Булінг не проявляється в рамках неформальних підліткових угрупав, але проявляються конфлікти з іншими, подібними групами.

Під час групового фокусованого інтерв'ю респонденти часто на запитання відповідали виходячи з порівняння своєї позаформальної групи з формальною групою до якої вони належать в школі.

Було виявлено що більшість респондентів позаформальної групи в рамках формальної групи є тим чи іншим учасником булінгу. Тобто кожен член групи в рамках формальних відносин може виступати як жертва, як агресор, помічник агресора або спостерігач. Не дивлячись на цей факт в рамках позаформальних відносин всі підлітки вказують на те що булінгу в їх позаформальній групі немає.

Більшість респондентів вказують на те що досить часто проявляється міжгруповий конфлікт, цькування тощо. Причинами цього часто виступають різні погляди на предмет творчості, традиції та культури до якої належать позаформальні групи. В даному випадку конфлікти проявляються у вигляді образ, агресивної поведінки, сарказму, кібер-булінг та розповсюдження чуток, знецінення групової творчості.

Проаналізувавши дані, що отримані за тестом міжособистісних відносин Т. Лірі, нами були отримані результати, які представлені в табл. 1.

Таблиця 1

Результати оцінки рівня відношень за методикою Т. Лірі

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Хіп-хопери	7	6	7	5	8	7	8	10
Графіті-райтери	6	5	4	7	5	6	10	7
Туристична група	7	7	8	4	6	9	13	10
Учасники стародавніх танців	6	5	4	5	8	6	9	6
Учасники історичних театральних ігор	6	4	4	6	10	8	11	8

Аналізуючи табл. 1, можемо бачити, що туристична група відрізняється більш вираженою доброзичливістю (13 балів); це можна пояснити тим що учасники групи досить багато часу проводять разом та бувають в екстремальних обставинах, де необхідна підтримка, допомога, впевненість в один одному. Також ми бачимо що у цій групі найнижчий показник по шкалі "підозрілий" (4 бали), тобто такі учасники відкриті, довірливі, зацікавлені в групових процесах. Така група згуртована, дружня, індивідуальні проблеми та переживання можуть ставати груповою турботою. В таких групах як

правило не може виникнути булінг, а будь-які конфліктні ситуації є проблемою всієї групи.

Продовжуючи аналізувати табл. 1, бачимо що найменш виражені показники в групі учасників стародавніх танців та учасників історичних ігор, по шкалі III "агресивність" (4 бали). Це можна пояснити тим що учасники є творчими людьми, вони заглиблюються в інші ролі та в різних персонажів, для цього необхідно бути м'якими та чутливими, працювати в команді, відчувати підтримку один одного. Під час творчої діяльності їм доводиться підкорятися режисеру та бути поступливими.

У графіті-райтерів також даний показник є найменшим (4 бали), це можна пояснити тим що творчі люди свій негатив та агресивність виражають в творчості, в даному випадку в графіті, в історичних танцях та історичних постановках.

Також низьким показником по шкалі "егоїстичний" (4 бали) є у учасників історичних театральних ігор, це пояснюється тим що під час театральних постанов задіяні багато учасників, тому необхідно підстроюватися, бути чутливим та відкритим до інших учасників постановки.

Всі актори, даної неформальної групи орієнтовані на спільний результат та успіх, а не на власний успіх та амбіції.

В результаті отриманих даних була сформована діаграма, в якій представлені середні показники типів міжособистісних відношень в позаформальних групах, які включають в себе: I. Авторитарний, II. Егоїстичний, III. Агресивний, IV. Підозрілий, V. Підпорядкований, VI. Залежний, VII. Дружелюбний, VIII. Альтруїстичний [7].

Максимальний бал кожного рівня – 16. Кожен рівень має 4 ступені прояву. I ступінь – 0–4 балів – низький (адаптивна поведінка); II ступінь – 5–8 балів – помірний (адаптивна поведінка); III ступінь – 9–12 балів – високий (екстремальна поведінка); IV ступінь – 13–16 балів – екстремальний (до патології поведінки).

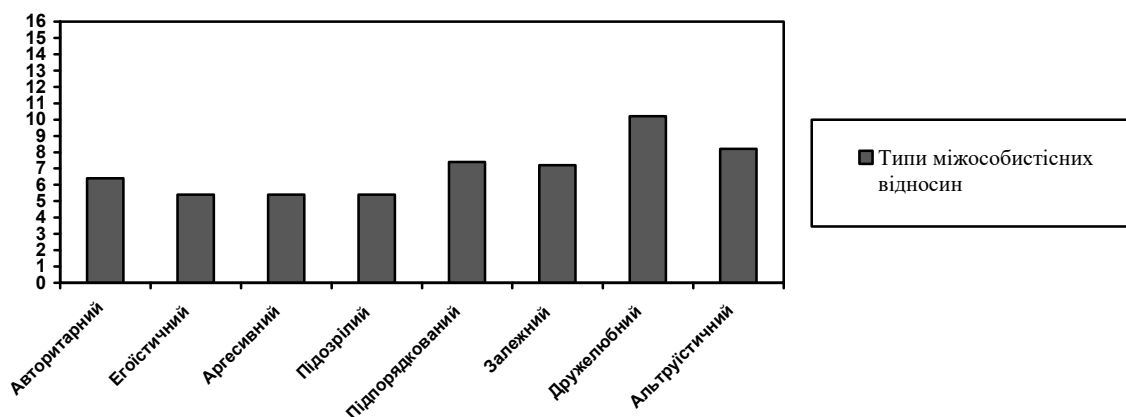

Рис. 1. Середній показник по типам міжособистісних стосунків за методикою Т. Лірі

Виходячи з вище представленої діаграми, ми можемо зробити висновок що у підлітків в позаформальних групах більш виражений "доброзичливий" тип (10,2 бала) міжособистісних відносин. Такі респонденти дружелюбні, відкриті до інших, зацікавлені цілями та бажаннями групи, компромісні та притримуються правил. Вище зазначений тип міжособистісних відносин в позаформальних групах є переважаючим, показники за даною шкалою є високими, отже, для таких підлітків характерна екстремальна поведінка.

Менш виражений "альтруїстичний" тип (8,2 бала) міжособистісних відносин. Такі підлітки характеризуються відповідальністю, м'якістю, толерантністю. Такі діти здатні підтримати, співчувати, уважні до почуттів та переживань інших.

"Підпорядкований" тип міжособистісних відносин (7,4 бала) підлітки які належать до даного типу відносин характеризуються як сором'язливі, емоційно стримані, здатних до підкорення, не мають власної думки. Для таких підлітків необхідний лідер. Як правило представники даного типу залежать від думки інших.

"Залежний" тип (7,2 бала) підлітків характеризується невпевненістю в собі, конформні, м'які, боязливі, безпомічні не схильні чинити супротив, очікують допомоги від інших, для таких підлітків необхідний "рятівник", "захисник".

"Авторитарний" тип (6,4 бала) характерний для підлітків схильних до лідерства та суперництва. Вони напегливі, впевнені у собі та в своїх силах, незалежні.

"Егоїстичний" тип (5,4 бала) представники даного типу є помірно егоїстичними, зацікавленими на собі та на власних інтересах підлітки. Потребують відчуття переваги над іншими та захоплення в очах інших.

Підлітки, які належать до "агресивного" типу (5,4 бала) міжособистісних відносин, як правило, прямолінійні, вимогливі, вперті, дратівні, настирливі, перекидають відповідальність та вину на інших, нетерпимі, досить часто не толерантні. Але агресивність в даних опитуваних позаформальних групах помірно виражена (5,4 бали) тому в таких групах відсутня екстремальна агресивна поведінка.

До "підозрілого" типу (5,4 бала) відносяться сором'язливі, відносно замкнуті, невпевнені у собі, не довірливі, скептичні, скриті, підлітки. Свою невдоволеність та агресію виражають вербально. З помірною критичністю відносяться до соціальних явищ та до оточуючих людей.

За допомогою формул ми виявили показники по двом основним параметрам "домінування" та "дружелюбність", завдяки чому ми зможемо виявити основний тип взаємовідносин в позаформальних групах.

Таблиця 2

Результати параметрів "Домінування – Доброзичливість"

	Домінування	Дружелюбність
Хіп-хопери	1,8	5,2
Графіті-райтери	0,3	6,7
Туристична група	3,8	11,6
Учасники стародавніх танців	-2	6,4
Учасники історичних театральних ігор	-5,4	11,2

Отже, виходячи із результатів, що представлені в табл. 2, бачимо, що для всіх опитаних позаформальних груп характерний доброзичливий тип взаємовідносин.

Проаналізувавши літературу та дані, що були отримані в результаті дослідження, можна зробити висновки, що явного ієрархічного розподілу в позаформальних підліткових групах не існує. Це можна пояснити тим, що основний інтерес об'єднує підлітків, вони намагаються вдосконалювати себе, вчать та розвивають один одного, вони рівні в своїй групі і це їх власний вибір.

Також нами не було зафіксовано прояву булінгу в таких групах; це можна пояснити тим що добровільний вибір групи не змушує підлітка терпіти та зустрічатися з однолітками які йому не подобаються. Підлітки об'єднані ідеєю та традиціями певної культури, для них це спосіб життя.

Важливим фактом є те, що внутрішньогрупові правила – це результат підліткових висновків та ініціатив, а не нав'язані дорослими інструкції.

Безконтрольність та самоорганізація підлітків виявилась більш ефективною ніж задана система шкільних відносин. В даних групах немає сенсу застосовувати санкції, вирішення конфліктів відбувається за рахунок творчих проявів (творчої конкуренції) або за допомогою посередників (інших учасників). Також важливим моментом в позаформальній системі

відносин є те що в конфлікт втручається вся група з ціллію конструктивного вирішення проблемного питання. Тобто, цінністю для позаформальних груп є не лише культура до якої вони належать, а і сам склад групи, дружні міжособистісні відносини.

Середні показники за шкалами тесту Т. Лірі є помірними та поведінка в позаформальних групах адаптивна, тому в таких групах виникнення булінгу майже неможливе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Божович Л. І. Проблеми формування особистості: психологічні праці / Л. І. Божович. – М.; Вороніж : Ін-т практичної психології, 1995.
2. Волков Б. С. Вікова педагогіка / Б. С. Волков. – М. : ЕКМОС, 2004.
3. Кабаченко Т. С. Психология управления : Учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : Педагогическое общество России, 2000.
4. Кон И. С. / И. С. Кон // Семья и школа. – 2006, № 11.
5. Кузьменко Т. М. Соціологія. Навч. посіб. / Т. М. Кузьменко. – К. : Центр учбової літератури, 2010.
6. Павленок П. Д. Основы социологии и политологии / П. Д. Павленок, Е. В. Куканов – М. : Форум, Инфра-М, 2007.
7. Пугачев В. П. Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом / В. П. Пугачев. – М., 2003.
8. Lane D. A. The Impossible Child, Stoke-on-Trent / D. A. Lane. – Trentham Books, 1990.
9. Olweus D. Bully/victim problems among schoolchildren: basic facts and effects of a school based intervention programme / D. Olweus // The Development and Treatment of Childhood Aggression / K. Rubin & D. Pepler (eds). – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1989.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.16

Кифа Анастасія, аспірант,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БУЛЛИНГА В НЕФОРМАЛЬНЫХ ПОДРОСТКОВЫХ ГРУППАХ

Прогрессирующая отчужденность, повышенная тревожность, духовное опустошение подростков приводит современную молодежь к цинизму, чрезмерной жестокости и агрессивности. Довольно часто поднимается вопрос буллинга в школьной среде, с каждым годом количество научных работ растет, но вопрос буллинга в неформальных и неформальных группах, остается недостаточно изученным.

Неформальные подростковые группы могут влиять на подростка как положительно так и отрицательно. Именно в таких группах у подростков есть возможность проявить себя и завоевать авторитет. Достаточно часто подростки у которых по определенным причинам не сложились положительные формальные отношения с другими подростками в рамках школы, является достаточно успешными с точки зрения социальных отношений в неформальных подростковых группах.

Невозможно решить проблему буллинга локально только в рамках школы, необходим принципиально новый и комплексный подход к решению проблемы проявления буллинга в различных подростковых группах.

Ключевые слова: буллинг, неформальные группы, неформальные группы, формальные группы, подростковые группы.

Kifa Anastasia, post-graduate,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTIC BULLYING IN NONFORMAL TEENAGE GROUPS

The progressive alienation, increased anxiety, spiritual desolation modern teenagers leads young people to cynicism, excessive violence and aggression. Quite often raised questions bullying in the school environment, every year the number of scientific publications is growing, but the question bullying in non-formal and informal groups are poorly understood.

Non-formal groups of teenagers can affect teenager both positively and negatively. It is in these groups of teenagers have the opportunity to prove themselves and gain prestige. Quite often, teenagers who for some reason have not established formal positive relationships with other teenagers in the school is very successful in terms of social relations in non-formal teenage groups.

Bullying problem can not be solved locally only in the school, needed a completely new and comprehensive approach to the problem of display bullying in various teen groups.

Keywords: bullying, informal groups non-formal group, formal group, teen group.

УДК: 159.923.2

Олександра Когут, канд. психол. наук,
Донецкий юридический институт МВС України, Кривий Ріг

ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ У КРИЗОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена дослідженню моделей адаптації особистості у кризовому суспільстві в аспекті розвитку психологічної культури особистості.

Ключові слова: світогляд, внутрішній конфлікт, соціальний невроз, мотиви, духовні цінності, смисли, переживання, ідеї, гармонічний розвиток, навички соціальної поведінки, особистісний ріст, рефлексивне мислення, нерефлексивне споглядання.

Актуальність обраної теми є очевидною, адже політичні, соціальні, економічні, цивілізаційні зміни формують ряд проблем, успішне розв'язання яких потребує

розвитку нових особистісних якостей необхідних для адаптації людини у кризовому суспільстві. Зміни, перш за все, впливають на формування невизначеності

© Когут Олександра, 2017

власних шляхів розвитку (К. Хорні) [12, с. 133]. Невизначеність, відсутність чіткої системи поглядів на події, що відбуваються сприяють переживанню кризи на різних рівнях буття особистості.

Хаотичність явищ у суспільстві суб'єктивно сприймається як криза нормативних уявлень про відносини особистості й суспільства. Економічна криза розглядається як конфлікт між бідними та багатими верствами населення. Цивілізаційну кризу сучасні науковці вбачають у спрямуванні до глобалізації, адже спільнота, що продуктивно розвивається не повинна перевищувати дев'ять мільйонів осіб (С.В. Ковальов) [1]. Кінець цивілізації пов'язують із технічною революцією, зокрема з такими явищами як "інтернет-війна", "ефект 25 кадрів" в засобах масової інформації [1]. Етнічна криза – це непорозуміння спільнот з різними ментальностями (частіше проявляється в політичних поглядах). Особистісна криза проявляється як внутрішній конфлікт, невроз й може бути результатом вищеозначених криз. Щоб сформувати певні уявлення про наявні моделі адаптації особистості у сучасному соціально-культурному просторі науковці застосовують термін "психологічна культура особистості" [6, 7].

Внаслідок цього **метою** дослідження є теоретичний аналіз класичних теорій та сучасних концепцій, виокремлення складових "психологічної культури особистості" та пошук моделей самоорганізації особистості у кризовому суспільстві.

Аналіз класичних теорій, останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить, що результатом неадаптованої до сучасного суспільства особистості в психологічному вимірі можуть бути різні форми прояву неврозів. За В.Н. М'ясищевим, основні форми неврозів (неврастенія, істерія та невроз нав'язливих станів) можуть трактуватися як зафіксовані особливості окремих механізмів хворобливого сприймання і переробки життєвих труднощів, які переживає особистість [6, с. 19]. Аналіз наукової літератури дозволяє нам зрозуміти співвідношення основних форм неврозів з психологічними конфліктами [12]. Дезорганізація особистості має зв'язок із порушеними стосунками особистості з іншими ("теорія стосунків" В.Н. М'ясищева, "теорія конструктивних неврозів" К. Хорні [12], "міжособистісна теорія психіатрії" Г.С. Салівана [12], "теорія поля" К. Левіна [12] та ін).

Особистісний рівень кризи нами розглядається з точки зору змін, які відбуваються в самій особистості під впливом нестабільності соціальної ситуації. У загальному розумінні тут можна говорити про невротичну особистість, ознаками якої є: підвищення тривожності, актуалізація специфічних негативних захистів, невротик підозрілий, не відрізняє щирість від нещирості, ригідний, постійно страждає, у нього порушені стосунки з іншими, що виражається у внутрішньому конфлікті, порушенні рівноваги та у викривленні структури характеру. Невротичні конфлікти позбавляють невротика можливості свободи вибору. Він проявляє непослідовність у діях, протиречивість у поведінці, хворобливу залежність, нав'язливі ідеї та характер потреб. В основі конфліктної поведінки покладено внутрішні заборони, які жорстоко обмежують його у стосунках з іншими, в самореалізації; в "Я-концепції" переважає неусвідомлена тенденція оцінювати себе з тим, що про нього думають інші та занижена самооцінка.

Невроз може бути результатом кризи. Але, може бути й навпаки, риси важкого характеру формуються задовго до неврозів. За К. Хорні, базальні типові характери невротиків проявляються в мотивції: "до людей", "від людей", "проти людей" [12, с. 128]. Невротична людина реагує на ситуацію по-іншому. Внутрішні заборони, що ле-

жать в основі неврозів змінюють відношення невротика до себе та до інших. Невирішені конфлікти блокують розвиток. Рух "до людей" є поступливим, ним керує пошук любові. Рух "проти всіх" властивий агресивним людям, якими керує потреба "вижити" в дарвінівському сенсі, вона спонукає їх прямо проявляти владу, часто вони мають садистські нахили, схильні до суперництва ("необхідно робити це краще за інших"), керуються потребою експлуатувати інших ("що я можу оримати від цього"); вони прагнуть перемагати, робота для них засіб досягнення мети, вона не приносить задоволення, почуття витісняють, адже вони заважають їм на шляху до успіху.

Егоїзм та орієнтація на корисні цінності формує невротичну особистість, яку описав Е. Фром [12, с. 131]. На його думку, відчуження, як форма неврозів, вказує на нездатність захиститися від світу та адаптуватися в ньому. Тому адаптується за рахунок інших людей: садистська особистість експлуатує, принижує, приносить біль; вона прагне злиття без цілісності, єдності за рахунок підкорення, проявляючи псевдоєдність. Рух "від людей", що сприяє відчуженню, проявляється в напружених стосунках із іншими, втеча від контакту, що сприяє внутрішньому росту; їм притаманні втрата зв'язку із самими собою, емоційна дистанція між собою і людьми, хоча ззовні вони ладять з людьми, уникають суперництва, ними керує потреба в незалежності, вони уникають обов'язків, хочуть жити наодинці, ніякі зміни не повинні зачепити його особистість, встановлює велику дистанцію між собою і аналітиком [12].

Структурною основою неврозів є внутрішній конфлікт. Внутрішній конфлікт – частина як здорової так і невротичної особистості. Різниця в тому, що конструктивний конфлікт усвідомлюється особистістю й сприяє її розвитку, а невротичний часто є несвідомим й спонукає до ускладнення невротичної ситуації. Описати внутрішній конфлікт можна по-різному: як протиріччя між структурами, що виражають інстинктивну природу особистості (Ід) та культурну (Супер Его) за З. Фрейдом [12, с. 45]; як зіткнення між потребами внутрішньо-протиречливих станів особистості таких, як стан Дитини, що прагне діяти за принципом "хочу" та можливостями задовольнити їх, виражених станом Батька, що керується принципом "необхідності", за Е. Берном [2, 3]; як конфлікт між "Я" і зовнішнім світом, що викликає різкий жорсткий самоконтроль, цинізм, витіснення сумнівів, втрату моральних цінностей, за К. Хорні [12]; як порушення рівноваги між свідомим та несвідомим, за К.Г. Юнгом [12].

Іншим виявом соціальної нестабільності є різке посилення соціальної стратифікації, розподіл різних соціальних верств за двома основними критеріями – етнічної належності і матеріальної забезпеченості. Нерівномірний рівень матеріального забезпечення сприяє формуванню економічної кризи, яка на рівні особистості проявляється як фрустрація бідних верств населення, адже люди не можуть задовольнити "вітальні потреби" (життєвонеобхідні), що сприяє зростанню рівня агресивної поведінки. Наведемо деякі статистичні дані дослідження різних форм агресивної поведінки серед студентів Криворізького національного університету. За результатами опитування 77 респондентів у 2014–2015 рр. за опитувальником Басса–Дарки отримано такі показники: прояв фізичної агресії для самозахисту вище норми у 24,67 % опитованих студентів; вербальної агресії – вище норми у 28,57 % опитованих студентів; непрямой агресії (злі жарту, насмішки, наклепи, плітки) та агресія ні на кого не спрямована (невпорядковані прояви гніву, що проявляються у криках, битті кулаками по столу, тупанні ногами) – вище норми у 15,58 % опитованих; негативізм

(опозиційна манера в поведінці від пасивного супротиву до активної боротьби проти звичаїв, що встановилися і законів, спрямована, за звичай, проти авторитетів або керівництва) – негативізм вище норми у 25,97 % опитуваних; роздратування (готовність до прояву негативних почуттів при найслабшому збудженні (грубість, запальність, образливість, різкість) вище норми у 11,68 % опитуваних; підозрілість проявляється в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до впевненості в тому, що інші люди планують і вчиняють шкоду – вище норми у 44,77 % опитуваних; образа (прояв заздрощів і ненависті до оточуючих за дійсні й вигадані дії) – вище норми у 49,35 % опитуваних; почуття провини або аутоагресія виражає можливі переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що вчиняє зло, а також відчуває докори совісті – вище норми у 40,25 % опитуваних студентів. За шкалами "підозрілість", "почуття образи" та "провина" опитувані отримують найвищі показники агресивної поведінки.

Фрустрація, разом із конфліктами, процесами фізіологічного зросту та погрозами становлять чотири джерела напруги, які спонукають особистість до оволодіння новими способами редукції напруги, що є можливим завдяки таким методам як ідентифікація та зміщення (допомагають вирішити конфлікти, фрустрації та тривоги), за З. Фрейдом [12, с. 56].

На рівні суспільної свідомості економічна стратифікація суб'єктивно переживається як криза соціальних цінностей та ідеалів, зокрема ідеалів справедливого суспільного устрою. Цінності є базовими умовами для формування смислів особистісного буття, відповідь на питання "навіщо?" та "за ради чого?" (навіщо жити, навіщо це робити, навіщо діяти тощо), вони сприяють мотивації особистості. Особистість у наш час страждає від втрати смислу, за В. Франклом, людина без смислу це людина без власних ідей, незацікавлена у власній самореалізації, часто такі люди схильні до уникнення реальності, що проявляється у залежності від комп'ютерних ігор (втеча до віртуальної реальності, де може легше досягнути якогось успіху), у виборі неправильних цінностей (орієнтація тільки на матеріальне збагачення), люди часто забувають про духовні цінності (людяність, порядність, душевність, гармонійний розвиток). Така людина легко втрачає смисл життя, їй нецікаво жити; формується екзистенціальна фрустрація, яка сприяє розвитку "ноогенних неврозів", за В. Франклом. Якщо їх вірно зрозуміти, то можна спрямувати енергію в конструктивне русло [10].

На соціально-психологічному рівні, тобто на рівні групи, предметом обговорення обраної теми є соціальні ситуації, в яких конкретна соціальна група керується нормативною моделлю поведінки відносно мети і результату своєї діяльності. Кризи сучасного суспільства ускладнюють ситуацію соціального вибору, прийняття соціальних норм, процес соціалізації в цілому. Ситуація вибору пов'язана з селективністю інформації необхідної для самозросту, свободою щодо керування власним процесом життєдіяльності та відповідальністю перед собою та іншими. Свобода вибору здійснюється на основі розвинутої рефлексивності особистості, адже вибір означає прийняти свідомо рішення, що є можливим за умов розуміння та розбірливості в ситуації. Відповідальність – це етична прерогатива особистості, яка вказує на розвинену духовність особистості.

Криза сучасного суспільства полягає також у недостатньо створених соціально-культурних умовах для самореалізації особистості. Вжити можна і в умовах концтабору, а от щоб нормально жити та розвиватися необхідно створити спеціальні умови. У ситуації виживання та постійних змін особистість, здебільшого

приспосовується та стає конформною, а в ситуації оптимального розвитку особистість адаптується, зростає, самореалізується, розвиває світогляд, який допомагає їй бути повноцінною особистістю у суспільстві.

Для кожного часу є характерною певна специфіка неврозів і відповідно до них формувалися різні психотерапевтичні напрями. "Конструктивна теорія неврозів" К. Хорні спрямована на реальну інтеграцію особистості. На її думку, зміна умов, в яких сформувалися неврози сприяють вирішенню проблем невротичного характеру [12]. К.Г. Юнг розглядав невроз як знак певної вищої сили, що вказує на необхідність внутрішньоособистісного росту, адже невроз розвивається під дією внутрішньої сили, шлях виходу якої блокується недорозвинutoю свідомістю особистості; його подолання є можливим через активіцію несвідомого та його асиміляцію із свідомим досвідом. Комплекс може вести себе як самостійна особистість із власним менталітетом та рухом, він може захопити особистість і застосовувати психіку у власних цілях (як жага до влади над Наполеоном) [12, с. 84].

З. Фрейда та У. Джеймса поєднувало те, що вони вважали особистісний ріст найважливішим поняттям, від якого залежить здібність людини існувати в заданих умовах. З. Фрейда цікавили більше індивідуальні аспекти "Я", як клініцист він робив акцент на уявленні про самого себе; у світлі такої позиції інтерес людини до інших розумівся як ефективний засіб краще зрозуміти власні проблеми, бажання, тривоги і досягнути поставлених цілей. Інтереси У. Джеймса і його послідовників стосувалися взаємовідношень людини з іншими за ради адаптації до інших [4, с. 293].

Логотерапія В. Франкла – більше філософія, ніж техніка. В наш час філософи вказують на необхідність розвитку світоглядних наук. У сучасній психологічній науці для визначення моделі поведінки у суспільстві застосовується термін "психологічна культура особистості". Психолог С.Б. Кузікова виокремлює філософський зміст даного поняття й пов'язує його з процесами самореалізації, особистісного росту та способами організації поведінки і психологічного досвіду у формах світоглядного осмислення дійсності, смислової картини світу або моделі [6]. О. В. Мотків досліджував інструментальну, технологічну частину психологічної культури особистості [7]. Він також вважає, що психологічна культура це високий рівень якості самоорганізації і саморегуляції різних видів життєдіяльності, виражений у схемах поведінки. На його думку, особи з вищим рівнем розвинутості психологічної культури вміють добре управляти своїми функціональними станами, підтримувати позитивний настрій, хороше самопочуття і свою життєву активність, вони в цілому задоволені своїм життям, тому що працювали і засвоїли систему конструктивних способів, умінь самопізнання, спілкування, саморегуляції емоцій і дій, творчого пошуку, ведення справ і саморозвитку, своїх прагнень з урахуванням внутрішніх потреб, можливостей та особливостей навколишнього середовища.

Психологічна культура, поряд з оптимальним способом життя і розвиненими духовними цінностями, забезпечує стійке гармонійне функціонування особистості. Але гармонійний цілісний розвиток особистості повинен йти одночасно зі становленням й інших аспектів загальної культури, і, в першу чергу, моральної і естетичної культури. В побудові конкретних планів і дій одночасно беруть участь всі рівні особистості, як початковий психобіологічний, так і рівень оперативного Я, і самий "високий" рівень духовних орієнтацій і цінностей. Ще малодослідженим є зв'язок психологічної культури і морального обличчя

особистості, яке проявляється у красі вчинків. Головний акцент у розвитку психологічної культури юнаків сучасні психологи роблять на формуванні рефлексивного мислення [6, с. 1–3]. О.В. Мотків у методиці "Психологічна культура особистості" виокремлює її інструментальну складову, у формі вмінь, які є необхідними для успішної та ефективної самоорганізації особистості у сучасному соціо-культурному просторі: чітко усвідомлювати і розуміти себе, свої бажання, свій характер; уважно слухати іншого, не втрачаючи нитки його роздумів; гнучко керувати своїм настроєм, бажаннями і діями; сміливо пробувати себе в новій справі, в нових ситуаціях; розумно планувати свій час, роботу з урахуванням умов і своїх можливостей; регулярно займатися саморозвитком; знаходити психологічні причини свого настрою, своїх помилок; зберігати спокійну мову і ясну голову в конфліктних ситуаціях; культурно, прийнятно для інших людей, виражати негативні прагнення та емоції (наприклад, агресію тощо); створювати оригінальні ідеї, незвичайні образи; точно виконувати обіцянки і ділові угоди; підтримувати хороший стан, розвиток душевних і фізичних сил; усвідомлювати своє призначення, життєвий шлях; ясно і впевнено висловлювати свої думки; швидко реагувати на поганий стан і знаходити способи його поліпшення; практично здійснювати свої нові ідеї, створювати нові прийоми роботи; доводити важливу справу до кінця, віддавати сили в основному головним цілям; самостійно долати шкідливі звички і розвивати позитивні.

Недостатньо вивченими залишаються іраціональні структури психологічної культури особистості, які за В. Франклом є нерелексивними методами саморозвитку. Так, культурними детермінантами розвитку смислу є іраціональні структури психіки особистості. До таких В. Франкл відносить совість [10, с. 38]. Совість занурена в глибини несвідомого і є структурою "духовного несвідомого" [10, с. 97]. Вона допомагає приймати людині екзистенційні рішення нерелексивного походження, на основі несвідомого, тому совість носить ознаки іраціональності. Якщо свідомість особистості спрямована на те, що вже існує, то совість спрямована на те, що необхідно усвідомити, те, чого немає, але те, що повинно бути й здійснюється в акті споглядання завдяки інтуїції. Совість як інтуїтивна функція може бути осмисленою та раціональною лише заднім числом. Завдяки стражданню людина може змінитися та стати цілісною, вважав В. Франкл [10]. Цілісність особистості можна знайти у вищих проявах особистості, які за А. Маслоу займають найвищі ступені потреб: потреба в повазі, пізнавальні потреби, естетичні потреби і потреба в самоактуалізації [12]. Така особистість відкрита світу й виходить за межі самої себе, що вказує на її здатність до самотрансценденції. Особистість орієнтована тільки на досягнення вітальних потреб не схильна напружуватися за ради творчості; вона шукає збудження і задоволення; орієнтація на смисл і цінності – елементи здорової особистості. Бути особистістю означає бути в світі, мати відношення з іншими. Завдяки осягненню смислів є можливими самоактуалізація та щастя особистості, за Ш. Бюллер.

Щоб допомогти особистості набути необхідної інтеграції К.Г. Юнг застосовував психотерапію сутності. Об'єктом його психотерапії виступає "тінь", для адаптації в соціумі її необхідно випустити назовні і прийняти; самість, за К.Г. Юнгом, – це об'єднуючий центр; "тінь" є проекцією того, з чим або з ким особистість бореться. В інтегрованій особистості "тінь" поєднується із "персоною" – особистістю (те, що демонструється іншим) [12, с. 98].

У результаті експериментальних досліджень сучасними психологами виявлено, що високий рівень психологічної культури залежить від наявності позитивних психологічних захисних механізмів, від гармонійності, від загального рівня культури, психологічного благополуччя особистості, від гнучкості переключення, самодисципліни, спонтанності, значимо корелює з їх "духовною задоволеністю"; люди з розвинутою психологічною культурою вище оцінюють свої функціональні психічні стани: самопочуття, настрої, загальну активність, а також задоволеність життям, ніж особи з низьким рівнем психологічної культури. Доведена можливість цілеспрямованого розвитку і саморозвитку ПК в особистісних групових тренінгах. Перспективні шляхи подальшого розвитку ПК особистості полягають у знайденні її зв'язку з духовними цінностями особистості (моральними, естетичними, пізнавально-творчими) [7, с. 1–3].

На думку Я.В. Чапак, поняття "психологічна культура" допомагає описати та зрозуміти психологічні умови подолання дезінтеграції ціннісних систем особистості в період кризи певного типу культури. Індивідуальна психологічна культура не може розглядатися за межами контексту тієї культури, в якій людина виросла, живе. Поняття "базисна психологічна культура" розглядається як системне багатокomпонентне утворення. Воно може бути розкрито з точки зору наступних основних аспектів: гносеологічного, процесуально-діяльнісного, суб'єктивно-особистісного. У гносеологічному аспекті це виокремлені у філософії, культурології компоненти культури: нормативність соціальної поведінки, її рольові функції, соціальні очікування; психологічні знання; значення, що виявляються в образах, умовних знаках, жестах і словах, одязі; цінності як уявлення про ідеал: бажаний і нормативний. Процесуально-діяльнісний аспект аналізу психологічної культури визначається колом і змістом завдань, які потрібно навчитися вирішувати особистості та організації діяльності щодо засвоєння. У суб'єктивно-особистісному аспекті аналізу ті компоненти, які об'єктивно представлені в культурі, характеризуються тим, що стали надбанням особистості, присвоєні суб'єктом стосунків. Культура розглядається нею як досягнення особистістю деякої гармонії, яка дає їй соціально-стійку, продуктивну включеність у суспільне життя та працю, а також емоційний комфорт [13, с. 227].

Г. Гарднер, досліджуючи множинні інтелекти особистості, дійшов висновку, що саме символи і символічні системи, які можуть виражати звуки, настрої, почуття, пов'язують інтелектуальні задатки і сформовану культуру особистості. Опираючись на появлення символічних здібностей в онтогенезі особистості, Гарднер виокремлює чотири етапи адаптації у суспільстві: вік немовляти (набуття навиків, що є основою для подальшого розвитку символів та виявлення деяких символічних дій); раннє дитинство від двох до п'яти років (набуття навиків роботи з цілим рядом символічних систем); шкільний вік (вдосконалення навичок в деяких сферах символізації, які цінуються в даній культурі); в юнацькому та зрілому віці (досягнення вдосконалення в застосуванні символів, вміння передавати символічне знання, створювати оригінальну символічну продукцію) [4, с. 355].

Соціально-психологічна криза виникає внаслідок відмінностей в ментальності людей, яка ускладнює можливість зрозуміти один одного. Відомо, що лісоруб, ботанік та художник в одному лісі побачать три різні ліси. Маквіні описує чотири типи реальностей, які відповідають чотирьом типам адаптації особистості у суспільстві: в "унітарній реальності" особистості, що живе за моделлю "Вживання" світоглядною основою є

правила і принципи; вони діють "проти людей", за К. Хорні, основною стратегією досягнення щастя є аскеза – мінімізація потреб; в "сенсорній реальності" світоглядною основою є раціональність, факти, докази, логічність, ефективність, вигода, безпринципність; їх розвиток спрямовано "від людей" за рахунок реалізації здібностей шляхом споглядання; у "соціальній реальності" цінностями є поступливість, почуття, взаємовідношення, що надають можливість рухатися "до людей"; у "містичній реальності" світогляд формується на основі наявності ідей і можливостей їх реалізувати, головними цінностями є свобода, незалежність, що розвиваються "поза людьми" на основі споглядання [4].

Термін "невротичний" не можна зрозуміти без врахування культурних умов виникнення неврозу. Поняття про те, що є нормою видозмінюється в різних культурах. Якщо відомими є ті культурні умови в яких ми живемо, відкриваються перспективи для кращого розуміння неврозів. Культурні фактори впливають на психологічні стани особистості. Культурний контекст в лікуванні неврозів застосовували Г.С. Саліван, К. Хорні, В. Франкл [12]. Хоч невроз це відхилення від норми, але люди можуть відхилятися від загальноприйнятих зразків, не страждаючи від цього. Відомо, що невротик сам стоїть у себе на шляху, тому що він тривожний і сформував негативні форми соціального самозахисту, що є результатом погано адаптованої до умов суспільства особистості. Тому перед психотерапевтом та психологом сьогодні є важливою відповідь на питання: як ми можемо адаптувати людину?

Даний світ занадто складний, якщо ми його спростуємо, тоді формується шлях "деградації" – "психопатологічний підхід", за С.В. Ковальовим [4]. "Інтенсифікація діяльності" як адаптація – підхід, що вказує на зміну кількості без зміни якості життя людини. "Спеціалізація" як форма адаптації до сучасного світу – це орієнтація на певну область особистісного зросту, розвиток здібностей, здібностей, які необхідно актуалізувати. Більш досконалою вважається модель адаптації орієнтованої на "розширення свідомості особистості", на розвиток "космічної" (гармонійної) свідомості; моральність допомагає увійти у вищі стани несвідомого. У перекладі з грецької "космос" означає гармонія внутрішнього і зовнішнього світу. Особистість повинна розширити власну свідомість до рівня гармонійного співіснування в світі з іншими; за Арістотелем дана гармонія буття відображена в терміні "діаноїя свідомості" ("Я" в порядку, "Ти" в порядку, "Усі Ми" в порядку, "Бог" в порядку).

С.В. Ковальов виділяє чотири стадії адаптації: досоціальну, соціальну, постсоціальну і надсоціальну. На досоціальній стадії не розділяються суспільні цінності; її завдання – адаптація до світу на рівні присоювання та виживання; на соціальному рівні формується орієнтація на інших – "я буду як ви"; постсоціальний рівень – система смислів, яку в рамках соціалізації набути неможливо, самореалізуватися на даному рівні означає знайти те, що потрібно собі; надсоціальний рівень – самоздійснення – головною основою світогляду є "я любимо та врахування думки інших" на шляху до "дао" (змінюються потреби) [4].

Культура і час – по різному інтерпретують ті чи інші зразки поведінки. Культурні умови визначають певні форми неврозів. Основою таких неврозів є різні форми заборони. Заборона на отримання задоволення в культурі взагалі: від роботи, від відношень з людьми. Для кожної культури притаманний свій тип неврозів. М. Мід довела, що в деяких культурах взагалі відсутні неврози. В циклічній культурі неврозів немає. В сучасній культурі час є дискретним: теперішнє, минуле

й майбутнє, тому люди є невротичними. Е. Фром розробив метод застосування культурних факторів у лікуванні неврозів, ним є формування настанов на продуктивну діяльність [12]. В протилежність симбіотичному зв'язку зріла особистість любить, зберігаючи власну цілісність. На його думку, чим більше особистість знає та розуміє, тим більше вона любить та досягає в процесі творчого єднання зі світом. Що є досяжним через стан зосередженої медитації – активної діяльності душі. Діяльність внутрішніх сил незалежна від змін у зовнішньому світі. Особистість, яка мотивується пристрастями, орієнтована не на любов. Любити означає давати, а не отримувати. Любов – це діяльнісна стурбованість. Відповідальність – добровільний акт, відповідь на нужди інших; бути відповідальним означає турбуватися про іншого, за душевні потреби іншого. Повага означає бути уважним, спостерігати, усвідомлювати його індивідуальність, бути зацікавленим в тому, щоб людина розвивалася по своєму, а не заради слугування цілям іншого. У зрілої людини повинен бути розвинутим комплекс настанов, що допомагає в продуктивній діяльності. Зріла особистість звільняється від образу матері й батька та формує внутрішню свідомість своїх батьків.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, на основі проведеного психологічного аналізу ми дійшли висновку про те, що поняття "психологічна культура особистості" це, перш за все, світогляд особистості, її "мікрокосм", який відображає світ "макрокосм" й вміщає вищезначені складові, необхідні для гармонійної адаптації особистості у світі. Чим вищий рівень самоорганізації особистості у суспільстві тим гармонійніший її розвиток і високий рівень адаптації. Подальші дослідницькі розробки необхідно спрямовувати, на нашу думку, на пошук та розробку практичних методів розвитку гармонійного світогляду особистості як вищої форми адаптації особистості у суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баксанский О.Е. Когнитивный образ мира: монография / О.Е. Баксанский, Е.Н. Кучер. – М.: РООИ "Реабилитация", 2010. – 224 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / Берн Э.; пер. с англ. – Минск: ПРАМБЕР, 1992. – 384 с.
3. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Э. Берн. – СПб.: Издательство "Братство", 1992. – 224 с.
4. Гарднер Г. Структура разума / Г. Гарднер. – М.: ООО И. Вильямс, 2007. – 512 с.
5. Коломинский Я. Л. Психологическая культура – условие и цель деятельности психолога / Я.Л. Коломинский // Психология. – Минск, 2000. – № 2(19). – С. 4–19.
6. Марков С. Основные принципы творческой выверенности высшей осведомленности / С. Марков // Научный вестник Черновицкого университета. Педагогика та психологія. – Вип. 185. – Чернівці: Рута, 2003. – С. 44–53.
7. Кузікова С.Б. Психологічний тренінг як засіб активізації процесів особистісного саморозвитку / С.Б. Кузікова // Актуальні проблеми психології. Том X. Ч. 5 / За ред. С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2008. – 608 с. – С. 291–299.
8. Мотків О.В. Психологічна культура в мозаїці особистості [Електронний ресурс] / О.В. Мотків – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_SSN_2009/Psihologia/51550.doc.htm.
9. Петухов В. В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В.В. Петухов // Вестник Московского Университета: сб. науч. тр. – М., 1984. – № 4. – С. 13–20.
10. Тітов І.Г. Психологічні аспекти світогляду особистості / І.Г. Тітов // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 11. – С. 2–5.
11. Франкл В. Воля к смыслу / В. Франкл; пер. с англ. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 368 с.
12. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М.: Педагогика, 1993. – 144 с.
13. Холл К. Теория личности / К. Холл, Л. Гарднер; пер. с англ. И.Б. Гриншпун. – М.: ЗАО Изд-ство ЭКСМО-Пресс, 1999. – 592 с.
14. Чапрак Я.В. Психологічна культура педагога [Електронний ресурс] / Я.В. Чапрак. – Режим доступу: <http://psychologis.com.ua/2-399.htm>
15. Шихи Г. Возрастные кризисы: ступени личностного роста / Г. Шихи. – СПб.: Издательство "Ювента", 1999. – 260 с.
16. Юнг К.Г. Сознание и бессознательное: сборник / К.Г. Юнг; пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.

Стаття надійшла до редакції 17.11.16

Когут Александра, канд., психол. наук,
Донецкий юридический институт МВД Украины, Кривой Рог

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ В КРИЗИСНОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена исследованию моделей адаптации личности в кризисном обществе в аспекте развития психологической культуры личности.

Ключевые слова: мировоззрение, внутренний конфликт, социальный невроз, мотивы, духовные ценности, смыслы, переживания, идеи, гармоничное развитие, навыки социального поведения, личностный рост, рефлексивное мышление, нерефлексивное созерцание.

Kohut Alexandra, Phd,
Donetsk Law Institute, Kryvyi Rih

PSYCHOLOGICAL CULTURE OF THE PERSON IN CRISIS SOCIETY

The article is devoted to the study of models of personality adaptation in a crisis society in the aspect of development of psychological culture of personality.

Keywords: world, inner conflict, social anxiety, motives, spiritual values, meanings, experiences, ideas, harmonious development, social behaviours, personal growth, reflective thinking, areflexive contemplation.

УДК: 159.922.8

Тетяна Коломієць, канд. психол. наук, асист.
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті розглядається емпатійна міжособистісна взаємодія як одна з перспективних форм співіснування особистості у діаді "Я – Інший". Презентуються результати емпіричного дослідження інтегральної емпатії та емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. Аналізуються вікові, гендерні та динамічні особливості досліджуваного феномену.

Ключові слова: гендерні особливості, емпатія, емпатійність, емпатійна міжособистісна взаємодія, ранній юнацький вік, зрілий юнацький вік.

Постановка проблеми. З актуалізацією антропоцентричного підходу в сучасній науці все більшої популярності набувають дослідження феноменів емпатії, толерантності, чуйності, проникливості, емоційного інтелекту тощо. Прагнення науковців розвивати гуманістичну спрямованість суспільства в цілому та особистості зокрема, акцентування уваги на цінності особистості Іншого, необхідності розуміння та прийняття унікальності та неповторності його внутрішнього світу у крайніх випадках може призводити до знецінення власної індивідуальності, нівелювання своїх потреб, інтересів, прагнень. У цьому контексті надзвичайно важливим постає розвиток найбільш оптимальних форм співіснування у діаді "Я – Інший". Досить потужним потенціалом такого співіснування, на наш погляд, володіє емпатійна міжособистісна взаємодія.

Таким чином, **метою** праці є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження типологічних особливостей емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Результати теоретичного дослідження. Аналіз та узагальнення основних теоретичних підходів до феномену емпатії (Т. П. Гаврилова, Л. П. Журавльова, Х. Кохут, К. Роджерс, І. М. Юсупов) та її проявів у процесі міжособистісної взаємодії (Л. Н. Джрнзян, Н. Ф. Каліна, С. О. Колот, О. А. Орищенко, О. П. Саннікова, Т. А. Рябовол), показав, що емпатія, пронизуючи кожен елемент останньої, здатна впливати на специфіку кожного конкретного міжособистісного контакту. Дана специфіка визначається рівнем емпатійності – психологічною якістю особистості, що визначає міру її проникнення в суб'єктивну реальність Іншого та осягнення її. Особливості даного впливу обумовлюються рівнем розвитку емпатійності суб'єктів міжособистісної взаємодії. Залежно ж від того була актуалізованою емпатія під час міжособистісного контакту чи ні будь-яка міжособистісна взаємодія може бути **емпатійною** або **неемпатійною**.

Під емпатійною взаємодією розуміється випадковий або умисний, приватний або публічний, довготривалий або короточасний, вербальний або невербальний, прямий або опосередкований особистісний контакт двох людей, під час якого актуалізується емпатія хоча б одного з суб'єктів взаємодії. Актуалізовані форми емпатії [1] обумовлюють реалізацію одного з семи видів емпатійної міжособистісної взаємодії: перервана, егоцентрична, суб'єктоцентрична, намірова, сприяюча, альтруїстична та дисонансна [3]. У процесі активізації найбільш розвинених форм емпатії відбувається взаємопроникнення внутрішніх світів суб'єктів емпатійного процесу без порушення їх цілісності та самобутності, що й обумовлює вибір найбільш продуктивних форм взаємодії.

Методика та організація дослідження. Для дослідження рівня розвитку інтегральної емпатії та видів емпатійної міжособистісної взаємодії застосовувалася проєктивна методика Л. П. Журавльової "Тест на емпатію для підлітків та юнаків" [2]. Дослідженням було охоплено 226 осіб юнацького віку. З метою підвищення рівня репрезентативності вибірки досліджувались представники різних навчальних закладів Житомирської області, що навчаються за різними напрямками підготовки.

Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою програми Statistica 6.0.

Результати та їх обговорення. Для аналізу результатів дослідження інтегральної емпатії у юнацькому віці усі респонденти були об'єднані у три групи:

- низькоемпатійних, до яких ми віднесли тих, хто за результатами діагностики має низький і дуже низький рівень розвитку інтегральної емпатії. Для останніх притаманними є прояви відкритої агресії, злорадства, злості, роздратування, байдужості до оточуючих, що репрезентуються у формі дисонансних та індиферентних емпатійних відносин. Низький рівень розвитку емпатії характеризує досліджуваного як схильного до встановлення пасивних, нестійко-негативних егоцентричних емпатійних відносин, які виникають у результаті співпереживання;

© Коломієць Тетяна, 2017

■ середньоемпатійних, яких характеризують пасивні, нестійко-позитивні емпатійні відносини, що розвиваються на основі співчуття;

■ високоемпатійних, яка включає осіб з високим та дуже високим рівнем розвитку емпатії. Високий рівень передбачає дієві, нестійко-позитивні емпатійні відносини, які характеризуються внутрішнім сприянням або реальній допомозі без шкоди для себе. Дуже високий

рівень проявляється у альтруїстичній поведінці, яка обумовлює суб'єктні дієві, стійко-позитивні емпатійні відносини.

Результати дослідження свідчать, що переважна більшість сучасного юнацтва є емпатійною, тобто проявляє середній (65,5 %) та високий (16,8 %) рівень розвитку емпатії (див. табл. 1). Низькоемпатійна ж молодь складає майже п'яту частину від усіх опитаних.

Таблиця 1

Гендерно-динамічні показники розвитку емпатійності у юнацькому віці

Вибірка	Вік		15–21			15–17			18–21		
	Стать		Р	Х	Д	Р	Х	Д	Р	Х	Д
Рівень розвитку емпатії	Низький	%	17,7	25,8	12,03	20,0	29,4	11,9	15,5	21,4	12,2
		$\bar{x}$	17,0	14,9	20,4	16,2	15,2	18,4	17,8	14,4	21,1
	Середній	%	65,5	54,8	72,93	60,9	52,9	67,8	69,8	57,2	77,0
		$\bar{x}$	38,3	38,7	38,9	38,4	37,6	39,0	38,3	40,0	57,2
	Високий	%	16,8	19,4	15,04	19,1	17,7	20,3	14,7	21,4	10,8
		$\bar{x}$	55,3	55,6	55,0	56,0	56,8	55,4	54,4	54,4	54,4

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; $\bar{x}$ – середній показник.

Слід зауважити, що у ранньому юнацькому віці відсоток низькоемпатійної молоді є дещо вищим, ніж на більш пізньому її етапі. Так, у кожного п'ятого представника ранньої юності діагностовано низький рівень розвитку інтегративної емпатії. У вибірці ж зрілого юнацького віку таких досліджуваних є трохи більше шостої частини, що може свідчити як про дозрівання морально-духовної сфери, так і про набуття досвіду вчування в Іншого.

Важливо, що у період зрілої юності спостерігається і зниження кількості високоемпатійної молоді. До того ж даний процес фактично дублює ситуацію з низькоемпатійними досліджуваними. Внаслідок цього майже на десять відсотків зростає кількість досліджуваних з середнім рівнем розвитку емпатії.

Водночас ранній юнацький вік характеризується наявністю більш вираженої гендерної диференціації показників емпатійності. Так у групу низькоемпатійного юнацтва увійшов майже кожен третій представник чоловічої вибірки і лише кожна восьма представниця жіночої. У групи ж із середнім та високим рівнем розвитку емпатії

дівчата потрапляли частіше за хлопців. Відтак можемо констатувати, що у ранньому юнацькому віці дівчата є більш емпатійними від хлопців.

У зрілому юнацькому віці відсоток високо- та середньоемпатійних юнаків також поступається відповідним показникам їх ровесниць, що свідчить про більш високий рівень розвитку емпатії у дівчат, порівняно з хлопцями і на даному етапі юності. При цьому мають місце якісні зміни їх емпатійності. Так, групу низькоемпатійних досліджуваних складає п'ята частина представників чоловічої вибірки і десята частина жіночої. Приблизно така ж ситуація і з групою високоемпатійних респондентів.

На наступному етапі досліджувалися вікові, гендерні та динамічні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії. Так, у ході дослідження було встановлено, що загалом, у юнацькому віці кожна друга емпатійна міжособистісна взаємодія завершується реальним сприянням (див. рис. 1). Серед них кожна третя є сприяючою емпатійною взаємодією, а кожна п'ята – альтруїстичною.

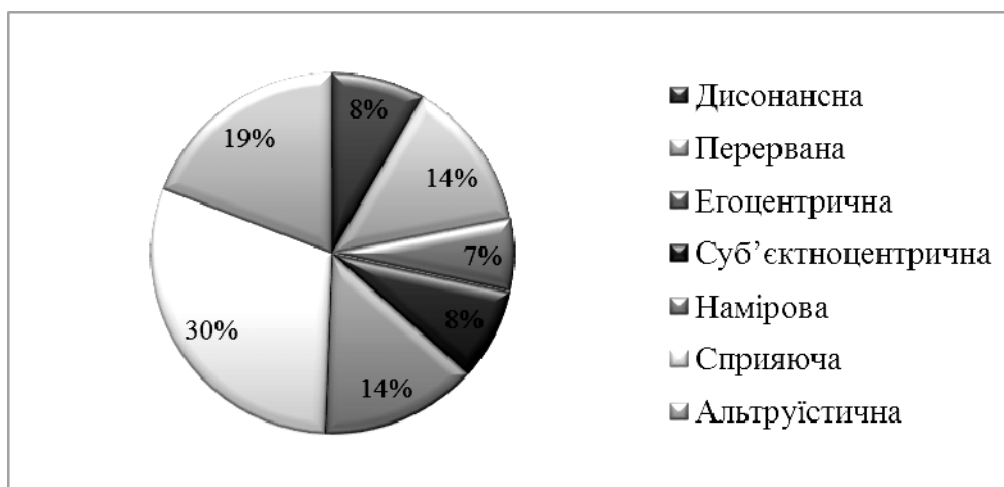

Рис. 1. Онтогенетичні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці

Сьома частина усіх взаємодій є потенційно сприяючими – наміровими. Разом з тим, стільки ж залишаються перерваними. Однаково часто реалізуються дисона-

сна, егоцентрична та суб'єктноцентрична види взаємодії. Очевидно, що для юнацтва є характерною орієнтація на дію, а не на переживання.

Якщо порівнювати результати юнаків та дівчат (див. рис. 2.), то можна констатувати, що описана вище тенденція в цілому зберігається. Як хлопці, так і дівчата частіш за все реалізують сприяючу та альтруїстичну емпатійну взаємодію. Водночас, юнаки дещо частіше за дівчат йдуть на самопожертву у взаємодії та рідше зу-

пиняються на намірах ($\varphi=1,29$; $p\leq 0,1$). Натомість у дівчат спостерігається менша кількість випадків дисонансної та перерваної взаємодії ($\varphi=1,32$; $p\leq 0,1$). Стосовно афективних форм емпатійної міжособистісної взаємодії, то вони як у хлопців, так і у дівчат зустрічаються однаково часто.

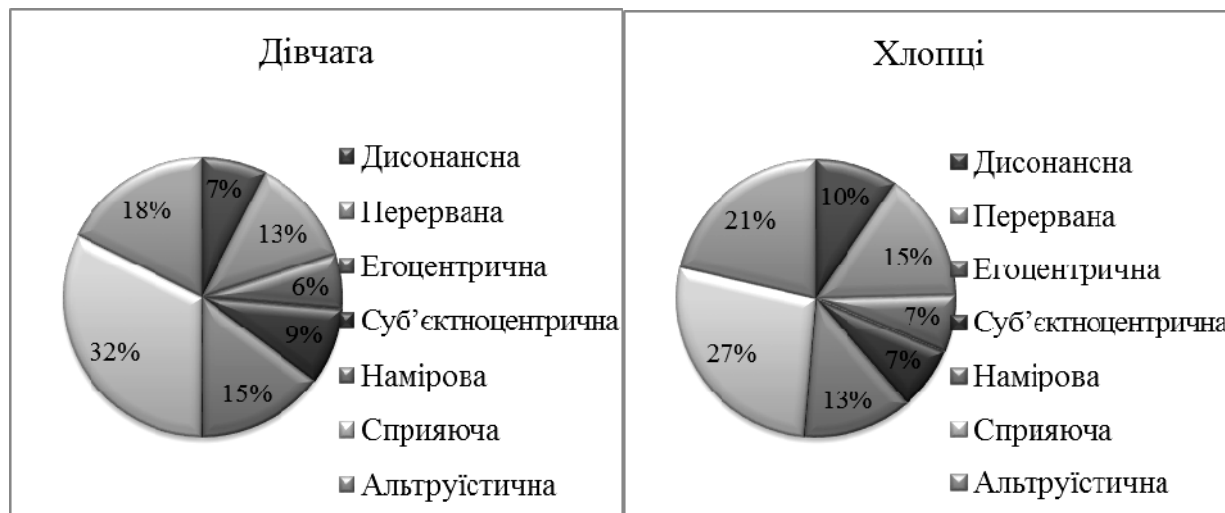

Рис. 2. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці

Аналіз динамічних показників емпатійної міжособистісної взаємодії показав, що при збереженні загальної тенденції у зрілій юності (див. рис. 3) спостерігається незначне зниження кількості альтруїстичних та намірових взаємодій при зростанні сприяючих. Ці зміни мо-

жуть бути пов'язані із розвитком самосвідомості, зокрема набуттям здатності до самопоцінювання. Молоді люди зрілого юнацького віку радше реалізовуватимуть сприяючу взаємодію, якщо це не суперечить їхнім власним інтересам, аніж підуть на альтруїстичні вчинки.

Рис. 3. Динаміка емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці

Дещо суттєвішими є гендерні відмінності у період ранньої юності (див. рис. 4). Зокрема, дівчата на даному віковому етапі значно рідше, порівняно з хлопцями, реалізують дисонансну ($\varphi=1,98$; $p\leq 0,05$), перервану ($\varphi=2,06$; $p\leq 0,05$) та альтруїстичну ($\varphi=2,29$; $p\leq 0,05$) емпатійну взаємодію. Натомість юнаки рідше за дівчат вдаються до намірової ($\varphi=1,84$; $p\leq 0,1$) та сприяючої ($\varphi=2,18$; $p\leq 0,05$) взаємодії. Пов'язуємо такий результат з юнацькою запальністю та максималізмом: якщо юнак ідентифікував ситуацію як емпатогенну і ніяких перешкод для реалізації емпатійної взаємодії не виникло, то він вже діятиме, і не важливо буде це сприяння чи протидія, на шкоду чи не на шкоду власним інтересам. У

юнок же хоча й рідше переривається емпатійний процес, однак вони є більш обачливими, ретельно планують свої дії (нерідко на тому й зупиняючись) і рідше вдаються до альтруїстичної поведінки, віддаючи перевагу компромісним рішенням.

У зрілій юності гендерні відмінності емпатійної міжособистісної взаємодії майже зникають, проте загальні тенденції зберігаються. Натомість варто звернути увагу на їх статеву динаміку. Так, у дівчат зрілого юнацького віку (див. рис. 5) спостерігається незначне зростання кількості перерваних міжособистісних взаємодій ($\varphi=1,78$; $p\leq 0,1$), що може бути пов'язане зі знеціненням інших людей та фіксації на собі та близьких людях.

Рис. 4. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в ранньому юнацькому віці

Рис. 5. Гендерні особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в зрілому юнацькому віці

У їх же ровесників-юнаків дещо зменшується кількість дисонансних, перерваних та альтруїстичних взаємодій, натомість суттєво зростає кількість намірових ($\phi=2,59$; $p \leq 0,05$). Очевидно, що із набуттям досвіду у зрілій юності хлопці стають більш обачливими і починають більше цінувати власне життя й комфорт порівняно із більш раннім віковим періодом.

Підсумовуючи усе вищесказане, можемо зробити наступні **висновки**:

1. У період зрілої юності юнакам більшою мірою притаманними є дієві форми емпатійності (консонансні або дисонансні), а для дівчат – чуттєві.

2. Важливою особливістю розвитку емпатії у юнацькому віці є інтенсивна (стрибоподібна) динаміка при переході від ранньої до зрілої юності у дівчат і помірна (плавна) – у хлопців.

3. Для розвитку емпатійної міжособистісної взаємодії юнацький вік є відносно стабільним: динаміка останньої є помірною, а гендерні відмінності переважно незначними.

4. Найбільш розповсюдженою у юнацькому віці є сприяюча емпатійна міжособистісна взаємодія. Дещо рідше юнацтво вдається до реалізації альтруїстичної. На третьому місці за частотою проявів знаходиться намірова взаємодія, яка у хлопців раннього юнацького віку поступається перерваній. Найменш притаманною для юнацтва є егоцентрична та суб'єктоцентрична взаємодія. Дисонансній взаємодії належить на різних етапах юності від 7 до 11 %.

Оскільки наше дослідження не висчерпує усіх аспектів досліджуваного феномену, то **перспективу** подальших наукових пошуків вбачаємо у вивченні особливостей емпатійної міжособистісної взаємодії й на інших вікових етапах розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : Монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
2. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці / Л. П. Журавльова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки : збірник. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – Вип. 31(55). – С. 154–161.
3. Коломієць Т. В. Психологічні кореляти емпатійної взаємодії / Т. В. Коломієць // Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. – II(13), Iss. 26, 2014. – P. 93–98.

REFERENCES:

1. Zhuravlova L.P. Psihologija empatiji : Monografija [The psychology of empathy] / L.P. Zhuravlova. – Zhitomir : Vid-vo ZhdU im. I. Franka, 2007. – 328 s.
2. Zhuravlova L.P. Diagnostika empatiji ta jiji form u pidlitkovomu ta junac'komu vici [The diagnostics of empathy and that forms at the juvenile age] / L.P. Zhuravlova // Naukovij chasopis Nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni M.P. Dragomanova. Serija 12 : Psihologichni nauki : sbornik. – K. : Vid-vo NPU im. M.P. Dragomanova, 2010. – Vip. 31(55). – S. 154–161.
3. Kolomiets T. V. Psykholohichni koreliaty empatiinoi vzaiemodii / T. V. Kolomiets // Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. – II(13), Iss. 26, 2014. – P. 93–98.

Стаття надійшла до редколегії 02.11.16

Коломиец Татьяна, канд. психол. наук, ассист.,
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМПАТИЧЕСКОГО МЕЖЛИЧНОСТНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье рассматривается эмпатическое межличностное взаимодействие как одна из перспективных форм сосуществования личности в диаде "Я – Другой". Представляются результаты эмпирического исследования интегральной эмпатии и эмпатического межличностного взаимодействия в юношеском возрасте. Анализируются возрастные, гендерные и динамические особенности изучаемого феномена.

Ключевые слова: гендерные особенности, эмпатия, эмпатичность, эмпатическое межличностное взаимодействие, ранний юношеский возраст, зрелый юношеский возраст.

Kolomiets Tatiana, PhD, assist.,
Ivan Franko State University of Zhytomyr, Zhytomyr

TYPOLOGICAL PECULIARITIES OF EMPATHIC INTERPERSONAL INTERACTION IN ADOLESCENCE

The article consider the empathic interpersonal interaction as one of perspective form of personality coexistence in dyad "Me-Other". The results of empiric research of integral empathy and empathic interpersonal interaction in adolescence are presented. The age, gender and dynamic peculiarities of researched phenomenon were analysed. It is shown that in the period of late adolescence the effective forms of empathy (consonance and dissonance) are more inherent to young men and for girls – sensual. It is proved that for the development of integral empathy in adolescence in the transition from early to late adolescence the intensive (abrupt) dynamic is typical for the girls and moderate (light) for the boys. It is established that for the development of empathic interpersonal interaction the adolescence is relatively stable: dynamic is moderate and gender differences mainly insignificant. The most widespread in adolescence is promoted empathic interpersonal interaction. Less frequently young people resort to realization of altruistic interaction. The least inherent for the young people is egocentric and subject centric interaction.

Key words: gender peculiarities, empathy, empathic, empathic interpersonal interaction, early adolescence, late adolescence.

УДК: 159.98

Оксана Кузнецова, канд. психол. наук, доц.,
Янна Иванова, асп.,

Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского, Одесса

ДИАГНОСТИКА КОМПОНЕНТОВ ПАССИОНАРНОСТИ: ПРЕЗЕНТАЦИЯ МЕТОДИКИ

В статье представлены этапы разработки и результаты апробации психодиагностической методики, предназначенной для изучения компонентов пассионарности. Пассионарность рассматривается как склонность личности к преобразованию действительности (изменению среды), направленному на реализацию функционально устойчивой цели в решении экзистенциальной задачи. Описана структура и компоненты пассионарности. Разработка и апробация психодиагностической методики осуществлена в соответствии с требованиями психометрики, представлены результаты проверки методики на надежность и валидность.

Ключевые слова: пассионарность, структура пассионарности, надежность теста, валидность теста, дискриминативность.

Одной из важных задач психологии является разработка надежных методов и процедур, позволяющих получать достоверные сведения об индивидуально-психических особенностях человека и на этой основе прогнозировать процесс и результат его социализации, а также целенаправленно оказывать психологическую помощь. Необходимость измерения отдельных психологических параметров, описывающих активность личности, ее нацеленность на преобразование окружающего мира, очевидна. К числу таких свойств личности относится пассионарность, что определяет интерес к поиску адекватного психодиагностического инструментария, предназначенного для изучения основных ее характеристик и показателей.

Анализ литературных источников по психодиагностике указывает на недостаточное внимание разработчиков к созданию методик, специально предназначенных для диагностики пассионарности. Поиск такой методики в доступной нам литературе привел к отрицательному результату. Вместе с тем о важности анализа аспектов, касающихся пассионарности, свидетельствует наличие отдельных шкал, косвенно диагностирующих разнообразные ее проявления, в методиках, предназначенных для изучения других свойств. К их числу относятся: Шкала экзистенции (А. Лэнгле, К. Оглер), Тест смысложизненных ориентаций (Д.А. Леонтьев), Тест-опросник самоотношения (В.В. Столин, С.Р. Пантелеев), Методика диагностики самоактуализации личности (А.В. Лазукин, в адаптации Н.Ф. Калиной),

Методика определения интегральных форм коммуникативной агрессивности (В.В. Бойко), 16-факторный личностный опросник (Р. Кеттелл) и др.

Обнаруженный дефицит психодиагностических средств, позволяющих измерять непосредственно показатели пассионарности, определил необходимость разработки новой методики. Началом ее создания стало обоснование теоретического конструкта, отражающего современные взгляды на природу, психологическую сущность и структуру изучаемого феномена. При этом отметим, что сегодня отмечается отсутствие единой точки зрения по данным вопросам и, в целом, недостаточная теоретическая разработка проблемы пассионарности как свойства личности.

Теоретический анализ научной литературы по проблеме пассионарности, контент-анализ сочинений психологов-профессионалов на данную тему позволили рассматривать пассионарность как склонность личности к преобразованию действительности (изменению среды), направленному на реализацию функционально устойчивой цели в решении экзистенциальной задачи [4]. Анализ психологической сущности пассионарности с указанных позиций позволил подойти к вопросу о структуре и компонентном составе данного свойства. В качестве компонентов пассионарности мы выделяем следующие: *эмоциональный* (отражает силу чувств, эмоциональную вовлеченность в процессе изменений, страстное увлечение; переживания, связанные с ощущением своего предназначения, поиском и

решением своей жизненной задачи, утверждением себя в мире в контексте бытия, свободы, смысла, ответственности); *когнитивный* (выражает идеи, понимание своего предназначения в жизни; когнитивную фокусировку на цели; мысли о преобразовании действительности, создании чего-либо нового через разрушение существующего положения вещей, ломку старых форм); *потребностно-мотивационный* (представляет потребность в экзистенциальном исполнении, поиске экзистенциальной задачи; мотивацию к преобразованию действительности); *эргический* (указывает на энергетические затраты,

бодрость и ресурсы сил в реализации цели); *волевой* (отражает готовность прилагать усилия, направленные на преодоление барьеров в реализации цели; готовность к принятию решений); *поведенческий* (указывает на поведение, связанное с резким изменением (разрушением) устоявшегося порядка вещей ради цели и идеалов; выражающееся в конкретных действиях по противоборству привычным стратегиям, даже ценой определенных жертв).

Содержание каждого из компонентов раскрывается в перечне ключевых специфических характеристик (табл. 1).

Таблица 1

Содержательные характеристики компонентов пассионарности

Компоненты	Характеристики компонентов
Эмоциональный	- страстное увлечение делом; - сила переживания связи с миром; - интенсивность эмоций; - переживание экзистенциальной тревоги;
Когнитивный	- четкость (ясность, однозначность) отражения своей экзистенциальной задачи; - легкость выделения стимулов, соответствующих экзистенциальной задаче; - функциональное решение (переструктурирование проблемной ситуации);
Потребностно-мотивационный	- потребность в экзистенциальном исполнении; - потребность в преодолении ограниченности своего бытия, выход за пределы Я (трансцендентность); - потребность в напряжении и наличие функциональной устойчивости в решении экзистенциальной задачи;
Эргический	- поисковая активность; - прилив сил в борьбе; - готовность продуцировать напряжение;
Волевой	- готовность к волевым усилиям, преодолению сопротивления стабильности среды;
Поведенческий	- действия по изменению сложившейся действительности, созданию чего-либо нового через разрушение привычного хода процессов; - действия, приведшие к потере собственного комфорта (выход из зоны комфорта, жертвенность).

Итак, анализ имеющейся в литературе информации о сущностных характеристиках и проявлениях пассионарности, результаты предварительных эмпирических исследований позволили сформулировать ряд теоретических положений о структуре данного свойства, что легло в основу разработанной нами *методики диагностики компонентов пассионарности*. Шкалы данной методики соответствуют представленному теоретическому конструкту: эмоциональный (Эм), когнитивный (К), потребностно-мотивационный (ПМ), эргический (Эр), волевой (В), поведенческий (П). Сумма значений указанных шкал дает общий показатель пассионарности (ОПП). Каждый из параметров представляет собой биполярный континуум, на полюсах которого концентрируются противоположные по содержанию и по значению (крайне низкие и максимально высокие) показатели. Индивидуальные значения испытуемого по указанным выше параметрам и их совокупность отражают индивидуальную специфику пассионарности (уровень развития и качественное своеобразие). Методика предназначена для постановки психологического диагноза у взрослых людей вне зависимости от пола и профессии. Это позволяет выявлять у максимально широкого круга лиц как доминирующие ориентации в утверждении аутентичного "Я" (решении экзистенциальной задачи), так и тенденции в организации социального поведения личности и социализации, в целом.

Дальнейшая процедура разработки психодиагностической методики и ее стандартизация длилась на протяжении 1 года. В окончательном варианте опросник содержит 50 утверждений, на которые испытуемому следует дать один из четырех вариантов ответов ("безусловно, да", "пожалуй, да", "пожалуй, нет", "безусловно, нет") (шкалы Эм, К, Эр, В, П) и 10 пар утверждений, из которых следует сделать выбор (шкала ПМ). Приведем примеры утверждений из стимульного материала: "Меня волнует,

чтобы мое дело находило отклик в обществе" (Эм), "Мысль о необходимости разрушения общепринятых постулатов не покидает меня" (К), "В трудных ситуациях у меня появляется много энергии для противоборства" (Эр), "Даже когда обстоятельства против меня, я не способен отказаться от своей цели" (В), "Я активно стараюсь менять действительность в соответствии с моими принципами" (П) "У меня преобладает желание бросить рутинные дела" / "Я предпочитаю размеренную и спокойную жизнь" (ПМ).

В апробации методики на разных этапах ее создания участвовали более 500 человек (в возрасте от 18 до 50 лет). Выборку составили слушатели факультета последипломного образования и студенты Южноукраинского национального педагогического университета имени К.Д. Ушинского, студенты Одесского национального политехнического университета, Одесского высшего профессионального училища морского туристического сервиса, Киевской государственной академии руководящих кадров культуры и искусств. На последнем этапе выборка стандартизации – 280 человек.

Проверка диагностической ценности методики включала оценку ее надежности, валидности и дискриминативности. Конкретно, был произведен анализ: частей теста с целью проверки внутренней согласованности методики; надежности параллельных форм с целью проверки согласованности результатов испытуемых при выполнении взаимозаменяемых форм теста; тест-ретестовой надежности с целью проверки устойчивости результатов теста во времени [1, 2, 3, 5]. Результаты вычислений указанных параметров, произведенных с помощью корреляционного анализа по формуле Пирсона, представлены в табл. 2. Вычисления проводились с помощью компьютерной программы статистической обработки SPSS 23.0.

Таблиця 2

Результаты проверки надежности и валидности методики диагностики компонентов пассионарности

Шкалы методики диагностики компонентов пассионарности	Способы проверки надежности и валидности методики		
	Надежность эквивалентных половин теста (x_1-x_2) ($n=280$)	Тест-ретестовая надежность (y_1-y_2) ($n=150$)	Надежность параллельных форм: шкалы пассионарности (модифицированный вариант методики Дембо-Рубинштейн) ($n=280$)
Эмоциональный	460**	625**	234**
Когнитивный	356**	641**	271**
Потребностно-мотивационный	346**	485**	343**
Эргический	506**	593**	349**
Волевой	466**	513**	322**
Поведенческий	446**	594**	183**
Общий показатель пассионарности		660**	478**

Примечание: 1) (x_1-x_2) – значения корреляции между двумя частями одноименных показателей теста;
 2) (y_1-y_2) – значения корреляции между результатами первого и повторного тестирования;
 3) нули и запятые опущены;
 4) ** – $p \leq 0,01$.

Проверка надежности частей теста проводилась путем механического деления каждой шкалы методики пополам и сопоставления результатов. Как видно из таблицы, величины коэффициентов корреляции между значениями половин теста статистически значима на уровне 1 % во всех шкалах методики. О высокой внутренней гомогенности методики свидетельствуют также результаты корреляции шкал компонентов пассионарности с общим показателем (ОПП): Эм ($r = 0.669$, при $p \leq 0.01$), К ($r = 0.689$, при $p \leq 0.01$), ПМ ($r = 0.669$, при $p \leq 0.01$), Эр ($r = 0.542$, при $p \leq 0.01$), В ($r = 0.672$, при $p \leq 0.01$), П ($r = 0.685$, при $p \leq 0.01$) ($n = 280$). Таким образом, методика имеет высокую степень внутренней согласованности (однородности), что подтверждает ее конструктивную валидность.

Изучение тест-ретестовой надежности проводилось на той же выборке стандартизации, респондентам была предложена методика дважды с интервалом в 5–6 месяцев. В результате установлено, что величина корреляции между двумя рядами данных, полученных в первом и повторном исследовании, статистически значима ($p \leq 0.01$) по всем шкалам, что свидетельствует об устойчивости результатов теста к действию временного фактора.

Для определения надежности и валидности методом параллельных форм были выбраны: 16-факторный личностный опросник Р. Кеттелла [6], отдельные шкалы которого косвенно связаны с характеристиками пассионарности, и шкалы пассионарности (модифицированный вариант процедуры "Размещение себя на условной шкале" Дембо-Рубинштейн). В табл. 1 представлены данные о корреляции между показателями взаимозаменяемых форм: параметров разрабатываемой методики и шкал по методу Дембо-Рубинштейн. Полученные высокие значения коэффициентов корреляции ($p \leq 0,01$) по всем шкалам подтверждают надежность методики.

На 1- и 5-процентном уровне значимости были выявлены корреляционные связи всех показателей пассионарности (за исключением поведенческого компонента) с факторами модели Р. Кеттелла, представляющими феноменологически близкие к изучаемому явлению психологические черты. В результате установлено, что: *эмоциональный* компонент пассионарности (Эм) коррелирует с факторами – "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,190$, при $p \leq 0,05$), "пармия, смелость – тректия, робость" (H) ($r=0,181$, при $p \leq 0,05$), "высокая тревожность – низкая тревожность" (F1) ($r=0,155$, при $p \leq 0,05$); *когнитивный*

компонент (К) с факторами "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,162$, при $p \leq 0,05$), "пармия, смелость – тректия, робость" (H) ($r=0,203$, при $p \leq 0,05$), "аутия, мечтательность – праксерния, практичность" (M) ($r=0,182$, при $p \leq 0,05$); *потребностно-мотивационный* (ПМ) коррелирует с факторами – "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,281$, при $p \leq 0,01$), "пармия, смелость – тректия, робость" (H) ($r=0,275$, при $p \leq 0,01$), "аутия, мечтательность – праксерния, практичность" (M) ($r=0,310$, при $p \leq 0,01$), "высокая тревожность – низкая тревожность" (F1) ($r=0,219$, при $p \leq 0,01$), "реактивная уравновешенность – сензитивность" (F3) ($r=0,179$, при $p \leq 0,05$), "независимость – конформность" (F4) ($r=0,222$, при $p \leq 0,01$); *эргический* (Эр) коррелирует с факторами – "доминантность – конформность" (E) ($r=0,263$, при $p \leq 0,01$), "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,329$, при $p \leq 0,01$), "пармия, смелость – тректия, робость" (H) ($r=0,517$, при $p \leq 0,01$), "аутия, мечтательность – праксерния, практичность" (M) ($r=0,181$, при $p \leq 0,05$), "высокая тревожность – низкая тревожность" (F1) ($r=0,464$, при $p \leq 0,01$), "реактивная уравновешенность – сензитивность" (F3) ($r=0,220$, при $p \leq 0,01$); *волевой* компонент (В) коррелирует с факторами – "доминантность – конформность" (E) ($r=0,234$, при $p \leq 0,01$), "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,343$, при $p \leq 0,01$), "пармия, смелость – тректия, робость" (H) ($r=0,359$, при $p \leq 0,01$), "высокая тревожность – низкая тревожность" (F1) ($r=0,370$, при $p \leq 0,01$), "реактивная уравновешенность – сензитивность" (F3) ($r=0,216$, при $p \leq 0,01$); *общий показатель пассионарности* (ОПП) коррелирует с факторами – "сургенсия, экспрессивность – десургенсия, сдержанность" (F) ($r=0,259$, при $p \leq 0,01$), "высокая тревожность – низкая тревожность" (F1) ($r=0,161$, при $p \leq 0,05$). Важно отметить, что показатель поведенческого компонента пассионарности (П) не показал корреляционных связей со шкалами опросника Р. Кеттелла. Очевидно, поведенческий компонент, отражающий действенные аспекты пассионарности, предполагающие наличие конкретного опыта разрушения устоявшихся стереотипов, привнесения изменений в какой-либо области, конфронтации со стабильной средой, содержит специфический для изучаемого предмета материал.

Полученные данные подтверждают конструктивную валидность теста и дают информацию о таких ее аспектах, как конвергентная и дискриминантная валидность [3].

Также нами осуществлена оценка конструктивной валидности теста с целью проверки (идентификации) теоретического конструкта методики, в частности, факторной валидности [1, 2, 3, 5]. Проведенный факторный анализ (критерий Кайзера) с помощью Varimax-вращения позволил получить 6-факторную модель, которая позволяет проанализировать структурные связи изучаемых характеристик пассионарности, определить факторный состав и нагрузки показателей методики. В *первый фактор* сгруппировались с наибольшим факторным весом все показатели шкалы Эм (эмоциональный компонент); *второй фактор* представлен как абсолютное преобладание показателей шкалы Эр (эргический компонент); *третий фактор* преимущественно объединил показатели шкалы П (поведенческий компонент); *четвертый фактор* характеризуется преобладанием показателей шкалы В (волевой компонент); *пятый фактор* оказался смешанный по своему составу, что не позволяет его определить как совокуп-

ность показателей той или иной шкалы методики; и *шестой фактор* достаточно четко представил показатели шкалы Пм (потребностно-мотивационный компонент). Следует отметить, что показатели шкалы К (когнитивный компонент) равномерно распределились в полученной модели и не выделились четко в самостоятельный фактор. Вместе с тем, полученная 6-факторная модель демонстрирует распределение эмпирических показателей, максимально приближенное к теоретическому конструкту, что позволяет нам считать его подтвержденным и высоко оценить конструктивную валидность теста.

С целью определения способности отдельных заданий теста дифференцировать обследуемых относительно "максимального" и "минимального" результата теста мы проверили тест на дискриминативность [5]. В табл. 3 представлены показатели коэффициента дискриминативности δ Фергюсона для каждой шкалы.

Таблица 3

Показатели коэффициента дискриминативности шкал методики диагностики компонентов пассионарности

Эмоциональный (Эм)	Когнитивный (К)	Потребностно-мотивационный (ПМ)	Эргический (Эр)	Волевой (В)	Поведенческий (П)
0,968	0,962	0,861	0,964	0,961	0,957

Согласно полученным данным, методика диагностики пассионарности позволяет дифференцировать испытуемых по заданной характеристике.

Таким образом, психометрическая проверка методики диагностики компонентов пассионарности показала достаточную надежность и валидность разработанного инструмента, что позволяет использовать его как в научных, так и в практических целях.

Выводы:

1. Анализ психодиагностической литературы с целью поиска методики, предназначенной для изучения пассионарности, показал, с одной стороны, наличие опросников, косвенно выявляющих отдельные признаки данного свойства, а с другой стороны, отсутствие психодиагностического инструментария, специально созданного для исследования пассионарности. Данная предметная область до сих пор преимущественно оставалась вне внимания разработчиков тестов.

2. Разработана методика диагностики компонентов пассионарности (эмоционального, когнитивного, потребностно-мотивационного, эргического, волевого, поведенческого), что позволяет исследовать пассионарность как целостное свойство личности и описывать через интеграцию различных его аспектов.

3. Апробация разработанной методики проведена в соответствии с психометрическими требованиями. В результате проверки надежности, валидности и дискриминативности, можно сделать вывод, что методика является обоснованным психодиагностическим инструментарием в исследовании пассионарности.

4. Разработка теоретического конструкта, психодиагностического инструментария для изучения компонентов пассионарности позволяет прогнозировать стратегии поведения личности, характер ее взаимодействия со средой, перспективы социализации и персонального развития.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.
2. Бодалев А. А. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин, В. С. Аванесов. – СПб.: Изд-во "Речь", 2000. – 440 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб.: Питер, 2000. – 462 с.

4. Иванова Я. В. Представление практических психологов о пассионарности: результаты контент-анализа сочинений / Я. В. Иванова // Наука і освіта. – 2015. – № 10. – С. 141–146.

5. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов / П. Клайн. – К.: "ПАН Лтд", 1994. – 276 с.

6. Рукавишников А. А. Факторный личностный опросник Р. Кеттелла-95. Руководство по пользованию / А. А. Рукавишников, М. В. Соколова. – СПб.: ИМАТОН, 1995. – 89 с.

7. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці / О. П. Саннікова. – Одеса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

REFERENCES:

1. Anastasi A., Urbino S. (2001). Psihologicheskoe testirovanie [Psychological testing]. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
2. Bodalev A. A., Stolyan V. V., Avanesov V. S. (2000). Obschaya psikhodiagnostika [General psychodiagnostics]. Saint Petersburg: Rech [in Russian].
3. Burlachuk L. F., Morozov S. M. (2000). Slovar-spravochnik po psihodiagnostike [Dictionary-handbook on psychodiagnostics]. Saint Petersburg: Peter [in Russian].
4. Ivanova Y. V. (2015) Predstavlenie prakticheskikh psihologov o passionarnosti: rezultaty content-analiza sochineniy [Predstavlenie prakticheskikh psihologov o passionarnosti: rezultaty content-analiza sochineniy]. Science and education, 10, 14–146 [in Ukrainian].
5. Klein P. (1994) Spravochnoe rukovodstvo po konstruirovaniyu testov. [Reference guide to tests construction]. Kyiv: PAN Ltd. [in Ukrainian].
6. Rukavishnikov A., Sokolova M. A. (1995) Faktorniy lichnostnyy oprosnik R. Cattella – 95. Rukovodstvo po polzovaniyu [Factor personality questionnaire of R. Cattell-95. Guidance on the use]. Saint Petersburg: YMATON [in Russian].
7. Sannikova O. P. (2003) Fenomenolohia osobystosti: Vybrani psikhologichni pratsi. [Phenomenology of personality: Selected psychological works]. Odessa: SMILL [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редколегії 16.11.16

Кузнєцова Оксана, канд. психол. наук, доц.

Іванова Яна, асп.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса

ДІАГНОСТИКА КОМПОНЕНТІВ ПАСІОНАРНОСТІ: ПРЕЗЕНТАЦІЯ МЕТОДИКИ

У статті представлені етапи розробки та результати апробації психодіагностичної методики, призначеної для вивчення компонентів пасіонарності. Пасіонарність розглядається як схильність особистості до перетворення дійсності (зміни середовища), спрямованому на реалізацію функціонально стійкої мети в рішенні екзистенційної задачі. Описано структуру та компоненти пасіонарності. Індивідуальні значення за шкалами опитувальника та їх сукупність відображають специфіку пасіонарності особистості, що дозволяє визначати у дорослих осіб як домінуючі орієнтації в утвердженні аутентичного "Я" (рішенні екзистенційної задачі), так і тенденції в організації соціальної поведінки особистості. Апробація психодіагностичної методики здійснена відповідно до вимог психометрики. Результати перевірки методики на надійність, валидність та дискримінативність дозволяють вважати її ефективним психодіагностичним засобом, призначеним для вивчення пасіонарності.

Ключові слова: пасіонарність, структура пасіонарності, надійність тесту, валидність тесту, дискримінативність.

Kuznetsova Oxana, PhD., Assoc. Prof.,

Ivanova Yana, post-graduate,

C. D. Ushinskyi South Ukrainian National Pedagogical University, Odessa

DIAGNOSIS OF COMPONENTS PASSIONARITY: PRESENTATION TECHNIQUES

The paper presents the results of the stages of development and testing of psychodiagnostic techniques designed to study the components passionarity. Passionarity considered as individual susceptibility to transformation of reality (changing environment) aimed at implementing sustainable functional purpose in solving existential problems. The structure and components passionarity. Individual values and their totality reflecting the specific passionarity personality, allowing to identify in adults as dominant orientation in establishing authentic I (solving existential problems), and the trends of social behavior personality. Testing of psychodiagnostic methods carried out according to the requirements psychometry. Results of the audit methodology on reliability, validity and dyskryminatyvnyist suggest its psycho effective tool designed to study passionarnosti.

Keywords: passionarity, structure of passionarity, reliability test, validity test, discriminatory power.

УДК: 159.9:316.6

Антон Курапов, асп.

Олександр Іщенко, студ.

Олександр Тельчаров, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВИРАЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛІЗМУ – КОЛЕКТИВІЗМУ У ВЕРБАЛЬНИХ ОБРАЗАХ

Відомо що багато культур у сучасному світі характеризуються популярними конструктами індивідуалізм та колективізм. Західні культури зазвичай сприймаються як більш індивідуалістичні, проте культури сходу сприймаються як більш колективістські. Незважаючи на це, цивілізаційна ідентичність України залишається невизначеною у зв'язку зі специфічним історичним розвитком так як вона завжди знаходилася на перетині Сходу та Заходу. Семін та Рубіні (1990) запропонували дослідження, де індивідуалізм та колективізм визначалися через аналіз вербальних образ. На нашу думку, їхній метод допоможе також визначити сучасну специфіку населення України. Для порівняння були взяті респонденти із Польщі, Фінляндії та Швеції. Українці, так як і інші респонденти, виявили схильність до прояву індивідуалізму.

Ключові слова: індивідуалізм, колективізм, культурні синдроми, вербальні образи.

Актуальність. Відомо, що багато культур у сучасному світі характеризуються такими полярними конструктами як індивідуалізм та колективізм. Звичайно, Західний світ сприймається як більш індивідуалістичний, Східний – як колективістський. Тим не менш, цивілізаційна ідентичність України залишається досить не визначеною, так як через специфічний історичний розвиток вона завжди залишалася поміж Заходом та Сходом. Семін та Рубіні (Semin & Rubini, 1990) запропонували вивчення прояву індивідуалізму та колективізму через аналіз вербальних образ, які характерні для представників певної національності. На нашу думку, саме такий спосіб дозволить визначити найбільш актуальну тенденцію для українців. Для порівняння також були використані результати дослідження, проведеного у Фінляндії, Швеції та Польщі. Таким чином, за результатами дослідження українці більш схильні до вираження індивідуалізму у порівнянні із вираженням колективізму. Те саме стосувалося й інших груп досліджуваних.

Постановка проблеми. Аналізуючи суб'єктивну культуру, ми дізнаємося, як люди сприймають, категоризують, осмислюють і оцінюють об'єкти навколишнього світу. Тобто, ми дізнаємося, яким саме чином люди, що належать до різних культур, сприймають і оцінюють своє соціальне оточення. Елементи суб'єктивної культури організовані у різні моделі. І, хоча в кожній культурі ці моделі різні, можна виділити ряд загальних схем, які застосовуються до всіх культур. Це так звані культурні синдроми. Культурний синдром – це модель (схема, зразок,

матриця) переконань, установок, самовизначень, норм і цінностей, які організовані навколо деяких тем і предметів (які можуть бути ідентифіковані та визначені в даному соціумі) [3]. Тріандіс, цитуючи Фіске (1992), зазначає, що доцільно використовувати такі найменування для позначення елементарних форм поведінки: спільна участь у розподілі благ; отримання благ відповідно до владних повноважень; рівний розподіл і орієнтація на закони ринку (еквівалентність) [3]. При аналізі культур можна помітити, що у колективістських культурах люди частіше використовують принцип комунального розподілу благ (за потребами) і відповідно до статусу влади, ніж принципи рівності і ринкових відносин. В індивідуалістичних культурах превалюють протилежні моделі. Однак ці чотири форми соціальних відносин є незалежними одна від одної, оскільки в світі є мало культур, в яких взаємодія переважно спирається на принципи комунального розподілу і рівності, а в інших – на використання тільки принципів ринку і владних повноважень.

Люди в індивідуалістичних культурах часто віддають перевагу своїм особистісним цілям навіть тоді, коли вони вступають у конфлікт зі значущими фігурами своєї групи, навіть, якщо то сім'я, плем'я, робоча група або група співвітчизників. Навпаки, люди у колективістських культурах пріоритет віддають цілям ін-групи, і цей пріоритет особливо важливий і поширений серед колективістів вертикального типу. Ін-групи висувуються на перше місце в ситуаціях, коли її члени ясно усвідомлюють свою спільну долю. Ін-групи визначаються схожістю по ряду

важливих характеристик, кровною близькістю і наявністю спільної загрози з боку зовнішніх груп. Певні життєві ситуації (наприклад, катастрофи і надзвичайні ситуації) підвищують почуття усвідомлення спільної історичної долі, яке стає переважаючим і, отже, підвищує значущість ін-групових цілей як регуляторів поведінки [3]. У колективістських культурах особистість визначається в термінах групового членства, тому ін-групи впливають на широкий спектр соціальної поведінки індивіда.

Тим не менш, Україна разом із її специфікою історичного розвитку відноситься до пограничних культур, про що стверджують Мейжис та Почебут (2006). Це фіксують і сучасні крос-культурні дослідження. Однак погранична культура не є простою мішаниною двох культур, оскільки запозичення або насадження будь-яких ознак іншої культури призводить до спотворення власної. Культури визначають дуже давні ментальні утворення, які формувались якнайменше останні сто тисяч років, а тому сторонні впливи неспроможні їх змінити. Але ці впливи викликають появу протиріч у ментальності цілого народу, а часом і в суспільному устрої країн із пограничною культурою [2]. До того ж, Мейжис та Почебут оперують поняттям "ментальності", яка є властивою для будь-якої культури та власне визначає її особливості: "Зміст нашої ментальності – це наші соціальні уявлення про справедливість, рівність, свободу і "нормальне" життя, які базуються на колективному несвідомому" [2, с. 15]. В результаті автори зазначають, що першочергово Україна вважалася індивідуалістичною культурою. Колективізм же був принесений ззовні та не є характерним для країни, змусивши її зайняти позицію пограничної культури.

Подібний висновок вкладається у мета-аналіз представлений Морлінгом та Лемору (Morling & Lamoreaux, 2008), котрі стверджують, що представленість індивідуалістичних та колективістських культурних продуктів є нерівномірною та може варіюватися в межах гомогенних культурних середовищ [5]. Мається на увазі, що у будь-якій культурі кожен зазначений аспект представлений неоднаково, і є більшою мірою стереотипізованим, тобто неточним та занадто узагальненим. Таким чином, загальнопревалююча тенденція не може бути розповсюджена на більшу частину популяції, так як тяжіння до індивідуалізму або колективізму може залежати від багатьох факторів, які занадто важко визначити, а тим більше, узагальнити.

Тим не менш, вибір методу дослідження був зумовлений попереднім успіхом у застосуванні подібного методу вченими Семіном та Рубіні (Semin & Rubini, 1990). Автори зазначають, що: "для того щоб вивчити культурний контекст особистісної категоризації, варто поставити під сумнів власне те, що називається особистістю у процесі соціальної взаємодії" [8]. Мається на увазі, що прототипом подібної постановки під сумнів являються вербальні образи, так як вони заперечують все те, що є цінним для особистості. Таким чином, вербальні образи є психологічно показовими у контексті вивчення тих особистісних аспектів, які є культурно-сформованими. Саме тому доцільним є вивчення вербальних образів, так як вони демонструють індивідуалістичну або колективістську спрямованість культурного середовища. Тобто, якщо культура в цілому характеризується індивідуалізмом, то вербальні образи будуть спрямовані безпосередньо на особистість, у той час як у колективістських культурах образи більшою мірою будуть спрямовані на членів ін-групи, до якої належить об'єкт, на який спрямовані вербальні образи [8]. На нашу думку, саме такий метод дослідження може вважатися в першу чергу неординарним, по-друге, цілком доцільним. До того ж, у дослідженні взяли участь представники інших націона-

льностей та культур, що у свою чергу дозволяє зробити порівняльний аналіз та співвіднести отримані результати із загальноприйнятими у представників конкретної національності культурних синдромів. Доцільність обраного методу також підтверджена Семіном та Рубіні (Semin & Rubini, 1994), так як вони стверджують, що вербальні образи так само вказують на виявлення приналежності до ін-груп (якщо така приналежність є яскраво вираженою) [6].

Хід та результати дослідження. У дослідженні взяли участь респонденти із України, Фінляндії, Швеції та Польщі. Українських респондентів налічувалося 56, фінів – 32, шведів – 24 та поляків – 36. Розмах віку респондентів сягав від 18 до 42 років. Таким чином, можна стверджувати, що віковий розвиток респондентів більшою мірою відбувався за сучасних умов, що власне підвищує актуальність дослідження у зв'язку із максимальним представництвом сучасних тенденцій суспільства, зокрема враженості індивідуалізму-колективізму.

Головним критерієм розмежування вербальних образів на індивідуалістичні та колективістські була наявність контексту соціальної взаємодії. Мається на увазі, що при безпосередній спрямованості образів на індивіда, вона рахувалася як індивідуалістична; якщо образ певним чином підкреслювала соціальні зв'язки індивіда, або певним чином їх окреслювала, то вона вважалася колективістською. Таким чином, були отримані наступні результати: для респондентів із усіх представлених країн більш представленим було вираження індивідуалізму (див. рис. 1).

Мається на увазі, що переважна більшість образів була спрямована безпосередньо на індивіда. Також варто зазначити, що для кожного типу образів характерний особливий підтекст, так як у Фінляндії та Швеції, образи мають етимологічні особливості.

Для України значна більшість образів спрямована лише на індивіда та жодним чином не стосується його відношення до ін-групи або будь-яких відносин із представниками ін-групи. До того ж вражають особливості комбінування образів, які більшою мірою є суто індивідуальними ніж загальноживаними. Варто зазначити, що образи, які і зазначали Семін та Рубіні (Semin & Rubini, 1990), стосуються сексуального контексту, порівняння з тваринами, оцінки інтелектуального розвитку та неприязливості (відштовхуючої) зовнішності (див. рис. 2).

Результати дослідження показують, що для фінської та шведської вибірки характерними висловлюваннями, направленними на образу іншої людини є вирази, направлені на саму людину. Досить розповсюдженими є порівнювання іменуваних людей вульгарними назвами статевих органів та фонетичне комбінування геніталій до частин тіла, частіше за все голови (наприклад, vittupää – складається з vittu (фін. (вульг.) – жіночий статевий орган) та pää (фін. – голова).

Цікавим спостереженням є висловлювання, яке присутнє у фінській мові. Perkela – фінський політеїстичний бог грому та блискавки (аналог слов'янського Перуна). Перкеле розглядається як одне з імен Укко – божества з карело-фінського епосу. У сучасній фінській мові Перкеле символізує Сатану та диявола і використовується як жаргонізм. Існує гіпотеза, що Перкеле став лайливим виразом через перехід від політеїзму до монотеїзму, хоча ця гіпотеза підтримується не всіма дослідниками [7]. При цьому приниження родини є хоч і використовуваним, але досить м'яким, порівняно з приниженням окремої особистості, тобто таким, яке не сприймається досить серйозно, що лише підкреслює індивідуалістичний тип скандинавської культури на прикладі Швеції та Фінляндії (див. рис. 2).

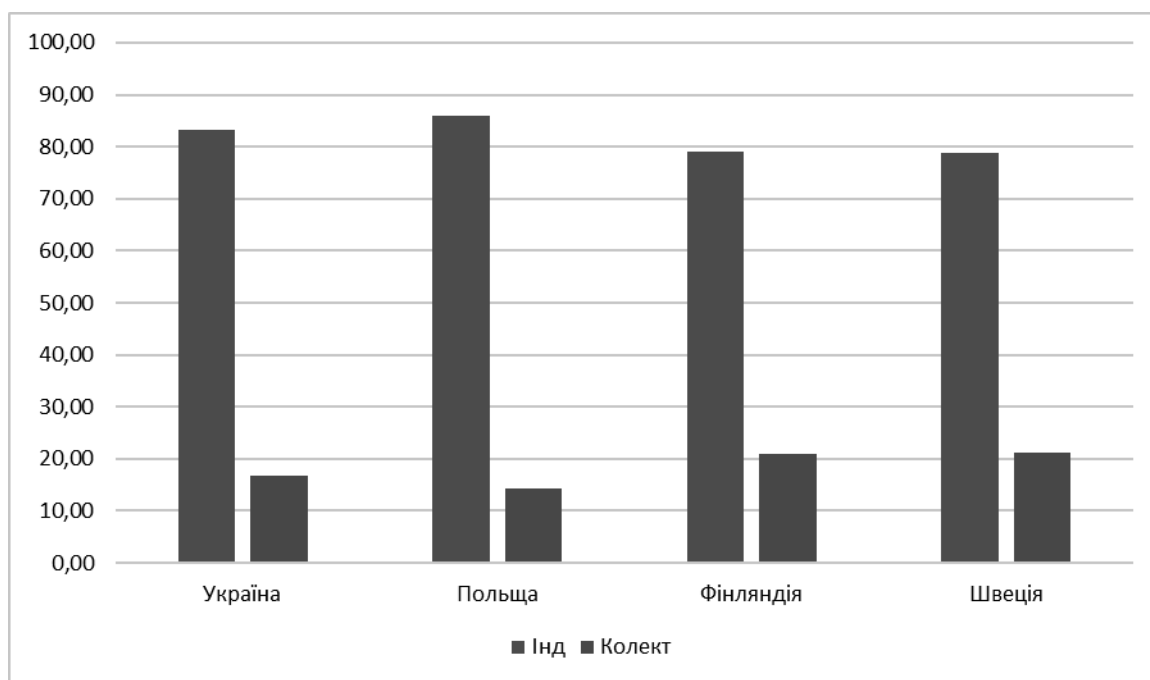

Рис. 1. Розподіл образів за типом та національністю (у відсотках)

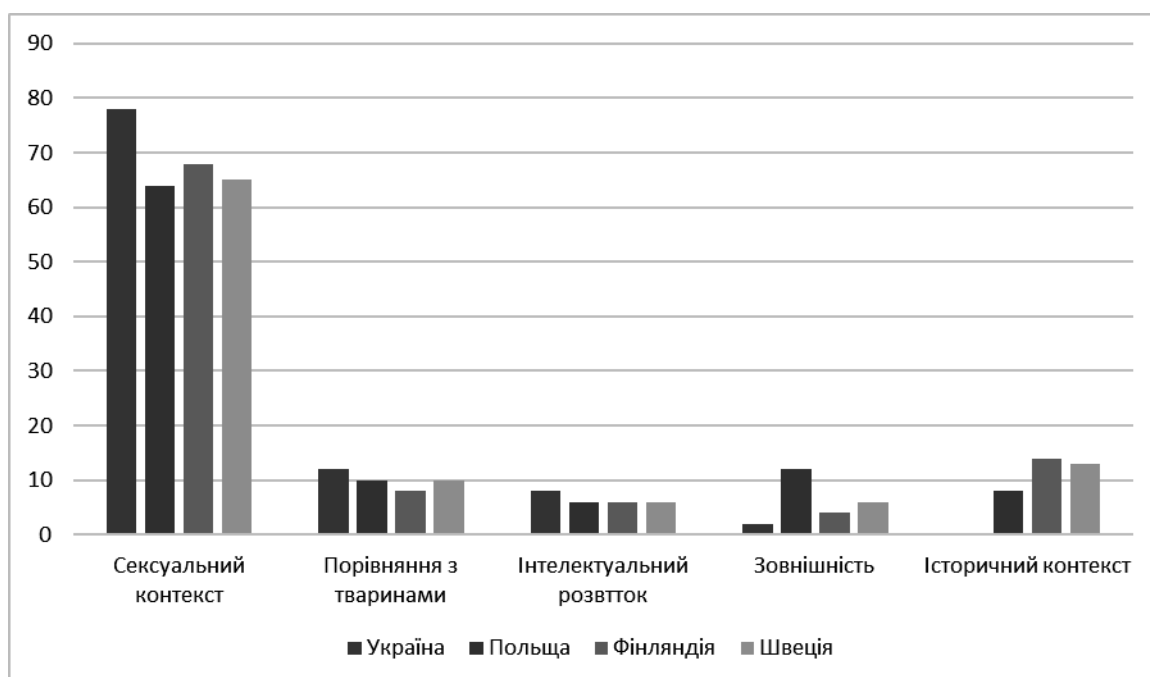

Рис. 2. Розподіл образів за видом (у відсотках)

Згідно з отриманими результатами, для польської вибірки характерні вербальні образи, спрямовані безпосередньо на індивіда. Найбільш розповсюдженими є образи сексуального контексту, а саме дії з вульгарними назвами статевих органів (зазвичай чоловічих). При цьому підкреслюється власне аспект активної взаємодії з ними (наприклад, "Pierdole się" – дослівно "Pierdole" (польськ. (вульг.) – статевий акт) і "się" – (польськ. сам) або "chuj ci w oko" – ("chuj" – польськ. (вульг.) – чоловічий статевий орган; "ci" – польськ. ці; "w oko" – польськ. в око). Цікавим є існування в польській культурі універсальної лайки-образи "kurwa", яка має великий спектр значень, і зазвичай має негативний відтінок (наприклад польськ. (вульг.) – працівниця сфери інтимних послуг;

дідько, тощо). Однак, це слово може використовуватися як емоційне підкреслення позитивної події, відчуття того, хто каже дану фразу (наприклад, "kurwa, jak fajnie", що означає "як же мені добре"). Частина лайливих фраз сексуального характеру також має порівняння з тваринами. Наприклад, фраза "Zwis barani" – польськ. (вульг.) жарг. висячий статевий орган барана, або "pies ci morde lizal" – польськ. жарг. собака лизала обличчя. Тут ми також бачимо аспект взаємодії, патерн руху, що характерно для більшості образів.

Висновки (Обговорення). Більшість культурних спільнот у сучасному світі характеризуються такими полярними поняттями як індивідуалізм та колективізм, які у свою чергу називаються культурними синдромами.

Культурний синдром – це модель (схема, зразок, матриця) переконань, установок, самовизначень, норм і цінностей, які організовані навколо деяких тем і предметів (які можуть бути ідентифіковані та визначені в даному соціумі). Цивілізаційна ідентичність України залишається досить не визначеною, так як із-за специфічного історичного розвитку, вона завжди залишалася поміж Заходом та Сходом. Семін та Рубіні (Semin & Rubini, 1990) запропонували вивчення прояву індивідуалізму та колективізму через аналіз вербальних образів, які характерні для представників певної національності.

У нашому дослідженні взяли участь респонденти із України, Фінляндії, Швеції та Польщі. Головним критерієм розмежування вербальних образів на індивідуалістичні та колективістські була наявність контексту соціальної інтеракції. Із результатів дослідження стало зрозумілим, що переважна більшість образів була спрямована безпосередньо на індивіда. Таким чином, можна стверджувати, що вербальні образи можуть представляти загальне відношення культурної спільноти до поняття індивідуалізму або колективізму. До того ж, результати дослідження на території України не підтверджують її відношення до пограничної культури, а дозволять стверджувати, що українці більшою мірою є індивідуалістами, зокрема молодь (віком до 30 років). Варто також зазначити, що вербальні образи також мають власну специфіку по відношенню до виду позначення індивіда (сексуальний контекст, порівняння із тваринами, дорікання зовнішності та інтелектуального розвитку). Для фінів та шведів також характерний історичний контекст.

Проведене дослідження являє собою лише один із аспектів можливих варіантів дослідження культурних синдромів. Тим не менш, на нашу думку, власне вербальні образи дозволяють визначити досить неупереджене вираження, адже при дослідженні респонденти вказували власні загальноживані образи без будь-якого контексту. Подібне дослідження варто продовжити у більш колективістських культурних спільнотах, задля перевірки обраного підходу щодо дослідження прояву індивідуалізму та колективізму.

Курапов Антон, асп.,
Ищенко Александр, студ.,
Тельчаров Александр, студ.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ВЫРАЖЕНИЕ ИНДИВИДУАЛИЗМА – КОЛЛЕКТИВИЗМА В ВЕРБАЛЬНЫХ ОСКОРБЛЕНИЯХ

Известно, что многие культуры в современном мире характеризуются популярными конструктами индивидуализм и коллективизм. Западные культуры обычно воспринимаются как более индивидуалистические, однако культуры востока воспринимаются как более коллективистские. Несмотря на это, цивилизационная идентичность Украины остается неопределенной в связи со специфическим историческим развитием так как она всегда находилась на пересечении Востока и Запада. Семин и Рубини (1990) предложили исследование, где индивидуализм и коллективизм определялись через анализ вербальных оскорблений. По нашему мнению, их метод поможет также определить современную специфику населения Украины. Для сравнения были взяты респонденты из Польши, Финляндии и Швеции. Украинцы, как и другие респонденты, обнаружили склонность к проявлению индивидуализма.

Ключевые слова: индивидуализм, коллективизм, культурные синдромы, вербальные оскорбления.

Kurapov Anton, post-graduate,
Ishchenko Alexander, student,
Tychelcharov Alexander, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

EXPRESSION OF INDIVIDUALISM – COLLECTIVISM IN VERBAL INSULTS

Abstract It is well known that many cultures in the modern world are characterized by such polar constructs as individualism and collectivism. Western world is generally perceived as much more individualistic, on the contrary, Eastern world is perceived as much more collectivistic. However, civilizational identity of Ukraine is not sufficiently defined due to the specific historical development, since it has always been between East and West. Semin and Rubini (1990) proposed a study of the manifestations of individualism and collectivism through the analysis of verbal abuse that are common for a specific nationality. In our opinion, this method will identify the most current tendency for Ukrainians. For comparison, the results of a study conducted in Finland, Sweden and Poland were also presented. Thus, according to a study, Ukrainians are more likely to express individualism in 3 comparison to the expression of collectivism. The same applies to other studied groups.

Keywords: individualism, collectivism, cultural syndromes, verbal abuse.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Губанов К. Н. Значение методологий индивидуализма и коллективизма для концепций глобализации / К. Н. Губанов // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2011. – № 5.
2. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляд на історію і політичну культуру України / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут // Соціологія. Наукові праці. – 2006. – Т. 103, № 90. – С. 6–18.
3. Триандис Г. Культура и социальное поведение = Culture and social behavior / Г. Триандис. – Москва : Форум, 2010. – 384 с.
4. Forbes G. Relationships between individualism-collectivism, gender, and direct or indirect aggression: A study in China, Poland, and the US / G. Forbes et al. // Aggressive Behavior. – 2009. – Vol. 35. – № 1. – P. 24–30.
5. Morling B. Measuring culture outside the head: A meta-analysis of individualism-collectivism in cultural products / B. Morling, M. Lamoreaux // Personality and Social Psychology Review. – 2008.
6. Rubini M. Language use in the context of congruent and incongruent in-group behaviours / M. Rubini, G. R. Semin // British Journal of Social Psychology. – 1994. – Vol. 33. – № 3. – P. 355–362.
7. Salo U. Agricola's Ukko in the light of archaeology: a chronological and interpretative study of ancient Finnish religion / U. Salo // Scripta Instituti Donneriani Aboensis. – 2014. – Vol. 13. – P. 92–190.
8. Semin G. R. Unfolding the concept of person by verbal abuse / G. R. Semin, M. Rubini // European Journal of Social Psychology. – 1990. – Vol. 20. – № 6. – P. 463–474.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.16

УДК: 159.923:616.89-008.441.3

Леся Литвинчук, канд. психол. наук, ст. наук. співроб.
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ

Сучасний етап становлення реабілітації та розробка нашої психологічної моделі реабілітації вибудовується з урахуванням міжнародного досвіду і розуміння тієї обставини, що "наркотична залежність – це складний стан, що вимагає тривалого лікування, догляду та підтримки".

Основні методологічні та методичні положення моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб впроваджуються на базі Реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" та Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді. Дана стаття присвячена розкриттю суті розробленої моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб, що на даний час проходить апробацію.

Ключові слова: методологія, модель, психологічна реабілітація, сім'я, деструкція, процес, терапевтична ціль, особистість.

Постановка проблеми. Головним завданням лікування і реабілітації наркозалежних є не лише допомога пацієнту припинення вживання наркотику, але і забезпечення стабільності зміни способу життя на тривалий час. Ця точка зору привела до створення терапевтичної розробки, яка повинна допомогти пацієнтам протистояти зривам та рецидивам – моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб. У процесі пошуку нових шляхів реабілітації людей, які страждають наркотичною залежністю, автором даної роботи спільно з психологами Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді та фахівцями Реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" була створена модель психологічної реабілітації наркозалежних осіб.

Основні методологічні та методичні положення моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб впроваджуються на базі Реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" та Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді. Дана стаття присвячена розкриттю суті розробленої моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб, що на даний час проходить апробацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В нашій моделі психологічної реабілітації особлива увага приділяється відновленню відносин особистості, що відповідають інтересам адаптованої людини. Ми ґрунтувалися на теорії відносин В.М. Мясіщева та наукових дослідженнях Л.І. Анциферової, Б.С. Братуся, О.М. Леонтьєва, Д.О. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, які притримуються розуміння особистості як складної динамічної структури.

До даної моделі застосовуються загальні вимоги, що висувуються до системи наркологічної допомоги, а саме необхідність наукового обґрунтування моделі, спільне бачення і можливість вимірювання результату.

Порівняно довгий час підходи, використовувані в терапії наркозалежних, були екстрапольовані з сфери протидії алкогольній залежності, що обернулося їх швидким і повним провалом [9; 8].

Сучасний етап становлення реабілітації та розробка нашої психологічної моделі реабілітації вибудовується з урахуванням міжнародного досвіду і розуміння тієї обставини, що "наркотична залежність – це складний стан, що вимагає тривалого лікування, догляду та підтримки".

Для гнучкого реагування на варіативні потреби осіб з наркотичною залежністю слід забезпечити належний доступ до широкого спектру послуг. Існує розуміння того, що тривалість і стабільність терапевтичних ремісій залежать: від якості і тривалості реабілітаційних програм; від якості та асортименту лікувально-реабілітаційних послуг; від рівня реабілітаційного потенціалу хімічно залежних; від якості соціального середовища, на яке також необхідно впливати.

Успішність реалізації та апробації впровадження нових розробок у практику, як зазначають В.Р. Geisler, А. Ghosh, D.M. Hartung, С.А. Кошкалда, залежить від рівня підготовки і якості діяльності бригади фахівців, які керуються принципами терапевтичного співтовариства, таких компонентів і акцентів у діяльності як самопомога, взаємодопомога, постійна робота з мотивацією на повне утримання.

Формулювання мети статті (постановка завдання). В соціокультурних умовах сучасної цивілізації від особи вимагається неабиякий потенціал та певною мірою мистецтво виживання та пристосування, щоб залишатися психічно здоровою та необтяженою різного роду адикціями.

Особа, що має в своєму арсеналі систему життєвих правил, життєвих стратегій та філософію, що приводить до процвітання, успіху, індивідуального щастя, до міцних і гармонійних зв'язків з суспільством та іншими людьми без перебільшення має і міцне психологічне здоров'я. Ми вважаємо, що особи, що мають наркотичну залежність такий арсенал навичок, умінь та уявлень має "викривлену" форму. Мета даної статті полягає у розкритті розробленої нами психологічної моделі, спільно з фахівцями Реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" та Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічне здоров'я – це сукупність навичок, знань, умінь та уявлень, яка забезпечує підтримання гарного фізичного, морально-психологічного, душевного та соціального здоров'я, збереження "нормальності" поведінки в даному суспільстві. Наркозалежні особи, як правило, такий арсенал навичок, умінь та уявлень використовують дещо невміло.

Модель психологічної реабілітації наркозалежних осіб не може претендувати на ефективність, якщо в ній не буде представлений персоналізований підхід, орієнтований на конкретного адикта і його сім'ю. Акцент на значущості даного положення надзвичайно важливий вже на початковому етапі роботи, так як особи, що страждають однією і тією ж формою залежності відрізняються ступенем розвитку цієї залежності. Так, наприклад, одна з них може повністю заперечувати наявність проблеми, у той час як інша – усвідомлювати цей факт в тій чи іншій мірі.

Враховуючи досить істотний вплив близьких родичів хворого на створення певної системи соціальних взаємовідносин всередині сім'ї, в якій живе пацієнт, слід приділяти велику увагу внутрішньосімейним проблемам. Відповідно, якщо пацієнт спрямовує зусилля на становлення тверезого способу життя, не враховуючи можливу зацікавленість членів своєї сім'ї, він, швидше за все, не буде відчувати емоційне потрясіння в період становлення ремісії, усвідомивши, що його особиста тверезість і нормалізація життя родичам малоцікаві.

Членам сім'ї адикта необхідно усвідомити непродуктивність взяття на себе відповідальності за поведінку іншої, навіть найбільш близької, дорослої людини. Таку відповідальність може брати на себе тільки сам наркозалежний. Тільки позбувшись статусу "найбільшого сприяння", що створювався помилковими стратегіями, адикт отримує шанс замислитися над тим, що з ним відбувається [7; 4].

Отже, на етапі розробки психологічної моделі проводиться діагностика:

1. Комплексу синдромів, що включають індивідуальні когнітивні, емоційно-вольові, поведінкові, морально-етичні прояви залежної особистості.

2. Ступеня тяжкості проблем, наявних у залежних осіб, які беруть участь у розробленій нами моделі, визначення рівнів реабілітаційного потенціалу та особистісного ресурсу, з тим щоб вибудувати адекватну стратегію інтенсивності та змісту реабілітаційних заходів.

Для того щоб форсований розвиток властивостей психологічної стійкості до повторного залучення в хімічну залежність було продовжено та досягнуто оптимального рівня адаптації і комфорту, застосовується самий головний ресурс особи – її здібність до навчання та засвоєння нового для себе. Перевага тут має віддаватися розвиваючим технологіям.

З урахуванням усього сказаного, мета психологічної моделі реабілітації наркозалежних осіб полягає в тому, що робота проводитиметься виходячи з наступних параметрів:

1) "Вихід" пацієнтів з програми реабілітації, забезпечення складного процесу повернення у суспільство та можливості повноцінного функціонування в ньому;

2) Ефективне здійснення третинної профілактики, що спрямовується на попередження зриву і рецидиву.

Здійснення психологічної допомоги має відбуватися в амбулаторних умовах, дозволяючи пацієнтам залучатися до соціальної активності та містити в собі поетапне вирішення завдань, спрямованих на актуалізацію власного ресурсу особи в межах позастаціонарного етапу реабілітаційної допомоги [1].

При цьому загальноновизнаним фактом є те, що розробка, створення і вдосконалення гнучких і багатокомпонентних програм реабілітації можливі тільки за умови обліку особливостей та розкриття закономірностей зворотного боку емісійного стану – феноменів "зриву" і "рецидиву". Виходячи з того, що наркотична залежність є хронічним та рецидивуючим захворюванням, основна місія полягає у здійсненні ефективної профілактики зривів та рецидивів.

Методологічною основою розробленої психологічної моделі реабілітації є

ідея персонології: особистість людини різноманітна, вона втілюється в тілесну оболонку, світогляд і систему цінностей, бажання, мотиви, прагнення, діяльність і комунікацію з іншими людьми, світом і самим собою. Будь-який емоційний процес відображає певну фазу становлення особистості. Через спеціально підібрані терапевтичні вправи з використанням музики, через "музичне переживання" активізувати емоційний процес,

і, таким чином, втілювати в цьому процесі становлення особистості.

Ми дотримуємося думки авторів, таких як J. Copeland, A. Goodman, Lejoyeux, A. Mehrabian, E.F. Pace-Schott, U. Shaley, які наголошують, що функціонування людини як системи, забезпечується енергетичним потенціалом психофізіологічного рівня людського організму, тобто джерелом активності, що підтримує мінливість і адаптивність поведінки людини за рахунок інтеріоризації властивостей середовища.

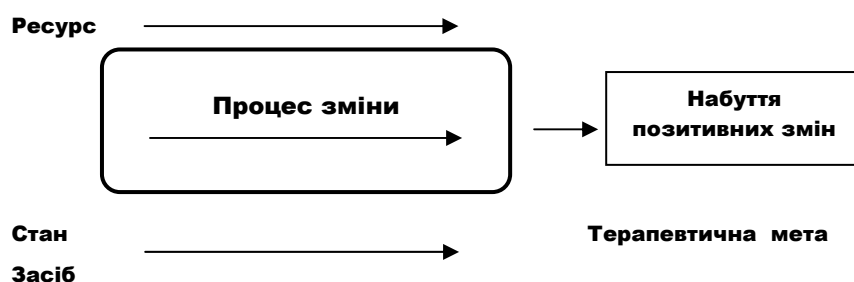
Методологією психологічної реабілітації з використанням елементів музикотерапії є уявлення про психо-емоційну напругу, а саме з нею є проблеми у наркозалежних осіб, як форму відображення незакінченості певної внутрішньої дії: зупинка в русі до мети, фіксація на перешкоді та пошук кращих шляхів реагування і пристосування особистості. Терапевтичні вправи з використанням музики дозволятимуть особі символічно, на рівні почуттів чи образності створити моделі виходу зі станів напруженості і пережити "розрядку" безпосередньо як реальний, відчутний фізично, процес. Музика і її складові – мелодія, гармонія, ритми, тембральні характеристики звучання – є засобом впливу – "важілем" об'єктивних змін психобіологічного стану особистості [2].

Головне – не форма залежності, а особистість адикта, на неї слід звертати основну увагу [3]. Особливу увагу, на наш погляд, варто звернути на те, що в результаті розвитку наркотичної залежності особистість починає змінюватися. Внутрішні конфлікти загострюються, а слабка психічна адаптація стає все більш очевидною. Таким чином, відзначається не тільки порушення емоційної сфери наркозалежних, але, що особливо важливо з точки зору вивчення соціальної поведінки наркоманів, порушення у виявленні і розпізнаванні емоцій. Алекситимія виступає однією з ключових особливостей особистості наркомана, особливо на пізніх етапах прийому наркотиків. Алекситимія (грец. *lexis* – слово; *thymos* – почуття, настрої) – нездатність усвідомлювати і описувати емоції, проявляти емпатію [5].

Психоемоційна напруга є точкою психотерапевтичного впливу та опрацьованою мішенню, що рухає психологічний етап реабілітації, а також точкою континуального підходу, що передбачає чітко обґрунтовану етапність, системність та технологічність використовуваної технології у роботі з наркозалежними особами.

Створена концепція реабілітації містить **системоутворюючий** принцип. Іншою ознакою є **технологічність** – чітке розмежування елементів впливу та осмислений опис самого процесу необхідних змін. Але ці ж риси притаманні і музичному впливу в терапевтичних цілях: системність – сукупність логічно пов'язаних компонентів самої музики, відібраної для терапії, підсистеми відносин лікар – пацієнт і його хвороби, відносин пацієнта до своєї хвороби, лікаря, методів впливу, осмислення цілі терапії та ін.

Отже, теоретична модель психологічної реабілітації складається з 4 основних компонентів: Стан, Ресурс, Засіб і Терапевтична мета та набуття позитивних змін.

1 компонент. Стан. Терміном "стан" позначається не психологічний діагноз як такий, а логічна категорія в рамках тієї чи іншої класифікації та теорії, точніше опис проблеми (1), асоційованих проблем (2), псевдопроблем, що не мають до основної проблеми прямого відношення. Основною проблемою можуть бути структурні особливості особистості; (акцентуація характеру з "межею", що важко компенсується, наприклад, нерішучість, ригідність, емотивність та ін.) міжособистісна проблема; (конфлікт типу "залежність – незалежність", фрустрація рольових очікувань, тощо), актуальний емоційний стан – тривога, депресія, фрустрація тощо.

Асоційованою проблемою може бути нездатність висловити відкрито емоції, негативний досвід покарання за чесність, неадекватно напружені способи психологічного захисту і т. і.

Псевдопроблемою може бути будь-яка форма ніби "прикриття" основної психологічної проблеми через скарги на погане ставлення близьких, труднощі життя, брак грошей, пояснення напруг термінами відомих хвороб і т. і.

Психічне напруження дуже часто виступає як асоційована проблема, вирішення якої неможливе без вирішення основної.

Розкриваючи перший компонент нашої моделі психологічної реабілітації наркозалежних осіб – Стан, необхідно наголосити на описі проблеми не тільки самої наркозалежної особи, а й її сім'ї. Оскільки хімічна залежність – це сімейна хвороба, хвора вся сім'я, як фізично, психічно так і духовно, відповідно, одужання має починатися з кожного її члена.

2 компонент. Терапевтичні цілі. Перспектива бажаних, можливих і необхідних змін, які можуть бути досягнуті обраними засобами, і є "терапевтична мета". Необхідно розрізняти поняття мета та ціль. Мета має характеристики недосяжності, яка, дає орієнтацію руху і зміст змін, що відбуваються, а цілями в даному випадку є конкретні результати змін, які можна точно описати.

Наприклад, мета нашої теоретичної моделі може бути сформульована як "Внутрішній спокій", а конкретні цілі – "відчувати шляхи відходу напруги".

Основна робота як з наркозалежним так і з його родичами проводиться співробітниками реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" та Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді у двох напрямках:

1. Надання інформаційного матеріалу.

2. Проведення циклу лекцій, що складається з двох інформаційних блоків:

- лекції, присвячені різностороннім порушенням, пов'язаним з наркозалежністю;
- психологічні тренінги-лекції, присвячені порушенням в соціальній системі як хворих, так і їх родичів, друзів. Увага акцентується на тому, що може допомогти близьким хворого конструктивно змінити сформовану патологічну соціальну систему.

Мета індивідуальної та групової консультативної або психотерапевтичної роботи з родичами пацієнтів реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" та Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді полягає у допомозі наркозалежним та членам їх сімей:

- отримати навички визначення власних почуттів, адекватно їх висловлювати;
- напрацювати способи конструктивної зміни патологічної сімейної системи взаємин, особливо в плані особистої участі в ній.

Метою індивідуальної психологічної роботи є подолання запереження, усвідомлення особистісних проблем та пошук шляхів їх вирішення.

Для самостійної роботи пропонуються домашні завдання з елементами арт-терапії. Такий напрямок є засобом вільного самовираження і самопізнання. Арт-терапія має інсайт-орієнтований характер; припускає атмосферу довіри, високої терпимості й уваги до внутрішнього світу людини. Заснована на мобілізації творчого потенціалу людини, внутрішніх механізмів саморегуляції і зцілення. Крім того, вона відповідає фундаментальній потребі в самоактуалізації – розкриття широкого спектру можливостей людини й утвердження нею свого індивідуально-неповторного способу буття.

3 компонент. Ресурси. Як одну з характеристик особистості наркомана, на наш погляд, варто відзначити порушення міжособистісних відносин. Ці порушення впливають з представлених вище особливостей і зумовлені ними. Має значення і сам по собі факт прийому наркотиків. Наркозалежна особа зазвичай розуміє, що ставлення соціуму опосередковано тим, що вона вживає наркотики. Однак, щоб захистити своє "Я", така людина прагне виправдовувати свою залежність і сприймати навколишній світ як агресивний по відношенню до нього, тим самим, позбавляючи себе на певний час від почуття провини і сорому [6]. З іншого боку, проблеми особистого характеру, а саме в сімейних відносинах, виступають як передумовою наркотизації особистості, так і її умовами. Можна виділити загальну рису, характерну для більшості наркоманів – проблеми в сімейних відносинах. Зазвичай вони існують ще до того, як в житті людини з'являються наркотики, і тільки загострюються з початком їх прийому.

Ресурсом називають незадіяні у вирішенні проблем природні або виховані в процесі розвитку людини здатності. Найголовнішим ресурсом людини є її здатність до навчання і освоєння нового для себе. В даній психологічній моделі реабілітації активізуються такі ресурси:

- Розвиток мислення;
- Навчання.

В даній психологічній моделі реабілітації задіяно такі ресурси наркозалежної особи як розвиток мислення і навчання. Психологічна модель реабілітації включає в себе компоненти освіти з питань залежності від психоактивних речовин і співзалежності; дає уявлення про сім'ю, як систему; вчить способам реагування почуттів, вираження любові до дітей та інших членів родини.

4 компонент. Засіб. До засобів ми відносимо різноманітні техніки інтерв'ювання, аналізу переживань, впливу, реагування та ін.

Щодня мають використовуватися наступні види активної діяльності: лекції, проведені фахівцями та особами, що одужують; групові обговорення в малих групах, використання відеофільмів, психологічний тренінг і освоєння навичок здорових відносин на основі поваги до інших, індивідуальне консультування, робота з літературою, участь у тестуванні, ведення щоденника почуттів. Крім того, для більшої ефективності отримання позитивного результату реабілітації необхідно застосовувати домашні завдання, читання рекомендованої літератури. Дані засоби доречно поєднувати з програмою групової психотерапії, з сеансами індивідуальної психотерапії, відвідування груп АН.

5 компонент. Набуття позитивних змін. Великого значення для досягнення ефективності психологічної моделі реабілітації має позитивна динаміка самооцінки наркозалежної особи і співзалежних членів сім'ї, усвідомлення внутрішніх резервів та нереалізованого потенціалу.

Завданням кваліфікованих фахівців в галузі психологічної реабілітації є допомогти виявити пригнічені чи приховані позитивні якості наркозалежної особи та близької їй людини, що знаходиться в найбільш значущих

відносинах з наркозалежною. Дані позитивні якості, можуть проявлятися через пошук способу впоратися з ситуацією. Незважаючи на те, що вибір початкової стратегії був неадекватним, буде вірним поряд з демонстрацією та поясненням помилковості, виявляти повагу до стратегій і підтримувати зацікавленість членів сім'ї у здійсненні професійної допомоги.

В процесі успішної корекції позитивні зміни відбуваються як у адикта, так і у співзалежного члена сім'ї, який стає більш самостійним, позбавляється від різноманітних страхів, особливо від страху бути залишеним наркозалежною особою в разі її одужання.

Висновок. Концентрація уваги саме на медико-фізіологічному аспекті наркоманії зумовила і основний підхід до її лікування, який редукував проблему наркоманії до фізіологічної залежності та її усунення. Проаналізувавши характеристики особистості наркозалежного, стає зрозумілим, що проблему вживання наркотичних речовин, на нашу думку, слід розглядати не тільки як фізіологічну проблему, але і як проблему особистості. У цьому випадку реабілітаційний процес набуває особливого змісту, обумовлений застосуванням відповідного підходу. Особливе значення має психологічна робота із залежною особою. У процесі пошуку нових шляхів реабілітації людей, які страждають наркотичною залежністю, автором даної статті спільно з психологами Хмельницького обласного центру ресоціалізації наркозалежної молоді та Реабілітаційного наркологічного відділення Київської міської наркологічної лікарні "Соціотерапія" апробується модель психологічної реабілітації наркозалежних осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бюдженталь Д. К. Искусство психотерапевта / Д. К. Бюдженталь. – СПб. : Питер, 2001. – 384 с.
2. Литвинчук Л. М. Психокорекційна робота з хворими на наркоманію засобами мистецтва: теоретичні аспекти та перспективи / Л. М. Литвинчук // Горизонти освіти. – 2014. – № 2. – С. 114–118.

Литвинчук Леся, канд. психол. наук, ст. наук. сотр.,
Институт психологии имени Г. С. Костюка АПН Украины, Киев

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ НАРКОЗАВИСИМЫХ ЛИЦ

Современный этап становления реабилитации и разработка нашей психологической модели реабилитации выстраивается с учетом международного опыта и понимания того обстоятельства, что "наркотическая зависимость - это сложное состояние, требующее длительного лечения, ухода и поддержки".

Основные методологические и методические положения модели психологической реабилитации наркозависимых лиц внедряются на базе Реабилитационного наркологического отделения Киевской городской наркологической больницы "Социотерапия" и Хмельницкого областного центра ресоциализации наркозависимой молодежи. Данная статья посвящена раскрытию сущности разработанной модели психологической реабилитации наркозависимых лиц, которая в настоящее время проходит апробацию.

Ключевые слова: методология, модель, психологическая реабилитация, семья, деструкция, процесс, терапевтическая цель, личность.

Lytvynchuk Lesya, PhD, Senior Researcher,
G. S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

MODEL OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF DRUG ADDICTS

The main intent of the treatment and drug rehabilitation is not only help the patient to cease using drugs, but also providing stability of lifestyle changes for a long time. This view has led to the creation of therapeutic development, which should help patients to resist disruption and relapses - the model of psychological rehabilitation of drug addicts. In the search for new ways of rehabilitation of people suffering from drug addiction, by the author of this work together with psychologists of Khmelnytsky regional center of resocialization for drug addicted youth and specialists of Narcological rehabilitation department of the Kyiv city drug hospital "Sociotherapy" the model of psychological rehabilitation of drug addicts was created.

The current phase of development of the rehabilitation and development of our model of psychological rehabilitation are based on international experience and understanding of the fact that "drug addiction is a complicated condition requiring long-term treatment, care and support." The main methodological and methodical position of model of psychological rehabilitation of drug addicts are implemented on the basis of the Narcological rehabilitation department of the Kyiv city drug hospital "Sociotherapy" and Khmelnytsky regional center of resocialization for drug addicted youth. This article deals with the disclosure of the model of psychological rehabilitation of drug addicts, which is currently undergoing the approbation.

The methodological basis of the model of psychological rehabilitation is the idea of Personology: human personality is diverse, it is embodied in the outer shell, worldview and system of values, desires, motivations, aspirations, work and communicate with others, with the world and himself.

Keywords: methodology, model, psychological rehabilitation, family destruction, process, therapeutic target, person.

3. Прошанский Г. М. Классификация проективных методов / Г. М. Прошанский // Проективная психология. – М. : Сиринус, 2000. – 86 с.
4. Горобец Т. Н. Социально-психологические и биологические факторы аутодеструктивного поведения личности / Т. Н. Горобец. – М. : РАГС, 1995. – 475 с.
5. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимости / Г. В. Старшенбаум. – М.: Когито-Центр. – 2006. – 367 с.
6. Таралло В. Л. До погодження інтегральної системи оцінки здоров'я населення в охороні здоров'я України / В. Л. Таралло, П. В. Горський, А. П. Zubovich. – М. : Принт, 2008. – 304 с.
7. Amato L. Psychosocial combined with agonist maintenance treatments versus agonist maintenance treatments alone for treatment of opioid dependence / L. Amato, S. Minozzi, M. Davoli, S. Vecchi // Cochrane Database Syst. Rev. – 2011. – Vol. 5(10). – P. 41–47.
8. Bates M. E. A role for cognitive rehabilitation in increasing the effectiveness of treatment for alcohol use disorders / Bates M. E., Buckman J. F., Nguyen T. T. // Neuropsychol Rev. – 2013. – Vol. 23(1). – P. 27–47.
9. Brown R. W. Introduction to Therapeutic Counseling / R. W. Brown, J. A. Kottler. – Arizona : Printing, 1996. – P. 241–247.

REFERENCES:

1. Biudzental D. K. Yskusstvo psykhoterapevta / D. K. Biudzental. – SPb. : Pyter, 2001. – 384 s.
2. Lytvynchuk L. M. Psykhokorektsiina robota z khvorymy na narkomaniu zasobamy mystetstva: teoretychni aspekty ta perspektyvy / L. M. Lytvynchuk // Horyzonty osvity. – 2014. – № 2. – S. 114–118.
3. Proshanskyi H. M. Klassyfykatsiya proektyvnykh metodov / H. M. Proshanskyi // Proektyvnaia psykhohohyia. – М. : Stryus, 2000. – 86 s.
4. Horobets T. N. Sotsyalno-psykhohohyeheskye y bylohohyeheskye faktory autodestruktyvnoho povedenya lychnosti / T. N. Horobets. – М. : RAHS, 1995. – 475 s.
5. Starshenbaum H. V. Addyktohoiia: psykhohohyia y psykhoterapiia zavysymosti / H. V. Starshenbaum. – М. : Kogito-Tsentr. – 2006. – S. 367.
6. Tarallo V. L. Do pohodzhennia intehranoi systemy otsinky zdorovia naselennia v okhroni zdorovia Ukrainy / V. L. Tarallo, P. V. Horskyyi, A. P. Zubovych. – М. : Prynt, 2008. – 304 s.
7. Amato L. Psychosocial combined with agonist maintenance treatments versus agonist maintenance treatments alone for treatment of opioid dependence / L. Amato, S. Minozzi, M. Davoli, S. Vecchi // Cochrane Database Syst. Rev. – 2011. – Vol. 5(10). – P. 41–47.
8. Bates M. E. A role for cognitive rehabilitation in increasing the effectiveness of treatment for alcohol use disorders / M. E. Bates, J. F. Buckman, T. T. Nguyen // Neuropsychol Rev. – 2013. – Vol. 23(1). – P. 27–47.
9. Brown R. W. Introduction to Therapeutic Counseling / R. W. Brown, J. A. Kottler. – Arizona : Rrinting, 1996. – P. 241–247.

Стаття надійшла до редколегії 20.11.16

УДК: 159.9

Тетяна Ловчинська, студ.
Катерина Ясинська, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОМУНІКАТИВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА ЗАДОВОЛЕНІСТЬ МІЖОСОБИСТИСНИМИ СТОСУНКАМИ У ПРОЦЕСІ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДИХ ЖІНОК

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз феномену гендерної соціалізації, розкрито специфіку психологічних особливостей взаємозв'язку комунікативної толерантності та задоволеності міжособистісними стосунками у процесі гендерної соціалізації молодих жінок, а також викладено результати емпіричного дослідження щодо виявлення домінуючих зв'язків між рівнем комунікативної толерантності та задоволеністю міжособистісними стосунками молодих жінок.

Ключові слова: гендерна соціалізація, комунікативна толерантність, задоволеність міжособистісними стосунками.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується суттєвими змінами у системі гендерних відносин, внаслідок чого, з одного боку, відкриваються можливості для їх оптимізації, а з іншого – виникає ризик порушень формування гендерної ідентичності у підростаючого покоління.

Інтерес до проблематики феміністської й гендерної теорії у наш час великий, що пояснюється високим ступенем актуальності теми й існуванням у суспільстві ще досить сильного, стійкого традиційного погляду, як на жінку, так і на чоловіка.

Ступінь розробленості проблеми. Проблема гендерної соціалізації досліджувалася такими зарубіжними психологами як С. Бем, Ш. Берн, Т. Маерс, А. Шерріффс та ін. У вітчизняній психології дослідження з даної проблематики спрямовані на визначення відмінностей між статями, особливостей статевої диференціації, формування психологічної статі: Т.В. Бендас, Д.Т. Воронцов, Є.П. Ільїн, І.С. Кльоцина, М.І. Кошенова, Д.В. Логвінова. Щодо розробки проблематики комунікативної толерантності, то нею займалися: В.В. Бойко, А.Г. Асмолов, С.К. Бондирева, А.Г. Скок, Л.П. Яцевич та ін.

Отже, **метою статті** є ознайомлення з результатами дослідження взаємозв'язку комунікативної толерантності та гендерної соціалізації молодих жінок.

Виклад основного матеріалу. Життєвий шлях людини, відображення нею соціально-психологічної реальності є складною двосторонньою взаємодією її та соціального життя. Процес їх взаємовпливу спричинює розвиток і становлення індивіда. Соціально-психологічне розуміння соціалізації особистості визначає погляд на неї як на специфічне утворення, продукт соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин.

Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві [3].

У процесі соціалізації в людини формуються соціальні якості, знання, вміння, навички, що дає їй змогу стати дієздатним учасником соціальних відносин.

Процес соціалізації відбувається у конкретному середовищі, тобто у сфері соціалізації. Сфера соціалізації – середовище дії, в якому відбувається процес розширення та примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом.

Соціалізація є тривалим процесом, у своєму розвитку вона долає кілька стадій. Стадії соціалізації – етапи, періоди становлення особистості, засвоєння нею соціального досвіду [1].

Протягом життя людина засвоює і виконує велику кількість ролей, зокрема соціальних. Найбільш наочно представленими є ролі, пов'язані з становищем у суспільстві чоловіків та жінок – так зв. "гендерні ролі". Сукупність загальноприйнятих норм і суджень, що стосують-

ся наявного в суспільстві ставлення до чоловіків і жінок, норм їх поведінки, мотивів і потреб, називають гендерним стереотипом. Гендерні стереотипи базуються на уявленні про фізичні, фізіологічні та психологічні відмінності чоловічого та жіночого організмів, якими можуть бути зумовлені особливості в їх діяльності [9].

Гендерна соціалізація – це процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок. Загалом, гендерна соціалізація проявляється як тенденція з дитинства готувати хлопчиків і дівчаток до різного суспільного ставлення та можливостей, що, у свою чергу, надасть їм у майбутньому різні ступені суспільного впливу та влади, залежно від статі [3].

Психологічними механізмами гендерної соціалізації є: процес ідентифікації (психоаналітична теорія); соціальні підкріплення (теорія соціального наочіння й статевої типізації); усвідомлення гендерної ролі (теорія когнітивного розвитку); соціальні очікування (нова психологія статі); гендерні схеми (теорія гендерної схеми) [8].

Ш. Берн, говорячи про механізми гендерної соціалізації, виділяє три типи підпорядкування людей гендерним нормам: поступливість, схвалення та ідентифікацію. Поступливість – це такий тип підпорядкування соціальним нормам, коли людина їх не сприймає, але приводить свою поведінку відповідно до них, щоб уникнути покарання й отримати соціальне схвалення. Схвалення чи інтерналізація – це тип підпорядкування, коли людина повністю згідна з гендерними нормами. Ідентифікація – це повторення дій ролевої моделі (чоловіка, жінки, батька, матері) [4].

При формуванні статевої ролі та статевої свідомості суспільство орієнтується на соціально-статеві (гендерні) стандарти фемінності–маскулінності.

Фемінність – це сукупність характеристик, пов'язаних із жіночою статтю, або характерні форми поведінки, які очікуються від жінки в певному суспільстві, або соціальне вираження позицій, внутрішньо притаманних жінці [4].

У багатьох суспільствах характерними рисами фемінності вважаються: емоційність, чутливість, інтуїтивне пізнання, поступливість, життєрадісність, сором'язливість, ніжність, відданість, жіночність тощо. Ідеальна "справжня" жінка (її нормативний еталон) повинна уміти співчувати, бути турботливою, здатною втішити, сердечною, м'якою, довірливою, інфантильною, розуміти інших, любити дітей.

Маскулінність – це система властивостей особистості, що традиційно вважаються чоловічими. Вони передбачають відповідність власній статевій приналежності, прийняття статево-ролевих стереотипів, дотримання чоловічих норм, вироблення типових для чоловічої статі форм поведінки, способів самореалізації [4].

Традиційно вважається, що маскулінні риси є такими: віра в себе, схильність до відстоювання своїх поглядів, незалежність, вияв себе як сильною особистості, аналітичність, здатність до лідерства, до швидкого при-

інняття рішень, схильність до ризику, самодостатність, владність, мужність, відстоювання власної позиції, агресивність, схильність вести за собою, індивідуальність, амбіційність.

У фокусі уваги даної роботи знаходиться не просто особливості гендерної соціалізації молодих жінок, а саме взаємозв'язок комунікативної толерантності та соціалізації. Тож, важливо проаналізувати ступінь розробленості проблематики комунікативної толерантності.

Перш за все, досліджуючи явище комунікативної толерантності, потрібно дати визначення цьому поняттю. Уявлення про толерантність у світовій культурі мають давню і багату історію, так уже в античних релігійно-міфічних поглядах можна виявити деякі її прояви, зокрема згадки про віротерпимість до інших релігійних течій. Протягом тривалого часу поняття толерантності трансформувалося і набувало все нові і нові інтерпретації.

У філософії, психології, соціології та в багатьох інших науках, ми стикаємося з різними тлумаченнями даної категорії. Так, у "Словнику з етики", опублікованому під редакцією А.А. Гусейнова, І.С. Кона, толерантність ототожнюється з терпимістю і означає: "моральну якість, що характеризує терпиме ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок у поведінці інших людей. Виражається в прагненні досягти взаємного розуміння та узгодження різнорідних інтересів і точок зору без застосування крайніх заходів тиску, переважно методами роз'яснення і переконання. Є формою поваги до іншої людини, визнання за нею права на власні переконання" [9]. У роботах по філософії І.А. Ільїна толерантність розглядається як толерантне ставлення до чужих думок, поведінки, віри [8].

Слід також зазначити, що саме поняття "комунікативна толерантність" вводить В.В. Бойко. Комунікативна толерантність трактується ним як "характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на його думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії" [6].

Акцентуючи увагу на комунікативній толерантності, В.В. Бойко виділяє різні її види та рівні. Так, відповідно до авторської класифікації, можна виділити ситуативну, типологічну, професійну і загальну комунікативну толерантність. На думку В.В. Бойко, ситуативна комунікативна толерантність фіксується у відносинах особистості до конкретної іншої людини (шлюбного партнера, пацієнта, колеги тощо). Типологічна комунікативна толерантність проявляється у ставленні людини до груп людей або збірному типу особистості (представників конкретної нації, професії та ін.). Професійна толерантність виявляється у ставленні до людей, з якими доводиться мати справу за родом діяльності. На рівні загальної комунікативної толерантності проглядаються тенденції ставлення до людей в цілому, зумовлені властивостями характеру, моральними принципами, життєвим досвідом, установками, станом психічного здоров'я людини. На думку В.В. Бойко, загальна комунікативна толерантність зумовлює ситуативну, професійну і типологічну форми толерантності [6].

Проаналізувавши різні підходи до визначення толерантності, можна розділити їх на декілька основних груп: 1) толерантність як психофізична стійкість до несприятливих впливів, тобто терпимість організму до негативних впливів ззовні; 2) толерантність в соціальних відносинах (комунікативна толерантність) – як терпиме ставлення до представників інших груп або неприємних особистостей; 3) толерантність як система цінностей, що включає в себе прийняття унікальності іншої людини, що відрізняється системою світосприйняття, іншими словами, вона передбачає, що кожна

людина має право на свободу своїх переконань, зовнішнього вигляду, статусу, поведінки, цінностей; 4) толерантність як особистісна характеристика (сукупність позитивних установок і індивідуальних якостей людини, система особистісних цінностей) [7].

Окрім цього, згідно з В.В. Бойко виділяють такі рівні комунікативної толерантності:

1) Рівень ситуативної комунікативної толерантності – фіксується у відносинах даної особистості до конкретного іншої людини, наприклад, до шлюбного партнера, колежі, пацієнту, випадковому попутнику. В даному випадку потік енергії емоцій строго спрямований. Низький рівень ситуативної толерантності проявляється, наприклад, у висловлюваннях "терпіти не можу цю людину", "він мене дратує своєю присутністю", "мене трясє від нього", "мене все в ньому обурює". Про високий рівень свідчать висловлювання на кшталт: "мені дуже імпонує цей діловий партнер", "з цією людиною легко спілкуватися". Про середній рівень говорять висловлювання типу: "не всі я приймаю в цьому людині", "іноді він нестерпний", "дещо мене в ньому дратує".

2) Рівень типологічної комунікативної толерантності – виявляється у відносинах людини до збірним типам особистостей або груп людей, наприклад, до представників конкретної нації, соціальної верстви, професії. Певна енергія емоцій виражається у взаємодії з конкретними людськими типами. Низький рівень типологічної толерантності укладений, наприклад, в словах: "мене дратує такий тип людей", "я не став би жити в одній кімнаті з нацменів", "краще не мати справи з клієнтами-пенсіонерами". Середній рівень проступає в оборотах мови: "такі працівники викликають суперечливі почуття", "якщо захотіти, його можна витерпіти як партнера". Про високий рівень типологічної толерантності свідчать вирази: "зазвичай представники цієї нації – хороші люди", "обожнюю такий тип чоловіків".

3) Рівень професійної толерантності – проявляється у відносинах до збірним типам людей, з якими доводиться мати справу за родом діяльності. У цьому випадку додаткова енергія емоцій виявляється у особистості, головним чином, в робочій обстановці. Так, можна говорити про терпимість лікаря або медсестри в стосунках з примхливими хворими, хворими, що агрують свої симптоми, порушують лікарняний режим і т. і. У стюардес є поняття "хороший" або "поганий" пасажир, у офіціантів, перукарів, водіїв таксі – "хороший" або "поганий" клієнт.

4) Рівень загальної комунікативної толерантності - в ньому проглядаються тенденції ставлення до людей в цілому, тенденції, обумовлені життєвим досвідом, установками, властивості характеру, моральними принципами, станом психічного здоров'я людини. Загальна комунікативна толерантність значною мірою зумовлює інші її форми – ситуативну, типологічну, професійну [6].

Як бачимо з вищевикладеного, в науковій літературі зазначається багатоплановість поняття "комунікативна толерантність". Можна виділити цілий перелік аспектів даної категорії, що дозволяє розглядати толерантність як соціальну норму сучасного суспільства, в яку входять наступні компоненти: визнання рівності партнерів по спілкуванню та взаємодії; інтерес до особливостей один одного; готовність прийняти іншого таким, яким він є; відмова від домінування і насильства; здатність до емпатії, співчуття, співпереживання; довіра, вміння чути і вислуховувати іншого; відмова від переважання якоїсь однієї точки зору; здатність конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, висловлюючи свої почуття без агресії і насильства; готовність до розуміння та практичної взаємодії на основі згоди; визнання різноманіття людської культури: норм, вірувань, звичаїв, традицій, світоглядних позицій, особистісних смислів і цінностей.

У нашому розумінні толерантність – це цінність і якість особистості, яка проявляється у відповідній, толерантній поведінці, у вчинках, що дають зразки такої поведінки, а комунікативна толерантність являє собою характеристики ставлення особистості до людей, що показує ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії.

Отже, дослідження комунікативної толерантності та задоволеності міжособистісними стосунками у процесі гендерної соціалізації молодих жінок має базуватися на комплексному дослідженні зв'язку того, з одного боку, який саме рівень комунікативної толерантності є характерним для конкретної жінки, а, з іншого боку, рівнем її задоволеності міжособистісними стосунками у контексті гендерної соціалізації.

Для дослідження впливу рівня комунікативної толерантності на задоволеність міжособистісними стосунками у контексті гендерної соціалізації молодих жінок, був обраний блок методик, а саме методика визначення рівня комунікативної толерантності за В.В. Бойко та тест СОМВ (суб'єктивна оцінка міжособистісних відносин, що була розроблена С.В. Духновським).

Базу дослідження склали жінки віком 18–25 років з різних регіонів України (а саме Київської, Львівської, Запорізької, Черкаської та Одеської областей), загальний об'єм вибірки склав 50 осіб. Одним з основних питань, яке цікавило нас, як дослідників, було дослідити наявність зв'язку того, з одного боку, який саме рівень комунікативної толерантності є характерним для конкретної жінки, а також рівнем її задоволеності міжособистісними стосунками.

Виходячи із даних, які були отримані в ході дослідження, а також проведення кореляційного аналізу, можемо припускати наявність взаємозв'язку між рівнем комунікативної толерантності, а також рівнем задоволеності міжособистісними стосунками. Так, зв'язок між вищезгаданими феноменами тяжів до сильного (коефіцієнт кореляції становить 0,763 із рівнем значимості значно нижчим за 0,05, що свідчить про статистичну значимість даного зв'язку), що дає нам можливість припускати, що чим вищий у молодій жінки рівень комунікативної толерантності, тим більший в неї буде рівень задоволеності міжособистісними стосунками.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити наступні **висновки**.

1. Гендерна соціалізація – це процес засвоєння гендерних ролей і відтворення типів поведінки, очікуваних суспільством від чоловіків та жінок. Психологічними ме-

ханізмами гендерної соціалізації є: процес ідентифікації, соціальні підкріплення, усвідомлення гендерної ролі, гендерні схеми, а також соціальні очікування, які являють собою норми і вимоги соціального оточення, що висувуються перед людиною, на тому чи іншому її віковому етапі та полягають в очікуванні від неї освоєння певних ролей, відповідних даному вікові та соціальному статусу. При формуванні статевої ролі та статевої свідомості суспільство орієнтується на соціально-статеві стандарти фемінність–маскулінність. Однією з основних характеристик жіночої фемінності у контексті гендерної соціалізації є високий рівень комунікативної толерантності. Тож, одним із основних завдань дослідження було виявлення зв'язку між рівнем комунікативної толерантності та задоволеністю міжособистісними стосунками.

2. У результаті проведеного дослідження було розкрито особливості зв'язку між рівнем комунікативної толерантності та задоволеністю міжособистісними стосунками, що може свідчити про те, що прийняття вищезазначеної експектації щодо фемінності жінками приносить останнім відчуття суб'єктивної задоволеності міжособистісними стосунками. Визначено наявність сильного прямопропорційного зв'язку між рівнем комунікативної толерантності та задоволеністю міжособистісними стосунками.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні цих явищ у представників протилежної статі, інших культур, а також їх динаміку на різних вікових етапах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агеев В. С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов / В. С. Агеев // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 152–158.
2. Асмолов А. Г. О смыслах понятия "толерантность" [Текст] / А. Г. Асмолов, Г. У. Солдатов, Л. А. Шайгерова // Век толерантности. Научно-публицистический вестник. – М.: МГУ, 2001. – С. 8–18.
3. Бендас Т. В. Гендерная психология: учеб. пособие / Т. В. Бендас. – М., Питер, 2005.
4. Берн Ш. Гендерная психология / Шон Берн; Пер. с англ. – СПб., 2004.
5. Бодалев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М.: МГУ, 1982. – 280 с.
6. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко. – М.: Филин, 1996. – 472 с.
7. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) / С. Бондырева, Д. Колесов. – Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2003. – 240 с.
8. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб., 2002.
9. Кон И. С. Психология половых различий / И. С. Кон // Вопросы психологии. – 1980. – № 2. – С. 25–36.
10. Практикум по гендерной психологии. Учеб. пособие / Под ред. И. С. Клециной. – СПб., 2003. – С. 277–284.
11. Психодиагностика толерантности личности / Под ред. Р. У. Солдатовой, Л. А. Шайгеровой. – М., 2008.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.16

Ловчинская Татьяна, студ.,
Ясинская Екатерина, студ.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

КОМУНИКАТИВНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ МЕЖЛИЧНОСТНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ В ПРОЦЕССЕ ГЕНДЕРНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЫХ ЖЕНЩИН

В статье осуществлен теоретико-методологический анализ феномена гендерной социализации, раскрыта специфика психологических особенностей связи коммуникативной толерантности с удовлетворенностью межличностными отношениями в процессе гендерной социализации, а также изложены результаты эмпирического исследования по выявлению доминантных связей между уровнем коммуникативной толерантности и удовлетворенностью межличностными отношениями молодых женщин.

Ключевые слова: гендерная социализация, коммуникативная толерантность, удовлетворенность межличностными отношениями.

Lovchynska Tetyana, student,
Yasynska Katherine, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

COMMUNICATIVE TOLERANCE AND SATISFACTION WITH INTERPERSONAL RELATIONSHIPS DURING YOUNG WOMEN'S GENDER SOCIALIZATION

The paper covers theoretical and methodological analysis of gender socialization, reveals the peculiarities of the connection between communicative tolerance and satisfaction with interpersonal relationships during young women's gender socialization, and presents empirical investigation of the identification of dominant connections between the communicative tolerance and satisfaction with interpersonal relationships.

Key words: gender socialization, communicative tolerance, satisfaction with interpersonal relationships.

УДК: 159.922.27

Анна Макачук, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ КОМП'ЮТЕРНИХ ІГРОМАНІВ

В статті розглядаються особливості соціалізації комп'ютерних ігromанів. Серед ключових проблем сучасного суспільства важливе місце займає проблема регуляції соціальної поведінки неповнолітніх. Особливого значення в даному ракурсі набуває феномен соціалізації, адже в ній акумулюється динамічна характеристика формування та розвитку вектору спрямованості всієї поведінки людини в суспільстві. Таким чином, процес соціалізації неповнолітніх гостро постає в дослідженнях механізмів виникнення як просоціальної, так і делінквентної поведінки. За нетривалу історію незалежної України відбулися глибокі зміни у різних сферах життя. Швидкий темп науково-технічного розвитку зумовив широке розповсюдження комп'ютерних технологій, які все більше захоплюють різні сфери соціального буття, проникаючи, таким чином, і в індустрію розваг. Сьогодні комп'ютерні технології спричиняють суттєвий вплив як на суспільну свідомість, так і на формування індивідуальності кожної людини. XXI століття – період стрімкої інформатизації та комп'ютеризації суспільства – особливо вплинув на неповнолітніх, які отримали нові форми дозвілля. З урахуванням їхньої особистісної несформованості, саме неповнолітні стають найвразливішою категорією, яка потрапляє під вплив різних форм комп'ютерних технологій.

Ключові слова: соціалізація, комп'ютерні ігromани, адиктивна поведінка, комп'ютерні ігри, неповнолітні.

Період інформатизації та комп'ютеризації суспільства особливо позначився на неповнолітніх, які отримали нові форми дозвілля – Інтернет та комп'ютерні ігри (комп'ютерна ігromанія – це аномальна пристрасть людини до тривалої гри заради зміни свого психічного стану шляхом надмірної фіксації задоволення на певних видах комп'ютерних ігор). Саме з ними пов'язане занепокоєння батьків за фізичне й психічне здоров'я своїх дітей, надмірно захоплених комп'ютерними іграми. У середовищі неповнолітніх формується особлива субкультура, обумовлена даним захопленням – комп'ютерні клуби, змагання, особливий сленг і атрибуту спілкування.

Адиктивна поведінка – це один із типів девіантної поведінки, що характеризується бажанням відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку і підтримки інтенсивних емоцій [6, с. 78].

Н. Пезешкян виділяє чотири форми адиктивної поведінки як відходу від реальності: 1) відхід у тіло – фізичне або психічне "удосконалення" себе; 2) відхід у роботу – концентрація на службових справах (навчанні); 3) відхід у контакти або самотність – постійне прагнення до спілкування або, навпаки, до усамітнення; 4) відхід у фантазії – життя у світі ілюзій та фантазій [7, с. 16]. У контексті останньої форми ми і розглядаємо психологічну залежність від комп'ютерних ігор.

Думки вчених при розгляді комп'ютерної ігromанії як адикції збігаються, але виникають розбіжності при більш детальному вивченні даного феномена. Наприклад, А.Ю. Єгоров вирізняє хімічні і нехімічні залежності, а комп'ютерну ігromанію розглядає як різновид нехімічних залежностей [2, с. 15]. В.Д. Менделевич надмірне захоплення комп'ютерними іграми відносить до надцінних патологічних захоплень [5, с. 119]. Ю. Акопов виділяє позитивні, змішані та негативні соціально-психологічні залежності, а комп'ютерну ігromанію відносить до позитивних інформаційних залежностей. [1, с. 129]. В. Котляров вважає, що адикція від комп'ютерних ігор є різновидом субстанціональних залежностей [3, с. 21]. Г.В. Старшенбаум у структурі адиктивної поведінки виділяє інтернет-адикції, куди і відносить комп'ютерну ігromанію [8, с. 197].

У кіберпросторі спільноти, в числі яких і спільноти девіантної поведінки, можуть функціонувати в самих різних організаційних формах (електронні конференції, віртуальні комерційні структури, електронні бібліотеки тощо) [4].

У комп'ютерних іграх підліток ніби потрапляє в інший світ, у якому почуває себе володарем, розпорядником ситуації. Це відчуття таке сильне, що позбутися його дуже важко. Навіть не граючи, а тільки спостерігаючи за грою, неповнолітній відчуває себе здатним управляти світом, нехай і віртуальним. Тому так бага-

то школярів іноді простоюють годинами біля комп'ютерів, на яких грають інші.

М. Орзак виділила психологічні та фізичні симптоми, характерні для інтернет-залежності.

Психологічні симптоми: хороше самопочуття, збудженість, азарт або ейфорія за комп'ютером; неможливість зупинитися; збільшення кількості часу, проведеного за комп'ютером; нехтування родиною та друзями; відчуття пустоти, роздратування під час будь-якої діяльності, не пов'язаної з комп'ютером; приховування від рідних та друзів правди про свою діяльність; проблеми з навчанням;

Фізичні симптоми: синдром карпального каналу; сухість в очах; головні болі, мігрені; болі у спині; відсутність апетиту, нерегулярне харчування; нехтування особистою гігієною; розлади сну, зміна режиму сну [10].

Ще у дитинстві комп'ютерні ігromани мають низький рівень соціалізації, вони проявляють лякливості, моторну незграбність, схильність до ранніх "інтелектуальних інтересів". У дитячому віці виявляються фобії – страх незнайомих людей, нових предметів, темряви, замкнених просторів, грому та блискавок, собак; нерідко почуття страху доходить до крайньої межі. Поступово це формує нав'язливі психічні стани та ідеї (дріб'язковість, перебільшення загроз), визначає фіксацію на тривозі, через що неповнолітні всіляко намагаються уникнути невизначеності, небезпеки, динамічних і малопрогнозованих ситуацій.

Тривожність, застрягання загалом негативно відбиваються на соціалізації геймерів, адже вони бояться інших дітей, тому ті їх часто переслідують і дразнять. У дитинстві такі неповнолітні не зважаються захищатися від нападів, і це, в свою чергу, провокує інших, більш сильних і сміливих дітей познущатися над своїм боязким товаришем, ударити його. Це, зазвичай, "козли відпущення" або "мішені", тому що вони постійно "викликають вогонь на себе".

Окрім того, такі діти відчувають сильний страх перед учителями, які цього, на жаль, часто не помічають і збільшують страх дитини своєю строгістю та вимогливістю. Такі неповнолітні відрізняються боязкістю, в якій відчувається елемент покірності, приниженості.

Спостерігається поступова втрата довіри до людей через свою уразливість, може розвинути підозрілість. Так само їм притаманні нерішучість, боязкість, тривожність, ретельне обдумування та перевірка своїх вчинків, прагнення до самоаналізу. В сукупності це зумовлює їхню замкненість та відгородженість від навколишнього середовища, нездатність або небажання встановлювати контакти, зниження потреби у спілкуванні.

Потенційний ігromан бажає перейти у віртуальність через ті її особливості, якими не наділена реальність, а саме: наявність особистого світу, до якого не має до-

ступу ніхто, крім самого ігromана; відсутність відповідальності; реалістичність процесів і повне абстрагування від оточуючого середовища; можливість виправити будь-яку помилку шляхом багаторазових спроб; можливість самостійно приймати рішення, незалежно від того, які будуть результати [9, с. 168].

Для проведення емпіричного дослідження була складена батарея методик, яка включає:

- 1) 16-факторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттелла;
- 2) методика для визначення схильності до девіантної поведінки (А.Н. Орел);
- 3) опитувальник на психологічний захист Келлермана–Плутчика;
- 4) опитувальник Спілберґера–Ханіна для дослідження тривожності особистості.

Найчастіше ігри вчать насильству, масовим вбивствам, безкарності, всюдозволеності. Існує думка, що хай вже краще підлітки вбивають віртуальних монстрів і один одного у віртуальному просторі, позбавляючись від ненависті та агресивності, виявляючи ці якості у віртуальному світі, а не в реальному. Але з іншого боку, психологи вважають, що ситуація тут діаметрально протилежна: потрапляючи в залежність від комп'ютерних ігор з їх привабливістю, всюдозволеністю, підлітки втрачають відчуття реальності і починають трансліювати сюжети і дії ігор на реальне життя. У правоохоронних органах уже з'явилося формулювання "Вбивство на основі комп'ютерної гри" (був прецедент, підліток зарубав сокирою матір, на основі гри Quake, і продовжував більше тижня грати на комп'ютері, як ні в чому не було). І це страшно, це доводить, що комп'ютерні ігри впливають на тенденцію підліткової психіки, викликаючи її порушення, асоціальна поведінка.

Найбільш очевидними є проблеми зі здоров'ям, перш за все, порушення постави і зору. Часто виникають біль і оніміння пальців і правої руки. З'явилося навіть назву симптому – "рука, що тримає мишу". При роботі за комп'ютером руки бувають постійно зігнуті в ліктях, кисті в напрузі висять над клавіатурою. Коли кисть довго нерухома і напружена, кровообіг в ній застоюється, і постачання тканин киснем сповільнюється. Відбувається набряк, стискається нерв. У результаті з'являється біль, особливо вночі та рано вранці, в пальцях відчувається поколювання або оніміння.

Теоретичний аналіз літератури та практичне дослідження проблеми комп'ютерної ігromанії неповнолітніх дозволяють зробити висновки стосовно негативного впливу надмірного захоплення комп'ютерними іграми на фізичне та психічне здоров'я неповнолітніх.

Метод контент-аналізу, який дозволив виділити ряд негативних чинників, що наносять шкоду молодому організму неповнолітнього, який надмірно захоплюється комп'ютерними іграми.

По-перше, комп'ютер є джерелом електромагнітного випромінювання і неіонізуючої радіації, що негативно впливає на генофонд, відтак, тривала робота за комп'ютером спричиняє різноманітні розлади нервової системи, психосоматичні захворювання, які можуть стати в майбутньому передвісником таких грізних недуг, як інфаркт та інсульт.

По-друге, надмірне захоплення комп'ютерними іграми може справити негативний вплив на емоційний стан неповнолітніх – підвищена агресивність, збудженість, спалахи насильства (Н.М. Бугайова, М.С. Іванов), або ж може мати амбівалентний вплив (Ю.Д. Бабаєва, А.Є. Войкунський, О.В. Смыслова), і лише у крайніх проявах призводити до негативної трансформації особистості.

По-третє, комп'ютерні ігри викликають почуття комфорту, незалежності, безкарності за свої дії, що, в свою

чергу, лише підсилює безвідповідальність неповнолітніх. Тому останні можуть настільки вжитися у роль комп'ютерного героя, що в реальному житті, навіть, копіюють його поведінку.

Аналіз отриманих результатів опитування дав нам змогу визначити профіль особистості геймера. Неповнолітні комп'ютерні ігromани характеризуються замкненістю (Кеттелл) (3), що говорить про низьку контактність, соціальну боязкість. Також молодь та неповнолітні комп'ютерні ігromани тривожні (Кеттелл) (8).

Комп'ютерні ігromани схильні до адиктивної поведінки (Орел) (50,745), що пояснює їх захоплення комп'ютерними іграми та можливість втечі від соціальної реальності за допомогою зміни свого психічного стану через віртуальність.

Вольовий контроль емоційних реакцій (Орел) (44,256) виражений слабо, що зумовлено накопиченою тривогою, яка реально продуктивно не компенсується. Відтак, замість розв'язання особистісних проблем відбувається їхнє нагромадження, а це призводить до поступового виснаження, наслідком чого стає послаблення самоконтролю та самовладання.

Схильність до нехтування норм і правил (Орел) (46,987) та схильність до делінквентної поведінки (Орел) (47,851) мають межові значення, тому можемо говорити про готовність ігromана, по-перше, відходити від загальноприйнятих соціальних норм під впливом "рольової" залежності від віртуального образу, до якого прилаштувався підліток, а по-друге, така готовність відходу від соціальних норм та делінквентність у глибоких формах адикції визначається необхідністю одержання коштів для задоволення власної залежності.

Переважаю комп'ютерні ігromани демонструють витіснення (Келлерман–Плутчик) (81 %) як психологічний захист. Витіснення – механізм захисту, за допомогою якого неприйнятні для особистості імпульси: бажання, думки, почуття, що викликають тривогу, стають несвідомими. На думку більшості дослідників, цей механізм лежить в основі дії і інших захисних механізмів особистості. Як показують дослідження і клінічний досвід, найбільш часто витісняються багато властивостей, особистісні якості і вчинки, які не роблять особистість привабливою у власних очах.

Більшість комп'ютерних ігromанів характеризуються тривожністю, що говорить про низьку контактність, соціальну боязкість, невпевненість у собі в ситуаціях зовнішнього досягнення. Це зумовлює намагання компенсувати таку соціальну тривожність непродуктивною формою у вигляді втечі у віртуальну реальність комп'ютерних ігор, де вони більшою мірою можуть розкрити свої здібності.

Зазначені особливості пояснюються декількома чинниками. Тривожність може бути особистісною рисою особистості (Спілберґер–Ханін) (51) і виступати причиною психологічної залежності від комп'ютерних ігор. Можемо припустити, що зображуючи сміливого героя, непереможного лідера, творця у віртуальному світі, неповнолітній тим самим компенсує почуття страху, тривоги, неповноцінності, відчуження у соціальній реальності. Тривожність як особистісна характеристика є результатом надмірного захоплення комп'ютерними іграми жорстокого характеру. Постійна боротьба, переживання дуже близьких до реальності ризикованих сцен, неодноразова смерть героя – все веде до того, що неповнолітній весь час знаходиться у стані напруження, тривоги за життя героя, що в результаті переноситься в реальність.

Також ситуативна тривожність (Спілберґер–Ханін) (49) виникає при попаданні в стресову ситуацію і характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Природно, це стан

відрізняється нестійкістю в часі і різною інтенсивністю в залежності від сили впливу стресової ситуації.

Характеристика неповнолітнього комп'ютерного ігromана. Переважна більшість комп'ютерних ігromанів – особи чоловічої статі. У реальному житті такі неповнолітні – вигнанці. Вони фізично слабкі, їх постійно за щось карають, вони не можуть знайти спільної мови з однолітками, часто є об'єктами глузувань і образ. У віртуальному світі все навпаки – неповнолітній управляє героями, будує й руйнує міста, володарює світом. У грі він всемогутній, і ця гра стає для нього другою реальністю, кращою, ніж справжня, адже тут він не зазнає болю та приниження, які яскраво виражені у світі реальному.

Неповнолітні даного типу характеризуються спрямованістю на внутрішній світ, тобто інтроверти. Вони привертають увагу особливостями своєї поведінки – часто заглиблені у себе, важко налагоджують контакти з людьми й адаптуються до реальності. Полюбляють замислюватися над тим, що і як будуть робити, не піддаються на моментні непередбачувані стимули, песимістичні, не люблять непередбачуваних ситуацій, хвилювань, дотримуються заведеного життєвого порядку.

Інтровертовані особистості в бесіді відрізняються стриманістю, говірками стають лише тоді, коли повідомляють про свої ідеї або пристрасті. Їх стиль спілкування вирізняється нерішучістю; вони живуть не стільки своїми сприйняттями й відчуттями, скільки уявленнями. Тому зовнішні події здійснюють незначний вплив на життя таких підлітків, набагато важливішим є внутрішній аналіз власних переживань. Здебільшого мають нереальні ідеї. Дії, вчинки не обов'язково або не відразу будуть слідувати за ідеями. Як правило, повільні й нерішучі у вчинках.

Висновки. Адиктивна поведінка – це один із типів девіантної поведінки, що характеризується бажанням відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку і підтримки інтенсивних емоцій.

У дитинстві комп'ютерні ігromани мають низький рівень соціалізації, вони проявляють лякливність, моторну

незграбність, схильність до ранніх "інтелектуальних інтересів". У дитячому віці виявляються фобії – страх незнайомих людей, нових предметів, темряви, замкнених просторів, грому та блискавок, собак; нерідко почуття страху доходить до крайньої межі.

Негативний вплив комп'ютерних ігор на особистість неповнолітнього проявляється у погіршенні стану фізичного і психічного здоров'я, поганому навчанні, фізичній нерозвиненості, проблемах у комунікативній сфері, вчиненні правопорушень та злочинів з метою здобуття коштів для комп'ютерних розваг.

У реальному житті такі неповнолітні – вигнанці. Вони фізично слабкі, їх постійно за щось карають, вони не можуть знайти спільної мови з однолітками, часто є об'єктами глузувань і образ. У віртуальному світі все навпаки – неповнолітній управляє героями, будує й руйнує міста, володарює світом. У грі він всемогутній, і ця гра стає для нього другою реальністю, кращою, ніж справжня, адже тут він не зазнає болю та приниження, які яскраво виражені у світі реальному. Неповнолітні з такою залежністю характеризуються спрямованістю на внутрішній світ, тобто є інтровертами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акопов А. Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни личности / А. Ю. Акопов. – СПб.: Речь, 2008. – 224 с.
2. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. – СПб.: Речь, 2007. – 190 с.
3. Котляров А. В. Другие наркотики, или Homo Addictus: Человек зависимый / А. В. Котляров. – М.: Психотерапия, 2006. – 480 с.
4. Максимова Н. Ю. Психология адиктивной поведінки: Навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К.: ВПУ "Київський університет", 2002. – 308 с.
5. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебное пособие / В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2005. – 445 с.
6. Анафьянова Т. В. Ос лица и группами девиантного поведения в регионе: Монография / Т. В. Анафьянова. – Академия Естествознания, 2011.
7. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М.: Когито-Центр, 2006. – 367 с.
8. Терещук Н. В. Ігрова залежність у підлітковому віці як форма адиктивної поведінки / Н. В. Терещук // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 8–12.
9. Щеглов Ф. Г. Ігрова залежність: рецепти удачі для азартних ігровиків / Ф. Г. Щеглов. – СПб.: Речь, 2007. – 448 с.
10. Orzack M. H. Computer addiction: What is it? / M. H. Orzack // Psychiatric Times, 1998. August. – V. 15, N. 8.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.16

Макарчук Анна, студ.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГРОМАНОВ

В статье рассматриваются особенности социализации компьютерных игроков. Среди ключевых проблем современного общества важное место занимает проблема регуляции социального поведения несовершеннолетних. Особое значение в данном ракурсе приобретает феномен социализации, ведь в ней аккумулируется динамическая характеристика формирования и развития вектора направленности поведения человека в обществе. Таким образом, процесс социализации несовершеннолетних остро стоит в исследованиях механизмов возникновения как просоциального, так и делинквентного поведения. За непродолжительную историю независимой Украины произошли глубокие изменения в различных сферах жизни. Быстрый темп научно-технического развития обусловил широкое распространение компьютерных технологий, которые все больше захватывают различные сферы социального бытия, проникая, таким образом, и в индустрию развлечений. Сегодня компьютерные технологии вызывают существенное влияние как на общественное сознание, так и на формирование индивидуальности каждого человека. XXI век – период стремительной информатизации и компьютеризации общества – особенно повлиял на несовершеннолетних, которые получили новые формы досуга. С учетом их личностной несформированности, именно несовершеннолетние становятся наиболее уязвимой категорией, которая попадает под влияние различных форм компьютерных технологий.

Ключевые слова: социализация, компьютерные игроки, аддиктивное поведение, компьютерные игры, несовершеннолетние.

Макарчук Анна, студент,
Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF SOCIALIZATION OF COMPUTER GAMERS

The article discusses the features of the socialization of computer gamers. Among the key problems of modern society an important place is occupied by the problem of regulation of social behavior of minors. Of particular importance in this perspective, acquires the phenomenon of socialization, because it accumulates the dynamic characteristics of the formation and development of the orientation vector of the whole conduct of man in society. Thus, the process of socialization of minors acute in studies of the mechanisms of appearance as Pro-social and delinquent behavior. For a short history of independent Ukraine has undergone profound changes in different spheres of life. Fast paced scientific and technological development has led to the wide spread of computer technologies that are increasingly captured various spheres of social life, penetrating in this way, and in the entertainment industry. Today, computer technologies have a significant impact on the public consciousness, and the formation of the individuality of each person. The twenty-first century – a period of rapid informatization and computerization of society had a particular impact on minors who have obtained a new form of leisure. With regard to their personal immaturity, that minors are the most vulnerable category, which falls under the influence of various forms of computer technology.

Key words: socialization, computer gamers, addictive behavior, computer games, minors.

МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ ГОТОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО САМООСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті здійснений теоретичний аналіз наукових розробок проблеми розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності та проблеми методів наукового психологічного дослідження, а також узагальнення отриманих даних. Одиницями аналізу виокремлено: сутність методів вивчення готовності до самоосвітньої діяльності та її окремих аспектів, діагностичні можливості цих методів. Узагальнення отриманих у процесі аналізу результатів здійснене на основі оцінки доцільності застосування окремих методів щодо діагностики основних показників готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності. Зроблено висновок про те, що на сьогодні залишається відкритим питання методу констатації наявності самоосвіти особистості взагалі, її характеристик, методу визначення показників готовності особистості до здійснення зазначеної діяльності. Висунуто ідею про доцільність застосування методів письмового інтерв'ю та аналізу продуктів діяльності для констатації наявності самоосвітньої діяльності особистості взагалі, її характеристик; а також методу експерименту для визначення показників готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності.

Ключові слова: готовність, особистість, самоосвітня діяльність, самоосвіта, характеристики самоосвітньої діяльності, методи дослідження самоосвітньої діяльності, прояви готовності особистості до самоосвітньої діяльності, методи діагностики проявів готовності до самоосвітньої діяльності.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У контексті актуальності завдання сучасних вищих навчальних закладів готувати компетентних фахівців, мотивованих до ефективної професійної діяльності, здатних самостійно визначати перспективи власного саморозвитку та самовдосконалення, важливого значення набуває проблема розвитку у студентської молоді готовності до самоосвітньої діяльності. Для її вирішення необхідним кроком є з'ясування показників зазначеної готовності та обґрунтування методів їх виявлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття ті чи інші аспекти проблеми розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності розроблялись представниками педагогічної науки (О. О. Глухова, Ю. Є. Калугін, А. Р. Крицька, Г. А. Лапшина, Г. В. Марковець, Ю. Г. Опарін, Н. Н. Песцова, Л. В. Теплих, О. Ф. Федорова, С. В. Юдакова, Т. Я. Яковець). Відповідно, згаданими вченими так чи інакше зачіпалась проблема діагностики готовності до самоосвітньої діяльності, у контексті якої виокремлювались показники зазначеного утворення та розроблявся діагностичний інструментарій.

Мета статті – проаналізувати застосовувані у психолого-педагогічній науці методи дослідження готовності особистості до самоосвітньої діяльності та обґрунтувати комплекс методик для діагностики основних проявів зазначеного утворення у студентської молоді.

Методи та методики: теоретичний аналіз наукових розробок проблеми розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності та проблеми методів наукового психологічного дослідження, а також узагальнення отриманих даних. Одиницями аналізу виокремлено: сутність методів вивчення готовності до самоосвітньої діяльності та її окремих аспектів, діагностичні можливості цих методів. Узагальнення отриманих у процесі аналізу результатів здійснювалось на основі оцінки доцільності застосування окремих методів щодо діагностики основних показників готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз наукових праць з проблеми вивчення засвідчив, що у контексті емпіричного дослідження готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності вчені застосовують такий діагностичний інструментарій:

- тест В.І. Андреева "Оцінка здібності до саморозвитку, самоосвіти" (О.О. Глухова);

- письмове опитування: анкетування, інтерв'ю (Г. Ф. Лапшина, Г. Р. Крицька, Н. М. Песцова, Л. В. Теплих та ін.);

- аналіз результатів діяльності, спостереження (Ф.Х. Мациєва, Ю.Г. Опарін, Т.Я. Яковець та ін.);

- інші методики, що дають можливість оцінити окремі психологічні характеристики, що стосуються самоосвітніх вмінь, зокрема: перфокарти Е. Ф. Зеєра (О. О. Глухова), методика В. А. Сластеніна для діагностики професійної спрямованості (Ф. Х. Мациєва), самотест "Готовність до саморозвитку" (Н. М. Песцова), діагностична тестова карта "Чи вмію я вчитися?" (за І. П. Раченко).

Розглянемо детальніше реальний предмет діагностики за зазначеними методиками.

1. За тестом В. І. Андреева "Оцінка здібності до саморозвитку, самоосвіти" оцінюється здатність до саморозвитку та самоосвіти, проявами якої автор вважає: домінування ерудованості над товариськістю та фізичною силою, цілеспрямованості над працелюбністю та чуйністю, наполегливості над посидючістю та доброзичливістю, допитливості над рішучістю та справедливістю, уміння генерувати ідеї над умінням критикувати та організовувати, пам'яті над силою волі та обов'язковістю, працелюбності над кмітливостю та дисциплінованістю; письмове планування своєї роботи; розцінювання причин ускладнень у професійному самовдосконаленні лише через нестачу часу, як причини своїх помилок і промахів переоцінку власних здібностей; надання переваги читанню художньої літератури над заняттями улюбленою справою та спілкуванням з друзями чи родичами; прояв більшого інтересу до професійної сфери, ніж до наукової фантастики чи релігії; уявлення про можливу свою максимальну реалізацію у сфері науки у порівнянні із сферами спорту та образотворчого мистецтва; розцінювання знань як смислу життя; уявлення про ідеал людини як такої, що володіє великою кількістю знань та вмінь (на відміну від здорової, сильної духом чи незалежної і впевненої у собі); віра в досягнення омріяного у професійному та особистісному плані; надання переваги філософським фільмам над пригодницько-романтичними та комедійно-розважальними; готовність витратити зароблені кошти на освіту та улюблену справу.

При цьому запропоновані у тесті запитання, відповіді та їх інтерпретація є дискусійними щодо: а) їх відповідності показникам самоосвіти, самоосвітньої діяльності, б) коректності визначених пріоритетів щодо різних рівнів готовності до самоосвіти, в) вичерпності запропонованих варіантів відповідей щодо кожного конкретного показника.

2. За допомогою анкетування Г.Ф. Лапшина ставить за мету дослідити рівень усвідомлення студентами значущості самоосвітньої діяльності для опанування професії; рівень задоволеності ступенем оволодіння професією; наявність потреби у систематичній самоосвітній роботі; інтерес студентів до професійної діяльності, потреба у її опануванні; міра усвідомлення ролі професійної діяльності у підвищенні загальної культури, ерудиції, розширенні кругозору; міра розуміння сутності майбутньої професії та однієї із її провідних функцій – самоудосконалення, самоосвіти як способу підвищення професіоналізму; самооцінка рівня володіння майбутньою професією та усвідомлення у зв'язку з цим необхідності самоосвітньої діяльності [5]. Однак формулювання запитань є дискусійним щодо їх можливості з'ясувати, чи співвідносять студенти опанування фаху із самоосвітньою діяльністю.

У роботі Г. Р. Крицької предметом діагностики з допомогою анкети є розуміння мети самоосвіти, частота самостійної постановки студентом перед собою самостійної навчальної мети, самооцінка вміння самостійно досягати мети, оцінка мотиваторів навчання, оцінка мотиваторів самоосвіти, способи пошуку інформації, частота планування власного часу, частота організації власного робочого місця, самооцінка причин невиконання навчальних завдань, самооцінку причин труднощів самоосвіти, розуміння переваг самоосвіти. Зазначені показники об'єднані автором у такі критерії самоосвітньої діяльності: цільовий, мотиваційний, операційно-практичний, морально-вольовий [4]. При цьому аналіз формулювання запитань анкет засвідчує їх спрямованість більше на перевірку розуміння досліджуваними сутності самоосвіти як такої чи на активізацію знань про самоосвітню діяльність. Окрім того, дискусійними є такі їхні аспекти: а) визначені показники готовності до самоосвітньої діяльності, що виступають предметом дослідження згідно тексту анкет, б) запропоновані варіанти відповідей, що або обмежують спектр можливих відповідей, або ж є рівносильними щодо кожного із можливих рівнів готовності до самоосвітньої діяльності.

Предметом вивчення у застосовуваній Н. М. Песцовою анкеті постає наявність самоосвітньої діяльності, частота її здійснення [4]. При цьому дискусійним є доцільність запропонованого автором прямого формулювання запитань анкети, що, на наш погляд, містить ризик активізації установки давати соціально бажані відповіді, або ж неправильного розуміння сутності самоосвіти взагалі.

У процесі анкетування Л.В. Теплих предметом діагностики виступає розуміння самоосвітньої діяльності, її цінності, бажання нею займатись, самооцінка самоосвітніх умінь, самооцінка рівня самоосвітньої діяльності, порівняння своїх самоосвітніх умінь із самоосвітніми вміннями інших, сфера самоосвітньої діяльності, наявність додаткових занять з навчальною літературою, використання засобів самоосвітньої діяльності, потреба у педагогічній допомозі в організації самоосвітньої діяльності, самооцінка здатності робити вибір в освіті, самооцінка своєї активності [11]. Уже поверхневий аналіз змісту анкети дає підстави говорити про необхідність високого рівня розвитку рефлексивних умінь респондентів, а також спеціальних педагогічних знань (наприклад, для називання самоосвітніх умінь, методів роботи над статтею тощо) для отримання об'єктивних даних щодо їх готовності до самоосвітньої діяльності за такими запитаннями. Аналогічний підхід спостерігається і у побудові опитувальника готовності студентів до самоосвіти, поданий у працях О.Ф. Федорової та Т.Я. Яковець [13; 16].

3. Застосовуючи аналіз результатів діяльності, спостереження, вчені досліджують:

- самооцінку студентами рівня сформованості знань та вмінь, необхідних для професійної самоосвіти (Ф.Х. Мациева) [8],

- застосування вмінь самоосвіти у позанавчальній діяльності студентів (володіння вміннями самонавчання, адекватність застосування умінь самонавчання, самостійність застосування умінь самонавчання), самооцінку студентами цінності самоосвіти, цінності умінь самонавчання, оцінку володіння вміннями самонавчання, оцінку потреби в вміннях самонавчання, розуміння своїх недоліків в оволодінні вміннями самонавчання (Ю.Г. Опарін) [9],

- самоосвітні вміння студентів: виділяти головне, складати простий та розгорнутий план тексту, тези, анотацію тексту, реферувати текст (Т.Я. Яковець) [16].

Зрозуміло, що застосування будь-яких методів, зокрема, і виокремлених у цій підгрупі зумовлене метою дослідження. Однак, на наш погляд, спостереження та аналіз продуктів діяльності може бути використане для оцінки більшої кількості параметрів готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності.

4. У дослідженні окремих психологічних характеристик (що стосуються самоосвітніх умінь) з допомогою відомих методик предметом діагностики виступають:

- а) з допомогою перфокарти Е.Ф. Зеєра – самооцінка рівня прояву тієї чи іншої ознаки соціально-професійної, спеціально-професійної освітньої компетенції, комунікативності та здатності до кооперації, організованості студентів [1],

- б) з допомогою методики В.А. Сластеніна для діагностики професійної спрямованості – мотиви вибору професії [8],

- в) за допомогою самотесту "Готовність до саморозвитку" – міра бажання пізнати себе та можливості самовдосконалюватись, їх співвідношення [10],

- г) за допомогою діагностичної тестової карти "Чи вмію я вчитися?" (за І.П. Раченко) – самооцінка знання своїх фізичних сил, схильностей, можливостей, досягнень; свого володіння формально-логічними мисленням; вміння застосувати у своїй діяльності категорії матеріалістичної діалектики; вміння користуватись каталогами, довідниками, вказівниками, бібліографією, анотаціями; володіння видами читання; вмінням складати анотацію, бібліографію, план, тези, конспект, реферат, рецензію; швидкості читання; розвинутість видів мовлення; вміння переробляти та зберігати інформацію; вміння організувати свою діяльність [10].

Коректність застосування таких методик у вивченні готовності особистості до самоосвітньої діяльності визначається розумінням сутності цієї діяльності, її показників та характеристик, а також вибором конкретного аспекту її, що цікавить дослідника.

Вище викладене дозволяє стверджувати про те, що на сьогодні залишається відкритим питання методу констатації наявності самоосвіти особистості взагалі, її характеристик, методу визначення показників готовності особистості до здійснення зазначеної діяльності.

Наші попередні дослідження заявленої проблеми стали підґрунтям розуміння самоосвітньої діяльності як такої, що спонукається внутрішніми мотивами самовдосконалення та передбачає застосування спеціальних засобів пошуку і засвоєння соціального досвіду; критеріями її здійснення є: самостійність та ініціативність щодо пошуку та опанування соціального досвіду; стійкий пізнавальний інтерес, що підтримується метою; наявна особистісна значущість, часто пов'язана з практичною діяльністю людини [6].

Також на більш ранньому етапі нашого наукового дослідження було визначено таке розуміння готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності: це стійке психологічне утворення, що інтегрує особистісні якості, здібності, мотивацію, знання, уміння, навички, необхідні для здійснення цієї діяльності, проявляється як налаштованість до самоосвіти і забезпечує її ефективність (у результаті чого виникає якісно новий стан особистості: нові знання, уміння, навички, нові особистісні якості, нові погляди та переконання) [7].

При цьому нами було з'ясовано, що показниками готовності до самоосвітньої діяльності слугують: розуміння соціального та особистого значення самоосвіти, позитивна оцінка необхідності здійснення самоосвіти, стійкий пізнавальний інтерес у певній галузі знань та систематичні заняття з його задоволення, вміння самостійно ставити перед собою самоосвітні задачі та шукати шляхи їх вирішення, прояв ініціативи у пошуку необхідної інформації, її опрацюванні та використанні, в опануванні відповідних умінь та навичок та їх застосуванні, докладання зусиль у процесі самоосвіти (пошук можливостей усунути перешкоди, чи знайти інші шляхи досягнення поставленої мети), позитивний емоційний фон під час здійснення самоосвітньої діяльності, емоційне піднесення у результаті пізнання нового, набуття нових знань, умінь, навичок, смислів тощо у процесі самоосвіти [7].

Відповідно, інструментарій для діагностики готовності особистості до самоосвітньої діяльності має передбачати можливість виявлення кожного із зазначених показників. Окрім того, у контексті нашого дослідження видається важливим з'ясування й особливостей самої самоосвітньої діяльності студентської молоді.

Зважаючи на наявний у психологічній науці арсенал методів емпіричного дослідження, для констатації наявності самоосвітньої діяльності особистості взагалі, її характеристик вбачається доцільним застосування методів письмового інтерв'ю та аналізу продуктів діяльності. При цьому зазначені методи мають допомогти з'ясувати наявність чи відсутність внутрішніх мотивів самовдосконалення, застосовувані засоби пошуку і засвоєння соціального досвіду, рівень самостійності та ініціативності у пошуку та опануванні соціального досвіду, міру стійкості пізнавального інтересу та наявність мети самоосвітньої діяльності, наявність чи відсутність особистісної значущості самоосвітньої діяльності для людини.

Для визначення показників готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності вбачається доцільним застосування методу експерименту, за якого для вирішення запропонованої ситуації досліджуваному необхідно змодельовувати власну професійну самоосвітню діяльність. При цьому для розробки такої моделі задаються певні параметри, що слугуватимуть показниками готовності до самоосвітньої діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок з цього напрямку. Таким чином, у процесі аналізу методів дослідження готовності особистості до здійснення самоосвітньої діяльності та ана-

лізу критеріїв власне самоосвітньої діяльності й готовності до неї, зроблено висновок про необхідність розробки методів констатації наявності самоосвіти особистості взагалі, її характеристик, методів визначення показників готовності особистості до здійснення зазначеної діяльності. Зазначені методи є вагомими складовими моделі розвитку готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності. Перспективою подальших досліджень даного напрямку залишається детальна розробка діагностичного інструментарію для вивчення готовності студентської молоді до самоосвітньої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глухова Е. А. Междисциплинарные связи как средство самообразования студентов в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Елена Александровна Глухова ; Челябин. гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2010. – 208 с.
2. Калугин Ю. Е. Самообразование, формирование готовности к профессиональному самообразованию : учеб. пособие / Ю. Е. Калугин. – Челябинск, 2000. – 120 с.
3. Калугин Ю. Е. Готовность к профессиональному самообразованию студентов вуза / Ю. Е. Калугин, М. О. Зуйкова // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2013. – № 4.
4. Крицкая А. Р. Формирование готовности студентов среднего профессионального учебного заведения к самообразованию : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Анна Рудольфовна Крицкая ; МГУ. – Калуга, 2007. – 230 с.
5. Лапшина Г. А. Формирование готовности к самообразованию у будущих учителей иностранного языка (Дополнительная специальность) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Галина Афанасьевна Лапшина ; Елецкий государственный университет имени И. А. Бунина. – Елец, 2004. – 196 с.
6. Мартинюк І. А. Сутність поняття "самоосвітня діяльність особистості" / І. А. Мартинюк // Теоретичні та прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – Т. 2, № 3(38). – Северодонецьк, 2015. – С. 204–217.
7. Мартинюк І. А. Сутність готовності особистості до самоосвітньої діяльності / І. А. Мартинюк // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць. – Вип. 34. – К., 2016. – С. 204–217.
8. Мациева Ф. Х. Формирование готовности студентов педагогического колледжа к профессиональному самообразованию : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Фатима Хамзатовна Мациева ; Дагест. гос. пед. ун-т. – Махачкала, 2012. – 159 с.
9. Опарин Ю. Г. Организационно-педагогические условия самообразования студентов вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Юрий Григорьевич Опарин ; Нижегород. гос. лингв. ун-т им. Н. А. Добролюбова. – Н. Новгород, 2002. – 179 с.
10. Песцова Н. Н. Формирование готовности студентов к самообразованию в условиях профессиональной подготовки в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Надежда Николаевна Песцова ; Тул. гос. ун-т. – Тюмень, 2009. – 166 с.
11. Теплых Л. В. Развитие самообразовательной деятельности студентов младших курсов вуза: На материале дисциплин гуманитарного цикла : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Людмила Владимировна Теплых ; Казан. гос. пед. ун-т. – Казань, 2005. – 204 с.
12. Тучкина Л. К. Формирование готовности студента технического вуза к самообразованию средствами информационных технологий : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Лариса Константиновна Тучкина ; ГОУВПО "СГПА". – Sterlitamak, 2008. – 226 с.
13. Федорова Е. Ф. Признаки направленности содержания самостоятельной работы студентов на становление их готовности к самообразованию : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Елена Федоровна Федорова ; Южно-Уральский гос. ун-т. – Челябинск, 1999. – 171 с.
14. Чернявская А. П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации / А. П. Чернявская. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2001. – 96 с.
15. Юдакова С. В. Формирование готовности студентов вуза к профессионально-педагогическому самообразованию : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Светлана Владимировна Юдакова ; Владим. гос. пед. ун-т. – Владимир, 2002. – 174 с.
16. Яковец Т. Я. Комплекс педагогических условий формирования готовности студентов вуза к самообразованию : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01; 13.00.08 / Татьяна Яковлевна Яковец ; Курган. гос. ун-т. – Курган, 1999. – 175 с.

Стаття надійшла до редколегії 23.11.16

Мартинюк Ирина, канд. психол. наук, доц.,
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев

МЕТОДЫ ДИАГНОСТИКИ ГОТОВНОСТИ ЛИЧНОСТИ К САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье осуществлен теоретический анализ научных разработок проблемы развития готовности студенческой молодежи к самообразовательной деятельности и проблемы методов научного психологического исследования, а также обобщение полученных данных. Единицами анализа выделены: сущность методов изучения готовности к самообразовательной деятельности и ее отдельных аспектов, диагностические возможности этих методов. Обобщение полученных в процессе анализа результатов осуществлено на основе оценки целесообразности применения отдельных методов по диагностике основных показателей готовности студенческой молодежи к самообразовательной деятельности. Сделан вывод о том, что на сегодняшний день остается открытым вопрос метода констатации наличия самообразования личности вообще, ее характеристик, метода определения показателей готовности личности к осуществлению указанной деятельности. Выдвинута идея о целесообразности применения методов письменного интервью и анализа продуктов

деятельности для констатации наличия самообразовательной деятельности личности вообще, ее характеристик; а также метода эксперимента для определения показателей готовности личности к совершению самообразовательной деятельности.

Ключевые слова: готовность, личность, самообразовательная деятельность, самообразование, характеристики самообразовательной деятельности, методы исследования самообразовательной деятельности, проявления готовности личности к самообразовательной деятельности, методы диагностики проявлений готовности к самообразовательной деятельности.

Irina Martyniuk, PhD, Assoc. Prof.,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

THE ESSENCE OF READINESS OF THE PERSONALITY TO SELF-EDUCATIONAL ACTIVITY

The article is a theoretical analysis of scientific development problems of readiness of students to self education and the problems of the methods of scientific psychological research and summarizing the data. The unit of analysis singled out: the nature study methods readiness to self education and individual aspects, diagnostic capabilities of these methods. Generalization obtained in the analysis of the results is based on the evaluation of the usefulness of specific diagnostic methods on key indicators of readiness of students to self education. The conclusion is that today the question remains the method of ascertaining the presence of self-identity in general, its characteristics, the method of determination of the willingness of the individual to exercise such activities. The idea of the feasibility of a written interview techniques and analysis of products for ascertaining the presence of individual self education in general, its characteristics; and experimental method for determination of the willingness of the individual to exercise self education.

Keywords: preparedness, personality, self-education activities, self-education, self-education characteristics, methods of self-education, manifestation of willingness of the individual to self-education, diagnostic methods displays readiness for self-education.

УДК: 159.923.33

Каріна Моїсєєнко, асп.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВНЗ

У статті обґрунтована актуальність і перспективи вивчення соціалізації особистості і розвитку особистісно-професійного потенціалу. Розглянуто існуючі засоби та запропоновано концепцію оцінки розвитку особистісно-професійного потенціалу. У статті зазначається, що одним із завдань соціалізації і розвитку потенціалу особистості є забезпечення становлення професіоналізму: воно починається до ВНЗ та завершується після закінчення навчання. Наведені отримані дослідником дані про особистісно-професійну спрямованість та кар'єрну орієнтацію особистості. Дослідження базується на вибірці, у якій взяли участь учні 11 класу, студенти та випускники ВНЗ. Показано взаємозв'язок особистісно-професійного потенціалу з соціалізацією і реалізацією індивіда в різних галузях життя.

Ключові слова: соціалізація, особистісно-професійний потенціал, розвиток, особистість, орієнтація особистості.

Важливими умовами повноцінного розвитку людини є її усвідомлене прагнення до максимально повного розкриття та реалізації власних потенційних можливостей, здатність самостійно визначати свій життєвий шлях і досягати поставлених цілей. Особливо чутливою до суспільних змін і відкритою до змін є молодь. Період юності пов'язаний з отриманням професійних знань, формуванням професійних умінь і навичок. Також він характеризується розвитком особистісної зрілості, усвідомленням себе як суб'єкта життєдіяльності, спробою реалізувати себе в різних сферах. Процес особистісного і професійного самовизначення є не простим, оскільки, з одного боку, існування у соціальному середовищі пред'являє вимоги до соціалізації особистості у суспільстві, а з іншого – самореалізація тісно пов'язана з унікальністю і неповторністю людини [14].

Аналіз вищої професійної освіти показав різноманіття методологічних і методичних підходів до можливої реалізації особистісно-професійного потенціалу у відповідність з освітньою парадигмою, орієнтованою на особистість і створення умов для розвитку її суб'єктності: гуманістична парадигма особистісно-орієнтованої освіти (К. Ясперс, 1991; В. С. Якиманська, 1996, 1999; О. Ю. Пряхнікова, Н. С. Пряхников, 1996, 1998; А. П. Валицкая, 1997; С. Н. Фурс, 1997; Р. М. Бреслава, Ю. В. Варданян, 1998; Носков, 1998; Н. С. Макоева, Д. В. Тиріков, Н. М. Швалева, 1998; Р. М. Борликов, 2002 та ін); індивідуально-орієнтована парадигма (Л. С. Виготський, 1978; Б. С. Братусь, 1990; Л. А. Петровська, 1990; А. Р. Асмолов, 1992, 1993, 1997; І. Н. Семєнов, 1994, 1998; К. Роджерс, 1997; А. Маслоу, 1994, 1999; В. П. Зінченко, 1996, 2003); соціально-орієнтуюча і професійно-розвиваюча парадигма навчання (вища професійна освіта з позиції теорії управління) (Е. А. Яблокова, Н. В. Боровикова, 1998); вищу професійну освіту як "го-

товність фахівця включитися в певну діяльність" або як атрибут підготовки діяльній та розвиваючій спрямованості (Н. Д. Нікандров, 2001, 2003); компетентнісний підхід (В. А. Зимова, 2003, 2006; А. В. Хуторський, 2003; А. Р. Бермус, 2005).

Однак, у існуючих підходах, на думку багатьох дослідників, що займаються проблемами вищої професійної освіти, сьогоденні тенденції його реалізації "затушовують" бачення особистісного розвитку як принципово багатоступінчастого процесу (А. Р. Асмолов, 1997; В. Е. Ключко, 1999, 2005; В. І. Слободчиков, 2000; В. П. Зінченко, 2002, 2003; В. А. Фокін, 2005), багато в чому зберігається інформаційний підхід до підготовки фахівців-професіоналів, де важливі завдання професіоналізації особистості або зовсім не ставляються, або вирішуються у крайній недостатньому обсязі (С. А. Міхєєв, Л. В. Тарабакіна, 1998), підходи і стратегії вищої професійної освіти мало співвідносяться не тільки з вже наявними науковими розробками, але, в першу чергу, і з змінами, що відбуваються у соціально-психологічного статусу освіти, перспективами європейської інтеграції, а також внутрішніми проблемами, обмеженнями і ризиками розвитку української дійсності (Р. В. Залевський, 1996; В. Е. Шукшинов, В. Ф. Взятішев, К. І. Романькова, 1996; А. А. Забірко, 1998; А. М. Корбут, 1998; А. А. Полонников, 1998; П. М. Новіков, В. М. Зуєв, 2000; Ю. П. Похолков, М. А. Соловйов, 2004; F. Kiersdam, S. Enemark, 1994; P. Eyerer, V. Hefer, S. Krause, 2000), зберігаються тенденції до вузькопрофесійного знання і орієнтація на вирішення стандартних завдань шаблонними методами, які виявляються незатребуваними у сучасній культурі (М. Теда, 1989; Н. А. Люрья, 1996; С. Н. Турченко, О. В. Ремез, 2002, 2006; Е. В. Водоп'янова, 2004). В якості основного протиріччя можна виділити той факт, що сучасна вища освіта, де соціокультурний та психологічний зміст професійної діяльності часто виявляється закритим для майбутнього

фахівця, недостатньо відповідає зростаючим вимогам життя і інноваційним стратегіям.

Гармонійне існування особистісно-професійних потенцій, тобто тенденцій реалізації, так чи інакше залежить від формування і розвитку якостей, що забезпечують розкриття і розвиток здібностей, тобто залежить від психологічних складових і різних типів особистісно-професійного потенціалу.

Таким чином, виділяється той факт, що сучасна вища освіта, де соціокультурний та психологічний зміст професійної діяльності часто виявляється закритим для майбутнього фахівця, недостатньо відповідає зростаючим вимогам життя і інноваційним стратегіям [13].

У зв'язку з цим, пропонується розглянути розвиток особистісно-професійного потенціалу використовуючи наступну систему моделей і відповідних методів оцінки: 1) уявлення про людину як про відкриту систему, що самоорганізується; 2) системний підхід до вивчення особистісно-професійного потенціалу; 3) динамічний підхід; 4) принцип активності особистості.

Великий акцент ми робимо на тому, що всі ці принципи глибоко взаємопов'язані між собою і часом впливають як наслідок одна з іншої. Професійне самовизначення – це процес і компонент професійної самосвідомості, який впливає на самостійність професійного вибору суб'єкта, на формування внутрішніх структур особистості та їх оптимальне використання у діяльності, вироблення внутрішніх критеріїв оцінки себе як професіонала, знаходження особистісних смислів у трудовій діяльності, і є початковим етапом формування особистісно-професійного потенціалу. Ми виходимо з того, що формування особистісно-професійного потенціалу починається з підліткового віку і знаходить відображення в процесі навчання. Тому для нашого дослідження ми взяли школярів, які перебувають на етапі закінчення школи (11 класу) і планують вступати у вищий навчальний заклад.

Однак, хочеться відзначити, що проблема професійного самовизначення, а отже і розвитку та становлення особистісно-професійного потенціалу, залишається актуальною для людини протягом усієї професійної кар'єри [18]. І дуже часто, люди закінчивши ВНЗ, йдуть працювати або не за фахом, або отримують другу освіту. Саме в зв'язку з цим, для нашого дослідження ми взяли людей, які закінчили ВУЗ більше

5 років тому. Таким чином, у нашому дослідженні взяли участь три групи досліджуваних: 1) школярі (учні 11 класу); 2) студенти (як основна група випробовуваних); 3) випускники ВНЗ.

Одним з найважливіших аспектів професійного розвитку особистості, а також її самореалізації є свідоме планування кар'єри. Найважливішою детермінантою професійного шляху людини є її уявлення про свою особистість – так звана професійна "Я-концепція", яку кожна людина втілює в серію кар'єрних рішень. Професійні переваги і тип кар'єри – це спроба відповісти на питання "хто я?". Для будь-якої людини характерними є певна особистісна концепція, таланти, спонукання, мотиви і цінності, якими він не зможе поступитися, здійснюючи вибір кар'єри. Минулий життєвий досвід формує певну систему ціннісних орієнтацій, соціальних установок по відношенню до кар'єри і роботи взагалі, тому у професійному плані суб'єкт діяльності розглядається і описується через систему його диспозицій, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, інтересів і тому подібних соціально обумовлених спонукань до діяльності. В американській соціальній психології цьому поняттю відповідає таке поняття, як "кар'єрні орієнтації".

У нашому дослідженні взяло участь 150 осіб. Найбільше для нас представляє інтерес 2 група випробовуваних – студенти, оскільки в нашому дослідженні ми хотіли б виявити принципи розвитку особистісно-професійного потенціалу. І на наш погляд, саме вищий навчальний заклад є тим місцем, де особистість розвивається і вдосконалює.

Для того, щоб оцінити спрямованість особистості та її кар'єрну орієнтацію, ми використовували методіку Е. Шейна "Якоря кар'єри". Дана методика має 9 показників. Випробовуваним пропонувалося відповісти на питання, оцінивши відповідь за шкалою від 1 до 10. Таким чином, мінімальне значення за шкалою може дорівнювати 1, а максимальне – 10.

Розглянемо отримані нами дані на рис. 1. Оцінюючи результати, бачимо, що немає надто високих або дуже низьких показників за який-небудь із шкал. Однак, ми можемо спостерігати цікаву картину. Найвищі і в той же час найнижчі показники у нас за шкалою "Орієнтація на стабільність".

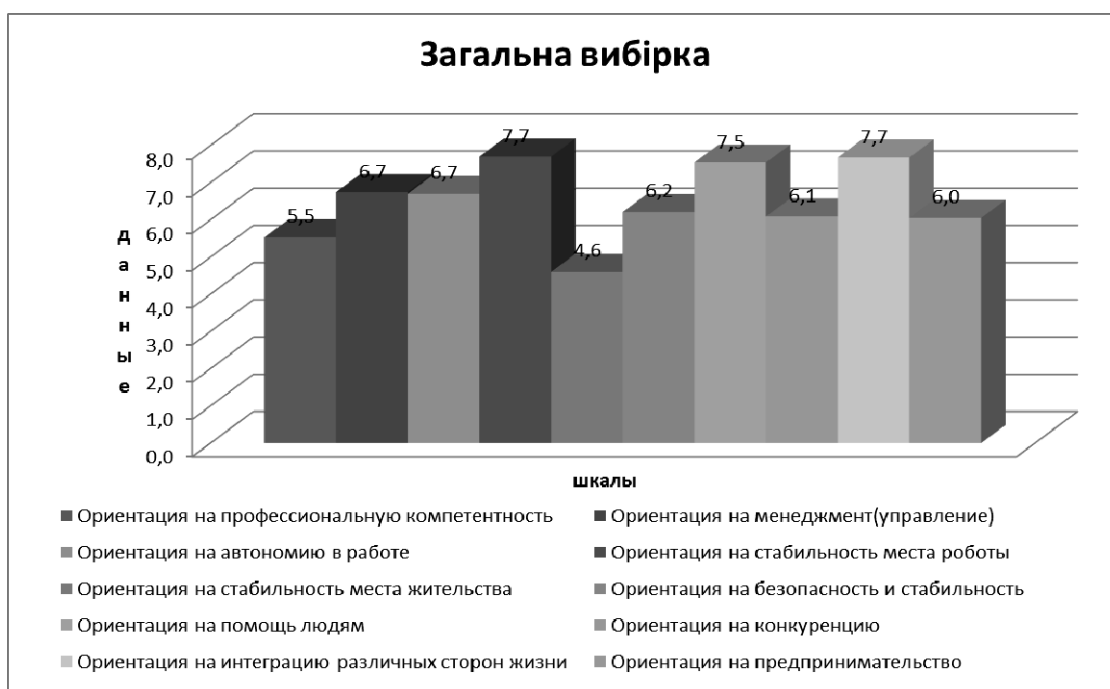

Рис. 1. Орієнтації особистості за Е. Шейном

Найвищі показники у нас на підшкалі "Орієнтація на стабільність місця роботи" (7, 7) і найнижчі показники по підшкалі "Орієнтація на стабільність місця проживання" (4, 6).

На підставі цього, ми можемо говорити про те, що сьогоденне покоління більше хвилює той факт, щоб була стабільна робота, яку не потрібно міняти. При цьому люди готові переїжджати в інші місця. Цей показник особливо цікавий для нас в контексті кафедральної теми, досліджуваної на факультеті загальної і соціальної психології в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова: "Контекстність вищої освіти як чинник гуманітарної і міжнародної безпеки мультикультурного регіону". Багато студентів приїжджають навчатися з області, інших міст і навіть країн. Частина з них знаходиться в роздумах про те, чи повертатися в ту місцевість, звідки вони приїхали. Особливо ця проблема актуальна для студентів, прибулих їх невеликих міст або сіл. Так як дуже часто вони бояться того, що не зможу знайти роботу за фахом з гідною заробітною платою. Що знову ж таки повертає нас до високим показників за шкалою "Стабільність місця роботи".

Критерій стабільності місця проживання в отриманих нами даних один з найнижчих, що говорить про якусь лабільність молодих професіоналів. На наш погляд, в умовах сучасних технологій місце проживання перестало бути найважливішим фактором, що визначає роботу. Сьогоденні реалії дають можливості розвиватися професіоналу, використовуючи Інтернет, гаджети та інші технічні можливості, при цьому перебуваючи в будь-якій точці земної кулі. Таким чином особистість перестає прив'язуватися до певного місця проживання.

Також, ми можемо спостерігати, що орієнтація на інтеграцію різних стилів життя є однією з найважливіших у нашій вибірці (7, 7). Це свідчить про те, що сучасна молодь, розвиваючи себе в контексті професіонала, не готова ґрунтуватися лише на професії. Але для успішної соціалізації для них важливі й інші сторони життя. Кар'єра сучасного випускника все більше пов'язує успішність діяльності з цілісністю людського потенціалу, при цьому професійний потенціал пов'язаний з реалізацією людини в різних сферах, не тільки у професійної діяльності, але й у дозвілєвій, сімейній, культурній та інших.

Також високий показник, який ми отримали, це орієнтація на допомогу людям (7, 5). Е. Шейн вважає, що головними цінностями при цій орієнтації є "робота з людьми", "служіння людству", "допомога людям", "бажання зробити світ краще" тощо. Це наводить нас на думку, що професіоналізм розуміється школярами, студентами та випускниками не тільки як джерело фінансової незалежності, але і як якесь професійне служіння суспільству і клієнтам. Як зазначає Шейн, люди з подібною кар'єрною орієнтацією не будуть працювати в організації, яка ворожа його цілям і цінностям, і відмовиться від просування або переведення на іншу роботу, якщо це не дозволить йому реалізувати головні цінності життя.

Особливий інтерес, на наш погляд, викликав той факт, що орієнтація на професійну компетентність має середні (5,5), а не високі показники, і розподілилася на 8 місце серед нашої вибірки, тобто на передостаннє. Таким чином, на жаль, це говорить про те, що сучасна молодь не бачить важливості в тому, щоб стати професіоналом у своїй галузі. Цікавий той факт, що найбільш високі показники за даною шкалою ми можемо спостерігати, серед групи школярів (5, 9). А найнижчі серед групи студентів (5, 4). На наш погляд, цей факт вимагає особливої уваги. І потребує перегляду освітнього процесу. Значною мірою це може бути пов'язано з предметною диференціацією змісту навчального процесу в

школі та ВНЗ. Коли контекстний акцент робиться на предметних знаннях та вміннях, а не на професійній компетенції у певній галузі.

Таким чином, підводячи підсумки, ми приходимо до висновку, що контекст сучасного суспільства говорить про те, що особистісно-професійний потенціал пов'язаний з соціалізацією і реалізацією особистості в різних сферах, не тільки в професійній діяльності, але і в інших значущих для нього сферах життя. Крім того, особливої уваги заслуговує той факт, що професіоналізм розуміється школярами, студентами та випускниками не тільки як джерело фінансової незалежності, але і як якесь професійне служіння суспільству і клієнтам, і умова самореалізації. Таким чином, одним з головних викликів змісту освіти може стати не тільки передача знань у певній галузі, скільки формування на основі цих знань особистісно-професійного потенціалу. Виклик полягає в тому, щоб підготувати фахівця, який зуміє побудувати особистісну систему знань, що дозволяє підтримати йому свою унікальність і неповторність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анянєв Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта / Борис Герасимович Анянєв. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 1997.
2. Берн Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Берн. – М.: Прогресс, 1996.
3. Битянова Н. Р. Проблема саморазвития личности в психологии: Аналитический обзор / Н. Р. Битянова. – М.: Флинта, 1998.
4. Власова О. І. Фактори розвитку потенціалу соціальної обдарованості в юнацькому віці / О. І. Власова // Вісник КНУ. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – К., 2004. – Вип. 22–23.
5. Водопьянова Н. Е. Активная жизненная позиция личности и профессиональная адаптация в условиях социально-экономического кризиса / Н. Е. Водопьянова // Психологические проблемы самореализации личности / под ред. А. А. Реана, Л. А. Коростылевой. – Вып. 2. – СПб.: СПбГУ, 1998.
6. Галажинский Э. В. Системная детерминация самореализации личности: Автореф. ... д-ра психол. наук / Э. В. Галажинский. – Томск, 2002.
7. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К., 1988.
8. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – Воронеж: НПО "МОДЭК", 2004.
9. Зинченко В. П. Человек развивающийся / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М.: Тривола, 1994.
10. Климов Е. А. Психология профессионала / Евгений Александрович Климов. – М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996.
11. Леднова И. В. Перспектива развития образовательного процесса вуза в условиях информационного общества / И. В. Леднова, Л. В. Левченко // Экономические науки. – Самара: 2006. – № 4(17).
12. Леонтьев Д. А. Самореализация и сущностные силы человека / Д. А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М., 1997.
13. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13 / В. Н. Марков. – К., 2000.
14. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М., 1998.
15. Маслоу А. Мотивация и личность / Абраам Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999.
16. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль произвольной активности человека: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 "Социальная психология" / В. И. Моросанова. – М., 1991.
17. Москаленко О. В. Личностно-профессиональное развитие современного человека / О. В. Москаленко // Мир психологии. – 2004. – № 3.
18. Павлова А. М. Психологические особенности профессионально-личностного потенциала субъекта трудовой деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 / А. М. Павлова. – СПб., 2002.
19. Подшивалкина В. И. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста / Валентина Ивановна Подшивалкина. – Кишинев: Центральная типография, 1997.
20. Подшивалкина В. И. Методологические проблемы професийного самовизначения та професийної диференціації психологічного товариства / Валентина Іванівна Подшивалкіна // Психологія і суспільство. – 2005. – № 2.
21. Садова М. А. Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості / М. А. Садова, Р. М. Свиначенко // Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості: Тези доповідей учасників конференції молодих науковців (Одеса, 26 квітня 2009 р.). – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 11–12.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.16

Моисеенко Карина, асп.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА ВО ВРЕМЯ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

В статье обоснованы актуальность и перспективы изучения социализации личности и развития личностно-профессионального потенциала. Рассмотрены существующие подходы и предложена концепция оценки развития личностно-профессионального потенциала. В статье отмечается, что одной из задач социализации и развития потенциала личности является обеспечение становления профессионализма: оно начинается до ВУЗа и завершается после окончания обучения. Представлены полученные исследователем данные о личностно-профессиональной направленности и карьерной ориентации личности. Исследование базируется на выборке, в которой приняли участие ученики 11 класса, студенты и выпускники ВУЗа. Показана взаимосвязь личностно-профессионального потенциала с социализацией и реализацией индивида в различных сферах жизни.

Ключевые слова: социализация, личностно-профессиональный потенциал, развитие, личность, ориентация личности.

Moysenko Karina, post-graduate,
I. I. Mechnikov National University of Odessa, Odessa

SOCIALIZATION OF THE PERSONALITY, AND THE DEVELOPMENT OF PERSONAL AND PROFESSIONAL POTENTIAL DURING TIME IN COLLEGE

The article substantiates the relevance and prospects of studying socialization and the development of personal and professional potential. The article considers existing approaches and suggests the concept of assessment of the development of personal and professional potential (such as what?). The article also notes that one of the tasks of socialization and development of the potential in the individual is to ensure the formation of professionalism; starting before school and ending after graduation. The researcher obtained information about personal and professional focus, and career orientation of the personality. (obtained information from where?) The study is based on a sample in which pupils of the 11th class of students and graduates took part. The interrelation of personal and professional potential with the socialization and implementation of an individual in various spheres of life was demonstrated.

Keywords: socialization, personal and professional potential, development, personality, orientation of the individual.

УДК: 159.9.316.614

Ірина Остапенко, канд. психол. наук, наук. співроб.
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ БАР'ЄРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена проблемі впливу комунікативних бар'єрів на процес національної та громадянської самоідентифікації молоді. Автором проаналізовано основні підходи до вивчення процесу самоідентифікації, розглянуто особливості визначення національної та громадянської ідентичності, визначено роль комунікативних бар'єрів у процесі національної та громадянської самоідентифікації молоді. Представлено результати емпіричного дослідження та визначено основні типи комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді. Згідно з результатами дослідження встановлено, що домінуючим типом комунікативних бар'єрів національної самоідентифікації є змістово-операціональні, а соціальні та індивідуально-психологічні представлені менше. Серед бар'єрів громадянської самоідентифікації переважають індивідуально-психологічні, а соціальні та змістово-операціональні бар'єри представлені менше.

Ключові слова: національна самоідентифікація, громадянська самоідентифікація, комунікативні бар'єри, ідентичність.

Постановка проблеми. Становлення національної та громадянської ідентичності належить до кола проблем, які набувають особливої актуальності та суспільної значущості в нашій державі. Зазначена проблема має яскраво виражений міждисциплінарний характер. Саме тому вирішувати її науковці намагаються в різний спосіб: досліджують прояви етнічності в контексті національно-державної ідентифікації (Л. Аза), шукають напрями трансформації національної, етнічної та громадянської ідентичності через аналіз кризи попередніх ідентичностей (О. Майборода), виокремлюють "больові точки" українського соціуму та нові пріоритети у формуванні національної та громадянської ідентичності (Л. Нагорна), намагаються аналізувати динаміку розвитку національної ідентичності та виокремлювати регіональні особливості її прояву (Т. Воропаєва), наголошують на необхідності осмислення нової національної та громадянської ідентичності (М. Маринович).

Однак при цьому спостерігається певний дефіцит уваги до вивчення процесу самоідентифікації та ролі комунікативних практик у ньому.

Основна **мета статті** полягає у визначенні специфіки впливу різних типів комунікативних бар'єрів на процеси національної та громадянської самоідентифікації молоді.

Для досягнення цієї мети ми вважаємо за доцільне спочатку розглянути особливості визначення національної та громадянської ідентичності, потім проаналізу-

вати основні підходи до вивчення процесу самоідентифікації та емпірично дослідити та визначити роль комунікативних бар'єрів у формуванні національної та громадянської ідентичності молоді.

Основна частина. Звертаючись до проблеми ідентичності, в першу чергу слід згадати праці Е.Еріксона. На його думку, ідентичність формується в процесі соціалізації особистості, тобто ідентичність – це соціалізована частина "Я". Почуття ідентичності, за Е.Еріксоном, народжується шляхом поступової інтеграції всіх ідентифікацій, тобто всіх соціально значущих моделей, звичок, рис характеру, занять, ідеалів реальних або вигаданих людей [17].

Саме тому нас в першу чергу цікавить саме процес самоідентифікації, сутність якого полягає у формуванні уявлень про себе самого як про самототожню, цілісну та унікальну особистість. При цьому ідентифікація розглядається нами як особливий тип особистісної активності [12; 13].

Ідентичність формується в умовах певного символічного культурного середовища і його необхідною умовою є співвіднесення себе з певною соціокультурною спільнотою та протиставлення іншій спільноті. Самоідентифікація стає можливою за умови усвідомлення не тільки зовнішніх відмінностей від інших, але й відмінності в культурно-інформаційному відношенні, що відбувається в ході засвоєння цінностей та норм певної со-

ціокультурної спільноти [3; 6]. Варто відзначити, що в умовах традиційного суспільства самоідентифікація не викликала особливих труднощів, бо мала місце незмінна належність людини до певної групи. Однак в інформаційному суспільстві самоідентифікація стає все більш складнодетермінованим процесом. Відбувається конкуренція національних та глобальних комунікативно-дискурсивних практик та цінностей. Якщо у індустріальному та частково постіндустріальному суспільствах більшість людей позиціонували себе тільки в межах національного соціального простору, то в інформаційному суспільстві під впливом глобалізаційних процесів відбувається "розширення ідентичності" за рахунок сприйняття загальноцивілізаційних цінностей.

В структурі ідентичності дослідники виокремлюють особистісну та соціальну складові (Дж. Мід, Ю. Хабермас та ін.), які відображають співвідношення соціальної детермінації ідентичності та самодетермінації особистості. Однією з соціальних ідентичностей є національна. Більшість дослідників виокремлюють такі основні риси національної ідентичності: 1) усвідомлення своєї приналежності до держави; 2) історична територія; 3) спільна історична пам'ять та міфологія; 4) спільна масова, громадська культура; 5) національна ідея та символіка [11; 20; 22].

На думку Е. Сміта, національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента і не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів. Нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину. Нація покликана також розвивати соціальні зв'язки між індивідами та класами, створюючи набір спільних вартостей, символів і традицій. І, нарешті, чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі кризь призму колективної особистості та своєї самотутньої культури [14].

Громадянська ідентичність, на відміну національної, не має на увазі єдину культуру, одну ціннісну орієнтацію чи національну територію [16]. Процес ідентифікації себе як громадянина відбувається на індивідуальному і груповому рівнях. На індивідуальному рівні громадянська ідентифікація починається з формування уявлень про власні права, свободи і відповідальність. Ідентифікація на рівні малих груп пов'язана з усвідомленням єдності своїх інтересів з інтересами соціальних груп, з якими особа ідентифікується, а також спільним досвідом і моделями громадянської поведінки. На рівні великих груп громадянська ідентифікація виявляється в усвідомленні приналежності до спільноти громадян певної держави, об'єднаних суспільними цілями і цінностями. Громадянська самоідентифікація пов'язана з досягненням індивідом принципів інтеграції суспільства через залучення його до спільної справи, економічного та професійного просторів тощо [9].

Оскільки комунікація, на думку багатьох дослідників, – базовий соціальний процес, спосіб людського існування, то логічно було б приділити більше уваги його ролі в процесі самоідентифікації. Процеси комунікації та самоідентифікації є тісно пов'язаними та взаємообумовленими, оскільки ідентифікація себе та презентація себе іншим є умовами комунікації та спільної діяльності людей, і, в свою чергу, комунікація – формуючий процес, що безпосередньо впливає на зміст та характер самоідентифікації. Комунікація – процес, в якому ми конструємо не тільки свою соціальну реальність, але й своє власне "я". Представники соціальних підходів до комунікації, продовжуючи традиції символічного інтер-

акціонізму розглядають "сприйняття себе" не як фіксоване внутрішнє утворення, а як соціально-культурний конструкт, що постійно модифікується в залежності від того, з ким і як ми вступаємо в стосунки [18; 19; 21].

Будь-який комунікативний процес носить трансактний характер, тобто будь-який суб'єкт комунікації одночасно є відправником та отримувачем повідомлення. Крім того, цей процес включає в себе, крім теперішнього (конкретної ситуації спілкування), ще й минуле (досвід), а також проєкується в майбутнє [22].

Комунікативна проблема включає дослідження мовних структур, понятійного апарату, засобів і способів комунікації і т. ін. Вони, в свою чергу, пов'язані з проблемами розуміння, перекладу, правильного тлумачення та переносу смислів, інтерпретації. Комунікація – смисловий аспект соціальної взаємодії. Ідеальна комунікація, за Ю. Хабермасом – це комунікація як поєднання раціональності, етики і свободи. На його думку, чим менше у взаємодії підміни знаків, симуляції і маніпуляції – тим раціональнішою буде комунікація і тим легшим буде життя людей [19].

В епоху постмодерну, якій властиві ціннісний релятивізм, полісемантичність, визнання відносності інтерпретацій, невідрефлексованість життєвого досвіду тощо, мова стає єдиною доступною реальністю, і ми живемо у реальності, створеній мовою, інформацією, і комунікацією, а отже знаки вже не репрезентують щось матеріальне, а лише симулюють (обман як певна гра). Як відзначали Ж. Бодрійяр і Р. Барт, всі форми комунікації засновані на виробництві й споживанні знаків [19]. На думку Ю.Ю. Калиновського, у сучасних умовах не існує чіткого поділу між реальністю й символічним відображенням. У всіх суспільствах людство існувало в символічному середовищі й діяло через нього. Тому історично специфічним у новій комунікаційній системі, організованій навколо електронної інтеграції всіх видів комунікації є не формування віртуальної реальності, а побудова реальної віртуальності. Віртуальний означає можливий, такий, що може або повинен з'явитися за певних умов. Відповідно, реальний – це фактично існуючий. Реальність, так, як вона переживається, завжди була віртуальною – вона фіксувалася через символи, які завжди наділяють практику деяким значенням, що відхиляється від їхнього суворого семантичного визначення [8].

Фактично будь-які соціальні відносини, в тому числі й політичні, опосередковані, "занурені" у комунікаційну систему, що має національний та глобальний рівні. Саме через цю систему ретранслюються символи політики від одних суб'єктів до інших, що забезпечує, до певної міри, схоже сприйняття політичних процесів серед учасників інтерсуб'єктивної взаємодії. З точки зору відомого дослідника М. Кастельса, комунікаційна система – це система, в якій сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю схоплена, повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, світ, у якому зовнішні відображення перебувають не просто на екрані [8].

Символічна реальність і комунікаційна система являють собою на нинішньому етапі розвитку людства єдину систему, що опосередковує, спрямовує і репрезентує будь-які види діяльності у соціальному просторі. Як зазначає В. Речицький, символічна реальність являє собою простір людської свідомості й уяви, в якому всі предмети й явища навколишньої дійсності виступають як образи, знаки і символи, за допомогою яких ми організуємо свою активність й за допомогою яких здійснюється наша взаємодія з іншими людьми й навколишнім природним середовищем [8].

За допомогою знаків та символів мови формуються константи суспільної та індивідуальної політичної (громадянської, національної) свідомості й напрацьовуються можливі сценарії поведінки. У раціональній комунікації основним є смислове навантаження і зміст співвідноситься із смислом, що уможливорює взаєморозуміння членів спільноти. У постраціональній комунікації основним є знакове та символічне конструювання мовних форм і засобів комунікації, зв'язок між змістом і смислом може бути втрачений. Тоді, коли виникають будь-які викривлення смислів, мають місце комунікативні бар'єри, які ми розуміємо як утруднення або перешкоду для ефективного спілкування, що веде до викривлення смислу.

Якщо виходити з того, що будь-яка інформація, яка надходить до людини, несе в собі елементи впливу на її поведінку, думки та бажання з метою змінення їх, то в цьому сенсі комунікативні бар'єри – це форма психологічного захисту. Тобто комунікативні бар'єри ніби захищають нас від стороннього психічного впливу, що виникає в процесі обміну інформацією між учасниками спілкування.

Враховуючи складність та надзвичайну динамічність комунікативних процесів, існує велика кількість підходів до класифікації комунікативних бар'єрів.

Г. Гібш і М. Форверґ вважають, що бар'єри виникають тоді, коли між комунікантами немає зворотного зв'язку, коли партнери не розуміють один одного, коли бракує необхідних контактів. Дослідники розрізняють бар'єри, зумовлені соціальними стосунками між партнерами по комунікації (наприклад, керівник – підлеглий) або породжені змістом і формою мовлення (зокрема, його стилем, багатослівністю) [5].

В цілому, більшість авторів виокремлюють два типи комунікативних бар'єрів: зовнішні (вплив ситуації, зовнішніх обставин) і внутрішні (особистісні утворення). Так, В. М. Куніцина описує дві групи труднощів. До першої належать суб'єктивні: вони переживаються приховано, не завжди виявляються в конкретній соціальній взаємодії, не очевидні для партнера по спілкуванню. Друга група охоплює об'єктивні труднощі – ті, що виявляються в умовах безпосереднього спілкування; вони знижують його успішність і позбавляють комунікантів почуття задоволення від спілкування [10].

Б. Поршнев виокремлює три типи комунікативних бар'єрів, котрі різняться за ступенем прозорості: уникання, авторитет, нерозуміння. Мова йде про те, що за своєю психологічною природою комунікативний бар'єр є механізмом захисту від небажаної інформації. Психологічна перепона, яку реципієнт встановлює на шляху небажаної, стомлюючої або небезпечної інформації, може бути в різній мірі прозорим [5].

Оскільки причини комунікативних бар'єрів можуть міститися в змістовних та формальних характеристиках самого повідомлення (фонетичних, стилістичних, семантичних), а також в логіці його побудови, то є необхідність розглянути ще й такі бар'єри.

Логічний бар'єр виникає тоді, коли партнери не знаходять спільної мови. Тобто кожна людина бачить ситуацію, проблему, яка обговорюється, зі своєї позиції, яка може відрізнятися від позиції партнера. Крім того, одні ті ж слова в тій чи іншій ситуації можуть мати зовсім різний сенс, який завжди є індивідуально-особистісним і може бути незрозумілим тому, хто слухає. Подолати логічний бар'єр, як вважають спеціалісти, можна тільки одним шляхом: "іти від партнера", тобто намагатися зрозуміти те, як він буде свої умовиводи та в чому полягають відмінності.

Фонетичний бар'єр, тобто перешкода, яка створюється особливостями мови того, хто говорить, виникає тоді, коли учасники комунікативного процесу говорять на різ-

них мовах та діалектах, мають суттєві дефекти мови та дикції, спотворену граматичну побудову висловлювань. Цей бар'єр можуть створити також невиразне мовлення, занадто швидка або занадто голосна розмова.

Семантичний бар'єр виникає через відсутність збігів в системах значень партнерів по комунікації – тезауруса. Іншими словами, він має місце тоді, коли партнери користуються одними й тими ж знаками (і словами теж) для позначення зовсім різних речей. Семантичний бар'єр – це, по-перше, проблема жаргону й сленгу; по-друге, він спричинюється обмеженням лексики у одного із співбесідників; по-третє, його причинами можуть бути соціальні, культурні, психологічні, національні, релігійні, професійні, групові та інші особливості спілкування.

Т. Дрідзе використовує назву "ефект смислових ножиць" для позначення семантичного бар'єру і досліджує комунікативні ситуації, в яких виникає цей ефект: 1) очевидна невідповідність між мовними засобами, які використовує комунікатор, і мовними ресурсами реципієнта; 2) розбіжність виникає ще раніше – на етапі втілення думок в слова; 3) взаєморозумінню заважають певні індивідуальні особливості реципієнта, перш за все здатність оперувати мовою як засобом мислення. Разом з тим, з того, що кожна людина має неповторний досвід, освіту, своє коло спілкування, а відповідно, і неповторний тезаурус, зовсім не обов'язково робити висновок, що взаєморозуміння неможливе [5].

Стилістичний бар'єр виникає при невідповідності стилю мовлення комунікатора та ситуації спілкування чи стилю мовлення й актуального психологічного стану реципієнта. Наприклад, партнер може не сприйняти критичне зауваження співбесідника, тому що воно було сказане в дружній манері. Тобто стиль може бути недоречним, занадто складним, не відповідати комунікативній ситуації та намірам партнера.

Дослідники радять дотримуватись двох основних прийомів структурування інформації (мова йде перш за все про ділову сферу): правила рамки і правила ланцюжка. Суть правила рамки полягає в тому, що початок і кінець (цілі, наміри, перспективи, результати і висновки) будь-якої розмови слід чітко окреслити, адже вони в інформаційному ряду запам'ятовуються краще. Правило ланцюжка визначає "внутрішнє" структурування комунікативного процесу. Мова йде про те, що необхідна для аналізу проблеми інформація має утворювати ланцюжок, в який повідомлення об'єднані за певними ознаками. Дуже важливою є і послідовність викладу всієї інформації в цілому.

Стилістичний бар'єр між партнерами в таких умовах спричинює неправильна організація повідомлення. Вважається, що повідомлення сприймається краще, якщо воно побудоване таким чином: 1) від уваги до інтересу; 2) від інтересу до основних положень; 3) від основних положень до заперечень і питань; 4) відповіді, висновки, підведення підсумків.

Визначення комунікативного бар'єра як абсолютної або відносної перешкоди для ефективного спілкування, що суб'єктивно переживається або реально має місце в ситуації спілкування, належить О.В. Залюбовській. Причиною виникнення такої перешкоди дослідниця вважає мотиваційно-операціональні, індивідуально-психологічні та соціально-психологічні особливості партнерів по спілкуванню. Дослідниця виокремлює комунікативні бар'єри, які перешкоджають взаємодії та успішному спілкуванню (на стадії налагодження контакту це недостатнє володіння соціальними техніками, навичками, уміннями), і психологічні бар'єри, які перешкоджають взаєморозумінню та ускладнюють взаємодію (забобони, соціальні стереотипи тощо) [4].

З огляду на завдання нашого дослідження, дуже продуктивно видається класифікація комунікативних бар'єрів за специфікою факторів, що їх породжують.

Зокрема, Р. П. Козлова виокремлює у комунікативних бар'єрах трирівневу структуру. Дослідниця виділяє зовнішні, внутрішні і змістово-операціональні фактори. До першої групи факторів вона відносить соціальні (особливості соціальної належності партнерів по спілкуванню), соціокультурні (норми, правила), інформаційні, ідеологічні (світогляд) фактори. Друга група об'єднує такі внутрішні фактори, як індивідуально-психологічні особливості особистості (принцип нереалізованих і пригнічених мотивів), а також невідповідність особистісно значущих смислів соціальним вимогам. До третьої – змістово-операціональної – групи факторів належать деструктивні утворення змістової та операціональної сторін спілкування (характеристика направленості спілкування особистості, вибір способів і засобів спілкування, адекватність розуміння змісту спілкування його учасниками) [2].

С. В. Дев'ятко вважає, що цими факторами виступають різноманітні соціально-психологічні явища, які він об'єднав у три групи:

1. *Соціоперцептивні викривлення*: формування уявлення про іншого за аналогією із собою; вплив загального враження про людину на сприймання її окремих властивостей; сприймання окремої людини крізь призму стереотипу (ефект стереотипізації); прагнення до створення несуперечливого образу; формування неадекватного образу людини внаслідок впливу певної послідовності отримання інформації про неї.

2. *Неадекватно обрані засоби комунікативного впливу*: ігнорування зворотного зв'язку; повідомлення партнерові по спілкуванню інформації в термінах, які він

не може декодувати; брак у комунікації аргументів, здатних вплинути на поведінку партнера; відсутність спільного розуміння предмета і ситуації спілкування; невідповідність між метою і засобами комунікації; неузгодженість між вербальними і невербальними засобами комунікації.

3. *Неадекватно обрані засоби організації спільної діяльності*: невідповідність стилю організаційного впливу меті і змістові спільної діяльності; неадекватна ієрархія цілей спільної діяльності; нерациональний розподіл функцій між виконавцями в процесі спільної діяльності; погано організований контроль за досягненням проміжної мети; невміння гнучко реагувати на зміну ситуації шляхом формування нових адекватних завдань [2].

Для визначення основних комунікативних бар'єрів, які виникають в процесі національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді, нами було проведено спеціальне емпіричне дослідження.

Провідним методом дослідження було обрано глибинне інтерв'ю, процедура якого була розроблена відповідно до вимог, представлених у працях вітчизняних [1; 15] та зарубіжних науковців [7].

Дослідження проводилося протягом 2016 р. серед студентів вищих навчальних закладів м. Києва, які навчаються за спеціальностями технічного, природничого та гуманітарного профілю (загальний обсяг вибірки – 146 осіб, з них 74 жіночої статі та 72 чоловічої статі). При обробці результатів дослідження використовувався якісно-кількісний контент-аналіз [4; 10].

Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив визначити основні види комунікативних бар'єрів, які, на думку досліджуваних, виникають в процесі національної самоідентифікації молоді (рис. 1).

Рис. 1. Основні бар'єри національної самоідентифікації (%) (за результатами якісно-кількісного контент-аналізу)

Таким чином, нам було попередньо встановлено, що до основних комунікативних бар'єрів національної самоідентифікації молоді належать:

1) *агресивна патріотична пропаганда* (має нав'язливий характер та ображає почуття представників інших національностей, тому має зворотній ефект, не викликаючи патріотичних почуттів);

2) *відсутність національної ідеї*, що об'єднала б навколо себе, відсутність місії українців як нації (зазвичай використовуються гасла приєднання до когось:

"їдемо в Європу",
приєднуємося Митного союзу тощо);

3) *неналежна мовна та культурна політика*, що проводиться неграмотно (зазвичай або не має ефекту взагалі, або ефективна тільки для певних категорій громадян переважно старшого віку);

4) *перекручування історії* (неправдиве висвітлення історичних подій, що принижує українців як націю);

5) *радянський менталітет* (ностальгія за радянським минулим, бажання його повернути та відмова ідентифікувати себе як українця); ворожа пропаганда (таке висвітлення подій в ЗМІ інших держав, що транслюються в Україні, за якого українці завжди виглядають непривабливо);

6) *особливості сімейного виховання* (відсутність національних культурно-історичних традицій виховання);

7) *релігійна розрізненість* (належність до іншої релігії, що заважає ідентифікувати себе як українця);

8) *комплекс меншовартості*, або "молодшого брата" (інші нації сприймаються як успішніші і є більш привабливим об'єктом ідентифікації);

9) *глобалізація, космополітизм* (усвідомлення себе перш за все "людиною без нації, громадянином світу");

10) *мовний бар'єр* (вживається в різних значеннях: а) вимога ділового спілкування державною мовою сприймається як обмеження права спілкуватися рідною мовою (наприклад, російською); б) почуття сорому в процесі спілкування рідною мовою – "соромно спілкуватися українською", тому переходять на російську; в) неможливість спілкуватися українською мовою в російськомовному середовищі або навпаки, тощо).

Водночас аналіз результатів емпіричного дослідження дозволив визначити основні види комунікативних бар'єрів, які, з точки зору досліджуваних, виникають в процесі громадянської самоідентифікації молоді (рис. 2).

Бар'єри громадянської ідентичності (%)

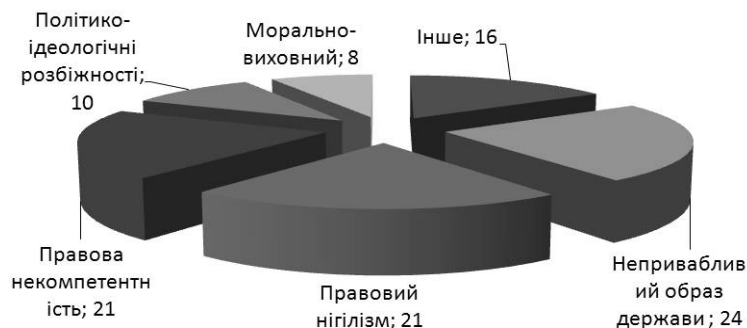

Рис. 2. Основні бар'єри громадянської самоідентифікації (%) (за результатами якісно-кількісного контент-аналізу)

В процесі дослідження нами було попередньо встановлено, що основними комунікативними бар'єрами громадянської самоідентифікації молоді виступають:

1) *непривабливий образ держави* (не викликає бажання бути громадянином України);

2) *правовий нігілізм* (усталена практика не керуватися нормами права в нашій державі);

3) *правова некомпетентність* (спричиняє відсутність громадянської відповідальності);

4) *політико-ідеологічні розбіжності* (нерозуміння та неприйняття політики державної політики);

5) *морально-виховний* (відсутність традицій виховання правової самосвідомості).

Таким чином, проведене емпіричне дослідження дозволило визначити основні види комунікативних бар'єрів, які виникають в процесі національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді.

Аналіз виявлених комунікативних бар'єрів за специфікою факторів, що їх породжують, дозволяє стверджувати, що серед бар'єрів національної самоідентифікації домінують змістово-операціональні (насамперед такі як: агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Також попередньо встановлено, що вплив індивідуально-психологічних особливостей (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальних бар'єрів (релігійна розрізненість) на процес національної самоідентифікації менший. Серед бар'єрів громадянської самоідентифікації переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний). Водночас, соціальні бар'єри (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні бар'єри (непривабливий образ

держави) менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді. Однак, з нашої точки зору, встановлені особливості не варто абсолютизувати. Зазначені припущення відносно впливу різних типів комунікативних бар'єрів на процеси національної та громадянської самоідентифікації молоді потребують додаткової перевірки на розширеній вибірці.

Відзначимо, що виокремлені комунікативні бар'єри можуть бути трансформовані за рахунок розвитку рефлексивних механізмів структурування дискурсу соціальної взаємодії в умовах тренінгу, що сприятиме становленню національної та громадянської самоідентифікації молоді [8].

На підставі аналізу результатів проведеного дослідження ми дійшли до таких **висновків**:

1. Самоідентифікація – це процес формування уявлень про себе самого як про самототожну, цілісну та унікальну особистість, тобто набуття особистістю власної ідентичності. Ідентичність формується в умовах певного символічного культурного середовища і його необхідною умовою є співвіднесення себе з певною соціокультурною спільнотою та протиставлення іншій спільноті.

2. В структурі ідентичності виокремлюють особистісну та соціальну складові, які відображають співвідношення соціальної детермінації ідентичності та самодетермінації особистості. Національна ідентичність є однією з соціальних ідентичностей. Основними рисами національної ідентичності є: 1) усвідомлення своєї приналежності до держави; 2) історична територія; 3) спільна історична пам'ять та міфологія; 4) спільна масова, громадська культура; 5) національна ідея та символіка. Громадянська самоідентифікація пов'язана з осягненням індивідом принципів інтеграції суспільства через залучення його до спільної справи, економічного та професійного просторів.

Процес ідентифікації себе як громадянина відбувається на індивідуальному і груповому рівнях.

3. Завдяки проведеному емпіричному дослідженню, нами було визначено основні види та типи комунікативних бар'єрів, які виникають в процесі національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді. Серед бар'єрів національної самоідентифікації домінують змістово-операціональні (насамперед такі як: агресивна патріотична пропаганда, неналежна мовна та культурна політика, перекручування історії, ворожа пропаганда, сімейне виховання, відсутність національної ідеї). Також попередньо встановлено, що вплив індивідуально-психологічних особливостей (радянський менталітет, комплекс меншовартості, глобалізація, космополітизм) та соціальних бар'єрів (релігійна розрізненість) на процес національної самоідентифікації менший. Серед бар'єрів громадянської самоідентифікації переважають індивідуально-психологічні (правовий нігілізм, правова некомпетентність, морально-виховний). Водночас, соціальні бар'єри (політико-ідеологічні розбіжності) та змістово-операціональні бар'єри (непривабливий образ держави) менше впливають на процес громадянської самоідентифікації молоді. Однак, з нашої точки зору, встановлені особливості не варто абсолютизувати. Зазначені припущення відносно впливу різних типів комунікативних бар'єрів на процеси національної та громадянської самоідентифікації молоді потребують додаткової перевірки на розширеній вибірці.

Перспективи подальших досліджень полягають у більш детальному вивченні регіональної специфіки прояву комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації молоді на розширеній вибірці. За результатами дослідження передбачається розробка технологій трансформації комунікативних бар'єрів в умовах тренінгу, що сприятиме становленню національної та громадянської самоідентифікації молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белановский С. А. Индивидуальное глубокое интервью / С. А. Белановский. – М.: Никколо-Медиа, 1993. – 320 с.
2. Водолажская Т. Идентичность гражданская / Т. Водолажская // Образовательная политика. – 2010. – № 5–6. – С. 140–142.
3. Гофман И. Ритуал взаимодействия: очерки поведения лицом к лицу / И. Гофман. Пер. с англ. С. С. Степанов, Л. В. Трубицына. Под ред. Н. Н. Богомоловой и Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2009. – 319 с.
4. Залюбовская Е. В. Преодоление коммуникативных барьеров в русле совместной деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : Е. В. Залюбовская. – М., 1984. – 19 с.

5. Засади когнітивної психології спілкування: [монографія] / В. П. Казміренко, В. М. Духнович, О. Ю. Осадко та ін.; за наук. ред. В. П. Казміренка; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с.
6. Лысак И. В. Особенности самоидентификации человека в условиях современного общества / И. В. Лысак // Гуманитарные и социально-экономические науки. – 2008. – № 6. – С. 37–42.
7. Мертон Р. Фокусированное интервью / Р. Мертон, М. Фиске, П. Кендалл. – М., 2000. – 167 с.
8. Калиновский Ю. Ю. Коммуникативно-дискурсивная парадигма у современных политических исследований / Ю. Ю. Калиновский // Сучасне суспільство. – 2012. – Вип. 2. – С. 12–18. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2012_2_4
9. Кармазіна М. С. Ідентичності у сучасному науковому дискурсі / М. С. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – Вип. 3(65). – С. 4–29.
10. Куницина В. Н. Нарушения, барьеры, трудности межличностного неформального общения / В. Н. Куницина // Актуальные проблемы психологической теории и практики: сб. статей С.-Петербург. гос. ун-та / под ред. А. А. Крылова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1995. – С. 86–94.
11. Орлова Э. А. Концепция идентичности/идентификации в социально научном знании / Э. А. Орлова // Вопросы социальной теории. – 2010. – Т. IV. – С. 87–111.
12. Остапенко І. В. Аналіз особливостей професійної ідентифікації як типу особистісної активності / І. В. Остапенко // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань. – В 3-х томах. – К., 1996. – Т. II. – С. 294–300.
13. Остапенко І. В. Розвиток рефлексивних механізмів структурування дискурсу взаємодії з владою в умовах тренінгу / І. В. Остапенко, О. П. Соснюк // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: "Психологічні науки: проблеми і здобутки". – Вип. 8. – К.: КИМУ, 2015. – С. 185–201.
14. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
15. Соснюк О. П. Діагностика особливостей особистісної активності суб'єктів інноваційної діяльності якісними методами / О. П. Соснюк. – Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. 7. – Вип. 16. – К., 2008. – С. 163–168.
16. Умови громадянства: 36. ст. / Під редакцією В. ван Стінбергена: Пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. – 264 с. – С. 49–70.
17. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эрикссон. – М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. – 344 с.
18. Яблонская Т. Н. Особенности идентичности "благополучных" и "проблемных" подростков и старшекласников / Т. Н. Яблонская // Вестник Пермского университета. – Серия: "Философия. Психология. Социология". – Вып. 3(15). – Пермь, 2013. – 196 с. – С. 123–132.
19. Leeds-Hurwitz W. Introducing social approaches / W. Leeds-Hurwitz // Social approaches to communication / Ed. by W. Leeds-Hurwitz. – NY: Gilford, 1995. – Pp. 3–20.
20. Mead G. H. Mind, Self, and Society / G. H. Mead. – Chicago: The University of Chicago Press, 1934.
21. Tajfel H. Social categorization and intergroup behavior / H. Tajfel, C. Fignment, M. Billig, R. Bundy // Europ. J. of Soc. Psychol. – 1971. – № 1. – P. 149–177.
22. Wood J. T. Interpersonal Communication: Everyday Encounters (3rd ed.) / J. T. Wood. – Belmont, CA: Wadsworth, 2002.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.16

Остапенко Ирина, канд. психол. наук, научн. сотр.,
Институт социальной и политической психологии НАПН Украины, Киев

ИССЛЕДОВАНИЕ КОММУНИКАЦИОННЫХ БАРЬЕРОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ МОЛОДЕЖИ

Статья раскрывает проблему влияния коммуникативных барьеров на процесс национальной и гражданской самоидентификации молодежи. Автор проанализировала основные подходы к изучению процесса самоидентификации, рассмотрела особенности определения национальной и гражданской идентичности, определила роль коммуникативных барьеров в процессе национальной и гражданской самоидентификации молодежи. Представлены результаты эмпирического исследования и определены основные типы коммуникативных барьеров национальной и гражданской самоидентификации студенческой молодежи. Согласно результатам исследования установлено, что доминирующим типом коммуникативных барьеров национальной самоидентификации являются содержательно-операциональные, а социальные и индивидуально-психологические представлены меньше. Среди барьеров гражданской самоидентификации преобладают индивидуально-психологические, а социальные и содержательно-операциональные барьеры представлены меньше.

Ключевые слова: национальная самоидентификация, гражданская самоидентификация, коммуникативные барьеры, идентичность.

Ostapenko Iryna, PhD, researcher,
Institute of Social and Political Psychology of The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv

THE RESEARCH OF COMMUNICATION BARRIERS OF NATIONAL AND CIVIC SELF-IDENTIFICATION

The article is devoted to the problem of the impact of communicative barriers on the process of national and civic self-identification of youth. The author analyzed main approaches to study of the self-identification, the peculiarities of national and civic identity, as well as the role of communication barriers in national and civic self-identification of youth and also presented the results of empirical research and identified main types of communication barriers of national and civic self-identification of students. According to research results author defined that among communication barriers of national self-identification are dominate content-operational barriers, but individual psychological and social barriers are less there. Among communication barriers of civic self-identification are dominate individual psychological barriers, but content-operational barriers and social barriers are less there.

Keywords: national self-identification, civic self-identification, communication barriers, identity.

УДК: 159.937.51–054.5(477)/(73) : 659.1

Наталія Погорільська, канд. психол. наук, доц.
Марія Прухницька, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ВІЗУАЛЬНОЇ РЕКЛАМИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНЦІВ ТА АМЕРИКАНЦІВ

Стаття присвячена вивченню відмінностей в ціннісних орієнтаціях сучасних українців та американців та їх впливу на специфіку рекламних кампаній в Україні та США. У роботі висвітлено особливості сприймання рекламної продукції потенційним споживачем, а також його ставлення, орієнтація, специфіка оцінки та уявлень про рекламу залежно від ціннісних орієнтацій, світогляду та культурного середовища проживання. Визначено, що, окрім не домінуючих цінностей "Гедонізм" та "Влада" у різних груп різні цінності. Встановлено, що у процесі сприймання реклами для типового українця у першу чергу важливим виступає емоційність подачі, кольорова гама зображення, апеляція до почуттів, використання образів сім'ї, дітей, насиченого подіями й активного способу життя. Для типового американця характерним є звернення уваги на зображення та текст, який написано чи озвучено. У процесі сприймання важливим виступає смислове насичення реклами, її інноваційність, зрозумілість та кольорова гама.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, цінності, візуальна реклама, сприймання, менталітет, українець, американець, психологічні механізми.

Постановка проблеми: У час панування ери інноваційних технологій ведеться активна боротьба між різними підприємствами за залучення щонайбільших капіталів для свого розвитку. У рекламній індустрії існує конкуренція на різних рівнях. Реклама пропонує моделі стилів життя та стереотипи поведінки в певних умовах, але не можна стверджувати, що вона повністю формує ціннісні орієнтації суспільства. Для того, щоб сформулювати певну суспільну цінність потрібно орієнтуватись на існуючу базу, а саме на національно зумовлені ідеали, патерни поведінки, історично складені образи-цінності для кожного окремого населення. Таким чином, знаючи особливості ринку збуту тут і зараз, можна передбачити ефективність тієї чи іншої реклами, розрахувати фінансові витрати та прибутки.

До чинників, які впливають на сприймання реклами належать світогляд, філософія, фінансові можливості, особистісні риси, статус, переконання населення, до якого входить коло потенційних споживачів, ідеологія держави. Усе вище перераховане впливає на вибір стратегій, які використовують рекламодавці у США чи в Україні. Провідне місце серед чинників сприймання рекламних повідомлень займають цінності. Саме тому у даній статті ми спробуємо детально дослідити відмінності у ціннісних орієнтаціях типового українця та типового американця.

Проблемою вивчення ціннісних орієнтацій особистості та їх ролі у формуванні суспільно-соціальних відносин займались такі вчені: Е. Шпрангер, М. Рокич, К. Роджерс, Е. Фромм, Б. Д. Паригін, Г. М. Андреева, К. Марбе, К. Т. Фрідлендер, Р. Сейфферт, Р. І. Моргшанцев, Е. Баранов, М. Люшер, Ш. Шварц, В. М. Карандашев, Є. С. Песоцький та багато інших.

На думку А.Г. Здравомислова, ціннісні орієнтації це найважливіший елемент внутрішньої структури особистості, закріплений життєвим досвідом індивіда, всією сукупністю його переживань, що відмежовують значуще, істотне для даної людини від незначного, несуттєвого. В.О. Ядов зауважує, що ціннісні орієнтації, у широкому значенні даного поняття, можна визначити як вибір людиною певних матеріальних і духовних цінностей як об'єктів, що визначають її цілеспрямовану життєдіяльність, весь спосіб життя. У цінностях акумулюється життєвий досвід людей, вони є своєрідним індикатором ієрархії переваг, якими керується суб'єкт у процесі життєдіяльності. Система цінностей є стрижнем культури суспільства, духовною квінтесенцією потреб та інтересів особистості [4]. Отже, **метою** роботи є вивчення ціннісних орієнтацій населення різних країн, зокрема США та України, що надасть інформацію про потенційного споживача, яка сприятиме адаптації реклами, що поширювалась в одних умовах, до інших умов.

Основними завданнями даної роботи є: описати основні характеристики менталітетів типового українця та типового американця, а також їх світоглядні позиції та основні ідеї, що стають підґрунтям для рекламних проєктів; визначити основні відмінності у ціннісних орієнтаціях українців та американців; розкрити особливості сприймання візуальної реклами населенням двох різних держав.

Інструментарій: У роботі було використано такі методи психологічного дослідження як опитування, архівний метод, а також "Опитувальник ціннісних орієнтацій" Ш. Шварца у двох варіантах: для російськомовної та англослов'янської вибірок. З цієї методики було взято першу частину опитувальника на ціннісні орієнтації, що направлена на вимірювання рівня нормативних ідеалів.

Для обробки отриманих результатів використовувалась якісні та кількісні методи (непараметричний метод математичної статистики U-критерії Манна-Уїтні, міри центральної тенденції).

На основі аналізу літератури було виділено чотири підходи до розуміння цінностей. До першого, і найбільш широкого підходу є сенс зарахувати ті визначення, які роблять акцент на здатності речей (явищ, процесів, ідей, ідеалів тощо) виступати засобом задоволення потреб й інтересів людей, служити суспільному прогресу і всебічному розвитку особистості. С.Ф. Анисимов визначає основну ідею даного підходу так: "Цінності є суттю предмету, явища і їх властивостей, які потрібні (необхідні, корисні, приємні) людям певного суспільства або класу, і окремої особистості як засоби задоволення її потреб й інтересів, а також це ідеї і спонуки як норма, мета або ідеал" [1].

У другому підході увага акцентується на значущості речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності соціальних суб'єктів, їх потреб і інтересів. В. А. Василенко зазначає, що цінність є нічим іншим, як моментом значення будь-якого явища, речі, вчинку, взагалі щого для життєдіяльності певної людини, класу, суспільства; та вказує на роль цього щого в її житті [2].

У третьому підході акцент робиться на цінності як специфічній формі прояву взаємодії між суб'єктом і об'єктом з приводу задоволення потреб і інтересів суб'єкта, тобто, цінність є моментом практичної взаємодії із дійсністю, яка відноситься до того, що можна цінувати, оцінювати, приймати або відхиляти, перетворювати на мотив і мету поведінки [6].

Четвертий підхід розуміє цінності як специфічні утворення свідомості. Вони є узагальненими уявленнями про блага, ідеальними критеріями оцінки й орієнтаціями особистості та суспільства.

Отже, у своєму дослідженні ми орієнтувались на розуміння цінностей як важливих елементів внутрішньої структури особистості, якими регулюється ставлення індивіда до явищ оточуючого світу, вчинків інших людей,

© Погорільська Наталія, Прухницька Марія, 2017

суспільства в цілому, визначаються уявлення про блага, критерії оцінки та орієнтації у зовнішньому середовищі.

Далі, на основі аналізу літератури, окреслимо основні відмінності характерів типових американців та українців.

У більшості досліджень до типових рис українського національного характеру зараховують демократичність, волелюбність, емоційність, що виявляються у музичності, наближеності до природи, культі жінки і родини, релігійності, толерантності до інших народів, працелюбстві, гостинності тощо [3]. Українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість – спрямованість (установка) людини на свій внутрішній світ, на проблеми власного соціуму. З такою установкою пов'язані миролюбність, неохочість до агресії та насильства, високе поцінування своєї внутрішньої свободи. Натомість екстравертованість як спрямованість людини на зовнішній світ зумовлює відчутно сильніший вияв колективізму (общинності), товариськості, відкритості зовнішньому світу. В. Липинський, М. Костомаров у своїх працях вказували на підвищену чутливість української душі, її вразливість, схильність ображатися і слабку волю регуляцію. Підвищена чутливість до всього інколи поєднується з амбіційністю. Це може знаходити свій вияв у зовнішніх атрибутах, яким надається більше значення, ніж самій суті явищ. Емоційність у поєднанні з інтровертованістю характерна людям, схильним до виконання етичних норм, здатним надати допомогу більш слабким, бідним, пожаліти їх.

"Американський характер, – пише історик Е. Елберт, – це оптимізм, впевненість у майбутньому, віра в прогрес, висока оцінка успіху, що трактується як процвітання, яке може бути розвинене моральною ініціативою, висока мораль, так чи інакше пов'язана з пуританською етикою, а саме з орієнтацією на обов'язок, серйозність, впевненість, практичність, релігійну віру, патріотизм".

Отже, традиційні характеристики американської нації складаються з таких рис: індивідуалізм і здоровий глузд, прагматизм і підприємництво, раціоналізм і матеріалізм, динамізм і конформізм, егалітаризм і демократизм, ідея американської винятковості і культу успіху. Практично будь-який опис американського характеру починається з дослідження індивідуалізму як основної риси американської нації.

Таким, аналіз літературних джерел розкриває відмінності між національними характерами. Надалі буде-

мо виявляти відмінності у цінностях сучасних американців та українців.

Розглянемо детальніше хід дослідження. Вибірку становили 80 осіб віком від 18 до 26 років. 48 українців (28 жінок і 20 чоловіків) та 32 американця (18 жінок і 14 чоловіків).

На першому етапі досліджуванам було запропоновано пройти Опитувальник ціннісних орієнтацій Шварца, для визначення найбільш та найменш важливих для них цінностей. Таким чином ними здійснювалась особиста оцінка своїх пріоритетів, ідеалів, установок та соціально визнаних норм.

На другому етапі досліджуванам було запропоновано опитування, в якому потрібно було обрати із наданих варіантів, або написати свою власну відповідь на ряд питань з приводу ставлення до різного роду рекламної інформації, яку вони зустрічають у повсякденному житті. Серед усіх заданих перерахуємо декілька найінформативніших питань: "Яку рекламу ви найчастіше зустрічаєте у своєму оточенні?", "Де найчастіше ви помічаєте рекламу?", "Який тип реклами ви найчастіше зустрічаєте?", "Що у рекламному оголошенні ви помічаєте найперше?", "Рекламу чого зазвичай пропонують у вашому оточенні?", "Чи довіряєте ви рекламі?", "Як ви ставитесь до реклами?" та ін.

Ці два етапи дослідження, а також якісний аналіз літератури, поєднуються між собою і сприяють більш детальному вивченню поставленого питання.

Результати емпіричного дослідження. За опитувальником ціннісних орієнтацій Шварца, нами було виявлено ряд відмінностей за показниками 10 основних цінностей за теорією Шварца між американцями та українцями.

Загальний аналіз оцінок, які було надано досліджуваними, показав, що американська вибірка оцінювала значення того чи іншого принципу (або цінності) на порядок вище ніж українська. Таким чином у відповідях американців зустрічається лише 11,45 % значень нижче 4 балів із 7-бальної шкали, коли у відповідях українців кількість таких значень становить 41,2 %.

За даними першого етапу дослідження, за допомогою непараметричного U-критерію Манна-Уїтні, було встановлено відсутність статистично значимої різниці між ціннісними орієнтаціями представників двох різних груп тільки за шкалами "Гедонізм" та "Влада". За усіма іншими шкалами встановлено наявність статистично значимих відмінностей (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення оцінок цінностей двох груп

Шкали	Українці	Американці	Статистична значущість різниці
1. Конформність	3,6250	5,4500	0,000
2. Традиції	5,4500	4,5533	0,000
3. Доброта	4,5533	5,6800	0,000
4. Універсалізм	4,1853	6,1063	0,000
5. Самостійність	4,9400	5,9333	0,001
6. Стимуляція	4,6033	5,7217	0,000
7. Гедонізм	4,1767	4,9600	0,116
8. Досягнення	4,0000	5,8167	0,000
9. Влада	3,9883	4,0133	0,087
10. Безпека	4,3533	5,0667	0,033

Можна припустити, що цінність "Гедонізм", яка за визначенням Ш. Шварца [5] полягає у "насолоті життя" є однаково важливою для молоді України та США через свою "універсальність". З точки зору психології особистості, вік 18–25 років – це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів, опти-

мізму, самостійності, прямолинійності, це центральний період становлення характеру та пік можливостей інтелекту. Тому орієнтації індивідів у цей період розвитку є досить типовими.

Цінність "Влада" проявляється у прагненні індивіда до досягнення певного соціального статусу, з яким по-

в'язані престиж, фінансове забезпечення, можливість керувати людьми та певними обставинами. Як бачимо з таблиці 2 в української та американської вибірок ця цінність має середній показник і не відрізняє групи між собою. Можна припустити, що це свідчить про не велике прагнення досліджуваних до управління людьми,

переїмання відповідальності за прийняття важливих рішень. Більшість молоді України та США не прагне до домінування та соціальної влади, а ставить за мету особистісне зростання та професійний розвиток. Для зручності подальшого аналізу, здійснимо ранжування цінностей за їх значущістю для обох груп (табл. 2).

Ранжування цінностей представниками двох груп

Таблиця 2

Ранг	Українці	Відсоткове співвідношення	Американці	Відсоткове співвідношення
1	Самостійність	12,4 %	Універсализм	11,23 %
2	Стимуляція	11,37 %	Досягнення	10,8 %
3	Безпека	11 %	Стимуляція	10,6 %
4	Доброта	10,7 %	Доброта	10,4 %
5	Універсализм	10,61 %	Гедонізм	10,4 %
6	Гедонізм	10,36 %	Самостійність	10,23 %
7	Досягнення	9,9 %	Конформність	10,1 %
8	Конформність	8,79 %	Безпека	9,78 %
9	Влада	8 %	Традиції	8,45 %
10	Традиції	6,7 %	Влада	7,98 %

Таким чином, для українського середньо-групового суб'єкта на першому місці знаходиться цінність "Самостійність" (12,4 %), що свідчить про його прагнення до самостійності мислення, вибору способу діяльності, творчої та дослідницької активності. Самостійність як цінність похідна від потреби організму в самоконтролі і самоврядуванні, а також від потреб в інтеракції, у автономності та незалежності [5]. Це можна пояснити та основі аналізу менталітету та способу життя типового українця, який з дитинства прагне до здобуття самостійності та незалежності від батьків та оточення, що у нашому суспільстві здобути важко. Можна припустити, що сучасна молодь прагне до самостійності як найвищої цінності, якої поки що не може здобути. На другому і третьому місцях за шкалою значимості знаходяться такі цінності як "Стимуляція" та "Безпека", що мають близькі відсоткові показники (11,37 % та 11 % відповідно). Дані цінності вказують на потреби особистості в різноманітності і глибоких переживаннях для підтримки оптимального рівня активності. Біологічно обумовлені варіації потреби в стимуляції, опосередковані соціальним досвідом, призводять до індивідуальних відмінностей в значущості цієї цінності. Мотиваційна мета цього типу цінностей полягає в прагненні до новизни і глибоких переживань [5].

Цінність "Безпека" похідна від базових індивідуальних і групових потреб. Вона полягає у прагненні до безпеки для інших людей і для себе, гармонії, стабільності суспільства і взаємин, що так актуально в українському суспільстві саме в сучасний період і, можна припустити, зумовлено подіями останніх років [5].

Найменшу цінність для середньо-групового суб'єкта української вибірки становлять "Влада" (8 %) та "Традиції" (6,7 %), що на перший погляд здається безпідставним, адже український етнос має велике багатство звичаїв та традицій, які постійно підтримуються і зберігаються. Тут варто звернути увагу на суб'єктивність та неусвідомленість даного оціночного твердження. Українська нація має великі культурні здобутки, які вкорінені у підсвідомості кожного українця шляхом виховання та соціалізації, і саме тому вони набули буденного значення і свідомо не цінуються.

Типовий американець на перше місце ставить цінності "Універсальність" та "Досягнення", що так притаманно для громадян США і відображається в їх індивідуалізмі, цілеспрямованості та прагматичності. Визна-

чальна мета типу цінностей "Досягнення" – це особистий успіх відповідно до соціальних стандартів, що тягне за собою соціальне визнання та схвалення. Щодо "Універсальності", то основна мотивація даного типу цінностей це прагнення до розуміння, терпимість, та бажання захищати благополуччя всіх людей і природи. Основна характеристика універсализму це уміння вступати у контакт із будь-ким поза свого середовища і виживати у новій групі.

На відміну від українців, американці цінність "Безпека" визначають як малозначущу для себе, що, як можна припустити, пов'язано високим рівнем соціального захисту населення та відсутністю зовнішніх загроз.

Таким чином спостерігаємо значну відмінність американського середньо-групового суб'єкта від українського.

Схожими для обох груп виявились показники цінностей "Традиції" та "Влада", однак слід зазначити, що перший феномен для американців має вищий ранг. Можна припустити, що це пов'язано із відносно бідним надбанням американського населення у плані звичаїв та традицій, яке вони прагнуть активно підтримувати як спосіб підтвердження своєї приналежності до певної спільноти. Також слід звернути увагу на цінність "Доброта", яка отримала однаковий ранг для обох груп, але відрізняється кількісним значенням (українці – 10,7 %, американці – 10,4 %). В основі даного явища покладена доброзичливість, що сфокусована на благополуччі в повсякденній взаємодії з близькими людьми. Цей тип цінностей вважається похідним від потреби в позитивній взаємодії, потребі в афіліації та забезпеченні процвітання групи. Його мотиваційна мета - збереження благополуччя людей, з якими індивід знаходиться в особистих контактах. Дуже близьким за своїм значенням у різних групах є показник "Гедонізм" (українці – 10,36 %, американці – 10,4 %).

Отже, можна зробити висновок, що для представників американської та української спільнот існує відмінний набір ціннісних орієнтацій. Єдині показники, які є досить близькими за значенням один до одного, для цих груп є цінності "Влада" та "Гедонізм", що не займають передових позицій у ранговому списку.

Оскільки відмінності у ціннісних орієнтаціях українців та американців є досить значимими, ми можемо припустити, що існують відмінності і між сприйманням реклами представниками цих націй.

Узагальнюючи отримані дані, розкриємо особливості сприймання візуальної реклами українцями та американцями. За даними опитування, 73 % представників української вибірки зазначають, що для них важливо щоб реклама була цікава, така реклама подобається, вони можуть часто її переглядати. Близько 11 % досліджуваних вказують на те, що реклама викликає у них неприємні відчуття і навіть дратує. 15 % впевнені, що не звертають увагу на рекламу. На думку більшості українців, найважливіше у рекламі це зображення та його колірна гама, яка помічається одразу. Найбільш ефективною та цікавою вважають кольорове зображення у поєднанні із текстом, що дозволяє швидко зрозуміти зміст послання. Найчастіше досліджувані зустрічають у своєму оточенні рекламу товарів, вона на їх думку складає близько 80% усіх рекламних пропозицій. У таких рекламних оголошеннях здебільшого використовують успішних, привабливих людей, цілі сім'ї, тварин, життєрадісну молодь, смачну їжу, елітну техніку та житло, загалом життя, яке можна отримати придбавши запропонований товар. На другому місці знаходиться реклама магазинів та супермаркетів. Як зазначають досліджувані, вона зазвичай є досить гучною, яскравою, звучить як запрошення у місце, де тебе завжди чекають і готові запропонувати тільки найкраще, що у них є. Це приваблює, надихає, змушує замислитись при виборі між рекламним магазином і мало відомим, вселяє довіру. 65 % досліджуваних зазначають, що найбільш приємною для сприймання є реклама з використанням зображень природи, дітей, активного способу життя, спокійних відтінків. Найчастіше жителі України помічають рекламу у транспорті (32 %), в Інтернеті (27 %), на вулицях та по телебаченню (30 %).

Як бачимо для типового українського потенційного споживача віком від 18 до 26 років, який має такі характеристики особистості як емоційність, прагматичність, інтровертованість, волелюбність, релігійність, цінує сім'ю, та має такі потреби як потреба у самостійності мислення, вибору способу діяльності, потреба у самоврядуванні, автономності, потреба у різноманітності і глибоких переживаннях, потреба у стимуляції, прагнення до новизни і глибоких переживань, а також до безпеки для інших людей і для себе, важливим у рекламі є її емоційна подача, кольорова гама, апеляція до почуттів, сімейних цінностей, успішного життя.

Для 65 % представників американської вибірки найбільш привабливою є реклама відомих брендів, інновацій, активного відпочинку. Близько 31 % досліджуваних зазначають, що рекламні оголошення їх дратують, заважають доступу дійсно необхідної інформації. 8 % досліджуваних американців впевнені, що не звертають увагу на рекламу у своєму оточенні. У рекламному оголошенні переважна більшість досліджуваних у першу чергу звертає увагу на зображення та текст, який написано чи озвучено. Рекламу, яка поєднує у собі текст та зображення визначають як найбільш ефективну та зрозумілу 60 % вибірки, ще 30 % зауважують, що реклама з використанням лише тексту теж є цікавою, інформативною і досить поширеною. Більшість досліджуваних зазначає, що найцікавішою для них є реклама послуг, подорожей та товарів. Слід зауважити також, що найчастіше рекламу мешканці США помічають по

телебаченню (46 %), радіо (22 %), на вулицях та в Інтернеті (30 %).

Отже, для типового американця віком від 18 до 26 років, який має такі характеристики особистості як оптимізм, практичність, моральність, патріотизм, високий рівень домагань, раціональність, індивідуалізм, цілеспрямованість, прагматичність та такі потреби як потреба у самореалізації та соціальному схваленні, потреба у розумінні, потреба в комунікації та прагнення до отримання задоволення від життя, важливими у рекламі є її смислове насичення, інноваційність, відповідність очікуванням. Найбільш приємною для сприймання є реклама у спокійних тонах з використанням текстового повідомлення у поєднанні з зображенням.

Висновки. Отже, для представників американської та української спільнот існує відмінний набір ціннісних орієнтацій. Єдині показники, які є досить близькими за значенням один до одного, для цих груп є цінності "Влада" та "Гедонізм", що не займають передових позицій у ранговому списку. Залежно від цінностей, що переважають у тому чи іншому суспільстві змінюється й орієнтація рекламних кампаній. Таким чином реклама в США більш індивідуалістичного спрямування, прагматична, пропагує активний спосіб життя та ідеальні образи успішних людей. Такий типаж рекламних кампаній часто зустрічається й на теренах України сьогодні, це пов'язано із перейманням досвіду західних розвинених держав у різних сферах та орієнтацією на їх стиль життя. Окрім зазначених, в українській рекламі можна зустріти більшу кількість (ніж в американській) архетипів, образів міцної сім'ї, а також, у світлі подій останнього часу, реклами на військову та патріотичну тематику.

У процесі сприймання рекламного оголошення для типового українця у першу чергу важливим виступає емоційність подачі, кольорова гама зображення, апеляція до почуттів, використання образів сім'ї, дітей, насиченого подіями й активного способу життя. Цікавою є реклама товарів та послуг.

Для типового американця характерним у першу чергу є звернення уваги на зображення та текст, який написано чи озвучено. У процесі сприймання важливим виступає смислове насичення реклами її інноваційність, зрозумілість та кольорова гама. Найбільш приємною для сприймання є реклама у спокійних тонах. Найцікавішою виступає реклама послуг, подорожей та товарів.

Перспективами подальших досліджень стануть вивчення особистісних чинників сприймання реклами представниками різних етнічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М.: Прогресс, 1988. – 254 с.
2. Василенко В. А. Ценность и ценностные отношения [Текст] / В. А. Василенко // Проблема ценности в философии / под ред. А. Г. Харчева. – Ленинград: Наука, 1966. – 244 с.
3. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К.: ДОК-К, 1997. – 114 с.
4. Здравомыслов А. Г. Отношение к труду и ценностные ориентации личности / А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов // Социология в СССР. – М., 1965. – 732 с.
5. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. – СПб.: Речь, 2004. – 70 с.
6. Узнадзе Д. Н. Установка человека. Проблема объективации / Д. Н. Узнадзе // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.16

Погорельская Наталья, канд. психол. наук, доц.,
Прухницкая Мария, студ.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ВИЗУАЛЬНОЙ РЕКЛАМЫ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ УКРАИНЦЕВ И АМЕРИКАНЦЕВ

Статья посвящена изучению различий в ценностных ориентациях современных украинцев и американцев и их влияния на специфику рекламных кампаний в Украине и США. В работе освещены особенности восприятия рекламной продукции потенциальным потребителем, а также его отношение, ориентация, специфика оценки и представлений о рекламе в зависимости от ценностных ориентаций, мировоззрения и культурной среды. Определено, что, кроме недоминирующих ценностей "Гедонизм" и "Власть" в разных группах разные ценности. Установлено, что в процессе восприятия рекламы для типичного украинца в первую очередь важным выступает эмоциональность подачи, цветовая гамма изображения, апелляция к чувствам, использование образов семьи, детей, насыщенного событиями и активного образа жизни. Для типичного американца характерно обращение внимания на изображения и текст, написанный или озвученный. В процессе восприятия важным выступает смысловое насыщение рекламы, ее инновационность, понятность и цветовая гамма.

Ключевые слова: ценностные ориентации, ценности, визуальная реклама, восприятие, менталитет, украинец, американец, психологические механизмы.

Pohorilska Nataly, PhD, Assoc. Prof.,
Mary Pruhnitska, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

FEATURES OF PERCEPTION OF VISUAL ADVERTISING THROUGH THE PRISM OF VALUE ORIENTATIONS UKRAINIANS AND AMERICANS

This article is devoted to the study of differences in the value orientations of modern Ukrainian and Americans and their impact on the specific advertising campaigns in Ukraine and the USA. The article is presented the peculiarities of perception of advertising products to potential consumers, attitude, orientation, evaluation and specificity of advertising, worldview and cultural environment. Also it is determined that, except not dominant values "Hedonism" and "Power", the different groups have different values. It is found that in the perception advertising of a typical Ukrainian pays attention to the emotional submission, image colors, appealing to the senses. For him it is important to use images of families, children, eventful and active lifestyle. The typical American pays attention to the image and the text that is written or sounded. In the process of perception are important semantic saturation advertising, its innovativeness, clarity and colors.

Keywords: values, values, visual advertising, perception, mentality, Ukrainian, American, psychological mechanisms.

УДК: 159.923.33

Валентина Подшивалкіна, д-р соціол. наук, проф.
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Одеса

ОСОБИСТІСТЬ ЧИ ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ: ХТО ПОТРІБЕН СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВУ?

В статті обґрунтовується теза про громадське суспільство як суспільство індивідуальностей. Показано, що механізмом становлення індивідуальності є процес екстеріоризації внутрішнього потенціалу людини, або її впливу на суспільство. Пропонуються критерії існування індивідуальності як динамічного явища, а саме часу, множинності, цілісності та соціальних ефектів. Показаний генезис вимог суспільства до людини в останні два століття. Емпірично обґрунтована потреба на сучасному ринку праці у різних типах потенціалу людини та тенденції його використання, а саме в "унікальних фахівцях", "самодостатніх особистостях", "добрих людях", "білих аркушах". Показано, що за емпіричними результатами існують два підтипи потенціалу саморозвитку: активний та пасивний. В одному з них людина виступає в якості об'єкту для впливів, а в іншому як суб'єкт саморозвитку. Показані також тенденції розвитку професійних груп, у яких виражені вимоги щодо цілісності проявів індивідуальних якостей, індивідуальних особливостей, і стверджується, що розвиток цих видів діяльності залежить від індивідуальності цих професіоналів, їх творчого потенціалу.

Ключові слова: самореалізація, саморозвиток, особистість, індивідуальність.

Для сучасної психологічної науки особливе значення набувають проблеми адекватності теоретичних конструктів тієї реальності, яку вони допомагають концептуалізувати, їхнього співвідношення до емпірики, яку вони висвітлюють, а також проблеми змін соціальної реальності під впливом активності різноманітних суб'єктів соціальної діяльності [14, с. 6–7].

Поняття особистості як сукупності соціальних якостей стало тим теоретичним міждисциплінарним конструктом, який обґрунтовував необхідність формування в процесі соціалізації у індивідів таких якостей, що забезпечують входження людини в суспільство та відповідність людини до його вимог. Протягом ХХ ст. економічні умови машинного виробництва потребували людей з якостями, що дозволяли ним працювати ефективно в конкретних промислових технологіях (наприклад, конвеєр), коли керівництво приймало стратегії та рішення, які інші виконували.

Але й сьогодні від людини вимагається активність у пошуках варіантів розвитку та змін. Тобто потребують оцінки не тільки здатність людини виконувати будь-яку роботу сьогодні, алей її можливості до створення нових практик та готовність прийняти їхні зміни. Існує дві тен-

денції в розвитку суспільства. З одного боку, в умовах глобалізації розповсюджуються однакові технології, що сприяють стандартизації умов життя та праці, з іншого – все більш зростає інтерес до технологій, що зорієнтовані на підключення індивідуального потенціалу фахівця, його знань і професійного досвіду. Сучасні технології, у які включений професіонал, стають більше плас-тичними й здатними до пристосування для широкої проблемної області.

У ХХІ ст. особистісна активність та визнання різноманіття уявлень про життя стають основою для розвитку сучасного суспільства. Пошуки себе та відстоювання своєї індивідуальності потребують не стільки орієнтацію на зовнішні соціальні норми, скільки розкриття внутрішніх ресурсів та можливостей. А. Маслоу підкреслював, що завдання людини стати тим, कि можливо у суспільстві, де умови не сприяють тому. В. В. Печенков трактує індивідуальність як межу можливостей людини, відокремлення якої необхідне неї для її подолання [9, с. 132]. Як стверджував Антоній Сурожський, "Людина не може бути сама собою, якщо вона не переросте саму себе" [12, с. 140].

З ґносеологічної точки індивідуальність як соціальний феномен більш продуктивно, на наш погляд, вивча-

© Подшивалкіна Валентина, 2017

ти з позицій діатропічної пізнавальної моделі, що зосереджує увагу на загальних властивостях розмаїтості, незалежно від природи елементів. З цих позицій, індивідуальність, скоріше, не є простою впорядкованістю різних характеристик: індивідних, особистісних, суб'єктивно-діяльних, та необов'язкова цілісна система. Індивідуальність – це різноманіття відкликів на запити життєвих ситуацій та спроб проявити себе в цих ситуаціях. На відміну від особистості, за Антонієм Сурожским, індивідуальність проходить не стадії, а відбувається у нових версіях [12, с. 140].

На наш погляд, індивідуальність розкрити через основні параметри її існування як динамічного явища, а саме часового, множинності, цілісності та соціальних ефектів.

За часовим параметром для індивідуальності є характерним, з одного боку, генетична обумовленість проявів індивідуальності у часі, а, з другого, принципова мінливість індивідуальності у часі. За параметром множинності для індивідуальності є характерним невизначеність та множинність проявів індивідуальності. За критерієм цілісності індивідуальність проявляється через неавтономність проявів індивідуальності та їхню залежність один від одного, та через унікальність та неповторність кожного з них. За критерієм соціальних ефектів для індивідуальності характерним є її зв'язок з конкретною ситуацією, зокрема історичною, а також принципова неадитивність проявів індивідуальності, тобто індивідуальність не є простою сумою будь-яких характеристик [13].

Подолання патерналістських позицій держави до пересічного громадянина передбачає, що соціальна практика все більш потребує знань щодо різноманіття індивідуальностей, засобів використання людиною свого потенціалу та представлення особистісної свободи у вирішенні особистісних проблем.

Визнання індивідуальності людини та необхідності її активного використання – це актуальний виклик щодо соціологічної науки. Таким чином, можна стверджувати, що у сучасних умовах продуктивно не тільки сприяти вияву та підтримки обдарованої людини, алей визнавати цінність людини з будь-якими якостями та будь-яким рівнем здібностей, оскільки ідеалом світу стає "різноманіття".

Тому в умовах глобальних соціальних змін психологія змушена все більш звертати увагу не стільки на те, як суспільство впливає на людину (процес соціалізації), скільки на те, як людина впливає на розвиток суспільства, проявляючи інтерес до феноменів самоактуалізації, самореалізації, шляхів самоздійснення, життєвого самовизначення (процес індивідуалізації).

Соціальні умови перестали виступати тільки як вимоги суспільства до індивідів, а стають визначальним контекстом, у якому відбувається формування й розкриття індивідуальності. Саме визнання контекстуальності соціального життя є основою феноменологічного підходу в психології.

Ідеї зростання ролі індивідуальності у соціальному житті знайшли своє відображення в працях К. Маркса, на думку якого, саме на комуністичному етапі розвитку суспільства соціальні відносини будуть базуватися на формулі "від кожному по здатностям, кожному по потребах". Інакше кажучи, ідеал суспільства, за К. Марксом, був укладений у можливості його членів самореалізації у відповідності зі здатностями, коли він розкриває свій потенціал на благо суспільству [6].

Слід також відмітити, що відомий соціолог Е. Дюркгейм на початку XX ст. підкреслював, що людська природа по своїй суті має двоїстий характер: з однієї сторони, в людини присутні певні здатності, правильно реалізувавши які, він може досягти успіху на основі функціонального поділу праці у суспільстві, з

іншої сторони, бажання людини суперечать соціальній системі [4]. Разом з тим, прагнення індивіда до реалізації своєї індивідуальності, з його точки зору, визначається рівнем інтеграції індивіда в соціальне середовище. Тобто велике значення має пристосування кожною людиною свого потенціалу до вимог суспільства.

За М. Вебером, у капіталістичному суспільстві саме вертикальна соціальна мобільність, або досягнення високого соціального статусу, була основною цінністю при особистості [2]. С його точки зору, найбільш сприятливим середовищем для розвитку особистості виступає бюрократична організація.

Таким чином, в даних теоріях виникає й підкреслюється значення спеціалізації особистості в побудові соціальної структури. Тобто необхідним розглядається формування особистісних якостей, які забезпечують людині включення в існуючу соціальну систему та досягнення в неї високого статусу.

У середині XX ст. домінували ідеї Т. Парсонса про те, що індивіди забезпечують стійке функціонування суспільства, що у свою чергу стандартизує відносини між ними, обмежуючи їхні дії за допомогою соціальних ролей [6]. За Т. Парсонсом, індустріальне суспільство усе більше сприяє вивільненню індивідуальних статусів з колективних уз, забезпечуючи можливості особистого вибору занять, розширення способів розкриття особистісного потенціалу. Однак він приділяв велику увагу стабільності соціальної системи. Реалізація індивідуальності в цьому випадку стає можливою через досягнення колективних цілей легалізованими способами у відповідність із пануючими нормами.

У другій половині XX ст., у так званій постіндустріальній фазі суспільного розвитку, зростає потреба в оцінці не тільки того, у якій мірі у людині сформовані якості у процесі соціалізації завдяки дії соціальних інститутів, алей набувають актуальності наявність якостей, що дозволяють людині самостійно будувати нові обставини й пристосовуватися до них. Люди повинні бути здатними на практиці формувати нові відносини, нові форми керування, соціального контролю, щоб діяльність соціальних інститутів одержала новий зміст.

Вже у 1950–1960 рр., під впливом робіт М. Хайдеггера та особливо Г. Маркузе, поняття стандартно соціалізованої особистості стало трактуватися в суто негативному сенсі ("Мартин" М. Хайдеггера, "одномірна людина" Г. Маркузе).

Наприкінці XX ст. інформаційне суспільство відкриває нові можливості для індивідів та потребує від індивідів здатності до самоорганізації, саморегуляції, самостворення. Індивіди самі приймають відповідальність за вибір і хід свого життя на себе, будучи творцем своєї неповторної життєвої долі.

Таким чином, традиційно психологи використовують поняття "особистість", алей в умовах формування громадського суспільства, на наш погляд, використання тільки цього поняття недостатньо для розуміння новітніх соціальних явищ. Для розуміння такого явища як громадське суспільство, що має одночасно ознаки природного процесу розвитку суспільства та штучного інженерного впливу або впливу спеціалізованих соціальних програм зі значних бюджетом, наприклад "Громадська ініціатива" і т. п. більш адекватним стає використання поняття "індивідуальність".

Ми погоджуємося з П.П. Горностаєм, що вивчення індивідуальності – це повернення до людини, розгляд його не як "гвинтика" суспільної системи, а як суб'єкта не тільки діяльності, але й власної долі [3].

Якщо мова йде про особистість, то відомо, що вона формується під впливом суспільства за механізмом інтеріоризації або внутрішнього засвоювання зовнішніх

соціальних норм та правил. Тобто особистість формується соціальними інститутами, такими як інститут сім'ї, інститут освіти тощо. Але й якщо мова йде про індивідуальність, то це вже процес екстеріоризації або впливу людини на суспільство. Тобто людина відстоює свою індивідуальність і це задає нові вектори соціального розвитку. Якщо мова йде про громадянське суспільство, то це вже суспільство індивідуальностей, які готові до проявів ініціативи, до реалізації власних проєктів. Це породжує проблеми зростання різноманітних ризиків, пов'язаних з обмеженням інтересів людей, які можуть стати заручниками активності інших.

Ми підтримуємо думку П. П. Горностая, що самореалізація має своїм результатом, перш за все, формування індивідуальності, як основної системостворювальної ознаки особистості, відображення соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуально неповторного [3]. Процес розвитку індивідуальності він пропонує називати індивідуалізацією, в основі якої лежить механізм екстеріоризації, тобто соціальної віддачі особистості, творчості. Індивідуальність не просто формується, а самореалізується, саморозвивається. Іншими словами, індивідуальність не можна сформувати ззовні, створити та відстоювати її може лише сама людина. Але й відстоювання своєї індивідуальності можна реалізовувати різними шляхами.

Так, у дослідженні К. С. Алексєнцєвої-Тимченко було виявлено чотири типи робітників, які були потрібні у виробництві та бізнесі: "унікальний фахівець", "самодостатня особистість", "добра людина", "білий аркуш" [1]. Тобто на ринку праці існує потреба у різних типах потенціалу людини та тенденції його використання. Особистість може орієнтуватися на використання своїх знань, або когнітивні здібності, орієнтуватися на свій внутрішній світ, бути самодостатньою, визивати інтерес організації як надійної людини, що може внести свій вклад в розвиток організації, виходячи зі своїх особистих ідей. Крім того, цінність мають робітники, що особливо орієнтовані на міжособистісні стосунки, мають особистісні якості, що сприяють становленню дружніх відносин в організації. Разом з тим, в умовах постійних змін особливу увагу привертають на себе люди, які можуть начати нове життя з чистого аркушу, максимально відкриті до нового досвіду.

Вторинний аналіз отриманих результатів свідчить про наявність загальних шкал, за якими можна представити співвідношення виділених типів: перша шкала "продуктивність або результативність – духовність", друга "внутрішні – зовнішні регулятори поведінки".

Різнomanіття прояву тенденцій використання потенціалу свідчить про те, що формування індивідуальності відбувається різними шляхами, тому індивідуальність може розглядатися не лише як своєрідна система індивідних, особистісних якостей та якостей як суб'єкту діяльності, але й як система засобів соціальної віддачі та відстоюванні своєї індивідуальності.

Ці дослідження навели про роздуми про те, самореалізація людини має різні прояви. Традиційно у рамках уявлень про ієрархічність суспільства самореалізація пов'язується з соціальним успіхом тобто з заняттям будь-якої соціальної позиції, або популярності. При цьому важливе значення надається швидкості зайняття високого статусу або популярності. Існує думка що серед обдарованих людей тільки не значна частка реалізують свій потенціал і це пов'язується з відсутністю соціальних умов або відсутністю деяких якостей самої людини.

Не в якій мірі не заперечуючи такої позиції ми виходили з того, що в значній мірі гармонійне існування потенцій та тенденцій їхньої реалізації залежить від формування та розвитку деяких якостей, що забезпечують розкриття та розвиток здібностей.

В дослідженні М. Садової було виділено чотири групи досліджуваних за якісними характеристиками самореалізації [11]. Найбільші за чисельністю складають групи студентів з потенціалом пасивного саморозвитку (31 %) та з соціальним потенціалом самореалізації (29 %). Меншу за чисельністю представляють досліджувані з екзистенціальним потенціалом самореалізації (22 %) і значно меншу – з потенціалом активного саморозвитку (18 %). Саме останні мають більш високі показники інтелекту та успішності навчання, але й вони не орієнтовані на соціальні форми самореалізації.

Емпіричні результати свідчать про існування двох підтипів потенціалу саморозвитку: активний та пасивний. В одному з них людина виступає в якості об'єкту для впливів, а в іншому як суб'єкт саморозвитку. З двох цих типів досліджуваних з пасивним типом саморозвитку майже двічі більше, ніж з активним типом потенціалу саморозвитку. У сучасному суспільстві зростає кількість людей, які постійно навчаються, вони можуть мати декілька дипломів про вищу освіту за різними спеціальностями, вони користуються послугами організаторів численних курсів та тренінгів.

А. А. Реан підкреслює, що "актуальна потреба в саморозвитку, прагнення до самовдосконалення й самореалізації являють величезну цінність самі по собі. Вони є показником особистісної зрілості й одночасно умовою її досягнення. Крім усього іншого, актуальна потреба в саморозвитку, самоактуалізації є джерело довголіття людини. Причому довголіття активного, і не тільки фізичного, але й соціального, особистісного" [10, с. 93].

Людина з соціальним потенціалом самореалізації йде до себе, вирішуючи проблеми інших як свої та через зміну навколишнього середовища. В умовах домінування ідей К. Маркса щодо перебудови соціальних відносин, саме соціальна активність вважалася як найбільш приваблива. Але й підтримка такого типу самореалізації породжує проблеми зростання різноманітних ризиків, пов'язаних з обмеженням інтересів людей, які можуть стати заручниками активності інших. Серед досліджуваних з соціальним типом самореалізації багато студентів з низькими результатами навчання.

Окремого обговорення заслуговує екзистенціальний, буттєвий тип самореалізації звичайних людей. Він, з нашої точки зору, може відрізнитися за своїм рівнем. Тобто деякі люди можуть у повсякденному житті та турботах про себе самореалізовувати себе, бути самодостатніми, заповнюючи своє життя єднанням з природою. Деякі з тих, потенціал яких є екзистенціальний, можуть вести тваринне життя, проявляючи низку активності, не включаючись в соціум, та не маючи будь-якої спрямованості. При цьому, виділення такого типу самореалізації дозволяє, з нашої точки зору, реабілітувати спосіб життя звичайних людей, які не є соціальними лідерами, не мають яскравих здібностей, але й достойно самодостатньо проживають своє життя з різним рівнем активності, соціальною спрямованістю та включеністю. Вони ростять дітей, насолоджуються життям, так як вони це розуміють. З нашої точки зору, недооцінка повсякденної екзистенціальної спрямованості має значні соціальні наслідки. Е. Гусерль був одним з тих, хто підняв значення буттєвого життя та повсякденного знання. І сьогодні знаходить багато людей які обирають цей шлях усвідомлено.

Визнання індивідуальності людини та необхідності якій можна активно її використовувати – це актуальний виклик щодо психологічної науки. Таким чином, можна стверджувати, що у сучасних умовах більш продуктивно не тільки сприяти вияву та підтримки обдарованої людини через деякі національні, регіональні та місцеві конкурси, але й визнання, з одного боку, різних за якістю типів

самореалізації і більш толерантне відношення до них, з другого боку, необхідно формувати самореалізаційний потенціал особистості, якій включає такі якості, як спрямованість, активність та соціальну включеність. При цьому важливе значення має визначення цінності людини з будь-якими якостями та будь-яким рівнем здібностей, оскільки ідеалом світу стає "сад" або "різноманіття".

Крім того, К. Г. Демент'єва на прикладі циркової художньої діяльності показала, що зростає чисельність видів діяльності, де об'єктом діяльності можуть виступати індивідуальні властивості людини, зокрема власне тіло (артисти цирку – гімнасти, акробати, каскадери, танцюристи, артисти балету та ін.) або окремі його частини (дегустатори) та власні особистісні особливості (клоуни, дресирувальники, артисти театру, шоумени). Вона показала залежність саме змісту деяких видів діяльності, зокрема художньої діяльності від індивідуальних особливостей артиста та визначила їхню принципову екстериторіальність і визначеність у часі або справжність. У таких видах діяльності будь-яка імітація діяльності є неможливою, оскільки сама діяльність будується на індивідуальності професіонала. Таким чином, з одного боку, можна виділити види діяльності, що припускають включення в них на ранніх етапах онтогенезу людини. А, з іншого боку, в них найбільш виражені вимоги до цілісності проявів індивідуальних якостей, індивідуальних особливостей, і розвиток цих видів діяльності залежать від індивідуальності самих професіоналів, їх креативності і творчого потенціалу. На її думку, "циркова діяльність – один з якнайдавніших видів художньої діяльності – може виступати як модель сучасних видів діяльності, в яких власний потенціал суб'єкта діяльності визначає як її норми, так і зміст діяльності" [4, с. 15].

Увага психологів саме до поняття індивідуальності має велике евристичне значення для розуміння самоорганізаційних процесів у суспільстві. Саме потреба у відстоюванні своєї індивідуальності людини є одним з факторів, що запускають механізми самоорганізаційних процесів. Таким чином, складнощі формування сучасної української держави в умовах зростання самоорганізаційних процесів в у суспільстві, з одного боку, пов'язані з різними умовами соціалізації особистостей в різних регіонах, а іншого різними викликами до сучасних територіальних громад та відповідно до їх представників, що потребують свою конфігурацію індивідуальностей в кожному з них. Все це потребує психологічної рефлексії феноменів особистості та індивідуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексєнцєва-Тимченко К. С. Соціальні умови формування успішної кар'єри / К. С. Алексєнцєва-Тимченко. – Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Запоріжжя, 2006. – 18 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 61–271.
3. Горностай П. П. Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема / П. П. Горностай // Проблемы саморазвития личности: методология и практика. – Сб. науч. трудов. Депонировано в ИНИОН АН СССР № 42525 от 27.07.1990. – С. 126–138.
4. Демент'єва К. Г. Психологічні особливості художньої діяльності артистів цирку / К. Г. Демент'єва. – Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Одеса, 2011. – 19 с.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. – М., 1996. – С. 256–309.
6. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2 изд. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 42. – С. 41–174.
7. Парсонс Т. Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии / Т. Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 405.
8. Подшивалкина В. И. Социальные условия и психологические измерения тенденций использования потенциала личности / В. И. Подшивалкина // Психология та суспільство. – 2009. – № 4. – С. 127–137.
9. Печенков В. В. Вертикаль индивидуальности / В. В. Печенков // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 122–134.
10. Реан А. А. Психологические проблемы акмеологии. Акмеология личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 2000. – № 3. – С. 89–95.
11. Садова М. А. Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти / М. А. Садова // Наукові праці МАУП. – 2008. – Т. 5, Ч. 2. – С. 231–238.
12. Сурожский Антоний. Проповеди / Антоний Сурожский. – Клин: Фонд "Христианская жизнь", 2001.
13. Хайтун С. Д. Неаддитивность психологических переменных / С. Д. Хайтун // Психологический журнал. – Т. 21, № 3. – 2000. – С. 74–81.
14. Adkins L. What Is the Empirical? / Lisa Adkins & Celia Lury // European Journal of Social Theory. – 12(1). – P. 5–20.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.16

Подшивалкина Валентина, д-р социол. наук, проф.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса

ЛИЧНОСТЬ ИЛИ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ: КТО НУЖЕН СОВРЕМЕННОМУ ОБЩЕСТВУ?

В статье обосновывается тезис о гражданском обществе как обществе индивидуальностей. Показано, что механизм становления индивидуальности является процесс экстернизации внутреннего потенциала человека, или ее влияния на общество. Предлагаются критерии существования индивидуальности как динамического явления, а именно времени, множественности, целостности и социальных эффектов. Показан генезис требований общества к человеку в последние два века. Эмпирически обоснована необходимость на современном рынке труда в различных типах потенциала человека и тенденций его использования, а именно в "уникальных специалистах", "самодостаточных личностях", "добрых людях", "белых листах". Показано, что по эмпирическим результатам существуют два подтипа потенциала саморазвития: активный и пассивный. В одном из них человек выступает субъектом саморазвития, а в другом – в качестве объекта для воздействий. Показаны также тенденции развития профессиональных групп, в которых выражены требования к целостности проявлений индивидуальных качеств, индивидуальных особенностей, и утверждается, что развитие этих видов деятельности зависит от индивидуальности самих профессионалов, их творческого потенциала.

Ключевые слова: самореализация, саморазвитие, личность, индивидуальность.

Podshyvalkina Valentine, Dr. of Sc. in Sociology, Prof.,
I. I. Mechnikov National University of Odessa, Odessa

PERSONALITY OR INDIVIDUALITY: WHO ARE NEEDED FOR MODERN SOCIETY?

The article proves the thesis about the civil society as the society of individualities. It is shown that the mechanism of formation of individuality is the exteriorization process of human's inner potential and his impact on society. Criteria for the existence of individuality as a dynamic phenomenon are proposed, such as: time, plurality, integrity and social effects. The genesis of the requirements of society to a person in the last two centuries was shown. The necessity in today's labor market in different types of human potential and its usage trends, such as: "a unique specialist," "self-sufficient person", "good people", "white sheets" is empirically grounded. The empirical results showed that there are two subtypes of the capacity of self-development: active and passive. In the first subtype – person acts as the subject of self-development, and in the other – as the object for external influences. We also showed trends in the development of professional groups, which are expressed in the requirements for the integrity of the manifestations individual's qualities, individual characteristics, and that the development of these professional activities depends on the individuality of professionals, their creativity.

Keywords: self-realization, self-development, personality, individuality.

УДК: 37.015.3+004.738.5+159.922.2+159.9.019.4-053.6

Євгеній Прокопович, канд. мед. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ
Наталія Пільгук, психолог, Одеса

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОСОЦІАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Психологічна характеристика мікросоціальних чинників інтернет-залежної поведінки підлітків. У статті представлені результати емпіричного дослідження мікросоціальних (психологічні проблеми, викликані найближчим соціальним оточенням) факторів інтернет-залежної поведінки підлітків.

Ключові слова: інтернет-залежність, підлітковий вік, адиктивна поведінка, батьківський авторитет.

Інтернет-залежність на сьогоднішній день є однією з *найактуальніших* проблем психології, що потребує нагального, детального розгляду. Багато сучасних дослідників намагаються зрозуміти, що привертає увагу дітей підліткового віку в мережі Інтернет крім пізнавального інтересу, які особливості сімейного виховання сприяють формуванню патологічного захоплення і як застерегти дитину від цієї небезпеки.

Основну причину, яка занурює молоду людину у світ віртуальних подій, закордонні дослідники вбачають у комунікативній депривації (М. Джуммер [6]), тобто дитина стає закритою ("closed child", П. Мортлі [7]) для відвертого спілкування з однолітками, окрім того, вона втрачає емоційний контакт з батьками або педагогами, які на цьому етапі відіграють основну роль у соціально-психологічному становленні. Слід зазначити, що дорослі не завжди розуміють важливість щирого відвертого взаєморозуміння з дитиною та не відчують певної загрози від віртуальної комунікації (Ф. Астанціні [5]). В такому випадку Інтернет стає повним замісником інтимно-особистісного спілкування у цьому віці. У вітчизняній науковій літературі феномен інтернет-залежності також розглядався з позицій вікових особливостей, але здебільшого у соціальному (В.А. Белінська [1]) або медико-психологічному (Т.Ю. Більбот [2]) аспектах.

Таким чином, актуальність проблеми, її недостатня теоретична, методична і практична розробленість зумовили мету дослідження: психологічний аналіз особливостей мікросоціальних чинників інтернет-залежної поведінки дітей підліткового віку.

Дослідження проводилось в загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва та Економіко-правовому технікумі при МАУП. Експериментом були охоплені 494 підлітків 13–16 років, а також вчителі, які працювали в цих закладах – 80 осіб.

Його *теоретико-методологічною основою* стали фундаментальні положення культурно-історичної теорії розвитку психіки (Л.С. Виготський) основні положення вікової психології про закономірності формування особистості, про структуру особистості та її взаємозв'язок з діяльністю (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн), результати дослідження природи особистісних відхилень та проблеми попередження адиктивної поведінки підлітків (О.І. Бондарчук, Н.Є. Завацька, Н.Л. Коломінський, І.П. Лисенко, А.Є. Лічко, Н.Ю. Максимова, Т.С. Яценко), дослідження соціально-психологічних особливостей діяльності та комунікації у віртуальному середовищі мережі Інтернет (О.М. Арестова, Ю.Д. Бабаєва, Л.М. Бабанін, О.Є. Войскунський, А. Гольдберг, А.Є. Жичкіна, О.В. Смилова, Н.В. Чудова, Л.М. Юр'єва, К.С. Янг).

Дослідження *сформованості інтернет-залежності* показало, що для досліджуваної групи підлітків властиві всі рівні інтернет-залежності, але переважає низький рівень 42,3 % (з них 66 % – дівчат, 34 % – хлопців). Він займає першу позицію у ранговій шкалі рівнів. Друга позиція належить високому рівню адиктивної поведінки підлітків в інтернет-просторі 34,2 % (з них 35 % – дівчат,

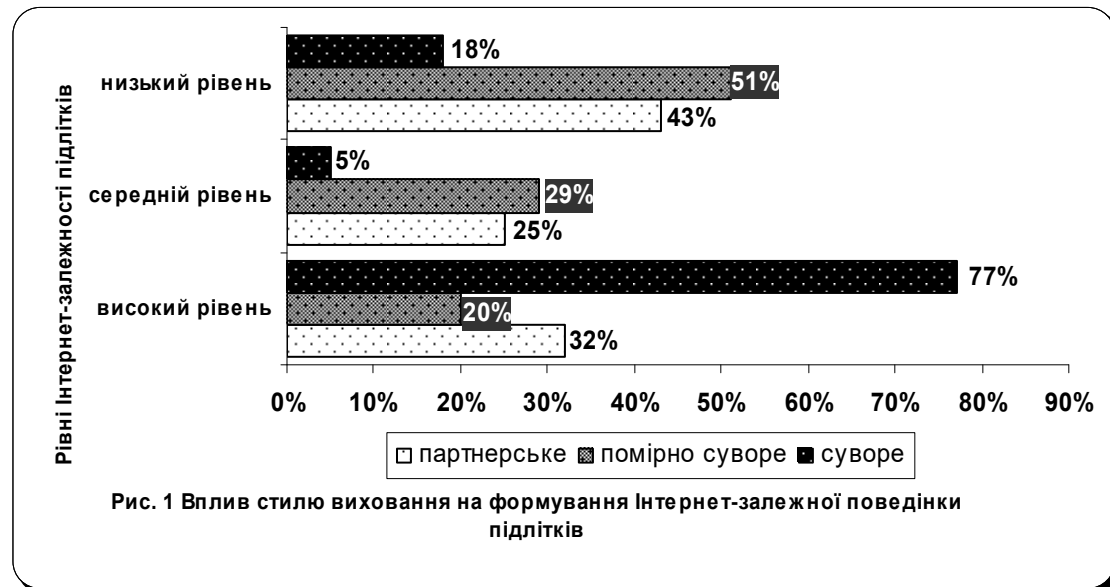
65 % – хлопців), цей рівень характеризує майже третину досліджуваних. Група підлітків з середнім рівнем залежності складає 23,5 % (у якій 65 % – дівчат, 35 % – хлопців). Такий результат, в нашому дослідженні, на нашу думку, можна пояснити гендерним стереотипом, специфічним для нашої країни, зокрема невираженою реакцією емансипації, недостатнім усвідомленням своєї чоловічої ролі в якості гендерної самоідентифікації та гіпомаскуліною поведінкою в реальному житті. На відміну від світових тенденцій, де використання інтернет-ресурсів набуло найбільшу поширеність у суспільстві як серед користувачів чоловічої так і жіночої статі, в нашій країні, на цей час, юнаки більш схильні до занурення у віртуальний простір.

Організація практичної діяльності з метою психологічного забезпечення шляхів запобігання інтернет-залежної поведінки неповнолітніх передбачає дослідження сутності мікросоціальних чинників, що здійснюють вплив на поведінку підлітків.

Виходячи з цієї логіки, нами була розроблена анкета, яка включала 10 питань. Ця анкета дала змогу виявити якісні характеристик міжособистісних стосунків у системі "батьки-діти", тобто виявлення особливостей зв'язків між підлітками та їх батьками. Виходячи з цього, були сформувані наступні блоки запитань: на визначення міри уявлень підлітків щодо їх виховання; авторитету в сім'ї для підлітка. Великий інтерес становили собою питання, пов'язані з визначенням ступеня взаєморозуміння між батьками і дітьми. Даний інтерес обумовлений тим, що саме конфлікти у сім'ї стають першопричиною емоційного відчуження підлітка від цього важливого інституту. Інше припущення полягало у тому, що життєвий рівень сім'ї має досить вагоме значення для встановлення взаєморозуміння з дітьми підліткового віку.

Значний вплив на формування інтернет-залежності має характер виховання підлітків у сім'ї. Ми взяли за основу три стилі виховання: вільне (з партнерськими стосунками між батьками й дітьми), помірно суворе й суворе. Результати дослідження свідчать (рис. 1): переважає низький рівень інтернет-залежності в умовах партнерського (43 %) й помірно суворого виховання (51 %). У третини опитуваних розвивається середній рівень залежності від Інтернету при помірно суворому вихованні. У переважній більшості досліджуваних 77 %, *при суворому вихованні* (надмірні вимоги, часті покарання, постійна звітність за вчинки, поведінку) сформовано високий рівень інтернет-залежності.

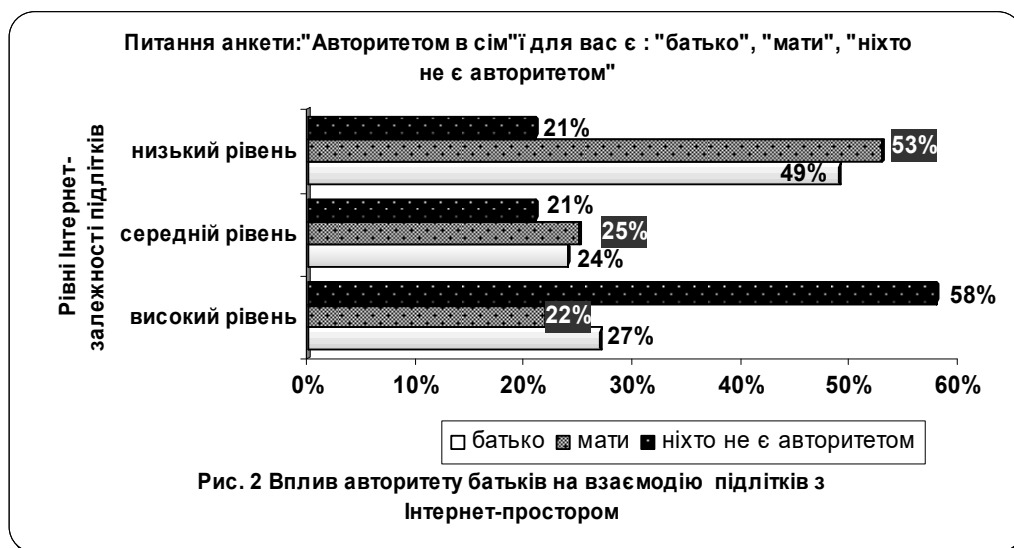
При кореляційному аналізі знайдено статистично значущі зв'язки між високим рівнем інтернет-залежності та суворим стилем виховання (коефіцієнт кореляції становить $r_s = 0,45$, що є статистично значущим при $p \leq 0,01$), який вказують на те, що перебування підлітків в Інтернеті є умовою втечі від надмірної суворості, пошуком теплих емоційних зв'язків з іншими, які б могли зняти психічну напруженість, зрозуміти й розважити. Отже, умовою попередження інтернет-залежності є помірно суворе виховання в сім'ї (з наявністю зрозумілих і тому прийнятних вимог батьків, з дисципліною, з достатньо демократичними стосунками членів сім'ї).

Подальший аналіз показав, що на запитання "Чи є у вас брати, сестри?", виявлено також залежність формування рівнів інтернет-залежності від кількості дітей у сім'ї: в групі з низьким рівнем інтернет-залежності у підлітків відсутні брати чи/і сестри (39,6 %), в групі з середнім рівнем (26,4 %) та в групі з високим рівнем у кожного третього підлітка (34,0 %). При наявності одного брата (сестри) явно переважає низький рівень (53,0 %) залежності від інтернет-мережі і лише в п'ятій частини опитуваних – середній (24,3 %) і у стільки ж – високий рівень (22,8 %); при наявності двох або більше братів (сестер) домінує в ранговій таблиці високий рівень інтернет-залежності (65,6 %). Останнє можна пояснити тим, що в багатодітних сім'ях батькам не вистачає часу

для виховання дітей, виникає дефіцит уваги й емоційних зв'язків і спілкування з власними дітьми. Діти часто залишаються віч-на-віч із своїми проблемами й інтересами і їх вирішення чи задоволення шукають в інтернет-просторі, що й призводить до формування високого рівня залежності від інтернет-мережі.

Подальший аналіз показав, що на запитання анкети "Авторитетом в сім'ї для вас є: батько, мати, ніхто не є авторитетом?" відповіді досліджуваних розподілились так (рис. 2): в групі підлітків з низьким рівнем інтернет-залежності домінує високий авторитет батька, майже у 49 % та мати – 53 %. У групі досліджуваних з високим рівнем залежності відзначається відсутність у сім'ї авторитетних для підлітка членів сім'ї – 58 %.

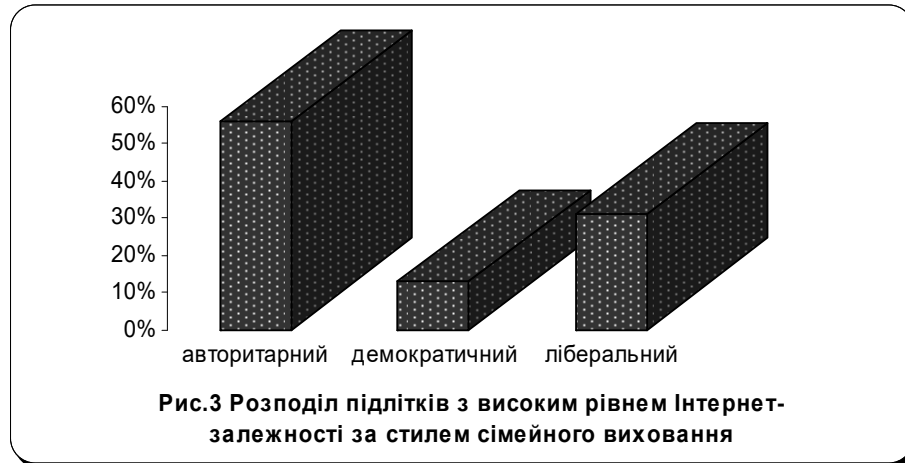
Отже, батькам постійно варто пам'ятати про необхідність домогтись високого авторитету у своїй сім'ї, що забезпечує повагу дітей до батьківського слова, поради, побажання, прислухання дітей до рекомендацій батьків, їх розпоряджень, дозволу чи заборони здійснювати певні вчинки. Авторитету, поваги з боку дітей батько чи/і мати можуть заслужити завдяки створенню здорових стосунків, спрямованих на взаєморозуміння як між собою, так і між ними й дітьми, взаємоповаги, визнання ознак дорос-

лості підлітка, його прагнення до самостійності й незалежності, до партнерських стосунків (на рівних). Батьки повинні прагнути вивчити і зрозуміти свою дитину, її внутрішній світ, потреби й інтереси і не настирливо, ненав'язливо керувати її розвитком, формуванням її "Я", її спрямованості, здібностей, характеру.

Вивчаючи питання про вплив мікросоціальних факторів на формування високого рівня інтернет-залежності, ми звернули увагу на стилі сімейного вихо-

вання (рис. 3). Результати експериментального дослідження свідчать, що у підлітків з високим рівнем інтернет-залежності переважає *авторитарний стиль виховання* (в основі – тактика диктату) означає пригнічування почуття гідності, ініціативи, самостійності. Жорсткі

накази, примус, свавілля батьків призводять до значних порушень у формуванні особистості дитини. Як свідчать дослідження, погрози, насильство, тиск викликають у відповідь грубість, спалахи агресивності, брехливість, лицемірство, навіть відверту ненависть.

Якщо батькам, іншим значущим дорослим вдається зламати опір дитини, то водночас вони ламають і важливі якості особистості, на які, власне, немає запиту в даних умовах і розвиток яких стає неможливим: самостійність, віру у власні сили, почуття гідності, ініціативність тощо.

Існує думка про те, що діти з адиктивною поведінкою – з неповних сімей [3; 4; 6]. Але проблеми можуть виникнути у сім'ї будь-якого складу (табл. 1).

Таблиця 1

Склад сім'ї підлітків з різними рівнями інтернет-залежності (%)

Склад сім'ї	Рівні інтернет-залежності підлітків		
	Високий	Середній	Низький
Батько і мати	70,3	65,7	65,9
Одна мати	20,8	28,2	27,8
Один батько	3,1	6,1	-
Бабуся і дідусь	3,1	-	6,3
Живу самостійно	2,7	-	-

Так, в нашому дослідженні 70,3 % підлітків з високим рівнем прояву інтернет-залежності виховуються в сім'ях, де є і батько, і матір; в 20,8 % випадків учня виховує одна мати; в 3,1 % учня виховує один батько; 3,1 % учнів живуть з бабусяю та дідусем, а батьки працюють в інших містах або країнах та 2,7 % живуть самостійно.

Відсутність значущих відмінностей між рівнями інтернет-залежності підлітків та складом сім'ї, на наш

погляд, полягають не стільки у складі сім'ї, скільки у особливостях сімейного мікроклімату, сімейного спілкування. Суттєва різниця спостерігається у групах підлітків з високим та низьким рівнем прояву інтернет-залежності. На їх аналізі ми і зупинимося. Результати анкетування висвітили наступні критичні моменти у стосунках підлітків з високим рівнем інтернет-залежності та їх батьками (табл. 2):

Таблиця 2

Усвідомлення підлітками особливостей батьківського впливу (%)

Стратегії батьківського впливу	Рівні інтернет-залежності		
	Високий	Середні	Низький
Часті конфлікти	57,9	36,2	5,9
Крики батьків	52,8	42,8	4,4
Читання нотацій	47,5	31,9	20,6
Ігнорування	62,4	37,6	—
Образи	59,1	34,6	6,3
Категорична заборона	46,2	39,4	14,4
Б'ють часто	63,6	36,4	—
Відсутність довірливих відносин	59,6	36,2	4,2
Відсутність ласки	60,4	39,6	—
Цікавить навчання	8,8	19,3	71,9

Закінчення табл. 2

Стратегії батьківського впливу	Рівні інтернет-залежності		
	Високий	Середні	Низький
Цікавить здоров'я	16,8	33,1	50,1
Цікавить зовнішній вигляд	12,5	37,1	50,4
Цікавляться стосунками з друзями	9,7	35,7	54,6
Цікавляться захопленнями дітей	6,8	36,8	56,4
Взаємні непорозуміння	50,8	31,4	17,8
Довіра у відносинах	6,3	34,5	59,2
Сприяють становленню характеру дитини	3,1	39,4	57,5

Примітка: стратегії батьківського впливу подано за О.О. Мізерною.

Як свідчать представлені дані, найбільш дискомфортними для підлітків з високим рівнем інтернет-залежності у стосунках з їх батьками є: 1) часті конфлікти (відбуваються у 57,9 % опитуваних); 2) реакції батьків на неслухняність дітей часто мають агресивний характер: "крик" (52,8 %); "читання нотацій" (47,5 %); "не розмовляють" (ігнорування) (62,4 %); "ображаються" (59,1 %); "категорично щось забороняють" (46,2 %); 3) часто б'ють дітей у 63,6 % сімей, у 47,5 % випадках це трапляється інколи; 4) немає довірливих відносин з батьками у 59,6 % учнів означеної групи; 5) 60,4 % батьків не говорять своїм дітям їм ласкавих слів; 6) на думку дітей, батьків цікавлять переважно їх "навчання" (8,8 %); "здоров'я" (16,8 %); "зовнішній вигляд" (12,5 %); значно менше "стосунки з друзями" (9,7 %), 7) роздратування підлітків по відношенню до батьків викликають "взаємні непорозуміння" (50,8 %).

Навпаки, у підлітків з низьким рівнем інтернет-залежності мікроклімат в сім'ях більш сприятливий, ніж у їх однолітків з високим рівнем Інтернет-залежності. Конфлікти, якщо і зустрічаються, то вони випадкові. У ситуаціях неслухняності арсенал засобів, що застосовують батьки до своїх дітей не носить відкрито агресивного характеру: "висловлюють незадоволення" (46,9 %), але пояснюючи при цьому причину. Реакції агресивного типу зустрічаються значно рідше: "кричать" (4,4 %), "читають нотації" (20,6 %), "ображаються" (6,3 %).

Про випадки фізичного насильства не згадується в жодній анкеті учнів з низьким рівнем інтернет-залежності. Доброзичливий сімейній атмосфері цієї категорії досліджуваних сприяє відвертість у відносинах між підлітками та їх батьками (59,25 %). Інтереси батьків не обмежуються навчанням, хоча воно і виступає домінуючим (71,9 %). Цікавляться також

здоров'ям (50,1 %), зовнішнім виглядом своїх дітей (50,4 %), захопленнями (56,4 %), проявами характеру (57,5 %), стосунками з однолітками (54,6 %), поведінкою своїх дітей, що дорослішають. Батьки, які запобігають проявам люті, роздратування, як правило, здатні виховати у дітей вміння володіти собою в ситуаціях, що провокують адиктивну поведінку.

Таким чином, високий рівень прояву інтернет-залежності підлітків співвідноситься з такими особливостями сімейних стосунків, як: 1) виховання в умовах гіперпротекції, коли батьки звертають увагу тільки на задоволення зовнішніх потреб дитини (вдягнути, нагодувати, матеріально забезпечити) та зовсім не цікавляться внутрішнім світом підлітка; 2) виховання в умовах непорозуміння і перманентного психологічного сімейного конфлікту, на основі нехтування батьками особливостей підліткового віку ("...ще не дорослий, але вже не дитина..."); 3) виховання в умовах гіперпротекції, постійного психологічного тиску з боку батьків, що призводить до виникнення у підлітка стійкого бажання постійного до занурення у світ віртуальних подій, де він відчуває себе досить комфортно, у нього виникає самотовара і відчуття власної значущості, яких він не знаходить у реальному житті.

З метою з'ясування поінформованості вчителів щодо проблеми Інтернет-залежності нами було запропоновано авторський опитувальник "Врахування проблеми інтернет-залежної поведінки підлітків вчителями". На цьому етапі дослідження було зібрано 80 індивідуальних анкет учителів навчальних закладах м. Києва Економіко-правовому технікумі при МАУП з різною професійною спрямованістю. Результати оцінки вчителями своїх знань щодо проблеми Інтернет-залежної поведінки представлено в табл. 3:

Таблиця 3

Результати оцінки вчителями своїх педагогічних знань з питань інтернет-залежності (%)

Питання для вчителів	Відповіді	
	так	ні
Чи розглядаєте Ви феномен інтернет-залежності, як проблему?	48,2	51,8
На Вашу думку, систематичне проведення часу в мережі Інтернет впливає на особистість підлітка?	45,6	54,4
Чи знаєте Ви, якими є ознаки інтернет-залежності підлітків?	49,7	50,3
Чи відомі Вам причина та наслідки інтернет-залежної поведінки підлітків?	38,5	61,5

Дані, представлені у табл. 3, вказують на те що, вчителі недостатньо знайомі з проблемою інтернет-залежності та її ознаками, мають лише поверхове уявлення щодо питань впливу на особистість підлітка надмірного перебування у віртуальному просторі, а також, переважній кількості вчителів майже невідомі причини та наслідки ІЗП. Таким чином, ми виявили слабку поінформованість вчителів щодо проблеми інтернет-

залежної поведінки підлітків, і доцільність проведення заходів, спрямованих на заповнення цього інформаційного вакууму, що включає в себе надання інформації з проблем надмірного використання ресурсів Інтернет в підлітковому віці.

Щодо мікросоціальних чинників було встановлено, що високий рівень прояву інтернет-залежності у підлітків перш за все пов'язаний з порушеннями міжособистісної

взаємодії з – батьками, вчителями, однолітками. З'ясовано, що стимулами, які провокують занурення підлітків у світ віртуальних подій, є: неможливість задоволення основних потреб молодшої людини у визнанні, повазі, любові з боку близького оточення (батьків, однолітків); заборона бажаного, перешкоди на шляху досягнення мети; образи, обман; невміння або небажання відповідати за свої слова, дії, вчинки у реальному житті тощо. Тому одна з пріоритетних потреб підліткового віку – потреба в спілкуванні – реалізується в основному у всесвітньому інформаційному просторі, що й призводить до формування високого рівня залежності від мережі Інтернет.

Таким чином, можна стверджувати, що виникнення інтернет-залежної поведінки підлітків зумовлюється сукупністю мікросоціальних чинників, які визначають психологічні особливості її прояву, тобто зовнішнім соціальним середовищем (особливо мікросередовищем), а також індивідуально-психологічними особливостями

особистості підлітка, які зумовлюють його індивідуальне реагування на різні "життєві невдачі".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белинская В.А. Ребенок и компьютер: психологические реалии виртуального мира / В.А. Белинская // Школьный психолог. – 1999. – № 3. – С. 10.
2. Ботьот Т.Ю. Фактори ризику розвитку комп'ютерної залежності в осіб молодого віку / Т.Ю. Ботьот // Укр. вісн. психоневрології. – 2004. – Т. 12, вип. 4. – С. 75–80.
3. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки: Курс лекцій / О.І. Бондарчук. – К.: МАУП, 2006. – 88 с.
4. Вакуліч Т.М. Психологічні особливості поведінки підлітків у мережі Інтернет / Т.М. Вакуліч // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – Т. VIII, вип. 2. – К., 2006. – С. 41–47.
5. Asstantini F. Apporti causali nell'incidenza del cinema, della televisione sulla e internet delinquenza minorile / F. Asstantini // Med. Soc. Psycholog. – Torino, 2004. – V. 24., N. 4. – P. 266–269.
6. Jummer M. The adult child: the antagonist or the partner / M. Jummer // Amer. J. Psychiat., 1997. – V. 144. – P. 710–717.
7. Mortley P. Whether you understand your child? Real problems of dialogue / P. Mortley // J. Clin. Psychol., 2002. – V. 4. – N. 8. – P. 673–691.

Стаття надійшла до редколегії 17.11.16

Евгений Прокопович, канд. мед. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ;
Наталья Пильгук, психолог, Одесса

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МИКРОСОЦИАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

В статье представлены результаты эмпирического исследования микросоциальных (психологические проблемы, вызванные ближайшим социальным окружением) факторов интернет-зависимого поведения подростков.

Ключевые слова: интернет-зависимость, подростковый возраст, аддиктивное поведение, родительский авторитет.

Eugen Prokopovich, PhD., Assoc. Prof.,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv;
Natalia Pilguk, psychologist, Odessa

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MICROSOCIAL CHARACTERISTIC OF TEENAGERS' INTERNET-ADDICTION BEHAVIOR

The article presents the results of empirical research microsocial (psychological problems caused by the immediate social environment) factors of Internet addiction of adolescents.

Keywords: Internet addiction, adolescence, addictive behavior, parental authority.

УДК: 159.9

Дана Сопова, асп.
Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті на підставі аналізу наукових джерел розкривається сутність поняття "імідж", розглядаються педагогічні аспекти формування професійного іміджу та соціалізації майбутнього педагога дошкільного навчального закладу.

Ключові слова: соціалізація, імідж, професійно-педагогічний імідж, педагог, вихователь, особистість, дошкільний заклад, студентоцентроване навчання.

Постановка проблеми. Проблема формування позитивного іміджу та соціалізації майбутнього педагога дошкільного навчального закладу не отримала в повній мірі своє відображення у наукових дослідженнях, а також у практиці вузівської підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Недостатня увага приділяється формуванню позитивних якостей особистості, оволодіння педагогами технологіями підвищення зовнішньої привабливості та особистісної комунікабельності, умінню самопрезентуватися, формуванню соціальної свідомості, самосвідомості та ціннісних установок, які будуть визначати траєкторію професійного розвитку майбутнього працівника дошкільного навчального закладу.

Метою даної статті є розгляд теоретичних аспектів формування соціалізації та іміджу майбутніх педагогів

дошкільних навчальних закладів: уточнення поняття імідж, принципів, особливостей формування іміджу майбутніх педагогів дошкільного навчального закладу, адаптації, інтеграції, саморозвитку і самореалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Бурхливі зміни, що мають місце у житті сучасного суспільства, з особливою гостротою ставлять проблему адаптації поведінки особистості з метою досягнення соціального успіху. Прагнення людини викликати в інших певне враження, щоб підвищити власну спроможність досягти поставленої соціальної мети, безумовно, є природним та універсальним. Слід вважати, що такий стан речей відбиває процес становлення неповторного особистісного начала в поведінці людини, оскільки ця унікальність є специфічною формою буття світу людини у світі соціуму.

Законом України "Про освіту" (1996), "Державною національною програмою "Освіта (Україна XXI століття)" (1994), "Базовим компонентом дошкільної освіти" (1998), "Концепцією дошкільного виховання в Україні" (1993) [2], "Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті" (2001) та іншими законодавчими документами підкреслюється, що особливої ваги набуває подання зразка для наслідування дітям дошкільного віку вихователями дошкільних навчальних закладів [3].

Проблема формування іміджу є однією з актуальних у сучасній педагогічній науці. Як засвідчують дослідження таких учених як А. Калюжний [5], В. Черепанова [7], О. Панасюк, Г. Почепцов, В. Шепель [8], в останні роки означена проблема достатньо активно розробляється щодо різних видів людської діяльності. Пріоритет у її вирішенні залишається за політикою, бізнесом, мистецтвом, торгівлею та іншими галузями. Водночас накопичений досить широкий арсенал технологій, спрямованих на підтримку та створення іміджу різних фахів.

Аналітичний огляд досліджень (О. Володарської [6], А. Калюжного [10], Я. Коломенського [8], О. Перелигіної [1]) з порушеної проблеми засвідчує її актуальність для майбутніх фахівців дошкільного навчального закладу. Утім, у проаналізованій літературі виявлено досить фрагментарні та опосередковані дані щодо характеристик іміджу та соціалізації майбутніх педагогів дошкільного навчального закладу та умов їх створення. Крім того, недостатньо досліджень, присвячених вивченню питання педагогічного забезпечення формування основ іміджу у майбутніх педагогів. Водночас, за даними багатьох дослідників (В. Михайлова, О. Осетрова, М. Піскунова, С. Смірнова, Г. Сорокіна та інших [5; 7; 4; 8; 10]), у значної частини, як досвідчених вихователів, так і студентів-педагогів виявлені проблеми, пов'язані із самопрезентацією та самоствердженням фахівця. Педагогічний імідж визначають як безпосередньо або зумисне створюване педагогом візуальне враження про себе.

Виклад основного матеріалу. Індивідуальний імідж сучасного педагога – одна з малодосліджуваних проблем педагогічного знання. Це явище цікаве для педагогіки насамперед у світлі нових вимог, що ставляться до майбутнього педагога дошкільного навчального закладу та вихованця в умовах побудови демократичного громадянського суспільства в незалежній Україні, де на першому плані стоять гуманістичні цінності цивілізації – цінність особистості, її вільний духовний та моральний розвиток.

Існує припущення, що поняття "імідж" походить з англійської мови. Але враховуючи факт його існування ще у давні часи, неможливо із впевненістю стверджувати, що "імідж" є похідним від французької чи англійської мови, скоріш є запозиченням, як свідчить трансформація його змісту протягом років і майже одночасна пізніша поява в обох цих мовах. У сучасному педагогічному словнику А. Коджаспірова зазначено, що термін "імідж" походить від поняття "свідомість", утвореного за допомогою мови; зображення або опис; розумова концепція, підтримувана різними суспільними групами і така, що символізує основну позицію й орієнтацію стосовно чого-небудь" [5, с. 41]. На думку Г. Почепцова, "імідж – це звернене у зовнішню "Я" людини, її публічне "Я" [9, с. 29].

В. Шпалінський підкреслює, що імідж – "це те, чим і ким здається людина у своєму оточенні, якою бачать і сприймають її "вони" [7, с. 245]. Отже, узагальнюючи наукове трактування дослідниками поняття "імідж", ми вважаємо, що імідж – це полісемантична категорія, яка пов'язана з соціалізацією в колективі, характеризує стиль професійної діяльності, манеру спілкування, уміння індивідуалізувати свій образ, надавати йому естетичної виразності. Вдалий імідж – це здатність переконати оточую-

чих, що носій цього іміджу є втіленням в собі ідеальних якостей, які вони бажали б мати, якщо були б на місці цієї людини. У незалежній Україні формується інформаційний простір, де роль іміджу для трудової соціалізації та досягнення особистістю професійного успіху стає все помітнішою, інколи – незамінною.

Гостра зацікавленість проблемами іміджу в політиці, торгівлі, рекламному бізнесі, в організації мас-медіа, в мистецтві, педагогіці, в практичному управлінні – ось далеко не повний перелік очевидних доказів того, що актуальність феномену іміджології з кожним роком зростає. Проблеми формування іміджу навчального закладу присвячені роботи Л. Даниленко, О. Мармази, З. Тимошенко та ін. [8].

Імідж є цілеспрямовано створюваним образуювальним, який за допомогою асоціацій наділяє суб'єкт додатковими цінностями і завдяки цьому сприяє більш емоційному його сприйняттю.

У педагогіці є різні підходи щодо класифікації іміджу. Зокрема, за функціональним підходом виокремлюють такі види іміджу:

- професійний – імідж педагога, детермінований професійними якостями;
- особистісний – імідж педагога, зумовлений його внутрішніми й індивідуальними рисами;
- бажаний – імідж, до якого прагне педагог;
- дзеркальний – імідж, що відповідає його уявленню про себе;

▪ корпоративний – імідж дошкільного, загальноосвітнього або вищого навчального закладу, де працює педагог. Необхідно зазначити, що імідж може бути як позитивним, так і негативним.

Складові іміджу майбутнього педагога дошкільного навчального закладу:

- внутрішнє "Я" (внутрішній образ студента-педагога, що відповідає обраному фаху і виявляється у його професійній культурі й мисленні, емоційності й творчому настрої, привабливості й вишуканості, внутрішній стійкості й гідності, позиції й ступені мобілізації тощо);
- зовнішній вигляд педагога (засвідчує про ціннісні риси, які в гармонійному поєднанні з педагогічним артистизмом створюють позитивний образ педагога-професіонала, сприяють формуванню гарного враження і репутації, допомагають соціалізуватись в трудовому колективі);
- використання вербальних і невербальних засобів спілкування (жести, міміка, пантоміміка, інтонація) майбутнього вихователя мають привертати увагу вихованців до нього, викликати довіру і налаштовувати їх на активну взаємодію.

Соціалізація та створення позитивного іміджу сучасного педагога дошкільного навчального закладу тісно пов'язані із його професійною компетентністю, педагогічною майстерністю, психолого-педагогічною культурою особистості вихователя та особистісними й професійно значущими якостями педагога.

Вищим навчальним закладам необхідно орієнтуватись на гуманістичну модель соціалізації майбутніх вихователів, яка спирається на здатність до діалогу та співробітництва, а також на студентоцентроване навчання, яке спирається на розширення автономії студента, підвищення відповідальності, опору на активне навчання, акценті на критичному навчанні та розумінні. Для досягнення успішної професійної соціалізації майбутнього педагога вищому навчальному закладу необхідно допомагати студентам у розвитку компетенції й усунення обмеження для досягнення особистісно значущих та стійких змін у професійній та особистій сферах життя.

При формуванні іміджу педагога його особисті якості переплітаються з тими, що приписуються йому оточую-

чими. Імідж педагога формують: сам вихователь, іміджмейкери, засоби масової інформації, люди, що оточують – друзі, рідні, співробітники, вихованці, батьки вихованців. Завдяки іміджу можна скласти враження про педагога, його характер, освіченість, інтелект, рівень культури, поведінку.

Імідж кожного педагога індивідуальний, але, разом з тим, має загальні риси, властиві його професії: тонкість розуму, вишукані манери, вихованість, скромність, уміння гідно подати себе вихованцям. Вихователь повинен завжди бути взірцем високого особистого іміджу.

Щоб бути привабливою особистістю, охайного зовнішнього вигляду недостатньо. Це бажаний компонент іміджу, але не вирішальний. Сильними особистісно-діловими характеристиками іміджу особистості є, насамперед, вихованість, ерудиція й професіоналізм.

Г. Китайгородська характеризує сучасного педагога-вихователя, як джерело інформації, лідера колективу і, в той же час, учасника, у якого особливий авторитет, взірця морально-етичних норм поведінки, модель майбутньої мовленнєвої діяльності, організатора психологічного клімату, керівника міжособистісних стосунків.

Ми погоджуємося з думкою М. Варданян, яка представила імідж, як структуровану сукупність взаємопов'язаних компонентів: внутрішнього (знання, уміння, здібності, установки, цінності, самооцінка, Я-концепція); зовнішнього (габітарний, вербальний, кінетичний, середовищний і матеріалізований елементи); процесуального (стиль керівництва і стиль спілкування), що проявляються у функціях (комунікативна, інформативна, когнітивна, конотативна, емотивна, мотиваційна, організаційна, дисциплінарна, вибіркова, компенсаторна, представницька, креативна, виховна, адаптивна, здоров'язберігаюча), що доповнюють одна одну.

Цілеспрямовані наукові дослідження на сучасному етапі надали можливість виокремити нову галузь педагогічної науки – педагогічну іміджологію, яка має на меті вивчення закономірностей та сутності процесів формування педагогічного іміджу в контексті професійної соціалізації фахівців у сфері освіти та професії іміджмейкера.

В літературі існує ряд визначень іміджології як науки. На думку О. Холода, іміджологія – це наука про функціонування, систематизацію й впровадження у свідомість споживача знакових замінників інформації про носіїв визначених атрибутів [7, с. 34]. В. Шепель вважає, що іміджологія – це звернений до кожного заклик бути привабливим і вміти нести світло людям. Вона сприяє зовнішньому прояву глибокої потреби людини бути гідною особистістю [5, с. 48].

Інформаційний банк іміджології складає дані таких дисциплін як психологія, педагогіка, етика, соціологія, риторика, театральна режисура, акторська майстерність, косметологія, дизайн одягу тощо.

Головне призначення іміджології – науково обґрунтувати, як створити привабливий імідж, як збудувати моделі достойної поведінки в тих чи інших ситуаціях, що буде корисним під час професійної соціалізації.

Відомі українські вчені інтенсивно займаються дослідженням теоретичних і практичних основ іміджології. Зокрема, В. Мойсеев підготував значну кількість праць з теорії і практики публік рілейшнз [8], Г. Почепцов має низку досліджень, присвячених актуальним проблемам іміджології й публік рілейшнз [4], В. Королько – автор першого фундаментального підручника з основ публік рілейшнз та проблем іміджу студентів вищих навчальних закладів [9]. О. Холод запропонував цікаві підходи до систематизації складових іміджології [7]. Діяльність керівника організації зі створення іміджу розглянуто в дослідженнях О. Доброневського, О. Омарова, Г. Почепцова, Е. Уткіна, О. Фельзера [10].

У літературі з проблем іміджології явно відчувається диспропорція між традиційними рівнями гуманітарного знання: фундаментальними теоріями, теоріями середнього рівня та прикладними дослідженнями. Усе зазначене може бути віднесено також до проблеми соціалізації та формування індивідуального іміджу педагога дошкільного навчального закладу.

Трактування поняття "імідж" тісно пов'язане з поняттями образу людини, враження або уявлення про нього, з тим, як він уявляє себе з усіх позицій. Наявність іміджу – явище символічної природи, що містить та передає певну інформацію про людину з метою впливу на оточуючих, зокрема, інформацію про те, яка поведінка відносно носія іміджу прийнятна, якої поведінки можна чекати від нього самого та яку соціальну роль він виконує. Ця позиція знайшла підтвердження в працях П. Берда, який визначає імідж як "загальне враження, яке ви справляєте на оточуючих. Воно складається з того, як ви представляєте свої ідеї, як поведетеся в суспільстві, як одягаєтеся, що говорите і що робите..." [10, с. 52]. Слушним, на нашу думку, є його зауваження стосовно того, що імідж повинен міцно базуватися на внутрішній сутності людини, бути її відображенням.

Таким чином, імідж людини є те, що орієнтоване на сприйняття іншими людьми в його безпосередньому оточенні та адресоване ним як повідомлення про свій статус, професійну роль, унікальні риси і якості особистості.

Соціологи розглядають імідж як зовнішній образ, який створює суб'єкт з метою викликати певне враження, відношення інших людей до себе. Без наявності позитивного іміджу педагог не зможе успішно соціалізуватися в колективі. На сучасному етапі необхідною є орієнтація на гуманістичну модель соціалізації, яка на основі ефективного виховання сприятиме самостійній діяльності студентів, прийняттю рішень в нових умовах. Вищі навчальні заклади повинні організувати повноцінне і різноманітне життя, орієнтуватися на особистісну спрямованість навчально-виховного процесу, в центрі якого студент з його здібностями, інтересами та потребами. Діалектична єдність соціалізації та сформованого позитивного іміджу забезпечить оптимальний розвиток особистості майбутнього вихователя дошкільного навчального закладу протягом усього життя.

Психологи сприймають імідж: як цілеспрямовано сформований образ особистості, що виділяє певні ціннісні характеристики, покликаний справити емоційно-психологічний вплив на кого-небудь; як сукупність зовнішніх і внутрішніх характеристик особистості, яка формується в процесі саморозвитку і соціалізації, спілкування і діяльності, містить систему ролей, які людина грає у своєму житті, доповнюється рисами характеру, інтелектуальними особливостями, зовнішніми даними, одягом та ін. Таким чином, в філософії, соціології і психології імідж розглядається як складний феномен, який об'єднує різноманітні фактори (спадковість, середовище виховання, особистісна активність людини), це інтегрована цілісність біогенних, соціогенних та психогенних елементів.

Створення іміджу фахівця дошкільного закладу – це складний процес, успішність якого залежить не лише від умов та технологій формування, але й від власного уявлення педагога про себе. У дітей дошкільного віку привабливий педагог-вихователь асоціюється з поняттями "добрий", "привітний", "лагідний", "справедливий".

Можна виокремити два провідних принципи технології побудови іміджу педагога дошкільного навчального закладу:

По-перше, впливаючи на дітей дошкільного віку, необхідно активними діями сформувати в них усвідомлю-

ваний взаємозв'язок між вашим ім'ям та позитивними емоціями, відчуттями.

По-друге, формуючи свій імідж, треба більшою мірою впливати на підсвідомість вихованців, чим на їхню свідомість. Думка, яка виникає в дитини під впливом підсвідомої інформації, представляється для неї своєю власною. Оскільки діти та й люди взагалі, звичайно собі довіряють більше, ніж іншим, то позитивний імідж сформований таким чином є більш надійним і тривалим.

Саме тому невід'ємною умовою формування іміджу педагога дошкільного навчального закладу стає оволодіння систематизованими знаннями про механізми самопрезентації, яка передбачає виховання ефективної системи діагностики власних можливостей, розробку індивідуальної моделі поведінки, схеми самопрезентації та засвоєння прийомів іміджування, комплексний розвиток професійних комунікативних і перцептивно-рефлексивних умінь.

Самопрезентація – це процес цілеспрямованого спілкування вихователя і вихованців, під час якого вихователь виявляє свої сильні сторони таким чином, щоб викликати у дітей певний інтерес до себе, до теми, до самого педагогічного процесу. Самопрезентація педагога дошкільного навчального закладу включає в собі уміння демонстрацію власних ділових і професійних якостей – компетентності, грамотності, професійної успішності, демонстрація психологічних навичок якісного вихователя – умінь зацікавлювати, привертати й утримувати увагу дітей-дошкільників, адекватно моделювати ситуацію та оцінювати психічний стан за зовнішніми ознаками. Але до складу ефективної самопрезентації входить не тільки цілеспрямований процес формування потрібного враження про себе як педагога-професіонала, особистості, але й умінь отримувати в процесі педагогічного спілкування потрібну інформацію, декодувати її і своєчасно приймати рішення. Психолого-педагогічна ділова самопрезентація спрямована на прояв творчої активності і самостійності.

Аналіз наукових джерел дозволив виокремити педагогічні умови формування соціалізації та іміджу майбутніх працівників дошкільних навчальних закладів:

- удосконалення змісту навчально-виховного процесу ВНЗ;
- використання в процесі підготовки майбутніх вихователів інноваційних методів та форм розвитку комунікативних умінь та навичок;
- гармонійне поєднання індивідуальних і колективних форм роботи в процесі підготовки майбутніх вихователів;
- забезпечення позитивного морально-психологічного клімату в колективі;

▪ активізація суб'єкта в процесі формування соціалізації та професійно-педагогічного іміджу, яка передбачає активність майбутнього фахівця в процесі формування власного іміджу, оволодіння навичками самопізнання, самовдосконалення, самоіміджування та проектування ефективного іміджу.

Висновок. Власний професійний імідж та професійну соціалізацію педагогу дошкільного навчального закладу потрібно формувати з урахуванням специфіки його діяльності й потреб аудиторії, при цьому усвідомлюючи, що він є живою рекламою власного професійного досвіду, життєвої зрілості. Життєва зрілість педагога дошкільної освіти – це орієнтація й самовизначення в складних життєвих ситуаціях на засадах досвіду, знань, наукового та духовного освоєння світу. Згодом ця життєва зрілість розвивається в іншу не менш важливу якість – професіоналізм особистості педагога, коли власне зростання спрямоване на розвиток креативності, а професійна діяльність приносить задоволення.

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що соціалізація та імідж майбутнього педагога дошкільного навчального закладу тісно пов'язані з його професійною компетентністю, педагогічною майстерністю, тактом та культурою особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баданина Л. П. Привлекательность профессии воспитателя [Текст] / Л. П. Баданина, В. В. Антоновская // Школьные технологии. – 2003. – № 4. – С. 186–191.
2. Базовий компонент дошкільної освіти [Текст] / авт. кол-в: А. М. Богущ, Г. В. Беленька, О. Л. Богінч та ін. – К.: Видавництво, 2012. – 26 с.
3. Закон України "Про Освіту". За станом на 8 груд. 2006 р. [Текст] / Верховна Рада України. – К.: Парламент. вид-во, 2006. – 40 с.
4. Калюжный А. Технология построения имиджа учителя [Текст] / А. Калюжный // Педагогическая техника. – 2005. – № 3. – С. 103–108.
5. Капустина З. Имидж современного педагога [Текст] / З. Капустина // Учитель. – 2006. – № 1. – С. 59–61.
6. Климов Е. А. Педагогический труд: психологические составляющие. [Текст] / Е. А. Климов. – М.: Издат. центр "Академия", 2004. – 240 с.
7. Корнетов Г. Б. Педагогика авторитета [Текст] / Г. Б. Корнетов // Школьные технологии. – 2005. – № 6. – С. 40–50.
8. Лернер П. Образованный человек: видимость, сущность, имидж? [Текст] / П. Лернер // Народное образование. – 2005. – № 7. – С. 194–197.
9. Пискунов М. С. Имидж образовательного учреждения: структура и механизмы формирования [Текст] / М. С. Пискунов // Мониторинг и стандарты в образовании. – 1999. – № 5. – С. 5–9.
10. Русская Е. Н. Имидж современного педагога [Текст] / Е. Н. Русская // Мир образования. – № 10. – М.: Просвещение, 1995. – С. 90–159.
11. Національна бібліотека України імені В.В. Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/> – Заголовок з екрана.
12. Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dnrb.gov.ua/ – Заголовок з екрана.
13. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/> – Заголовок з екрана.
14. Бібліотека Гумера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gumer.info/> – Заголовок з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 22.11.16

Сопова Дана, асп.,
Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА И СОЦИАЛИЗАЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

В статье раскрывается суть понятия "имидж", рассматриваются педагогические аспекты формирования профессионального имиджа и социализации будущего специалиста дошкольного учреждения.

Ключевые слова: социализация, имидж, профессионально-педагогический имидж, педагог, воспитатель, личность, дошкольное учреждение, студентоцентрированное обучение.

Sopova Dana, post-graduate,
Borys Grinchenko University of Kyiv, Kyiv

THE THEORETICAL ASPECT OF THE IMAGE FORMATION AND SOCIALIZATION OF FUTURE PRE-SCHOOL TEACHERS

The article under consideration deals with the concept of the "image", emphasizes the pedagogical aspects of image formation and socialization of future specialist of the pre-school institutions.

Key-words: socialization, image, professional and pedagogical image, teacher, educator, personality, preschool institution, student-centered learning.

УДК: 159.95

Богдан Ткач, канд. психол. наук, докторант
Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ

НЕЙРОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ЛЮДСЬКОЇ АГРЕСІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу проявів людської агресії з позиції нейропсихологічного підходу. Автором зроблено спробу директивної кластеризації проявів людської агресії з урахуванням антропологічних, соціологічних та психологічних аспектів, що дозволяє визначити сфери та межі професійної компетенції у профілактиці та контролі агресії. Розкрито як конструктивне, так і деструктивне значення агресії для суспільства. Показано генетичну уразливість до формування агресивності перед деструктивним середовищем. Описано психологічні відмінності проявів агресії при ураженнях у відділах префронтальної кори, передньої цингулярної кори, гіпокампа, мигдалин. Висвітлено тенденції та тренди агресії в умовах сучасного суспільства.

Ключові слова: людська агресія, агресивність, соціалізація, мозкові дисфункції, сучасне суспільство.

Постановка проблеми. Агресія є однією із базових форм соціальної поведінки. У нашому суспільстві сформувалися соціальні умови, які вимагають проявляти виражену агресію дуже тривалий час. Актуальність теми обумовлена тим, що збройний конфлікт у країні триває вже понад два роки і як швидко він завершиться невідомо. Історичний досвід показує про масові негативні психологічні наслідки для суспільства не лише по завершенні війни, а також через десятиліття.

Природа людської агресії надзвичайно складна за своїми проявами, адже містить у собі компоненти як соціального, так і біологічного. На наше переконання, людську агресію доцільно вивчати комплексно з позиції антропології, психології та соціології. Надзвичайно зручною платформою вивчення агресії, в якій перетинаються вищезгадані науки, є сучасна нейропсихологія. Виявлення конкретних нейронних контурів у мозку незалежно від феноменологічних проявів агресії з урахуванням культурного та світоглядного контексту дозволяє розробити етіологічні підходи до профілактики та корекції агресивної поведінки людей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз фахової літератури, присвяченій агресії, виявив велику кількість досліджень цієї проблематики здебільшого крізь призму соціальної психології та антропологічного підходу (A. Bandura, R.A. Baron, L. Berkowitz, J.A. Palmer та ін. [1; 2; 5; 13]).

Зв'язок між мозковими структурами і агресивністю людини завше цікавив психологів. З. Фройд говорив про можливе злиття психоаналізу і нейронаук, але умовою є поява методу, який би врахував складну динамічну природу ментальних процесів людини. Власне О.Р. Лурія створив метод функціональних систем і теорію про три функціональні блоки мозку. Проте це не зовсім дозволило перенести всі феномени психіки на тканину мозку. Психологи при розгляді психічних феноменів й надалі надають перевагу створенню тимчасових моделей за допомогою методу Ж. Шарко – клінічного спостереження, оскільки були проти "статисти та ізоляціонізму", який домінував у тодішній неврології. Наступним етапом поступу в цьому напрямку була розроблена Е. Голдбергом, учнем О. Лурії, градієнтна теорія організації вищих психічних функцій, яка додала ясності у коректному застосуванні "категоріального" і "спектрального" підходів до розуміння психічних феноменів як в нормі, так і при патології. Поява оптогенетики і трактографії, які дозволили бачити, у прямому сенсі цього слова, цитоархітектоніку та міелоархітектоніку перебігу психічних процесів. Відбувається спростування багатьох уможглядних моделей про природу агресивності.

Нейропсихологічні дослідження Е. S. Barratt, J. A. Becerra-García, T. Fehr, C. M. Filley E. Goldberg та інших показали зв'язок між префронтальною і передньою цингулярною корою з проявами фізичної агресії [3; 4; 7; 8; 10]. У працях Н. G. Foster, K. P. Schulz пока-

зано причетність порушень у лімбічній системі до емоційного компоненту агресивності людини [9; 14]. Дослідження J. Lobbstaal розкриває нейропсихологічні механізми формування проактивної агресії, яка характерна виключно людині [14]. У працях J. E. Settle, R. L. Sjöberg та їхніх колег показано як змінюється розвиток ЦНС у генетично уразливих індивідів до деструктивного соціального середовища [15; 16].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на активний розвиток агресології, проблема людської агресії й надалі залишається актуальною. Адже феноменологічна оцінка проявів агресії та недостатньо розроблені директивні класифікації агресії з урахуванням цивілізаційних особливостей перешкоджають ефективному контролю агресії у суспільстві.

Крім того, не задовольняють знання про психологічні наслідки у суспільстві після збройних конфліктів країн, які вели загарбницькі війни. Адже, у нас ситуація діаметрально протилежна. Надаючи психологічну реабілітацію учасникам АТО, було виявлено, що у волонтерів, добровольців та воїнів ЗСУ присутнє загострене почуття справедливості, патріотизму та гуманності. Ветеранам АТО характерні високий рівень адаптації, легкість засвоєння нового досвіду та сприйняття відмінних світоглядних моделей, порівняно із середньостатистичною людиною; велика мотивація позбутися психологічних проблем, отриманих на війні та відчуття стан щастя.

Незважаючи на значний поступ нейронаук, відсутніми є директивні класифікації агресії. Таким чином, проблематика людської агресії є не до кінця вивченою і потребує подальшого ґрунтовного дослідження, зокрема крізь призму нейропсихології.

Метою статті є категоризація людської агресії, застосувавши нейропсихологічний підхід.

Завдання: розглянути види людської агресії з позиції директивного, а не описового підходів для категоризації; описати які нейронні структури причетні до формування тої чи іншої агресії і які характерні психологічні відмінності; описати прояви людської агресії в умовах сучасного суспільства; визначити подальші перспективи дослідження.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Перш ніж перейти до багаторівневого аналізу окреслимо предмет вивчення і всю палітру агресивності. Для розуміння суті явища необхідно диференціювати агресивність як поведінку і як емоцію; патологічні форми від непатологічних; ситуативне явище і безпосередній зв'язок з Я-концепцією; як засіб досягнення мети і засіб психологічної розрядки; довільну і недовільну і т. і. Агресія у поведінковій сфері проявляється агресивними діями, у сфері афективній – гнівом, у когнітивній – ворожістю. Крім того агресивність як емоція, афект, мотив, нужда (деформовані чи позитивні потреби), установка, намір виступає в якості детермінанти поведінки.

С. Фешбач класифікував агресію, виходячи з мотивації поведінки особистості, на такі типи: ворожу (деструктивну) агресію, яка має на меті завдати фізичної чи психологічної шкоди іншому; інструментальну (конструктивну) агресію як рішення певної проблеми, яка має просоціальний мотив (наприклад, захист своєї країни); експресивну – як форма самовираження і ствердження через агресію (концепція образу Я) [13].

Агресивність як поведінкова структура має завчену основу і пов'язана тісно з емоційно-вольовим комплексом, в основі якого лежить послідовний перехід поведінки при загрозі буття від "завмири, тікай до нападай" [1; 2].

Під агресією розуміють будь-яку форму поведінки, скеровану на образу чи нанесення шкоди іншій особі, яка не бажає подібного ставлення до себе. Реалізація агресії може бути фізичною, психологічною, соціальною, економічною тощо. Скерована може бути на суспільство, на оточуючі істоти та предмети – екстрапунітивна (гетероагресія), на самого себе – інтрапунітивна (автоагресія) і в нікуди [2].

Згідно з біосоціальною моделлю агресії А. Рейна, реалізація агресивної поведінки відбувається в результаті взаємодії чинників ризику як біологічних (гени), так і соціальних (оточуюче середовище), а також у взаємодії з протективними біологічними і соціальними чинниками. Підсилюючими чинниками є сексуальне захоплення (статеві гормони), біоритми, соматичний стан та "непсихологічні" впливи довкілля (особливості харчування, клімат, фізичні та хімічні впливи) [13].

Як добре відомо, біологічне призначення агресії полягає в експансії життєвого простору та здобуття ресурсів (територіальна агресія), збереження себе і своїх володінь (агресія захисту), домінування (агресія нападу). Внутрішньовидова (конкурентна) агресія формує ієрархію у суспільстві і завдяки встановленню домінантно-субординантних відношень на спільній території забезпечує адаптацію спільноти. У результаті боротьби сильні індивіди посідають домінуюче положення в соціумі [13]. Варто наголосити, що внутрішньовидова агресія має інстинктивний характер і виникає під впливом видоспецифічних тригерів. Проте у процесі еволюції виробилося багато механізмів стримування (демонстрація фізичної, інтелектуальної, соціальної переваги) та уникнення агресивної поведінки (втеча, покора, поступливість, посмішка, дружелюбність).

На думку представниці неофрейдизму М. Клайн, агресія є первинною і розщепляє психіку. Дослідження найбільш агресивних імпульсів (зздрість, жадність, ненависть) у немовлят та дітей до двох років дозволило зробити їй висновок, що вони парадально злі [2]. Водночас, на наше переконання, відсутність критичності через функціонально незрілі префронтальні ділянки мозку дітей до 5-6 років, доцільно застосовувати термін протоагресія.

Якщо у дитини з будь-яких причин відбувається атипія психічного розвитку, дефіцитарність, то після 6-літнього віку, за сучасними підходами, розцінюється як вроджений диссоціальний розлад поведінки [9].

Контроль над агресивною поведінкою, а також сексуальною, нагадує систему "відтермінований запуск". Організм завше готовий діяти агресивно, лише стримує запуск цих дій. Боротьба за буття завше була, є і буде, на всіх рівнях, починаючи від сперматозоїдних боїв, закінчуючи конфліктами держав. Організм, група організмів за для своєї безпеки обирає з-поміж двох стратегій поведінки: бути загрозливим чи любимим. Тому в онтогенезі розвиток когнітивних здібностей дає можливість за короткий період створити велику кількість моделей ситуації і дозволяє індивіду обрати найоптимальнішу стратегію поведінки. Ми вже вміємо, впливаючи

фізично чи хімічно на різні частини мозку, викликати як агресивну поведінку, так і поведінку покори. Проте ще К. Лоренц зазначав, що агресивність в організмі постійно "нагромаджується" і час від часу реалізується безпосередньо чи сублімується.

Близькою за механізмом (зниження критичності) до протоагресії є патологічна агресія/аутоагресія, яка має різну етіологію. Виникає вона при шизофренії, епілепсії, адикціях, маніакально-депресивних психозах, інтоксикаціях та запальних процесах у мозку [11; 17]. Це може бути як безпосереднє ураження чоловічих ділянок мозку, так і віддалених відділів при яких у гострий період хвороби виникає псевдочолова симптоматика.

Вродженою є рефлекторна (реактивна) агресія, яка виникає за принципом "стимул реакція". Стимулом виступає больовий вплив, невдоволення якоїсь нужди, потрапляння у неприйнятні умови чи фрустрація [12]. Поява нового (речі, ідеї) в інших індивідів викликає зздрість, а згодом агресію. С. Розенцвейг виявив три типи фруструючих ситуацій, які запускають захисні механізми: позбавлення, втрата і конфлікт. На наш погляд, була вдала спроба С. Розенцвейгом групувати захисні механізми на три рівні: клітинний (імунітет), автотомний (стрес, гнів, страх, страждання) та вищий кортикальний (захист "Я") [2].

У суспільстві часто виникають умови, які вимагають проявляти виражену агресію досить тривалий час, наприклад, спортивні змагання, конкурси, професійна діяльність (охоронна, військова), відстоювання прав ("Майдан"), збройний конфлікт тощо. Іноді відсутнє негативне ставлення безпосередньо до об'єктів агресії. Така інструментальна (проактивна) агресія має призначення досягати конкретної мети і за походженням є набутою в процесі наuczання [1, 12]. Процес навчання носить як завуальований характер – дитячі ігри на "переслідування, мисливство, боротьбу" ("жмурки", футбол, хокей...), відкритий характер ігор протистояння (єдиноборства, фехтування, бокс, піндбол...), так і професійне навчання (літературна полеміка, IT-технології, військова справа, охоронна діяльність тощо). Особливу увагу заслуговує пасивна форма наuczання у процесі соціалізації та при спостереженні за референтною групою, суспільством (безпосередньо чи опосередковано через книги, фільми, фольклор, ЗМІ, Інтернет).

Сім'я – маленька модель процесу соціалізації. Спogлядання бійок між батьками (синдром побитої жінки, синдром побитого чоловіка), побиття слабших (тварин, дітей, людей похилого віку) укорінює у свідомості дитини моделі агресивної поведінки (завчений репертуар), наслідкування яких запускає цикл насилля [4].

Проблема покарання в сім'ї є надзвичайно актуальною. Діти, які виросли без покарань в сім'ї, згодом виростають дуже жорстокими через низьку емпатійність і відсутність меж нормативної поведінки. Покарання з боку матері сприймається дитиною менш справедливе, ніж з боку батька. Покарання сприймається більш справедливим, коли воно виконане без відтермінування (не втрачається причинно-наслідковий зв'язок) [1].

У даному випадку в осіб відсутнє ураження чоловічих ділянок, а натомість ці соціалізовані індивіди володіють хорошими антиципаційними та менеджерськими здібностями. Причиною агресії є проблеми виховання, низький освітній рівень та вплив мікросоціального середовища. Тоді як несоціалізована агресивна поведінка є реакцією протесту індивіда у новому психотравмуючому середовищі (армія, тюрма, нова країна тощо) або перебування у стані фрустрації [6].

Тривалий час вважали, що спogлядання сцен агресії призводить до катарсису. Виявилось, що він виникає у тому випадку, якщо особа знає, що це таке і її на це

налаштували. Здебільшого у людей виникає бажання проявити агресію, знижується емпатійність та відбувається емоційна десенсибілізація (зниження чутливості до чужого болю і страждань). А у підлітків із максималізмом і зниженою критичністю виникає стійке переконання, що "справедливість досягається насильством", "опонент не заслуговує на співчуття і не зазнає страждань при насиллі" тощо [1; 2].

В осіб, які мають повторний досвід перемог у соціальних конфронтаціях, формується агресивний тип поведінки (демонстрація вираженої агресії, надання переваги нападу, ніж уникненню при конфліктах). На ранніх етапах формування адикції агресивної поведінки при конфронтації в індивіда з'являється відчуття задоволення, яке супроводжується позитивним підкріпленням (активація у дофамієргічній системі: зростає синтез, катаболізм і рецепція медіатора) у результаті досягнення соціального успіху (домінування та вдоволення потреби у поступливості з боку інших). Все частіше без потреби проявляється агресія: невинуватна жорстокість, ворожість та злісність [11]. Поряд з тим, через значні енергетичні та мотиваційні затрати в подальших конфліктах все частіше агресори надають перевагу опосередкованій (завдання шкоди речам, території опонента) і ритуальній (залякування, погрози) агресії [5]. Також знижується емоційність у агресорів.

Помічено фізіологічну відмінність між "агресорами" і "жертвами" при тривалому досвіді конфронтацій. У "жертви" втрачається маса тіла, знижується рівень тестостерону, присутні психосоматичні розлади (виразкова хвороба шлунка, імунodefіцит, серцеві розлади тощо). В успішних "агресорів" цих розладів немає, навпаки зростає опірність організму [11].

Згодом "позитивні ефекти" при частих конфронтаціях і появою гідних суперників змінюються на "негативні" для агресора: хронічна роздратованість і фрустрація, тривога, соціальний стрес, розвиток афективного патологічного стану (пригнічення серотонієргічної функції лімбіко-гіпоталамічної системи) та дезадаптації у соціумі [14]. Цей вид агресії варто називати психопатологічною агресією.

Наявність в індивіда емоційної нестабільності, імпульсивності та відсутності емпатії при мінімальних зовнішніх видоспецифічних чинниках та завчених ознаках загрози викликають імпульсивну (активну) агресію ("тут і зараз") [3; 7]. Варто додати, що людям, на відміну від тварин, характерна неімпульсивна агресія – агресія, яка виникає без видимих провокуючих чинників, а реалізація агресивних дій відтермінується в часі ("не зараз і не тут") [12].

З вищевикладеного стає очевидним, що агресія і близькі по деструктивності до неї форми поведінки мають бути неоднорідними по нейропсихологічній природі.

Нейронні мережі, причетні до агресії, розташовані білатерально в префронтальній корі (гальмівні механізми), центр активації у лімбічній системі, включаючи перегородку, гіпокамп, хвостате ядро, таламус і мигдалини. Гормон окситоцин причетний до полегшеного запуску агресивних дій, включно з діями на фізичне знищення іншого. Він викликає також запуск почуття любові та турботливої поведінки. Окрім цього, даний гормон бере участь у пологовій діяльності (скорочення матки) та грудному вигодовуванні. Яскравим прикладом є материнська поведінка – надзвичайно висока турбота і ніжність до новонародженої дитини так легко переходить в агресію до об'єкта загрози. Також посилює агресивність чоловічий статевий гормон – тестостерон. Тут варто зробити уточнення: посилює при успішному соціальному досвіді застосування агресії [14].

Існує генетична уразливість деяких людей до підвищеного прояву агресивності. Наголошуємо, саме уразливість, а не схильність. Носії варіанту 7R гена DRD4 (знижена чутливість рецепторів до дофаміну) проявляють більше жорстокості при конфронтації, ніж особи з іншими мутаціями даного гену [15]. Особам з алелю гена 3R MAO-A (недостатність ферменту моноаміноксидази типу А – фермент, який здійснює катаболізм нейромедіаторів і гормонів) присутня асоціальна поведінка, якщо вони виховувалися у соціально несприятливих умовах [16].

Отже, розглянемо мозкові структури, які причетні до виникнення агресії. У серійних злочинців при МРТ виявляють зменшену кількість сірої речовини у префронтальній корі, зменшений об'єм передньої цингулярної кори, асиметричний гіпокамп та зменшені мигдалини. Крім того, агресивність часто супроводжується диссоціальним, нарцисичним та межовими розладами [8].

При ураженні чоловічих ділянок мозку агресивна поведінка виникає внаслідок порушення функції програмування, регуляції та контролю психічної діяльності. Класифікується ця патологія як розлад особистості органічного походження [4; 10; 11].

Більш доцільно розглядати симптоматику кожної з частин окремо: орбіто-фронтальної, вентро-медіальної, дорсолатеральної та конвексальної. Дисфункція орбіто-фронтальної кори проявляється підвищеною розгальмованістю (імпульсивністю), емоційною лабільністю, гедоністичною мотивацією, вульгарністю, сексуальною розпущеністю, лайливістю, роздратованістю, порушенням уваги та ейфорією нездатність дотримуватися правил/закону при його знанні. Такі порушення називають диссоціальним розладом особистості [10].

При дисфункції вентро-медіальної частини спостерігаються харизматичність, завищена самооцінка, схильність маніпулювати, залякувати, знижені/відсутні емпатійність та співчуття – нарцисичний розлад особистості [7].

При ураженні дорсолатеральної ділянки в осіб виявляється слабовольність, підвищена довірливість, знижується критичність та втрачається здатність дотримуватися поставленої мети – гіпобулія [10]. У таких осіб найчастіше зустрічається автоагресія та агресія до інших при директивному впливі ззовні.

Ураження латеральної (конвексальної) ділянки призводить до фізичної агресії – порушення свідомого контролю за руховою складовою поведінки [4]. У всіх випадках при ураженні чоловічих ділянок відбувається домінування системи активації (підкіркові відділи) над системою гальмування (пригнічення).

Передня цингулярна кора робить значний внесок у таких когнітивних функціях як: очікування винагороди; емпатія; стримування імпульсивних емоційних реакцій; обробка помилок; відслідковування конфліктів; навчання стратегії уникати при зустрічі болювих і шкідливих впливів на організм, зосереджуватися на об'єкті чи мисленнєвій діяльності, переключати увагу; автономна регуляція функціонування серця та інших внутрішніх органів. Цингулярну кору поділяють на дорсальну та рострально-вентральну частини. Комунікація дорсальної її частини з префронтальною та тім'яною корою говорить про спеціалізацію на когнітивних процесах. Тоді як комунікація рострально-вентральної частини цингулярної кори з мигдалинами, прилеглим ядром, гіпоталамусом, островцем свідчить про спеціалізацію на емоційній та мотиваційній діяльності.

Люди з ураженням передньої цингулярної кори у своїй поведінці демонструють байдужість, знижену емоційність, розгальмованість, підвищену агресивність. Також спостерігається зниження артеріального тиску та частоти

серцевих скорочень Психологи називають цей розлад як набутий психопатологічний тип особистості [7].

В осіб з кримінальним минулим було виявлено зменшені мигдалини втричі. Відомо, що мигдалини спеціалізуються на обробці інформації, пов'язаної зі страхом і агресією. Завдання мигдалин полягає у швидкому розпізнанні чи даний об'єкт/явище/ситуація безпечний, чи загрозовий (невідомий також сприймається як загрозовий). Це визначає реакцію людини як дружелюбну, насторожену, переляк (завмирання), агресивну чи втечі.

При двобічному ураженні мигдалин (скроневих ділянок) у людини з'являється: відсутність страху (атараксія), гіпероралізм (беруть до роти все без осмислення); гіперсексуальність, ослаблення емоційних реакцій, зорова агнозія (втрата розпізнавання зорових об'єктів і оцінювання їх сенсу). Також помічено, що діти, в яких відсутня реакція на страх, згодом стають злочинцями [8]. У статті не розглядаємо вроджене захворювання Урбаха-Віте, при якому уражаються мигдалини через надзвичайну його рідкість.

При конфронтації дуже важливу роль у виборі між агресією чи уникненням відіграє гіпокамп, який відповідає за біографічну пам'ять. Тоді як у "агресорів" він нормальний або дещо збільшений і в цих осіб не спостерігається посттравматичні розлади – легкість опрацювання емоційно негативної інформації [17]. У стресостійких та "жертв" гіпокамп зменшений. Тому при роботі з особами, в яких посттравматичні розлади, спостерігаємо порушення у біографічній пам'яті, схильність відчувати почуття невдоволеності, вразливості.

Тотальна "нейроерозія" (порушення вищих психічних функцій) призводить до ворожої атрибуції – оцінка ситуації та подій як ворожих [9].

Підсилюючими чинниками збільшення вірогідності появи агресивних дій є: крайнощі самооцінки (висока, низька), соматичні хвороби (зростає ворожість), у деяких жінок перед місячними (роздратованість та лабільність) тощо.

Не втратив актуальності розроблений А. Бассом підхід групування способів реалізації агресивних дій по трьох шкалах: фізична-вербальна; активна-пасивна; пряма-опосередкована. Комбінуючи їх, отримуємо категорії, в які підпадають більшість агресивних дій [1; 2].

Отже, тенденції та тренди агресії в умовах сучасного суспільства такі: інтервенція (військове, політичне, економічне втручання однієї держави в внутрішні справи іншої), тероризм, сепаратизм, гібридна війна (еклектика звичайної війни, малої війни та кібервійни), фінансове насилля (корупція, економічні санкції, низькі доходи населення, надмірне податкове навантаження, стрімка інфляція тощо), правове насилля (рейдерство), інформаційне насилля (заповнення інформаційного простору контентом, який викликає фрустрацію), шовінізм, розширення лексики мовної агресії, "літературна" полеміка в чатах, булінг (цькування), переслідування відомих людей (фанатизм, вимагання, шантаж), кіберсталкінг (переслідування особи через Інтернет), остракізм (гоніння, презирство індивіда з боку суспільства), кіднепінг (викрадення людей), рабство, синхронізовані через Інтернет розширені суїциди, феодалні відносини у корпоративній культурі, класова ненависть, релігійне насильство, ідеологічне насильство, сексуальна субкультура БДСМ, футбольне хуліганство, транспортна агресія, гнів автомобілістів, демонстративне знущання над людьми і тваринами.

Як бачимо, суспільство начебто все більш гуманізується, але разом з тим із фізичною з'являються нові опосередковані форми реалізації агресії: ритуальні та символічні. Віртуалізація світу збільшила частку реалі-

зації агресії на когнітивному рівні, яка трансформується на емоційний, а згодом на фізичний (революції з соціалістичних перетікали у реальні). "Імперії" в агонії все частіше вдаються до фізичної агресії. У сталих суспільствах найчастіше реалізується агресія на емоційному рівні та сублімується.

Висновки. Директивна кластеризація проявів агресії залежить від "точки відліку". Якщо взяти за основу суб'єкт-об'єктні відносини, які враховують існування людини в природному та культурному середовищі, то агресія буває: територіальна, захисту, нападу та конкурентна.

Якщо розглядати в контексті відносини "індивід-суспільство", тоді агресія поділяється на протоагресію, вроджений диссоціальний розлад поведінки, патологічну агресію/аутоагресію, рефлексивну агресію, інструментальну агресію (набуто активно і пасивно), несоціалізовану агресивну поведінку, адикцію агресивної поведінки, психопатологічну агресію, неімпульсивну агресію. Важливо урахувати генетичну уразливість до агресивності носіїв варіанту 7R гена DRD4 та з алелю гена 3R MAO-A, які потрапляють у деструктивне середовище.

Коли беремо за основу порушення у відділах префронтальної кори, передньої цингулярної кори, гіпокампа, мигдалини, то агресія виникає при розладі особистості органічного походження, диссоціальному розладі особистості, нарцисичному розладі особистості, гіпобулії, набутому психопатологічному типі особистості, атараксії, легкості опрацювання емоційно негативної інформації та ворожій атрибуції.

Як бачимо, антропологічний, соціально-психологічний та нейропсихологічний підходи директивної кластеризації людської агресії визначають сфери та межі професійної компетенції у її профілактиці та контролі. Особливо зараз ці знання будуть корисними при розробці комплексної реабілітації для постраждалих учасників антитерористичної операції, для зменшення агресивності серед воїнів, поліцейських та суспільства загалом.

Тенденції та тренди агресії в умовах сучасного суспільства тісно пов'язані із штучним середовищем існування людини. Реалізація здійснюється як на фізичному, емоційному, так і когнітивному рівнях. У своїй нейронній складності представлена всім спектром від складних конструктів створених неокортексом до примітивної гедоністичної мотивації.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні нейропсихологічних ресурсів, які можуть бути застосовані для профілактики та реабілітації осіб з високою агресивністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bandura A. Aggression: a social learning analysis / A. Bandura. – London : Prentice-Hall in Englewood Cliffs, 1973. – 390 p.
2. Baron R. A. Human aggression. – 2nd ed. / R. A. Baron. – N. Y. : Plenum Press, 1994. – 419 p.
3. Barratt E. S. Neuropsychological and cognitive psychophysiological substrates of impulsive aggression / E. S. Barratt, M. S. Stanford, T. A. Kent, A. Felthous // Biol. Psychiatry. – 1997. – Vol. 10. – P. 1045–1061.
4. Becerra-García J. A. Neuropsychology of domestic violence: a comparative preliminary study of executive functioning / J. A. Becerra-García // Med Sci Law. – 2015. – Vol. 1. – P. 35–39.
5. Berkowitz L. Aggression: its causes, consequences, and control. – 2nd ed. / L. Berkowitz. – Philadelphia : Temple University Press, 1993. – 485 p.
6. Cialdini R. B. Influence: Science and Practice (5th Edition) / R. B. Cialdini. – Boston : Pearson Education, 2009. – 259 p.
7. Fehr T. Neural correlates of the empathic perceptual processing of realistic social interaction scenarios displayed from a first-order perspective / T. Fehr, A. Achziger, G. Roth, D. Strüder // Brain Res. – 2014. – Vol. 2. – P. 141–158.
8. Filley C. M. Toward an understanding of violence: neurobehavioral aspects of unwarranted physical aggression: Aspen Neurobehavioral Conference consensus statement / C. M. Filley, B. H. Price, V. Nell, T. Antoinette etc. // Neuropsychiatry Neuropsychol Behav Neurol. – 2001. – Vol. 1. – P. 1–14.
9. Foster H. G. Neuropsychological deficit and aggressive behavior: a prospective study / H. G. Foster, M. Hillbrand, M. Silverstein // Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry. – 1993. – Vol. 6. – P. 939–946.
10. Goldberg E. The Executive Brain: Frontal Lobes and the Civilized Mind / E. Goldberg. – N. Y. : Oxford University Press, 2002. – 272 p.

11. Hillbrand M. Abnormal lateralization in finger tapping and overt aggressive behavior / M. Hillbrand, S. J. Sokol, B. M. Waite, H. G. Foster // Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry. – 1993. – Vol. 3. – P. 393–406.

12. Lobbestael J. Approach and avoidance towards aggressive stimuli and its relation to reactive and proactive aggression / J. Lobbestael, J. Cousijn, S. Brugman, R. W. Wiers // Psychiatry Res. – 2016. – Vol. 30. – P. 196–201.

13. Palmer J. A. Evolutionary Psychology. The Ultimate Origins of Human Behavior / J. A. Palmer & L. K. Palmer. – Boston: Allyn & Bacon, 2001. – 384 p.

14. Schulz K. P. Relationship between central serotonergic function and aggression in prepubertal boys: effect of age and attention-deficit/hyperactivity disorder / K. P. Schulz, J. H. Newcorn, K. E. McKay, J. Himelstein etc. // Psychiatry Res. – 2001. – Vol. 1. – P. 1–10.

15. Settle J. E. Friendships Moderate an Association between Dopamine Gene Variant and Political Ideology / J. E. Settle, C. T. Dawes, N. A. Christakis, J. H. Fowler // The Journal of Politics. – 2010. – Vol. 72. – P. 1189–1198.

16. Sjöberg R. L. Additive Interaction of a Functional MAO-A VNTR and Testosterone Predicts Antisocial Behavior / R. L. Sjöberg, F. Ducci, C. S. Barr, T. K. Newman etc. // Neuropsychopharmacology. – 2008. – Vol. 33. – N. 2. – P. 425–430.

17. Van Praag H. M. Anxiety/aggression-driven depression. A paradigm of functionalization and verticalization of psychiatric diagnosis / H. M. Van Praag // Prog Neuropsychopharmacol Biol Psychiatry. – 2001. – Vol. 4. – P. 893–924.

Стаття надійшла до редколегії 25.11.16

Ткач Богдан, канд. психол. наук, докторант,
Інститут психології імені Г. С. Костюка АПН України, Київ

НЕЙРОПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ АГРЕССИИ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена анализу проявлений человеческой агрессии с позиции нейропсихологического подхода. Автором предпринята попытка директивной кластеризации проявлений человеческой агрессии с учетом антропологических, социологических и психологических аспектов, позволив определить сферы и границы профессиональной компетенции в профилактике и контроле агрессии. Рассмотрено как конструктивное, так и деструктивное значение агрессии для общества. Показано генетическую уязвимость к формированию агрессивности в деструктивной среде. Описаны психологические различия проявлений агрессии при поражениях в отделах префронтальной коры, передней цингулярной коры, гиппокампа, миндалин. Освещены тенденции и тренды агрессии в условиях современного общества.

Ключевые слова: человеческая агрессия, агрессивность, социализация, мозговые дисфункции, современное общество.

Tkach Bogdan, PhD., post-doctoral,
G. S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine, Kyiv

NEUROPSYCHOLOGICAL APPROACH TO PROBLEM OF HUMAN AGGRESSION UNDER THE CONDITIONS OF MODERN SOCIETY

The article is concerned with the analysis of manifestations of human aggression that is based on neuropsychological approach. The author has attempted to carry out a directive clustering of manifestations of human aggression, which includes anthropological, sociological and psychological aspects. It is allowed to define the spheres and limits of professional competence in the prevention and control of aggression. The constructive and destructive importance of aggression for society were explained. Genetic impressionability to the formation of aggressiveness to the destructive environment was shown. The paper describes psychological differences of manifestations of aggression in case of injury in parts of the prefrontal cortex, anterior cingulate cortex, hippocampus, amygdalae. Tendencies and trends of aggression in modern society are highlighted.

Keywords: human aggression, aggressivity, socialization, brain dysfunction, modern society.

УДК: 159.99

Наталія Токарева, д-р психол. наук, доц.
Криворізький державний педагогічний університет, Кривий Ріг

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Стаття присвячена аналізу характерних тенденцій соціалізації підлітків як необхідної передумови інтерналізації особистісного досвіду в умовах радикальних трансформацій сучасного суспільства. Окреслено соціокультурні концепти епохи постмодернізму, що детермінують необхідність переосмислення векторів конструктивного особистісного становлення людини у період дорослішання. Констатовано полімодальність, варіативність, фрагментарність поведінкових сценаріїв підлітків інформаційного суспільства.

Емпірична складова дослідження означає змістову наповненість показників релевантних підсистем особистісних конструктів школярів підліткового віку у семантиці поля поведінкових стратегій. Особистісні конструкти розглядаються як інтегративні характеристики, що актуалізують потенційні можливості особистості успішно діяти у ситуації невизначеності.

Визначено особливості психолого-педагогічного супроводу соціалізації сучасних підлітків засобами комунікативного моделювання.

Ключові слова: соціалізація, адаптація, інтерналізація, особистісний конструкт, ментальний образ, моделювання, діалог, підлітковий вік.

Постановка проблеми. Глобалізація сучасних вимірів культуротворення, інтертекстуальність і поліцентризм сприймання реальності у ситуаціях невизначеності, гетерогенність і фрагментарність смислових конструктів особистісного самоздійснення в умовах радикальних трансформацій суспільства дозволяють позиціонувати нову парадигму буття людини – життєтворення у техногенно-інформаційному середовищі епохи постмодернізму. Під впливом ІТ-технологій у ментальному просторі суб'єкта життєдіяльності (інформаційного суб'єкта) форматується новий тип світобачення, що дозволяє людині сприймати ситуацію невизначеності, нестабільності як природне середовище свого існування.

Основним ресурсом для освоєння нових стандартів соціально-рольової поведінки особистістю у період дорослішання є освіта, що позиціонується як важливий інститут соціалізації, зорієнтований на залучення особистості до системи унормованих соціокультурних цінностей задля певного балансу існування у суспільстві. Проте адаптивні технології психолого-особистісного супроводу підлітків не забезпечують розуміння полімодальності універсальних моральних цінностей людства, інтерналізацію особистісного досвіду, варіативність виявлення соціальної мобільності у нових умовах існування, що, у свою чергу, потребує переосмислення сучасних концептів соціалізації підлітків. Разом з тим соціокультурний контекст аналізу психологічних феноме-

нів є універсальним способом постнекласичного розуміння реальності і цінності особистісного становлення людини у мінливому світі постіндустріальної (постмодерністської, інформаційної) доби ґенеzi цивілізації.

У площині означеного не викликає сумніву актуальність аналізу ключових тенденцій соціалізації сучасних підлітків з метою виявлення потенційних можливостей гармонізації даного процесу у соціокультурних вимірах епохи постмодернізму.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз філософсько-антропологічних (К. Jaspers, T. Luckmann, A. Marshall, T. Parsons, W. Thomas, F. Znaniecki etc.; В. С. Ларцев, В. С. Лутай, О. Т. Москаленко, В. І. Муляр, В. Ф. Сержантов та ін.), соціологічних (I. Toffler, F. Fukuyama, J. Habermas, Г. Колодко та ін.; Л. Г. Іонін, Г. В. Осипов, Л. М. Мицик, Л. М. Москвичов, А. О. Ручка та ін.) і психологічних (A. Bandura, J.-K. Coulmen, E. Erikson, W. Mischel, C. Rogers etc.; Б. Г. Ананьев, Г. М. Андреева, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, О. П. Белинська, К. М. Дубовська, І. С. Кон, С. Д. Максименко та ін.) аспектів прогнозування та моделювання перспектив розвитку особистості у змінному соціальному контексті засвідчує міждисциплінарний характер та неоднозначність інтерпретаційних підходів щодо тлумачення змісту поняття "соціалізація" [4]. Контент даного дослідження зумовлює означення даної дефініції як процесу засвоєння і активного відтворення індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відношень у власному досвіді; під соціалізацією (від лат. socialis – суспільний, соціальний) ми розуміємо весь багатогранний процес засвоєння людиною досвіду суспільного життя і суспільних відносин [5, с. 350]. Разом з тим історія будь-якого персонального буття конститується певними більш складними структурами, які включають надіндивідуальний розвиток подій, соціальні системи смислів (О. Г. Асмолов, Л. М. Газнюк, С. О. Дружилов, В. І. Муляр, І. Р. Пригожин, та ін.; L. Greenberg, D. Magnusson, L. Pervin etc.). Життєдіяльність особистості як функціонального утворення передбачає реалізацію життєвої позиції людини у реальній активній взаємодії із середовищем, зразки якої формуються у онтогенезі і приймають форму диспозицій, установок, особистісних конструктів щодо характерних ситуацій (П. В. Лушин, І. Р. Пригожин, В. Ф. Сержантов; A. Adler, K. Lewin, L. Pervin etc.). Складна система суб'єктної самоорганізації є нелінійною, множинності її рішень відповідає множинність шляхів її розвитку (див. рис. 1).

Означене дозволяє тлумачити соціалізацію особистості як незворотне, поступове розширення соціально-рольових можливостей особистості на підставі наявного потенціалу (A. Goodman, E. Payne; П. В. Лушин) у сферах діяльності, спілкування і самосвідомості.

Водночас, при організації психолого-педагогічного супроводу соціалізації особистості підлітків у період соціальних трансформацій необхідно враховувати, що постмодернізм "відгукується на руйнацію звичної картини світу і посилення психічного тиску ефектом відсторонення, відходом від дійсності" [1, с. 129–130]; даний ефект притаманний сучасній підлітковій субкультурі, іманентною ознакою якої є активне творення віртуальної реальності. Соціалізацію особистості у період дорослішання ускладнює і той факт, що сучасне суспільство поступово входить в еру префігуративних культур (згідно із термінологією М. Мід), у площині яких історичні зміни є настільки швидкими, що досвід батьків (і загалом дорослих) не сприймається молоддю в якості соціокультурних моделей та взірців для наслідування. Характерною ознакою префігуративної культури М. Мід називає кардинальні заміни зовнішніх суспіль-

них та групових регуляторів (детермінант) поведінки людини її персональним вибором сценаріїв життєтворчості. Разом з тим у вимірах префігуративної культури дорослі навчаються у власних дітей неадаптивним (вільним, креативним) моделям поведінки, набуваючи досвід існування в умовах системних змін та трансформації ментальності [3].

Постановка завдання. Теоретичне вивчення проблеми соціалізації підлітків в умовах сучасних соціокультурних трансформацій дозволяє стверджувати, що традиційні моделі соціалізації особистості підлітків не є оптимальними і потребують переосмислення. Уточнення викладених теоретичних концептів потребувало виконання емпіричного дослідження та співставлення змістових характеристик окремих інтегративних особистісних конструктів (personality constructs) підлітків. Конкретизація змістових орієнтирів соціалізації сучасних підлітків в соціокультурних умовах суспільства епохи постмодернізму було означено нами як мета даної статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження було сплановане і виконане на базі загальноосвітніх шкіл м. Кривого Рогу. Вибірку склали 465 підлітків віком 11–15 років (учні 5–9 класів); серед них 247 хлопців та 218 дівчат. Психодіагностичний етап емпіричного дослідження був спрямований на означення змістової наповненості показників релевантних підсистем особистісних конструктів підліткового періоду ґенеzi буття у семантиці поля поведінкових стратегій підлітків. У даному контексті особистісні конструкти інтерпретувалися як складно структуровані інтегративні характеристики, що утворюються у процесі взаємодії особистості із соціальним середовищем і самою собою та детермінують потенційні можливості особистості успішно діяти у ситуації невизначеності. Когнітивна інтегрованість досліджуваних особистісних конструктів була забезпечена використанням надійного (нормативно стандартизованого) валідного психодіагностичного інструментарію: вибір діагностичних методик був регламентований принципом прогресивної ієрархізації, що зумовило можливість реалізації на практиці одного із важливих принципів системного підходу – багаторівневість аналізу.

Аналізу підлягали рівень суб'єктивного контролю (виявлений із використанням тесту-опитувальника визначення локусу контролю Є. Ф. Бажина, Є. А. Голинкіної, А. М. Еткінда), особистісно-інтелектуальні чинники (раціональність та готовність до ризику), що позначаються на прийнятті рішень (використано опитувальник Т. В. Корнилової "Особистісні фактори прийняття рішень" (ОФР-25)), копінг-поведінка у стресових ситуаціях (застосовано тест-опитувальник С. Норман, Д. Ендлер, Д. Джеймс, М. Паркер; адаптований варіант Т. А. Крюкової). При узагальненні та аналізі емпіричних матеріалів була використана комп'ютерна статистична програма IBM SPSS Statistics 19 ("Statistical Package for the Social Science" – статистичний пакет для соціальних наук). Змінні були перевірені на нормативність розподілу ознаки.

Узагальнені дані динаміки виявлення досліджуваних конструктів підлітками вибіркової сукупності представлені у табл. 1.

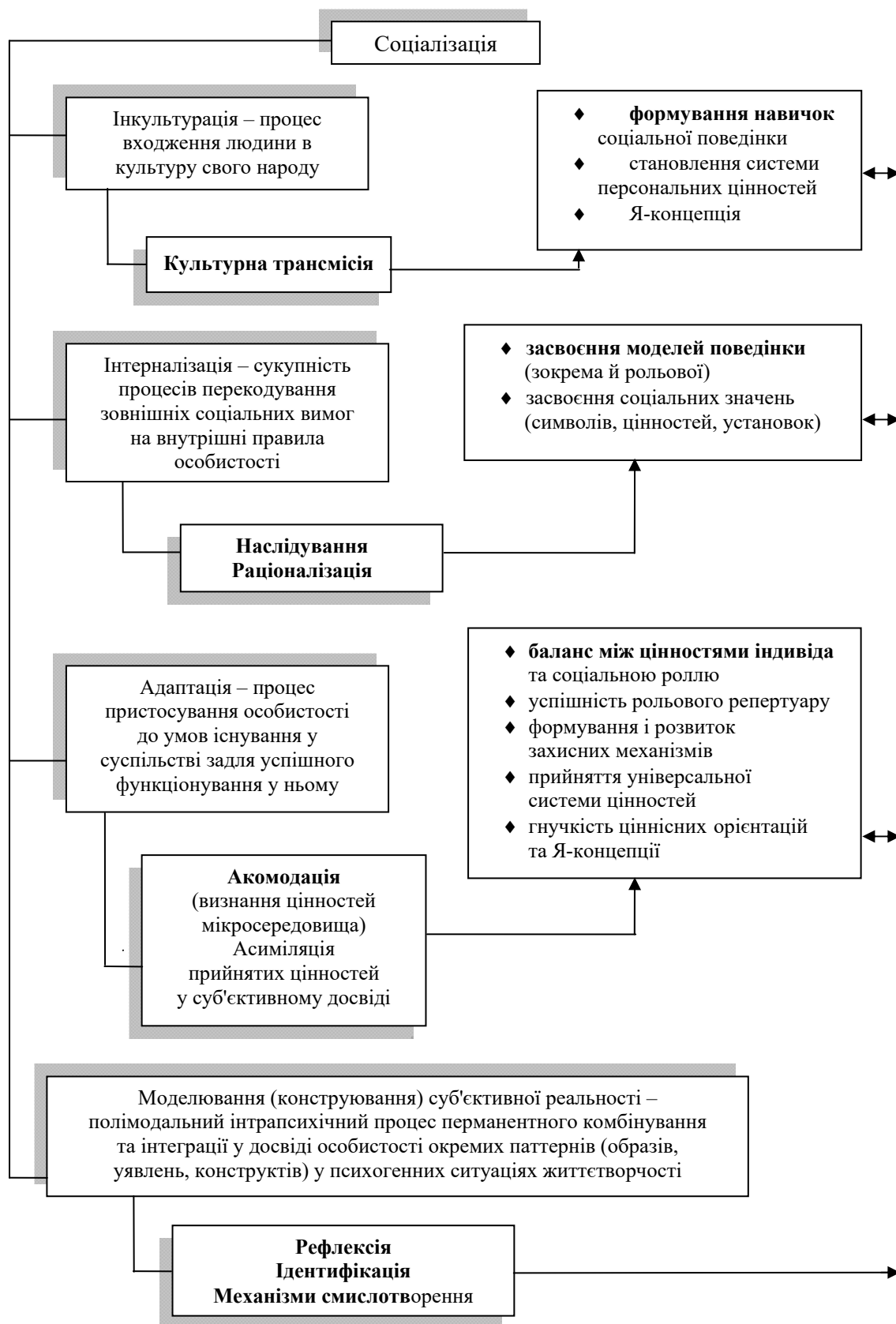

Рис. 1. Схема інтегративної семантики поняття соціалізації

Таблиця 1

Динаміка виявлення особистісних конструктів підлітками вибіркової сукупності

Критерії аналізу Параметри аналізу	Середні величини (Mx) виявлення показника у різних вікових групах				
	11 років (N=76)	12 років (N=123)	13 років (N=103)	14 років (N=108)	15 років (N=55)
Рівень суб'єктивного контролю	25,7500	27,0952	26,6400	29,5000	28,0714
Особистісні фактори прийняття рішень (ОФР)					
Середні величини раціональності	7,8235	7,8621	7,1852	7,7778	7,2500
Середні величини готовності до ризику	4,5294	4,2759	4,5556	4,2778	2,8750
Типи копінг-поведінки					
Орієнтованість на вирішення задач	53,0909	50,0832	54,0910	52,6183	51,8333
Орієнтованість на емоції	39,6364	39,2621	42,6514	36,8635	32,1667
Орієнтованість на уникнення проблем	53,1818	47,6720	43,1023	48,5504	53,0000
Субшкала відволікання	24,6364	21,6578	20,4263	22,1804	22,6667
Субшкала соціального відволікання	18,1818	15,7696	13,9247	16,7187	19,5000

Аналіз середніх величин виявлення особистісних конструктів поля суб'єктивних сценаріїв, зокрема – рівня суб'єктивного контролю у вибірковій сукупності фіксує інваріантне тяжіння підлітків до екстернального вектору інтерпретації стратегій власної поведінки (максимальна величина прояву Mx у вибірці – 29,50 притаманна старшим підліткам 14 років), що зумовлює атрибутивне пояснення підлітками даної вікової групи стратегій власної поведінки переважно впливом зовнішніх сил, пасивність у виявленні життєвої позиції.

У площині розподілу часток раціональності та готовності до ризику в межах особистісного профілю респондентів виявлено значне домінування раціональності (Mx = 7,6061 проти 4,2828), що свідчить про схильність підлітків діяти переважно у знайомих, зрозумілих обставинах, розуміючи (усвідомлюючи) усі параметри ситуації і впевнено орієнтуючись у контексті життєтворчості. Водночас у віковій групі 13 років набуває свого максимуму (Mx=4,5556) крива динаміки середніх величин виявлення підлітками готовності до ризику як генералізованої характеристики способів виходу суб'єкта із ситуацій невизначеності, що пояснює несталість варіативних поведінкових реакцій підлітків періоду пубертатної кризи у ситуаціях недоступності необхідних орієнтирів у прийнятті рішень і необхідності покладання на власний особистісний потенціал. Означене дозволяє констатувати, що підлітки невпевнено почуваються у ситуаціях, які вимагають прояву ініціативи, творчої активності, відповідальності за прийняті рішення.

Цілеспрямоване вивчення особистісних конструктів поля соціально-психологічної мобільності респондентів дозволило уточнити особливості більш складних сценаріїв поведінки підлітків, і зокрема – копінг-стратегій. Аналіз результатів дослідження доводить, що найбільш представленими у поведінці підлітків є копінг-стратегії, зорієнтовані на розв'язання задач (Mx=52,1522) та уникнення проблем (Mx=47,5870), що свідчить про фрагментарність поведінкових стратегій підлітків. Вирішення завдання припускає певну логічну (раціональну) завершеність ситуації та при цьому вимагає неабияких зусиль зі сторони особистості: зосередження на проблемі з метою пошуку оптимального шляху її вирішення, пригадування можливих стилів реагування в аналогічних ситуаціях, негайне прийняття заходів для пошуку виходу із ситуації. Уникнення проблем виявляється через заміщення стимулів, дистанціювання, відчуження від повсякденних подій з метою втечі від стресової ситуації, виходом з чого є гра масок, образів, колажування іден-

тичностей [1; 2]. У структурі виявлення даної моделі копінг-поведінки підлітків переважає субшкала "Відволікання" (Mx=21,8370 проти 15,9891 за субшкалою "Соціальне відволікання"), що передбачає відчуження як дистанціювання від реальних ролей і стресових ситуацій, створення персонального простору симулярів. Як наслідок – конфігуративна, фрагментарна ідентичність підлітка. Більшість підлітків даної когорти (82 % респондентів) виявляють амбівалентне поєднання копінг-стратегій: орієнтованість на вирішення задач (оптимальний рівень активності) у стресових ситуаціях комбінується із прагненням уникнення проблем (що може розглядатися як виявлення недостатності мобілізації особистості у складних ситуаціях).

У віковій групі старших підлітків (15 років) зафіксовано також максимальний показник Mx за субшкалою "Соціальне відволікання" (Mx=19,50), що зокрема детермінує їхню схильність до часопроведення у віртуальному просторі соціальних мереж (Facebook, Odnoklassniki, VKontakte, YouTube тощо), які є не лише джерелом інформації, а й одним із основних чинників соціалізації особистості. Активне ненормоване використання ресурсів інтернет-середовища і комунікація із "віртуальними агентами соціалізації" (листування по e-mail, спілкування на форумах, в чатах, блогах, телеконференціях та online-іграх) беззаперечно впливають на реальну ідентичність підлітків, перетворюючи їх на осіб, які "ховаються за маскою іронії і віддають перевагу грі, а не реальності" [1, с. 30]. Захисні техніки підлітків є суто індивідуальними практиками, спрямованими на пошук власного стилю самоствердження. Означене дозволяє говорити, що соціальні мережі мають значний вплив на формування образу Я-віртуального особистості періоду дорослішання та створюють суттєві перешкоди для розвитку реальної ідентичності підлітків.

Вимірювання статистичної достовірності (значущості) результатів дослідження зумовило звернення до методів статистичного аналізу емпіричних даних. З метою визначення коректності використання однофакторного ANOVA емпіричний матеріал був перевірений за допомогою *p*-рівня критерію однорідності дисперсій Лівіня (табл. 2), що підтвердив припущення щодо відсутності статистичних відмінностей між дисперсіями порівнюваних груп і зумовив об'єктивні можливості подальшого використання однофакторного ANOVA.

Таблиця 2

Дисперсійний однофакторний аналіз відмінностей між віковими групами підлітків у виявленні особистісних конструктів

Критерії аналізу Параметри аналізу	Критерій однорідності дисперсій Лівиня		Значення однофакторного дисперсійного аналізу	
	Статистика Ливиня	Рівень значим. відмінностей p	F-критерій	Рівень значим. відмінностей p
Рівень суб'єктивного контролю	1,086	0,374	3,853	0,005
Орієнтованість на вирішення задач	1,226	0,305	1,136	0,344
Орієнтованість на емоції	2,798	0,030	3,236	0,015
Орієнтованість на уникнення проблем	1,376	0,248	5,152	0,001
Субшкала відволікання	0,662	0,620	1,990	0,102
Субшкала соціального відволікання	0,734	0,571	5,022	0,001
Рациональність як особистісний фактор	1,998	0,101	0,417	0,796
Готовність до ризику	1,203	0,315	1,465	0,219
Рівень самоуправління у спілкуванні	2,203	0,115	0,134	0,875

В результаті було доведено, що Мх рівня суб'єктивного контролю у різних вікових групах підлітків статистично достовірно відрізняються ($F=3,853$ при $0,005=p\leq 0,05$): підлітки на різних етапах дорослішання виявляють статистично достовірно різний рівень розвитку суб'єктивного контролю, проте стійко утримується тенденція до екстерналізації. Статистично достовірно значущими є також відмінності між віковими групами підлітків у виявленні копінг-поведінки "Орієнтованість на уникнення проблем" ($F=5,152$ при $0,001=p\leq 0,05$) та за субшкалою соціального відволікання ($F=5,022$ при $0,001=p\leq 0,05$), проте тенденція виявлення є стало високою. Рівень розвитку змінних "Орієнтованість на вирішення задач" та "Субшкала відволікання" у порівнюваних групах не має статистично значущих відмінностей ($p>0,05$). Не має статистично значущих відмінностей і виявлення показників раціональності ($F=0,417$ при $0,796=p>0,05$) та готовності до ризику ($F=1,465$ при $0,219=p>0,05$) у різних вікових групах підлітків (Мх порівнюваних груп відрізняються лише кількісно).

В цілому динаміка досліджуваних особистісних конструктів не має чітко окресленого позитивного вектору розвитку протягом підліткового періоду (11–15 років), а отже традиційні моделі соціалізації підлітків не забезпечують оптимальних результатів у мінливому суспільстві епохи постмодернізму.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз наукового дискурсу особистісного становлення сучасних підлітків підтверджує, що у мінливому інформаційному суспільстві епохи постмодернізму (префігуративний тип культури) відбуваються зміни у перебігу соціалізації підлітків:

1) епоха постмодернізму зумовлює інформаційне перенасичення особистісного простору підлітків, що потребує змінення освітньої парадигми: успішна соціалізація підлітків потребує цілеспрямованого розвитку критичного мислення, орієнтованого на відбір необхідної для вирішення задач інформації, а також формування соціокультурних орієнтирів (сміслових кодів цивілізації);

2) основними механізмами ефективною соціалізації підлітків є рефлексія, конгруентна ідентифікація та механізми смислотворення, що дозволяють стабілізувати моделювання особистісного профілю школярів із ураху-

ванням полімодальності поведінкових сценаріїв людини інформаційного суспільства;

3) детермінантою психічного розвитку підлітків у даних умовах можна вважати ситуацію невизначеності, що зумовлює соціальну мобільність, варіативність ідентичності у контексті соціокультурних трансформацій;

4) моделювання оптимальних особистісних конструктів у підлітковому віці можливе у контексті набуття персонального досвіду успішної раціонально-конструктивної поведінки;

5) діалогічний вектор педагогічного спілкування створює передумови для надання необхідної психологічної підтримки суб'єктам освітнього процесу у процесі соціалізації, сприяє гармонізації суб'єктивних вимірів реальності на основі партнерських стосунків;

6) важливим прийомом психолого-педагогічного супроводу соціалізації сучасних підлітків засобами комунікативного моделювання є гра, що у ситуаціях корекційно-розвивальної практики демонструє умовність традицій, стереотипів рольової поведінки і дозволяє підліткам нейтралізувати критичні навантаження, бути більш гнучкими в умовах мінливого соціокультурного середовища.

За нашим переконанням напрацювання досвіду комунікативного моделювання особистісних конструктів дозволить не лише декларувати споглядані умовиводи, але й створювати надійний розвивальний інструментарій конструктивного психолого-педагогічного супроводу особистісного становлення підлітків у непростих вимірах дорослішання. Тому виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми і передбачає подальші наукові розвідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Градинарова Е. А. "Информационный человек": его проблемы в эпоху постмодерна / Е. А. Градинарова // Вопросы гуманитарных наук. – 2004. – № 5(14). – С. 129–130.
2. Катаев С. Л. Праздник методологии: постмодернистские игры в новые смыслы / С. Л. Катаев // Грані. – 2002. – № 4(24). – С. 60–64.
3. Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения / Маргарет Мид ; [пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева]. – М. : Наука, 1988. – 455 с.
4. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. В. Мудрик. – М. : Издательский центр "Академия", 2006. – 304 с.
5. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.16

Токарева Наталья, д-р психол. наук, доц.,
Криворозський державний педагогічний університет, Кривий Ріг

ПСИХОЛОГІЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРОСТКОВ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Статья посвящена анализу характерных тенденций социализации подростков как необходимой предпосылки интернализации личностного опыта в условиях радикальных трансформаций современного общества. Определены социокультурные концепты эпохи постмодернизма, детерминирующей необходимость переосмысления векторов конструктивного личностного становления человека в период взросления. Констатируется полимодальность, вариативность, фрагментарность поведенческих сценариев подростков информационного общества.

Эмпирическая составляющая исследования определяет содержательную наполненность показателей релевантных подсистем личностных конструктов школьников подросткового возраста в семантике поля поведенческих стратегий. Личностные конструкты рассматриваются как интегративные характеристики, актуализирующие потенциальные возможности личности успешно действовать в ситуации неопределенности.

Определены особенности психолого-педагогического сопровождения социализации современных подростков средствами коммуникативного моделирования.

Ключевые слова: социализация, адаптация, интернализация, личностный конструкт, ментальный образ, моделирование, диалог, подростковый возраст.

Tokareva Natalia, Dr.Sc. in Psychology, Assoc. Prof.,
Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF TEENAGERS SOCIALIZATION IN SOCIAL AND CULTURAL CONTEXT OF POSTMODERNISM

The article is dedicated to the salient trends of teenagers' socialization as a prerequisite for personal experience internalization in terms of radical transformations of the modern society. There are defined social and cultural concepts of postmodernism age that determine the need to rethink vectors of personal constructive development of a human-being while they are getting adult. The article states polymodality, variability, fragmentation behaviour of a teenager of the Information Society

An empirical component of the research defines a content fullness of the indicators which are relevant to personal construct subsystems of the teenage students in the semantics of the behavioural strategies field. Personal constructs are learnt as integrative characteristics; they actualize the potential of an individual to operate successfully in a situation when they are uncertain.

The features of psychological and pedagogical support of socialization for a modern teenager by means of communication examples are defined.

Keywords: socialization, adaptation, internalization, personal construct, mental image, examples, dialogue, teenage (adolescence).

УДК: 159.99

Катерина Фетісова, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПОКОЛІННЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОДУКТІВ ФОТО- ТА КІНО-МИСТЕЦТВА

Дана стаття присвячена побудові емпіричної моделі дослідження поняття історичної особистості через призму продуктів фото- та кіномистецтва. В даному аспекті ми визначаємо контекст розуміння поняття історичне покоління та історична особистість, розглядаємо продукт мистецтва як відображення певної схопленої реальності. В статті наведена модель для побудови емпіричного дослідження.

Ключові поняття: історичне покоління, історична особистість, відображення реальності, продукт фото- та кіномистецтва.

Актуальність. Сьогодення ставить перед особистістю безліч завдань та вимог. У швидкоплинному темпі інколи ми можемо заплутатися, втратити себе. З іншої сторони маючи великий багаж знань та можливостей ми можемо підкорити світ, стати неперевершеними. Проте для цього необхідно точно розуміти свою дійсність, своє місце та середовище існування. Проведена велика кількість досліджень стосовно місця особистості, ціннісних орієнтацій. Ми у своєму дослідженні звертаємо увагу на витвори мистецтва як способу відображення реальності. Вміючи оцінити власне покоління та покоління попередніх епох, ми маємо можливість виокремити провідні особливості світосприйняття та ціннісних орієнтацій. Людини без минулого не існує. Дане дослідження дає можливість подивитися на здобутки минулого та виокремити сьогоденні тенденції. В результаті ми отримаємо перелік характеристик певної доби та зможемо співвіднести особистість та її історичний час, надасть можливість співвіднести відповідність.

Метою даної статті є побудова якісної емпіричної моделі дослідження історичного покоління через призму фото- та кіномистецтва, виокремлення її складових.

В науковій практиці історичне покоління розглядається через площину декількох підходів. Визначаючи поняття покоління слід пам'ятати, що це є соціально-

демографічна, що об'єктивно складається, і культурно історична спільність людей. Ф. Енгельс зазначав, що поняття "покоління" походить від загального арійського кореня "gan", що означає "породжувати потомство". Вже в древніх біблійських і євангельських текстах зустрічається багатозначне використання терміну "покоління" для позначення нащадків, однолітків і сучасників. Вивчаючи дане поняття, ми стикаємося з демографічним його трактуванням. Так Г. Рюмелін стверджує, що покоління можна розглядати через призму кількісного показника, визначаючи його довжину, визначаючи її середню вікову різницю між батьками та дітьми в цей історичний період. Маркс та Енгельс дане поняття розглядали як поєднання культурно-історичної складової та з класово-економічною. В трактуванні Х. Ортеги-і-Гассета і Х. Маріаса покоління виступає як суб'єкт історичної діяльності, вірний політичним ідеям свого часу. Характеризуючи динаміку експансії покоління, Ортега-і-Гассет відмічав, що термін діяльності покоління триває близько 30 років і ділиться на два періоди. Впродовж першого нове покоління поширює свої ідеї, схильності, смаки, які затверджуються і стають пануючими в другий період.

Досліджуючи різноманітні підходи, в основному переважають чотири різнозначних його розуміння:

1) біологічне, як форми одного організму, що розрізняються по будові, способу життя, способу розмноження, що змінюються в процесі його життєвого циклу;

2) генеалогічне, як група особин однаково віддалена від загальних предків;

3) демографічне, як що народилися упродовж одного року (когорта) і що становлять вікову структуру населення;

4) історико-культурне, де поняття має швидше символічний сенс, характеризуючи учасників однієї події або сучасників важливих історичних подій, людей із загальними орієнтаціями або настроями.

У нашому дослідженні ми спираємося на думку, що історичне покоління – це представники певного історичного покоління, яке має власні соціокультурні, психологічні особливості. За допомогою даних ознак можливо визначити норми та правила поведінки, суспільні цінності, поняття чим являється особистість.

Визначивши наше розуміння поняття історичного покоління, варто окреслити власний підхід до продуктів мистецтва як предмету дослідження. Перш за все, зазначимо, що в науковій практиці переважають два підходи. По-перше, розуміння продукту мистецтва як відображення самого митця, його поглядів, внутрішнього світу. По-друге, розгляд продуктів мистецтва як відображення дійсності, реальності, в якому вони створені. Спочатку мистецтво розглядалося лише через призму естетики. Проте більш глибоке дослідження витворів показало наявність скритих ознак, під контекстів. Головні з них свідчать про те, що знання загальних чинників, зіставляючи можливі лінії взаємовпливу історичної психології і мистецтва ще недостатньо. Як правило, пряме перетікання художніх характеристик в психологічні, і навпаки, в історії культури майже не є присутнім. Перешкодою у взаємопроникненні психологічної і художньої сфер часто виступає художній етикет система наві'язаних авторів естетичних канонів.

Так, якщо ми спробуємо реконструювати зміст психічного життя людини XI–XIII ст. по матеріалах літописів, то відразу зіткнемося з очевидною перешкодою: історія для літописця не має "другого" плану – прихованої психологічної підоснови. У даному випадку літературний ряд і ряд психологічний, здавалося б, абсолютно роз'єднані, не поєднуються. Образи князів у літописах не знають душевної боротьби, внутрішніх переживань, тобто того, що можна було б назвати змістом психічного життя. Ми легко помітимо що характеристики князів виткані не стільки з психо-логічних, скільки з політичних понять. Не буде перебільшенням сказати, що і само поняття характеру як уявлення про індивідуальну і неповторну психологію у цей момент відсутнє. Чи слід на підставі цього робити висновок про мізерність психічного життя наших попередників? Психологічний досвід людей XI–XIII ст. був, звичайно ж, набагато багатіше, ніж він представлений в літературі і мистецтві того часу. "Не слід думати, – пише Д.С. Ліхачов, – що староруський автор XI–XIII ст. тому тільки не зображував в літописі психологію людей, їх внутрішнє життя, що він не знав цієї психології, не бачив цього внутрішнього життя або "не умів" їх зображувати". Звертаючись до Ю.М. Лотмана, бачимо, що: "Література – не полиця книг, вона живий організм, і тримається цей організм єдністю атмосфери, наявністю певних безперечних цінностей. Атмосфера чесності, душевного благородства безстрашного пошуку істини – повітря літератури. Без нього вона гине. А атмосфера ця створюється лише ціною найбільших і важких особистих зусиль". Чим далі розвивається суспільство, тим більше стає виднішим взаємозв'язок зображуваного у творі та реальності. Вже Г. Шпет стосовно сприйняття художнього твору використовує новий для психології термін "злиання спі-

лкування", що чудово характеризує суть справи. Він підкреслює, що таке спілкування з художнім твором, з культурою припускає актуальну спільність, єдність індивідів, існуюче між ними "повідомлення". "Воно – не чинник в культурній історії людини, але умова її фактичного буття". Шпет зазначав, що художні твори – духовна суб'єктивація світу.

Отже, художній твір – це духовна суб'єктивація світу, не лише його перенесення у світ почуттів, але й одухотворення. З винайденням фотографії ми отримуємо можливість фіксування певного моменту дійсності. Фотографія покликана свідчити про реальність. Не відображати реальність, але свідчити про неї. Але що таке реальність? Ось перед нами камінь-валун в лісі, або відполірований часом корінь старого дерева з тінями, що рухаються, які на нього відкидають листя. Ця реальність – моментальна реальність імпресіоністів; але ми знаємо, що є реальність глибинніша – хоч би тому, що довговічніша: це видима його поверхня без всяких відблисків і тіней. І є ще глибша реальність – це структура цього каменю, завдяки якій він залишається завжди собою, хоча виглядає по-різному в сонячних променях і в похмуру погоду, вдень і вночі у світлі ліхтарів, взимку і під дощем.

Очевидно, що кінокадр чи фотографія фіксує набагато більше інформації ніж будь-який інший витвір мистецтва. Підсвідомо людина більше довіряє фото саме тому, що око зчитує всю інформацію, яка знаходиться на зображенні, а не лише "зорову частину". На початку своєї діяльності Ейзенштейн намагався з матеріалу нового мистецтва створити мову кіно, тобто передати поняття через комбінацію кадрів. Він спирався на ідеї О. Потебні щодо того, що "вихідна точка мови та свідомої думки є порівняння, мова виходить з ускладнення цієї вихідної форми" [10]. Режисер приходить до висновку, що "...предмет витвору мистецтва дієвий тільки тоді, коли ... сучасний змінний сюжетний окремий випадок – за своєю будовою "насаджений" на основу, яка відповідає закономірностям ситуації чи канону певної первісної норми суспільної поведінки". Іншим напрямом розмірковувань є погляди кінорежисера А. Тарковського, який вважав, що основа всього – образ, котрий є факт. Ідеальна модель фільму – відзняте година за годиною життя людини [5]. Він створює образ, збираючи в ціле суму кадрів.

Ще одним цікавим дослідженням постає робота У. Еко "Про членування кінематографічного коду". Ця робота присвячена розгляду семіотики кіно. Він виокремлює певні коди, елементи, завдяки яким кінострічку можливо розкласти на ряд частин. Його погляди будуються на основі поглядів Метца і Пазоліні. Саме Метц при дослідженні кіно виділяє елементарну частину – зображення. У своїй роботі Еко виділяє декілька кодів, що дозволяють досліджувати кінострічку з різних ракурсів. Досліджувати зображене на екрані. Наприклад, коди сприйняття. Пазоліні визначає фільм як "письмову мову дії". Як бачимо, фотографію та фільм можна розглядати як певний різновид мови, дискурсу загалом, здійснюючи аналіз кожного окремого історичного факту чи "елементу" як складової цілісного дискурсу історичного покоління чи доби [9]. Досліджуючи різноманітні джерела, на нашу думку дуже вдало пояснив співвідношення реальності та зображення Р. Барт у своїй роботі "Камера Лусіда". Він визначив фотографію як "схоплену реальність" [15].

Наше дослідження має таку структуру – перш за все необхідно визначити поняття "покоління" у культурно-історичному контексті. Ця ідентифікація складається із трьох аспектів:

1. історико-критичний аналіз психолого-дискурсивних особливостей покоління;
2. ідентифікація власного історичного покоління;
3. реконструкція історичного покоління кінця XIX – поч. XX ст.

Реконструкція історичного покоління кінця XIX – поч. XX ст. передбачає аналіз за наступними критеріями: цінності; норми; емоційна складова; мотиваційний компонент; спрямованість; дії; вчинки; взаємодія; взаємовплив.

Далі на основі отриманих даних ми можемо побачити можливість сприйняття поняття історичного покоління, його пізнання, відкритість до дослідження.

В результаті даного дослідження ми маємо отримати ознаки певного історичного покоління та виокремити відповідність особистості її історичному часу, в якому вона перебуває, а також проаналізувати її місце та роль, віднайти кращі шляхи самопізнання та самореалізації.

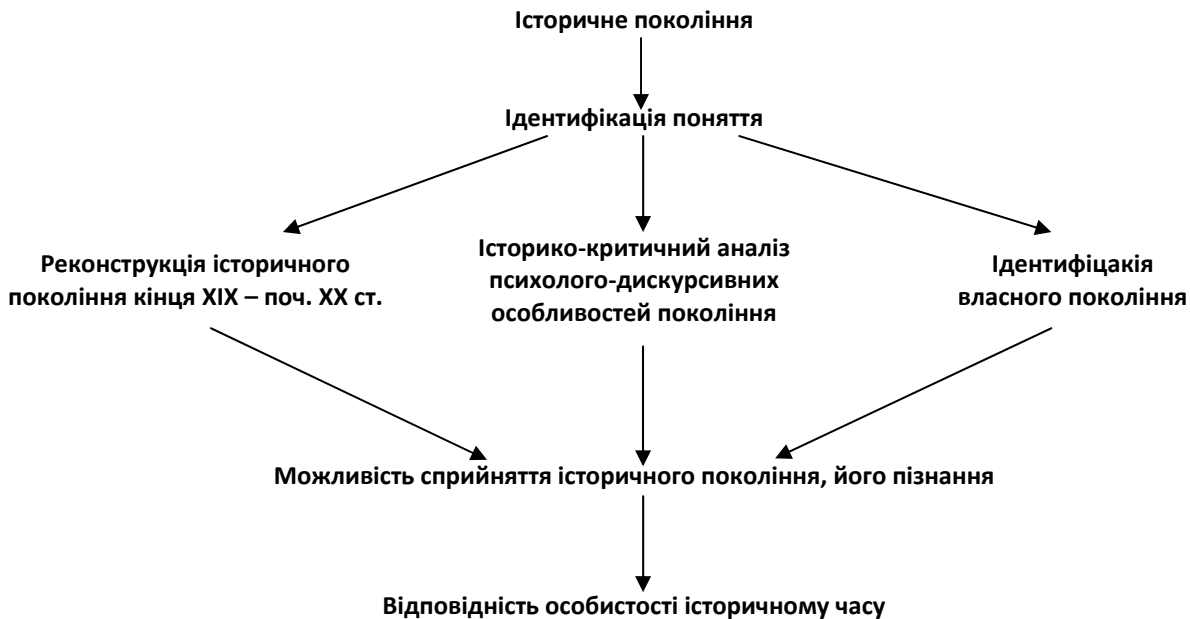

Рис. 1. Реконструкція історичного покоління кінця XIX – поч. XX ст.

Відповідно до нашої схеми, дослідження пропонуємо проводити в декілька етапів. По-перше, розробка опитувальника "Історичне покоління" (оцінка поняття історичного покоління). По-друге, розробка опитувальника "Оцінка власного історичного покоління", що дозволить зрозуміти, як людина вміє відчувати, сприймати та аналізувати власну реальність. По-третє, моделювання, реконструкція певної історичної дійсності. Даний етап передбачає демонстрацію продуктів фото- та кіномистецтва, їх аналіз за розробленими критеріями. По-четверте, використання опитувальників цінностей особливостей. Це дозволить спостерігати можливість особистості виокремлювати певні цінності та характеристики власного та пропонованого покоління. Ми прагнемо уточнити та пояснити зв'язок між світоглядом особистості та її можливістю оцінювати інших, робити це достовірно. В даному контексті ми вважаємо доречними для використання такі методики як "Смисложиттєві орієнтації" та методика "Ціннісні орієнтації" М. Рокіча. "Смисложиттєві орієнтації" (методика СЖО) Д.О. Леонтьєва дозволяє оцінити "джерело" сенсу життя, який може бути знайдений людиною або в майбутньому (цілі), або в сьогоденні (процес) або минулому (результат), або у всіх трьох складових життя. Тест СЖО є адаптованою версією тесту "Мета в житті" Дж. Крамб і Л. Махолька. Методика була розроблена на основі теорії прагнення до сенсу і логотерапії В. Франкла і мала на меті емпіричної валідації ряду уявлень з цієї теорії. На основі факторного аналізу адаптованої версії цієї методики вітчизняними дослідниками (Леонтьєв, Калашников, Калашникова) був створений тест СЖО, що включає, поряд із загальним показником свідомості життя, також п'ять субшкал, що відо-

бражають три конкретних змістовних орієнтації (цілі в житті, насиченість життя і задоволеність самореалізацією) і два аспекти локусу контролю (локус контролю-Я і локус контролю-життя). Тест СЖО містить 20 пар протилежних тверджень, що відбивають уявлення про фактори свідомості життя особистості. Ситуація надає кожній людині можливість зробити в цьому певний вибір у вигляді вчинку, дії або бездіяльності. Основою такого вибору є сформований уявлення про сенс життя або його відсутності. Сукупність здійснених, актуалізованих виборів формує "минуле", яке незмінно, варіацій схильні лише його інтерпретації. "Майбутнє" є сукупність потенційних, очікуваних результатів зусиль, що вживаються в цьому, в зв'язку з цим майбутнє принципово відкрито, а різні варіанти очікуваного майбутнього мають різну мотивуючу привабливість. Дана методика також надає нам можливість подивитися на відкритість–закритість людини до пізнання та аналізу. Методика Рокіча "Ціннісні орієнтації" дозволяє досліджувати спрямованість особистості і визначити її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, сприйняття світу, ключові мотиви вчинків, основу "філософії життя". М. Рокіч розглядав цінності як різновид стійкого переконання, що якась мета або спосіб існування краще, ніж інший. Природа людських цінностей за Рокічем – це загальне число цінностей, які є надбанням людини, порівняно не велике, всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені, цінності організовані в системи, витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві і його інститутах і особистості. вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення. М. Рокіч розрізняє два

класи цінностей – термінальні та інструментальні. Термінальні цінності Рокіч визначає як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування (наприклад, щасливе сімейне життя, мир у всьому світі) з особистої і суспільної точок зору варто того, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності – як переконання в тому, що якийсь образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) є з особистої і суспільної точок зору кращим у будь-яких ситуаціях. По суті, розведення термінальних і інструментальних цінностей виробляє вже досить традиційне розрізнення цінностей-цілей і цінностей-засобів.

Узагальнивши результати з досліджень, ми маємо можливість чітко виокремити фактори сприйняття покоління, можливості його сприйняття та пізнання.

Відповідно отримавши контент всіх результатів, отримуємо базис для виокремлення ознак відповідності особистості історичному часові, в якому вона втілює власну життєдіяльність.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо сказати, що в контексті дослідження історичного покоління, важливо визначити дане поняття. В нашому дослідженні ми розглядаємо це поняття через культурно-історичний контекст та розуміємо як сукупність людей в певному історичному вимірі важливих подій, об'єднаних спільними орієнтаціями, потребами, нормами та настроями. Продукт фото- та кіномистецтва постає як результат відображення, охоплення реальності. Відповідно до розуміння даних понять запропонована емпірична модель дослідження історичного покоління, складовими якої є визначення, ідентифікація самого поняття через ідентифікацію власного історичного покоління, історико-критичний аналіз психолого-дискур-

сивних особливостей та реконструкцію історичного покоління певного періоду. Другою важливою складовою є характеристика можливості сприйняття історичного покоління, його пізнання. В результаті ми отримуємо критерії відповідності особистості історичному часові.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барт Р. Третий смысл / Ролан Барт // Строение фильма. – М. : Па-дуга, 1984. – С. 176–188.
2. Барт Р. Camera Lucida / Ролан Барт. – М. : Ad Marginem, 1997. – 224 с.
3. Занусси К. // Мир и фильмы А. Тарковского. – М. : Искусство, 1991. – С. 383.
4. История понятий, история дискурса, история метафор / Под ред. Х.Э. Бедекера. – М., 2010.
5. Иванов В.В. // Мир и фильмы А. Тарковского. – М. : Искусство, 1991. – С. 231–232.
6. Клименко В.В. Психология творчества / В.В. Клименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.
7. Маноха І.П. Психология потаенного Я / І.П. Маноха. – К. : Поліграфкнига, 2001.
8. Моисеева Н. Культурология. История мировой культуры / Н. Моисеева. – СПб. : Питер, 2007.
9. Ортега-и-Гассет Х. Выбранные творения / Х. Ортега-и-Гассет. – К. : Основы, 1994. – 424 с. – С. 238–272.
10. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня. – М., 1913. – С. 181.
11. Проблемы психологии дискурса / Под ред. Н.Д. Павловой, И.А. Зачесовой. – М. : ИП РАН, 2005.
12. Фрейлих С. Матрица времени / С. Фрейлих // Мир и фильмы А. Тарковского. – М. : Искусство, 1991. – С. 203.
13. Эйзенштейн С.М. Собрание сочинений в 6 т. / С.М. Эйзенштейн. – М. : Искусство, 1968. – Т. 5. – С. 169.
14. Эйзенштейн С.М. Метод. Цит по: Иванов В.В. Очерки по истории семиотики в СССР. – М. : Наука, 1976. – С. 72–73.
15. http://community.livejournal.com/bookshelf/_25777.html – Роланд Барт "Камера Люсида"
16. <http://community.livejournal.com/kinoseminar/234686.html> – Умберто Эко. О членениях кинематографического кода.

Стаття надійшла до редколегії 11.11.16

Фетисова Екатерина, асп.,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ЭМПИРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОКОЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПРОДУКТОВ ФОТО- И КИНОИСКУССТВА

Статья посвящена построению эмпирической модели исследования понятия исторической личности через призму продуктов фото- и киноискусства. В данном аспекте мы определяем контекст понимания понятия историческое поколение и историческая личность, рассматриваем продукт искусства как отражения определенной схваченной реальности. В статье приведена модель для построения эмпирического исследования.

Ключевые понятия: историческое поколение, историческая личность, отражение реальности, продукт фото- и киноискусства.

Fetisova Catherine, post-graduate,

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

EMPIRICAL MODEL THE RESEARCH OF HISTORICAL GENERATION THROUGH THE PRODUCTS OF PHOTO AND MOVIE ART

This article focuses on building empirical models study the concept of a historical figure in the light of product photography and film art. In this respect we define the context of historical understanding of the concept generation and historical identity, product review art as a reflection of a reality captured. The article presents a model for building empirical research.

Keywords: the historic generation, historical figure, a reflection of reality, product photography and film art.

УДК: 37.034

Леся Філоненко, асп.
ВДПУ ім. М. М. Коцюбинського, Вінниця

ГУМАНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В НОВИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ

У статті розглядається соціокультурний підхід у гуманістичному вихованні, який визначає стратегію формування толерантних міжособистісних взаємин молоді на базі толерантності, гуманістичних, загальнолюдських цінностей.

Ключові слова: соціокультурний аспект, міжкультурні контакти, гуманістичне виховання, толерантність, толерантні міжособистісні взаємини, гуманістичні цінності.

Постановка проблеми. Гуманістичне виховання молодих людей в нових соціокультурних умовах зумовлене демократичними, інтеграційними процесами, стимулює підвищення вимог щодо якості підготовки, рівня вихованості учнівської та студентської молоді,

яка завдяки Болонській угоді характеризується високим рівнем мобільності, міжкультурних контактів і комунікацій, міжнародних зв'язків і стосунків. Молодь часто стикається з труднощами в процесі спілкування, що пов'язано з відсутністю навиків міжособистісної

© Філоненко Леся, 2017

толерантної взаємодії. Тому особливого значення набуває виховання доброти, людяності, толерантності й інших гуманістичних цінностей. У багатьох старшокласників та й в деяких студентів дещо знижена увага до політичного життя країни, їх менше хвилюють філософські та моральні проблеми. Для них характерні прагматичні інтереси, індивідуалістичні та егоїстичні настрої, а також прояви агресивності, зневаги стосовно до тих, хто відрізняється ходом своїх думок, дотриманням інших звичаїв і традицій. Деякі юнаки й дівчата мають поверхові уявлення про таку особистісну рису, як товариськість, їм важко вступити в діалог з малознайомою людиною, під час міжособистісної взаємодії вони націлені на предмет спілкування, а не на особистість співрозмовника. Студентам властиві аерічність (вузькість кола спілкування, відсутність бажання контактувати з іншими людьми, прагнення займатися своїми справами, заглиблюватися у віртуальний світ комп'ютерних мереж); предметність спілкування, незалежність від групової думки, зорієнтованість тільки на себе, конфліктність. Висловлені міркування доводять, що гуманістичне виховання студентської молоді є невідкладним завданням педагогічної теорії й практики в сучасних соціокультурних умовах, а така моральна якість, як толерантність виступає головною умовою формування гуманної особистості.

Аналіз останніх наукових досліджень з даної проблематики. Підготовка молоді до активної, творчої, професійної діяльності, виховання гуманістичних рис, формування толерантності в людських стосунках є важливим завданням Державної національної програми "Освіта" ("Україна XXI століття"), Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., Указу Президента України "Про основні напрями реформування вищої освіти України". Напрямами державної політики в галузі виховання студентської молоді стали принципи гуманістичної педагогіки, сформульовані в Законі України "Про освіту", Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст., Концепції національного виховання, дослідженнях НАПН України (І. Бех, С. Гончаренко, В. Кремень, О. Сухомлинська). Закладена в них методологія виховання надає пріоритет різнобічно розвиненій особистості, її життєвому й професійному самовизначенню, самореалізації, життєтворчості відповідно до гуманістичних і національних цінностей. Це актуалізує гуманістичні аспекти вузівської підготовки майбутнього фахівця в контексті оптимальної самореалізації його морально-особистісного потенціалу, виховання толерантності. Адже від рівня сформованості цієї якості залежить результативність їхньої подальшої професійної діяльності, що вплине на ефективність розвитку тієї чи іншої виробничої сфери, економіки загалом.

Доцільно організована виховна робота у вищому навчальному закладі створює для молодого спеціаліста додатковий резерв особистісного самотворення: він повинен оволодіти навиками професійної взаємодії із суб'єктами виробничого процесу, із членами соціуму загалом, на основі послідовної й глибоко усвідомленої толерантності.

Таке інтегративне утворення, як толерантність, науковці розглядають у загальній стратегії розвитку особистості (І. Бех, О. Асмолов, С. Бондірева, М. Ліпман, Д. Колесов, О. Клепцова, О. Кононко, В. Маралов, К. Роджерс, В. Сітаров, У. Солдатова, Л. Шайгерова). Орієнтири морального виховання молоді в цьому напрямку запропонували класики педагогічної думки (Я. Коменський, Я. Корчак, А. Макаренко, М. Монтессорі, В. Сухомлинський, К. Ушинський, С. Френе, Р. Штайнер). Про те, що до означеної проблеми інтерес значно під-

вищився свідчать результати досліджень, захищених в Україні лише за останнє десятиліття кандидатських дисертацій (М. Андреев, Л. Бернадська, О. Волошина, О. Грива, А. Гусев, О. Зарівна, Е. Койкова, І. Кушніренко, О. Орловська, Ю. Попик).

Метою статті є доведення того, що гуманістичне виховання в нових соціокультурних умовах відіграє важливу роль у підготовці майбутнього фахівця виступає стратегічним орієнтиром формування у молодій людині навиків толерантної міжособистісної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне обґрунтування проблеми гуманістичного виховання студентської молоді передбачало опору на концептуально-методологічні засади досліджуваної проблеми, розроблені провідними українськими ученими: людиноцентризмом в освіті В. Кременя, як напрям розвитку духовності нації; соціокультурні доміанти, які, на думку О. Сухомлинської, визначають тип соціальності, що залежить від рівня техніко-економічного розвитку; соціально-класову стратифікацію суспільства; етнонаціональну диференціацію; багатоманітність світоглядних орієнтацій, детермінованих релігійними, ідейними, філософськими, науковими установками; антропологічний підхід, що набуває дедалі ширшої популярності і застосовується, на думку М. Богуславського, у розрізі розвитку педагогічної думки в контексті вивчення людини як особистості; концепція становлення особистості в системі "індивід – суспільство" В. Муляра; інваріанти ціннісного ставлення до людини І. Беха; філософська концепція "педагогіки добра" І. Зязюна.

Коли ми аналізували соціокультурний аспект морального виховання, то виявили, що кожна історична епоха пропонувала своє бачення феномену толерантності, проте широкого визнання та усвідомлення він набув наприкінці 1990-х років, що характеризується кардинальною зміною як свідомості так і укладу життя. Деякі особливості цього явища досліджуються і в наш час. Загальнонаукові й медичні особливості толерантності у своїх дисертаціях висвітлювали С. Варгатий (2005), А. Гусев (2009), М. Кирилюк (2005), Т. Филипчук (2007). Суспільно-політичні питання, пов'язані з формуванням толерантності вивчали І. Кушніренко (2008), О. Тарасішина (2008), М. Соколов (2007), Лі Же (2010), В. Логвинчук (2007). Підходи до виховання толерантності у молодих людей, студентів різних спеціальностей в нових соціокультурних умовах відображені у дисертаціях Т. Білоус (2004), О. Гриви (2008), О. Зарівної (2008), Ю. Попика (2008), Ю. Тодорцевої (2005). Про важливість комунікативної толерантності для педагогів стверджують у своїх дисертаціях М. Андреев (2010), А. Скок (2007). Сьогодні проблеми толерантності досліджують молоді науковці (О. Волошина, О. Орловська, О. Столяренко, Н. Залесова та ін.).

Глибоке вивчення і аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень дає підстави зробити висновок про неможливість представити однозначну дефініцію толерантності. У сучасному психолого-педагогічному дискурсі є різні підходи до пояснення змісту цієї якості: гуманістичний, діалогічний, особистісно зорієнтований. З гуманістичного погляду, толерантність – це цінність, активна життєва позиція особистості, яка з повагою ставиться до поглядів людей іншого культурного, національного, релігійного або соціального середовища [2]. Поряд з усвідомленням впливу на поведінку зовнішніх умов чи факторів і внутрішніх характеристик важливою є усвідомлена активність людини, її самовизначення в конкретній життєвій ситуації. У науковому доробку О. Столяренко "толерантність студентів вищих навчальних закладів" – це складна багаторівнева та багатоконпонентна якість, сутність якої полягає в ціннісно-

усвідомленій психічній інтра- та інтерактивності, що виявляється в рефлексивності студентів (здатності до усвідомленого розуміння власної особистості і поваги до неї) і їхній соціальній перцепції (визнанні, розумінні і прийнятті іншої людини); і можлива лише за умови здатності до емоційної чуйності (емпатії), самоконтролю та емоційної стійкості як запоруки продуктивної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, співпраці й конструктивного діалогу; і виступає невід'ємним атрибутом майбутньої професійної діяльності і активної життєвої позиції [3]. Методологічну основу толерантності у даному контексті становлять ідеї гуманістичної та екзистенційної психології М. Бубера, Л. Бінсвангера, Дж. Б'юдженталя, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, засновників психології прощення Р. Аль-Мабука, Р. Енрайта, М. Сантоса, психології та педагогіки ненасильства В. Маралова та В. Сітарова.

Під час взаємодії людей у суспільстві нерідко виникають ситуації, коли одна свобода нерідко вимагає реалізації лише через підкорення іншої, одна воля суперечить іншій. Тому людство винайшло і сформулювало відповідні регулятивні механізми. Одним з найбільш ефективних є мораль, толерантність. Мораль допомагає людині обрати варіант вибору духовних цінностей і відповідної поведінки саме тому, що вона спирається на совість – моральне почуття, в якому виявляється самооцінка особою відповідності її дій, прийнятим у суспільстві і перетвореним у переконання нормам моральності. Поступаючись совістю, людина втрачає людяність, особистість, суспільну значущість. Совість репрезентує всі почуття людини, вона – їхній "голос". "Муки совісті" повертають особистість до людяності, толерантності, зумовлюють відвернення помилкового вибору. І все ж навіть совісності іноді не вистачає для правильності вибору сенсожиттєвих цінностей. Ж.-П. Сартр описує ситуацію вибору, коли юнак, з одного боку, має йти захищати батьківщину від ворогів, а разом з тим – піклуватися про стареньку, немичну матір, яка без його допомоги помре. Ж.-П. Сартр говорить, що кожен з варіантів має право на існування як такий, що здійснюється по-совісті. Але ж, коли ми обираємо один, як бути з іншим? Отже, совісті буває недостатньо. Потрібний життєвий досвід, народна мудрість, високий рівень розуму, зрештою, рішучість, воля, і багато чого іншого. Як пише В. Бакштановський, у конфліктній ситуації можуть вистояти, перемогти лише моральна мудрість, поєднання совісті і розуму, єдність вимог моральної та соціальної доцільності [1, с. 15]. Саме тому толерантне виховання спрямоване на формування людяності, совісності, моральної та гуманістичної спрямованості думки, є одним з найфундаментальніших чинників, що зумовлює свободу вибору духовних цінностей, підказує людині відповідний варіант, зумовлює правильність вільних виборів різних людей в єдиному соціокультурному середовищі. Особистість, її внутрішній світ та самосвідомість не існують і не можуть існувати поза конкретною системою суспільних відносин, способу життя, ситуації, збігу обставин, в сукупності суперечливого плетива яких людина здійснює той чи інший вибір. Людина – продукт суспільного історичного розвитку і його суб'єкт. Тому теоретичну модель гуманістичного суспільства ми уявляємо як таку, в центрі якої знаходиться людина. Цей висновок лишається незаперечним незалежно від теоретичних побутових та ідеологічних домінант

суспільного розвитку. Усілякі інші засади теоретичної моделі суспільства (в центрі суспільного життя можна поставити Бога, державу, клас, абсолютну ідею) приречені. Звідси – актуальність гуманістичного виховання, толерантного, ціннісного ставлення до людини.

У процесі дослідницької роботи нашої наукової групи були визначені *педагогічні умови* виховання толерантності в студентів вищих навчальних закладів, які передбачають організацію суб'єкт-суб'єктної особистісно зорієнтованої міжособистісної взаємодії і створення в академічних групах атмосфери колективного співробітництва та довіри; оптимізацію взаємин за рахунок розвитку у вихованців здатності до розуміння і прийняття власної особистості (рефлексивності) та стійкості до зовнішніх негативних впливів (емоційної стабільності); активізацію зусиль, спрямованих на розвиток здатності студентів до прийняття іншої людини, емпатії та асертивності [3]. Дієвими факторами, важелями досягнення окресленої мети є сукупність спеціальних організаційних заходів, що в нашому дослідженні передбачають застосування розробленої методики й такої форми виховної роботи як семінар-тренінг, що включає традиційні та інноваційні інтерактивні методи виховання (дискусія, рольові та ділові ігри (моделювання), діалогова взаємодія, аналіз ситуацій морального вибору, соціодрама), з допомогою яких ми досягли підвищення рівня готовності до толерантної міжособистісної взаємодії студентів вищих навчальних закладів. Це знайшло свій вияв у кращому розумінні студентами різних аспектів і сутності феномену толерантності, оволодіння усіма групами вмінь, що випливають із структури міжособистісної толерантності, відповідають на виклики нашого часу, і відіграють помітну роль в гуманістичному вихованні молоді.

Висновки. Найбільшим надбанням наукового пошуку було те, що нами було уточнено й обґрунтовано ключове поняття "толерантність студентів вищих навчальних закладів" як ціннісно-усвідомлена психічна інтра- та інтерактивність, що виявляється в рефлексивності студентів (здатності до усвідомленого розуміння власної особистості, поваги до неї), їхній соціальній перцепції (визнанні, розумінні і прийнятті іншої людини); і можлива лише за умови здатності до емоційної чуйності (емпатії), самоконтролю та емоційної стійкості як запоруки продуктивної суб'єкт-суб'єктної взаємодії, співпраці й конструктивного діалогу; і виступає невід'ємним атрибутом майбутньої професійної діяльності і активної життєвої позиції. Ми розвинули ідеї, які становлять розробки ефективної моделі виховання толерантності студентів вищих навчальних закладів. Практичне значення отриманих результатів полягає в розробленні і впровадженні авторської методики виховання толерантності в студентів вищих навчальних закладів на основі алгоритмізації відпрацювання кожного вміння, визначеного програмою запропонованого нами семінару-тренінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бакштановский В. Моральный выбор личности: альтернатива и решения / В. Бакштановский. – М. : Мысль, 1983. – 236 с.
2. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. – Рівне : Ліста-М, 2003. – 128 с.
3. Столярченко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді: навчально-методичний посібник / О. В. Столярченко, О. В. Столярченко. – Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2014. – 248 с.

Стаття надійшла до редколегії 19.11.16

Филоненко Л., асп.
ВГПУ им. М. М. Коцюбинского, Винница

ГУМАНИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В НОВЫХ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается социокультурный подход в гуманистическом воспитании, определяющий общую стратегию формирования толерантных межличностных взаимоотношений молодых людей на основе толерантности, гуманистических, общечеловеческих ценностей.

Ключевые слова: социокультурный аспект, межкультурные контакты, гуманистическое воспитание, толерантность, толерантные межличностные взаимоотношения, гуманистические ценности.

Filonenko L., graduate student,
Michael Kotsiubynskyi State Pedagogical University of Vinnytsia, Vinnitsa

HUMANISTIC EDUCATION IN NEW SOCIAL AND CULTURAL CONDITIONS

The article deals with the socio-cultural approach, which defines the strategy of youth's interpersonal relationships development based on the principles of tolerance education, humanistic and universal values. In the times of social instability and spiritual crisis the formation of the youth humanistic values has become an urgent educational problem. Being the interaction mechanisms between an individual and the society, these values motivate human activity; determine both the nature of relationships in the society and human behavior. It is important for young people not to cross the border of humaneness and neglect humanistic principles. The ways to improve the efficiency of humanistic education are connected with the formalism overcoming (which is possible due to unsystematic approach, elimination of unwanted pupils' engagement with too much activities), improving the educational activities of the teaching staff, creating a favourable moral-psychological climate at the educational establishment, the correct choice of the educational curricular according to the purpose and level of education of all participants of the educational process, etc. The article presents an analysis of topical problems dealing with the formation of modern Ukrainian youth's humanistic value orientations. It determines the importance of humanistic value orientations in young people's lives, i.e. in the choice of a future profession, attitude to their parents, friends and other people.

Keywords: socio-cultural aspect, intercultural contacts, humanistic education, tolerant interpersonal relationships, tolerance, interpersonal tolerant interaction, a value-oriented attitude to a person.

УДК: 159.99

Игорь Фурманов, д-р психол. наук, проф.,
Белорусский государственный университет, Минск, РБ

СТРАТЕГИИ СОВЛАДАНИЯ С РЕВНОСТЬЮ В РОМАНТИЧЕСКИХ И СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье изучаются интерактивные и поведенческие реакции в ситуации ревности в зависимости от роли в партнерских отношениях в период ранней взрослости. Исследования показывают, что вне зависимости от роли в ситуации ревности чаще всего используются реакции интегративной коммуникации и компенсации/замещения. В романтических отношениях реакция на ситуацию ревности определяется ценностью партнера, а в супружеских – ценностью отношений.

Ключевые слова: ревность, коммуникационные реакции на ревность, партнерские и супружеские отношения.

Ревность возникает в случае угрозы или фактической потери ценных, значимых отношений с другим человеком, из-за существования реального или воображаемого конкурента [15, 19]. В целом ревность связана с негативными отношениями, приводящими к конфликтам, насилию в семье и разводам [8, 12, 33]. Поэтому многие авторы трактуют ревность скорее как негативное явление. Ревность может не только вести к ненадежности отношений и конфликтам, но также и заставить не склонного к ревности партнера чувствовать себя подозреваемым и контролирующим. Кроме того, качество отношений может быть отрицательно связано с ревностью, еще и потому, что несчастливые индивиды, скорее всего, будут иметь экстрадиадические любовные связи на стороне и, как следствие, будут вызывать ревность у своих партнеров [6, 38]. На негативные взаимосвязи между ревностью и качеством отношений указывается и в других исследованиях [4, 8, 16, 35].

Другие авторы, напротив, полагают, что ревность может играть и позитивную роль в отношениях [7, 12]. Они утверждают, что ревность является индикатором того, что романтические партнеры беспокоятся друг о друге и оценивают свои отношения достаточно высоко, чтобы защитить их. Действительно, некоторые исследования выявили наличие положительной связи ревности с качеством отношений. Например, E. W. Mathes [32] обнаружил, что индивиды, которые имели высокие показатели ревности, характеризовали свои отношения с партнерами как более устойчивые и успешные, чем индивиды, которые имели низкие пока-

затели ревности. В подобных исследованиях R. J. Rydell, A. R. McConnell и R. G. Bringle [34] установили, что индивиды, проявляющие в отношениях верность и преданность, отличались более высоким уровнем ревности.

Ревность имеет структуру, состоящую из трех взаимосвязанных компонентов – когний, эмоций и поведения. Как отмечают, G. L. White и P. E. Mullen [37], обычно это мысли о мести и сравнении с собой конкурентом, чувства гнева и ярости и действия с намерением разрушить конкурентные отношения. При этом, как полагает S. W. Duck [20] ревнивое поведение представляет собой не просто одно отдельное действие, а скорее является межличностной диадной активностью, предполагающей как интерактивную вовлеченность, так и коммуникативные последствия. В этом смысле романтические и супружеские отношения представляют собой весьма "плодотворную почву" для возникновения и протекания ревнивых отношений между партнерами.

Романтические отношения – это диадные отношения, предполагающие взаимодействие партнеров с целью продолжать отношения до тех пор, пока один или другой партнер не прервет отношения, или пока не будут установлены другие формы отношений (сожительство, помолвка, брак) [36]. Данный вид отношений включает различные компоненты: выраженную взаимную направленность партнеров друг на друга; наличие реальных непосредственных или опосредованных контактов; выраженную эмоциональную вовлеченность, определяющую специфику отношений; интимность [1]. Таким образом, романтические отношения – это не-

прерывный процесс *взаимодействия* между двумя партнерами, которые признают определенную связь друг с другом. Романтические отношения характеризуются *добровольностью*, то есть возникают на основании личного выбора субъекта и могут быть завершены по усмотрению одного или обоих партнеров. Еще одной важной характеристикой является *аттракция*, привлекательность партнера, которая зачастую может приобретать форму страсти и мотивировать к сексуальной близости.

Супружеские (брачные) отношения – социально или ритуально признанные легальные отношения между супругами, которые регламентированы определенными правами, определяющими взаимодействие между ними, между ними и их детьми и ближайшими родственниками. Основной отличительной особенностью супружеских отношений от романтических является то, что эти отношения являются зарегистрированными, т.е. оформленными в соответствующих органах государственной власти. Помимо этого в супружеских отношениях могут отсутствовать некоторые компоненты, характерные для романтических отношений.

Исследования показывают, что существуют различия в проявлениях ревности в романтических и супружеских отношениях. В частности, было установлено, что ревность более распространена в романтических отношениях, нежели в брачных [5, 22]. В брачных отношениях, партнеры, вероятнее всего, чувствуют себя более спокойными и уверенными и поэтому меньше беспокоятся в отношении конкурентов. При романтических отношениях, напротив, более вероятно, что партнеры пребывают в неизвестности по поводу намерений и действий друг друга, а также будущности их отношений [29]. С. Kennedy-Lightsey и M. Booth-Butterfield [28] обнаружили различия в мотивах ревности в романтических и супружеских отношениях и установили, что ситуация романтических отношений чаще вызывает ревность и чувство беспокойства, чем ситуация брачных отношений.

Помимо этого в целом ряде исследований уделяется внимание гендерным различиям в реакциях ревности. Чаще всего феномен ревности в романтических и супружеских отношениях рассматривается с позиций социокультурного и эволюционного подходов. В социокультурном подходе [13, 14, 26, 27] ревность понимается как культурное явление и поэтому, половые различия в ревности определяются социальными факторами, под влиянием социальных норм, которые обуславливают ситуации, вызывающие ревность и соответствующие реакции. Согласно эволюционному подходу [11], ревность является врожденной и универсальной реакцией, сформированная различными эволюционными силами и поэтому половые различия в ревности представляют собой результат существенной асимметрии в мужской и женской родительской уверенности. Вместе с тем в исследованиях представителей как одного, так и другого подходов были получены и противоречивые данные. Например, некоторые установили, что мужчины более ревнивы, чем женщины [31], а другие – что женщины более ревнивы, чем мужчины [13, 14, 18, 25].

Указанная разноречивость данных о различиях в реакциях на ревность романтического партнера или супруга и стало основанием для проведения данного исследования.

Методика. В последние годы, специалисты в области коммуникации стали проявлять особый интерес к коммуникационным аспектам, или "защитным реакциям" индивидов на переживания ревности.

Учитывая диапазон потенциальных реакций на ревность, L.K. Guerrero с коллегами [21] разработали

таксономию реакций на ревность, разделенную на две широкие категории интерактивных и поведенческих.

Реакции на ревность классифицировались как интерактивные, если партнеры по отношениям, либо участвуют во взаимодействии лицом к лицу, либо сосредотачиваются на том, чтобы избежать непосредственного взаимодействия друг с другом. Были определены шесть типов интерактивных реакций на ревность:

Активное дистанцирование (АД) – выражение неприятия, игнорирование партнера, уменьшение привязанности к нему.

Негативная аффективная экспрессия (НАЭ) – демонстрация негативных эмоций.

Интегративная коммуникация (ИК) – прямая, про-социальная коммуникация с партнером попытки решения проблемы ревности через конструктивное взаимодействие с партнером.

Дистрибутивная коммуникация (ДК) – прямая, асоциальная коммуникация с партнером, попытки решения проблемы ревности через конфликтное взаимодействие с партнером.

Избегание/отрицание (ИО) – не прямые действия, предпринимаемые чтобы избежать обсуждения вопросов, связанные с ревностью.

Насильственная коммуникация/угрозы (НКУ) – прямые, агрессивные вербальные и невербальные угрозы или фактическое насилие над партнером.

Поведенческие реакции на ревность не всегда предполагают межличностное взаимодействие. Были определены следующие некоммуникативные (общие) реакции на ревность:

Контроль/ограничение (КО) – действия, используемые для того, чтобы контролировать поведение партнеров и ограничить их доступ к конкурентам.

Компенсация/замещение (КЗ) – попытки угодить партнеру, сделать ему что-то приятное; доказать свою любовь партнеру, стать более привлекательным и приятным для него.

Манипуляция (М) – действия, предназначенные, чтобы вызвать негативные переживания у партнера и/или возложить на него ответственности за изменение ситуации.

Контакт с соперником (КС) – активная коммуникация с конкурентом, попытки противостоять сопернику.

Для диагностики реакций на ревность использовался русскоязычный вариант методики CRJ (Communicative Responses to Jealousy), разработанной L. K. Guerrero и коллегами [21] и адаптированный и валидизированный И. А. Фурмановым и А. О. Вергейчик [2]. Данный опросник состоит из 52 суждений, каждое из которых оценивается по 7 балльной шкале Лайкерта.

В исследовании приняло участие 737 человек (мужчины, N=333; женщины, N=404), в возрасте 18–50 лет, находящихся в романтических (N=566) и супружеских (N=171) отношениях.

Для статистической обработки результатов исследования использовался пакет SPSS.13 (рассчитывались среднее, стандартное отклонение, критерий U- Манна-Уитни).

Результаты и их обсуждение. Сопоставление иерархий реакций на ревность дало возможность выявить, что вне зависимости от ролевого статуса индивидов, доминирующее положение занимают такие реакции как интегративная коммуникация и компенсация/замещение. Вместе с тем в группу доминирующих реакций также входят индивиды, находящиеся в романтических отношениях "избегание/отрицание" и "негативная аффективная экспрессия", а у индивидов, находящихся в супружеских отношениях, доминирует "избегание/отрицание" и "контакт с соперником".

Сравнительный анализ позволил установить, что индивиды, находящиеся в романтических отношениях в сравнении с индивидами, находящимися в супружеских отношениях (рис. 1), имеют достоверно значимые более

высокие показатели таких реакций на ревность как интегральная коммуникация ($p \leq 0,001$), избегание/отрицание ($p = 0,042$), компенсация/замещение ($p = 0,01$) и более низкие показатели контакта с соперником ($p = 0,004$).

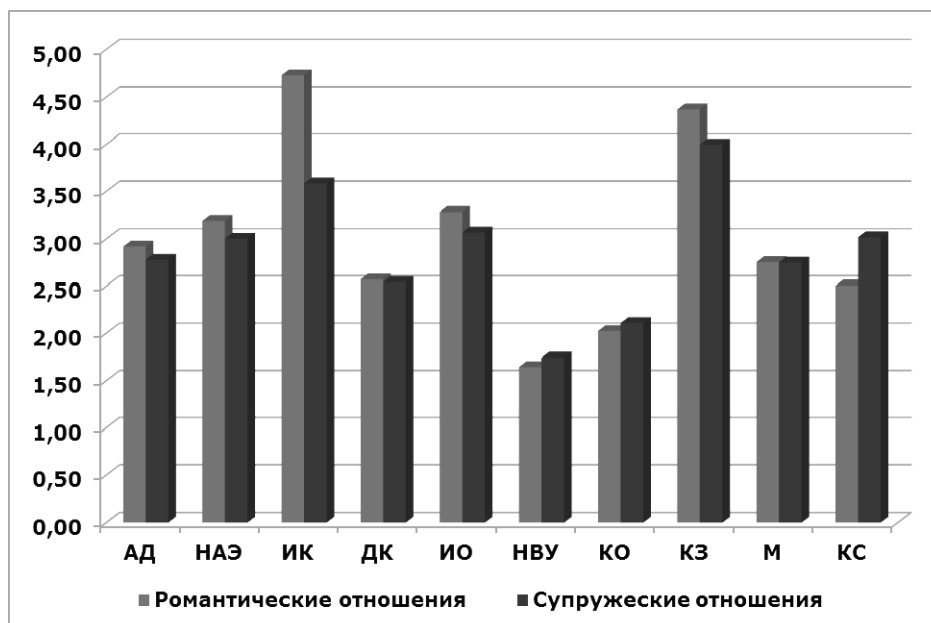

Рис. 1. Ролевые различия в коммуникационных реакциях на ревность

В зависимости от роли интенсивность реакций на ревность у индивидов, находящихся в романтических отношениях, существенно выше, чем у индивидов, находящихся в супружеских отношениях ($p = 0,03$), что согласуется с данными других исследований. В частности, в них было установлено, что для партнеров, находящихся в браке, и длительных преданных, скрепленных обязательствами, отношениях, переживание ревности является менее распространенным [4, 5, 21]. Романтическая ревность более распространена у молодых партнеров, строящих свои взаимоотношения время от времени, например, только в период свиданий.

Из вышеизложенного следует, что индивиды, находящиеся в романтических отношениях в ситуации ревности чаще используют прямую просоциальную коммуникацию с партнером, предпринимают попытки решения проблемы ревности через конструктивное взаимодействие с партнером, совершают непрямые действия с тем, чтобы избежать обсуждения вопросов, связанных с ревностью (предпринимают попытки сохранять спокойствие, делают вид, будто ничего не случилось, не признаются себе, что ревнуют, делают вид, что им все равно), а также производят попытки угодить партнеру, сделать ему что-то приятное, доказать свою любовь партнеру, стать более привлекательным и притягательным для него.

В свою очередь индивиды, находящиеся в супружеских отношениях, чаще отдают предпочтение активной коммуникации с конкурентом, действиям, направленным на противостояние сопернику.

Здесь можно обратить внимание, что партнеры, находящиеся в супружеских отношениях, отличаются более низкими потребностями в конструктивном взаимодействии с партнером, компенсации/замещении и более сильным стремлением оградить свои отношения от вмешательства реальных или вероятных конкурентов, сохранить ощущение защищенности и безопасности. Таким образом, как нам кажется, акцент смещается с ценности партнера на ценность отношений.

Выявленные различия могут быть объяснены с точки зрения теории редукции неопределенности [9, 10]. Согласно данной теории многообразные ситуации, связанные с ревностью, могут быть сопряжены с различной степенью неопределенности о себе, партнере и/или отношениях, создавая сомнение и тем самым стимулируя определенные коммуникационные реакции. Иными словами, в ситуациях с высокой неопределенностью партнеры пытаются ее снизить, вступая в коммуникацию.

В связи с тем, что существуют различия в степени неопределенности, связанной с типом отношений, было сделано предположение, что находящиеся в браке, серьезно встречающиеся и встречающиеся время от времени партнеры будут по-разному испытывать и выражать ревность [3, 4, 5, 17, 23]. Во время начальных стадий отношений степень неопределенности в целом выше, чем тогда, когда отношения основываются на взаимной преданности и должностовании как, например, в браке [30]. В частности партнеры, строящие взаимоотношения от свидания к свиданию, будут более вероятно иметь большую неопределенность по поводу своих собственных желаний оставаться включенным в эти отношения (самонеопределенность), желаний их партнера продолжать отношения (неопределенность партнера) и/или норм отношений вообще (неопределенность отношений). Хотя брачные отношения обычно отличаются меньшей неопределенностью, чем периодические взаимоотношения, исследования показывают, что реакции ревности, вызванные ситуацией неопределенности, могут возникать и между партнерами, находящимися в браке, особенно, когда пара отличается низким уровнем близости отношений [24, 30].

У романтических партнеров во время свидания или случайных встреч, история взаимоотношений, вероятно, будет более короткой, чем у партнеров, находящихся в браке, и поэтому, они, скорее всего, будут обладать меньшим опытом продуктивного взаимодействия для проговаривания своих ревнивых чувств или

обсуждения ситуации, выявляющей ревность. Исследования показывают, что уровень неопределенности в отношениях был значимо связан с прямой и открытостью коммуникации между партнерами [3]. Было также определено, когда люди не уверены в преданности своего партнера по отношению, они, более вероятно, будут испытывать опасения в выражении ревности из-за страха разрушить эти отношения. Кроме того, более высокая неопределенность имеет тенденцию быть связанной с более негативными способами управления ситуацией, вызывающей ревность [3, 24].

Проведенное исследование позволило сделать следующие **выводы**:

1. Вне зависимости от роли в партнерских отношениях в ситуации ревности чаще всего используются интерактивная реакция интегративной коммуникации и поведенческая реакция компенсации/замещения.

2. Интенсивность реакций на ревность в зависимости от роли у индивидов, находящиеся в романтических отношениях, существенно выше, чем у индивидов, находящихся в супружеских отношениях.

3. Партнеры, находящиеся в супружеских отношениях, отличаются более низкими потребностями в конструктивном взаимодействии с партнером, компенсации/замещении и более сильным стремлением оградить свои отношения от вмешательства реальных или вероятных конкурентов, сохранить ощущение защищенности и безопасности. Таким образом, акцент смещается с ценности партнера на ценность отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАНИХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И. С. Клецина. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 286–290.
2. Фурманов И. А. Тактики поведения в ситуации переживания ревности: адаптация методики "Коммуникативные реакции на ревность" / И. А. Фурманов, А. О. Вергейчик // Психологический журнал. – 2012. – № 1–2(31–32). – С. 81–89.
3. Affi W.A. Understanding the role of uncertainty in jealousy experience and expression / W.A. Affi, T. Reichert // Communication Reports. – 1996. – Vol. 9. – P. 93–103.
4. Andersen P. A. Romantic jealousy and relational satisfaction: A look at the impact of jealousy experience and expression / P.A. Andersen, S.V. Eloy, L.K. Guerrero, B. H. Spitzberg // Communication Reports. – 1995. – Vol. 8. – P. 77–85.
5. Aylor B. M. Antecedents in romantic jealousy experience, expression, and goals / B.M. Aylor, M. Dainton // Western Journal of Communication. – 2001. – Vol. 65. – P. 370–391.
6. Banfield S. Extra relationship involvement among women: Are they different from men? / S. Banfield, M. McCabe // Archives of Sexual Behavior. – 2001. – Vol. 30. – P. 119–142.
7. Barelds D. P. H. Reactive, anxious and possessive forms of jealousy and their relation to relationship quality among heterosexuals and homosexual / D.P.H. Barelds, P. Dijkstra // Journal of Homosexuality. – 2006. – Vol. 51(3). – P. 183–198.
8. Barnett O. W. B. Jealousy and romantic attachment in maritally violent and nonviolent men / O.W.B. Barnett, T.E. Martinez, B. Bluestein // Journal of Interpersonal Violence. – 1995. – Vol. 10. – P. 473–486.
9. Berger C. R. Some explorations in initial interactions and beyond: Toward a development theory of interpersonal communication / C.R. Berger, R.J. Calabrese // Human Communication Research. – 1975. – Vol. 1. – P. 99–112.
10. Berger C. R. Uncertain outcome values in predicted relationships: Uncertainty reduction theory then and now / C.R. Berger // Human Communication Research. – 1986. – Vol. 13. – P. 34–38.
11. Buss D. M. Sex differences in jealousy: Evolution, physiology, and psychology / D.M. Buss, R.J. Larsen, D. Westen, J. Semmelroth // Psychological Science. – 1992. – Vol. 3. – P. 251–255.
12. Buss D. M. The dangerous passion: Why jealousy is as necessary as love and sex / D.M. Buss. – N.Y.: Free Press, 2000. – 272 p.
13. Buunk B. Jealousy in sexually open marriages / B. Buunk // Alternative Lifestyles. – 1981. – Vol. 4. – P. 357–372.

Фурманов Ігор, д-р психол. наук, проф.
Білоруський державний університет, Мінськ, РБ

СТРАТЕГІЇ ПОДОЛАННЯ РЕВНОЩІВ У РОМАНТИЧНИХ ТА ПОДРУЖНИХ СТОСУНКАХ

У статті вивчаються інтерактивні і поведінкові реакції в ситуації ревності в залежності від ролі в партнерських відносинах в період ранньої дорослості. Дослідження показують, що незалежно від ролі в ситуації ревності найчастіше використовуються реакції інтегративної комунікації і компенсації/заміщення. У романтичних стосунках реакція на ситуацію ревності визначається цінністю партнера, а в подружніх – цінністю відносин.

Ключові слова: ревності, комунікаційні реакції на ревності, партнерські і подружні стосунки.

14. Buunk B. Strategies of jealousy: Styles of coping with extra marital involvement of the spouse / B. Buunk // Family Relations. – 1982. – Vol. 31. – P. 13–18.
15. Buunk B. P. Jealousy as a function of rival characteristics and type of infidelity / B. P. Buunk, P. Dijkstra // Personal Relationships. – 2004. – Vol. 11(4). – P. 395–409.
16. Buunk B. P. Jealousy in close relationships: An exchange theoretical perspective / B. P. Buunk // Psychological perspectives on jealousy and envy New York / Ed. by Salovey. – Guilford Publications. – 1991. – P. 148–177.
17. Dainton M. A relational uncertainty analysis of jealousy, trust, and maintenance in long distance versus geographically close relationships / M. Dainton, B. Aylor // Communication Quarterly. – 2001. – Vol. 49. – P. 172–188.
18. De Weerth C. Female aggression as a response to sexual jealousy: A sex role reversal? / C. De Weerth, A.P. Kalma // Aggressive Behavior. – 1993. – Vol. 19. – P. 265–279.
19. Dijkstra P. Jealousy as a function of rival characteristics: An evolutionary perspective / P. Dijkstra, B.P. Buunk // Personality and Social Psychology Bulletin. – 1998. – Vol. 24. – P. 1158–1166.
20. Duck S. W. Human relationships / S.W. Duck. – 2nd ed. – Newbury Park, CA: Sage, 1992. – P. 51.
21. Guerrero L. K. Coping with the green-eyed monster: Conceptualizing and measuring communicative responses to romantic jealousy / L. K. Guerrero, P. A. Andersen, P. F. Jorgensen, B. H. Spitzberg, S. V. Eloy // Western Journal of Communication. – 1995. – Vol. 59. – P. 270–304.
22. Guerrero L. K. Hers or his? The experience and communication of jealousy in close relationships / L. K. Guerrero, S. V. Eloy, P. F. Jorgensen, P. Andersen // Interpersonal communication: Evolving interpersonal relationships / Ed. by P. Kalbfleisch. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1993. – P. 109–132.
23. Guerrero L. K. Relational satisfaction and jealousy across marital types / L. K. Guerrero, S. V. Eloy // Communication Reports. – 1992. – Vol. 5. – P. 23–31.
24. Guerrero L. K. Jealousy experience and expression in romantic relationships / L. K. Guerrero, P. A. Andersen // Handbook of communication and emotion: Theory, research, applications, and contexts / eds. P. A. Andersen, L. K. Guerrero. – San Diego, CA: Academic Press, 1998. – P. 155–188.
25. Hansen G. L. Perceived threats and marital jealousy / G.L. Hansen // Social Psychology Quarterly. – 1985. – Vol. 48. – P. 262–268.
26. Hupka R. B. Cultural determinants of jealousy / R. B. Hupka // Alternative Lifestyles. – 1981. – Vol. 4. – P. 310–356.
27. Hupka R. B. The motive for the arousal of romantic jealousy: Its cultural origin / R. B. Hupka // The psychology of jealousy and envy / Ed. by P. Salovey. – N.Y.: Guilford Press. – 1991. – P. 252–270.
28. Kennedy-Lightsey C. Responses to jealousy situations that evoke uncertainty in married and dating relationships / C. Kennedy-Lightsey, M. Booth-Butterfield // Communication Quarterly. – 2011. – Vol. 59. – P. 255–275.
29. Knobloch L. K. Information seeking beyond initial interactions: Negotiating relational uncertainty within close relationships / L. K. Knobloch, D.H. Solomon // Human Communication Research. – 2002. – Vol. 28. – P. 243–257.
30. Knobloch L. K. Intimacy and the magnitude and experience of episodic relational uncertainty within romantic relationships / L. K. Knobloch, D.H. Solomon // Personal Relationships. – 2002. – Vol. 9. – P. 457–478.
31. Mathes E. W. Jealousy, romantic love, and liking: Theoretical considerations and preliminary scale development / E. W. Mathes, N. Severa // Psychological Reports. – 1981. – Vol. 49. – P. 23–31.
32. Mathes E. W. Jealousy and romantic love: A longitudinal study / E. W. Mathes // Psychological Reports. – 1985. – Vol. 58. – P. 885–886.
33. Puente S. Jealousy and the meaning (or nonmeaning) of violence / S. Puente, D. Cohen // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2003. – Vol. 29(4). – P. 449–460.
34. Rydell R. J. Jealousy and commitment: Perceived threat and the effect of relationship alternatives / R. J. Rydell, A.R. McConnell, R.G. Bringle // Personal Relationships. – 2004. – Vol. 11(4). – P. 451–469.
35. Shackelford T. K. Marital satisfaction and spousal costinflation / T. K. Shackelford, D. M. Buss // Personality and Individual Differences. – 2000. – Vol. 28. – P. 917–928.
36. Sousa C. Teen Dating Violence. The Hidden Epidemic / C. Sousa // Family and Conciliation Courts Review. – 1999. – Vol. 37(3). – P. 356–374.
37. White G. L. Jealousy: Theory, research, and clinical strategies / G. L. White, P.E. Mullen. – N.Y.: Guilford, 1989. – P. 13.
38. White G. L. Jealousy and partner's perceived motives for attraction to a rival / G. L. White // Social Psychology Quarterly. – 1981. – Vol. 44. – P. 24–30.

Статья поступила в редколлегию 14.11.16

Fourmanov Igor, Dr.Sc. in Psychology, Prof.,
Belarusian State University, Minsk, RB

JEALOUSY COPING STRATEGIES IN ROMANTIC AND MARRIAGE RELATIONS

In article are studied interactive and behavioral reactions to jealousy situation of depending on a role in partner relations in early adulthood. The study suggest that the reactions of integrative communications and compensation/substitution are more often used without dependence from a role in jealousy situation. In romantic relations reaction to a jealousy situation is defined by value of the partner, and in marriage – value of relations.

Keywords: *jealousy, communicative reactions to jealousy, partner and marriage relations.*

УДК: 159.99

Ілля Чанчиков, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню сили зв'язку між релігійністю та соціально-психологічною адаптацією. Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення категорії "релігійності". Автор акцентує увагу на тому, які саме складові релігійності можуть покращити соціально-психологічну адаптацію.

Ключові слова: *релігійність, соціально-психологічна адаптація, особистість.*

Постановка проблеми. Людина постійно знаходиться у процесі взаємодії з навколишнім середовищем в якому з'являються нові умови та ситуації до яких потрібно адаптуватись. Таке явище називають соціальною адаптацією. Це пов'язане з тим, що те до чого потрібно адаптуватись це соціальне середовище і люди які його утворюють.

Стан дослідження. Явище психологічної адаптації розглядалося багатьма вченими. Зокрема інтеракціоністська концепція Л. Філіпса, згідно з якою усі різновиди адаптації обумовлені як інтропсихічними, так і середовищними факторами; Г. Гартман розробив психоаналітичну концепцію, за якою приділяю велике значення ролі конфліктів у соціально-психологічній адаптації людини; Г. Зіммель вважав, що наслідування дозволяє швидко пристосуватись до навколишніх умов.

Щодо релігійності, то її вивчали багато російських дослідників. Серед них наприклад, Л. Рязанова, яка вважала, що релігійність формується через віру в Бога, приналежність до певної конфесії, та інтеріоризацію релігійних принципів.

Вплив релігійності на соціально-психологічну адаптацію не дуже досліджена тема. Але загалом, вважається що релігійна людина дотримується правил та канонів, які стверджуються релігією. Такі правила багато в чому направлені на консолідацію та примирення особи з оточуючими, вироблення в неї почуття відповідальності за свої дії та думки, та розвиток людини у кращу сторону. Це все впливає на людину так, що в неї покращується сприймання різни ситуацій в порівнянні з невіруючою людиною.

Виклад основного матеріалу. Життя людини від самого початку і до кінця пов'язане з адаптацією до середовища. Соціальна адаптація – це інтеграція людини в суспільство, у процесі якої відбувається формування характеру, відношення до оточуючих, система принципів та самосвідомість. Це й активний процес пристосування до соціального середовища, спрямований на збереження балансу між особою, її внутрішнім станом і навколишнім середовищем.

Психологічна адаптація здійснюється шляхом пристосування людини до наявних у суспільстві вимог у процесі узгодження власних цінностей і переконань із суспільними нормами. Успішність адаптації залежить не стільки від особливостей та об'єктивних властивостей ситуації, скільки від особливостей та наявності індивідуальних рис, їхнього адекватного й ефективного застосування. А. Бандура стверджував, що не тільки зовнішні чинники впливають на поведінку, та на самовід-

чуття особистості, а й сама особистість своєю поведінкою та своїм відношенням формує певне сприйняття себе оточуючими [1, с. 123].

Адаптивність є одним з визначальних і діагностичних критеріїв психічного здоров'я й самоактуалізації, а також, як чинник успішної самореалізації. Науковці досліджували особливості адаптації в умовах звичайних життєвих ситуацій, стресу, життєвої кризи, однак різні психологічні концепції розглядають різні чинники соціальної адаптації. Провідне місце в сучасних дослідженнях соціальної адаптації належить теоретичним підходам когнітивної, біхевіоральної, феноменологічної орієнтації.

Основними ознаками ефективної адаптованості, згідно з інтеракціоністською парадигмою, є наступні показники: а) адаптованість в сфері "позаособистісної" соціально-економічної активності, де індивід здобуває знання, уміння і навички, набуває компетентності та майстерності; б) адаптованість у сфері особистих відносин, де встановлюються інтимні, емоційно насичені зв'язки з іншими людьми, а для успішної адаптації потрібні чутливість, знання мотивів людської поведінки, здатність тонкого і точного відображення змін взаємин [11, с. 180].

Психоаналітична концепція адаптації спеціально розроблена німецьким психоаналітиком Г. Гартманом [14, с. 67], хоча питання адаптації широко обговорюються в багатьох роботах З. Фрейда, а механізми і процеси захисної адаптації розглянуті в роботі А. Фрейд [11, с. 320]. Адаптація, згідно з Г. Гартманом, включає як процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, так і ті процеси, які входять у вільну від конфліктів сферу Я [14, с. 267].

Дуже змістовними є ідеї Г. Зіммеля щодо вивчення питань професіоналізму. Він опирається на так звану гіпотезу наслідування, під якою розуміє геніальність, талант, здібності людини як сукупність загальної праці предків в історичному контексті, що протягом століть засвоювалися під час тієї чи іншої праці. У цьому сенсі він розуміє здатність витратити менше часу на певну роботу завдяки так званій "кваліфікованій праці" талановитою, геніальною особою, ніж іншими працівниками. Тобто, я "...за умови рівності в активний витраті сил з боку суб'єкта, діяльність дуже відрізнялася в тій мірі, в якій організація психофізичної системи містила б у собі різну та з різною легкістю комбіновану суму переробленого досвіду та вміння предків" [6, с. 356]. Отже під процесом адаптації він розуміє здатність швидкого пристосування працівника до певних умов праці та вимог роботодавця на основі природжених якостей.

У концепціях Ж. Піаже та Р. Мертон соціальна адаптація розглядається як зустрічний процес суб'єкта та соціального середовища. Так, Ж. Піаже у генетичній синтетичній психології одним із головних принципів вважає розвиток складних систем, який і трактується як адаптація, тобто "...як баланс між асиміляцією та акомодациєю, що, по суті, одне й теж саме, баланс у взаємовідносинах суб'єкта та об'єкта" [5, с. 137].

Результатом соціально-психологічної адаптації можна вважати адаптованість особистості, яка, на думку А.А. Налчаджяна, характеризується наступними особливостями: 1) вона сприяє безконфліктному і продуктивному виконання провідної діяльності; 2) вона дозволяє особистості задовольняти свої соціально обумовлені потреби; 3) дозволяє особистості зайняти конструктивну позицію по відношенню до тих соціальних очікувань, які висуваються до нього соціальним середовищем; 4) створює можливість для самореалізації особистості і творчого вираження її особистісного потенціалу [9].

На думку Н. А. Свиридова [12], специфіка соціально-психологічної адаптації, на відміну від біологічної, полягає в можливості здійснення не тільки пристосувальної, а й перетворювальної діяльності, тобто вона є адаптивно-які адаптують системою. Соціально-психологічна адаптація не тотожна пристосуванню.

Таким чином, соціально-психологічна адаптація в даний час визначається як складне утворення, пов'язане з індивідуальними особливостями особистості і з позицією особистості в суспільстві. З одного боку, це процес взаємодії особистості і соціального середовища, який спрямований на досягнення певної міри відповідності результатів діяльності вимогам соціуму. З іншого боку, соціально-психологічна адаптація є системою, що самоорганізується, основними елементами якої є як структурні компоненти особистості, так і особливості соціального оточення.

У нашому дослідженні ми будемо застосовувати об'єднану модель інтеракціоністів і біхевіористів. Критеріями успішної соціально-психологічної адаптації ми вважаємо:

1. Високий емоційний комфорт.

2. Гарні відносини з людьми (високе прийняття інших та високе самоприйняття).

3. Вміння спокійно та адекватно прийняти різні ситуації.

Соціолого-релігієзнавча наука 1990–2000 рр., яка саме займалась вивченням релігійності досить сильно просунулася в обґрунтуванні критеріїв такого складного і актуального феномена. На сьогодні можна говорити про дві основні концепції, до яких можуть бути зведені різні варіанти критеріїв релігійності, висунутих фахівцями.

Перша, яка може бути позначена як "класична", заснована на виключно сторонньому, об'єктивованому погляді на релігію. Дослідники, що працюють в рамках даного підходу, виділяють два принципових моменти для визначення релігійності. По-перше, таким моментом виступає практичне підтвердження релігійної позиції суб'єкта, що виражається в регулярних культових діях – "коли віра приводить до регулярного відвідування церкви, причащання, дотримання постів і т.д., тобто, коли людина заради неї готова чимось поступитися, якщо її поведінка якось змінюється" [7, с. 402]. І навпаки, "культурна релігійність, або релігійна самоідентифікація", на думку дослідників даної групи, не припускає, що дана людина розділяє відповідні релігійні вірування і слідує релігійним практикам [8, с. 146].

Другу, "посткласичну" концепцію релігійності, характеризує підвищена увага до особливостей конкретної релігії, до пошуку адекватних "інструментів" її вивчення [6, с. 211]. Це досягається поєднанням класичного об'єк-

тивного підходу та підходу інтроспективного, що припускає погляд з позицій віруючого даної релігії, який, на думку деяких авторитетних вчених, є для дослідника цінним евристичним ресурсом, здатним відкрити перед соціальними науками нові горизонти пізнання [11, с. 231].

Для концепції релігійності першого типу характерно практичне отождолення категорій "релігійність" і "включеність в релігійну культуру" (синонімом останнього в православному християнстві є "воцерковлення"). Релігійність тут оцінюється в позитивістському ключі, з точки зору виконання/невиконання віруючим певного комплексу норм і правил мислення і поведінки, який і являє собою репрезентативну релігійну культуру тієї чи іншої конфесії.

Концепцію релігійності другого типу відрізняє "розведення" відповідних категорій, визнання того, що зв'язок між ними хоча і має місце, але не носить жорсткого лінійного характеру. Тут релігійність розуміється феноменологічно, як якась сутність, що виражається в репрезентації особистістю релігійної культури (воцерковленості) як своєму найбільш повному і зрілому явищі, але не зводиться до цього явища і не впливає з нього "автоматично".

Психолога особистості Г. Олпорта зацікавив онтогенез релігійного почуття і проблема "справжньої" релігійності. Він описує стадії релігійного почуття. Зріла релігійність диференційована; незріла ж проста, некритична, нерелексивна. Зріла релігійність – цілісна, всеосяжна і структурована життєва філософія особистості, що інтегрує як когніцію (картина світу), так і мотивацію (моральний додаток, ієрархізація мотивів), вона дає мету в житті і систему цінностей [11, с. 57]. Зріла і незріла релігійність, увібравши, як визнавав Олпорт, вплив з декількох джерел, трансформуються спочатку в інституційну і інтерналізовану, а потім у зовнішню і внутрішню. Зовнішня і внутрішня релігійність розмежовуються на підставі місця релігії в структурі мотивації особистості. Одні люди використовують релігію, інші нею живуть. Для одних це мета, для інших засіб. Саме зовнішня релігійність пов'язана з забобонами.

С. Філатов, Р. Лункін роблять висновок про існування двох основних типів концептуалізації релігійної самоідентифікації, базуючись на аналізі проведених досліджень в даній області: 1) Етнічна релігійність – релігійність на підставі декларації людиною своєї приналежності до релігійної традиції, виходячи з етнічного принципу. Така методика ґрунтується на визначенні числа людей, які належать до конкретної конфесії на основі аналізу етнічного складу населення держави; Культурна релігійність – релігійність на підставі декларації людиною своєї приналежності до релігійної традиції без взаємозв'язку з іншими критеріями релігійності (людина не обов'язково поділяє положення віровчення, бере участь в таїнствах і обрядах, є членом релігійної громади). Релігійна ідентичність для людини має значимість і вибудовується як співвідношення з культурної, етичної, ціннісної системами життя суспільства [10].

Таким чином, виходячи з усього сказаного вище, можна виділити критерії релігійності, і ними виступають три основні ознаки: 1) термінальний характер цінності релігійної віри; 2) позитивна самоідентифікація суб'єкта щодо релігії; 3) позитивна самоідентифікація суб'єкта щодо якоїсь конкретної конфесії.

У нашому дослідженні ми використовували методику діагностики соціально психологічної адаптованості Роджерса–Даймонда, а для дослідження релігійності використали методику визначення структури індивідуальної релігійності Ю. В. Щербатих. У дослідженні брало участь 40 осіб, переважно 20–35 років.

Після проведення дослідження соціально-психологічної адаптації ми отримали значення за факторами: адаптивність, самоприйняття, прийняття інших, емоційна-

ний комфорт та визначили середні значення по кожному фактору (рис. 1).

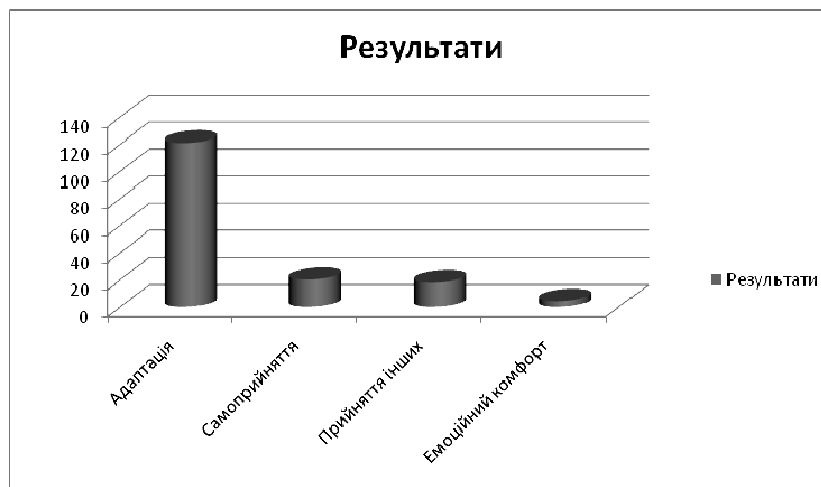

Рис. 1. Результати дослідження за методикою соціально-психологічної адаптації Роджерса-Даймонда

Отримавши результати ми визначили, що у досліджуваних доволі високі показники по всім факторам, що показує про високий рівень соціальної адаптованості. Особливо великий показник ми отримали по фактору адаптації, що може казати про успішне прийняття існуючих навколишніх умов.

Далі отримавши результати за тестом для визначення структури індивідуальної релігійності Ю. В. Щербатих, ми визначили середні значення за вісьмома субшкалами (рис. 2).

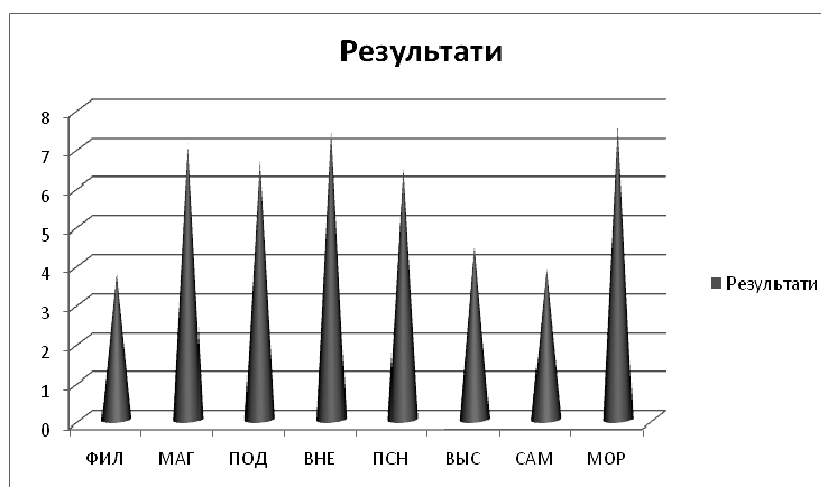

Рис. 2. Результати дослідження за тестом для визначення структури індивідуальної релігійності Ю. В. Щербатих

Провівши дослідження за цією методикою виявилось, що рівень релігійності досліджуваних знаходиться на середньому рівні. Що вказує, що досліджувані вірять в Бога та в деякій мірі наслідують релігійні принципи. Найбільше виділяються шкали по відношенню до магії і зовнішніх ознак релігійності, а також відношення до релігії, як до нормальної поведінки. Це можна тим, що

зараз релігійність багато ким вважається лише як похід до церкви, а не повне вивчення і розумінні релігійних знань та принципів.

Наступним етапом було проведення кореляцій для визначення зв'язку між релігійністю особистості та соціально-психологічною адаптованістю.

Таблиця 1

Результати статистичної обробки кореляцій за Спірменом

	Адаптивність	Релігійність	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт
Адаптивність	1	0,276	0,743**	0,810**	0,750**
Релігійність	0,276	1	0,491**	0,591**	0,210
Самоприйняття	0,743**	0,491**	1	0,687**	0,524**
Прийняття інших	0,810**	0,591**	0,687**	1	0,623**
Емоційний комфорт	0,750**	0,210	0,524**	0,623**	1

** – кореляція на рівні значимості 0,01

Із результатів дослідження ми бачимо, що релігійність корелює із адаптивністю у двох шкалах. Це шкали "самоприйняття" та "прийняття інших". Це можна пояснити тим, що релігійні принципи пов'язані з позитивним відношенням до інших людей, до їхніх помилок та недоліків, релігійні люди схильні прощати себе та оточуючих.

Також виявилось, що самоприйняття та прийняття інших високо корелює із адаптивністю. Це і не дивно, тому що, адаптація до середовища, включає адаптацію і до оточуючих людей, і до самого себе. Без цього висока адаптивність та пристосовуваність людини неможлива.

Із всього вище сказаного слідує, що релігійність корелює з прийняттям інших і самоприйняттям, які в свою чергу корелюють з адаптивністю. Отже, можна сказати, що висока адаптивність буде досить пов'язаною із релігійністю через відносини з оточуючими людьми.

Висновки. Аналізуючи проблему впливу релігійності на соціально-психологічну адаптацію, варто зазначити, що це одна з недосліджених проблем у психології і соціології. Соціально психологічна адаптація не може бути успішно сформованою без позитивного відношення до людей і ситуації, та вміння бути відповідальним. Саме ці якості людина часто отримує з релігії.

Згідно отриманих результатів дослідження ми бачимо, що релігійність слабо корелює із адаптивністю, але сильно корелює з відношенням до себе і відношенням до інших людей. Ми можемо припустити, що такі результати були наслідком того, що людина з високою релігійністю буде керуватись релігійними принципами, які є гуманістичними і направлені на прийняття інших людей.

Чанчиков Ілья, студ.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

РЕЛИГИОЗНОСТЬ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ

Статья посвящена выяснению силы связи между религиозностью и социально-психологической адаптацией. Проанализированы подходы различных ученых по определению категории "религиозности". Автор акцентирует внимание на том, какие именно составляющие религиозности могут улучшить социально-психологическую адаптацию.

Ключевые слова: религиозность, социально-психологическая адаптация, личность.

Chanchikov Ilya, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

RELIGIOSITY AS A FACTOR OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION

The article is devoted to clarify the binding forces between religiosity and psychosocial adaptation. We analyzed the approaches of different scholars on the definition of "religion" category. The author focuses on exactly what components of religiosity can improve the social and psychological adaptation.

Keywords: religious, social and psychological adaptation, personality.

УДК 159.943

Олена Чуйко, д-р психол. наук, доц.
А. Голотенко, магістр
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА В СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНИХ РЕСУРСІВ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Стаття розкриває результати емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення ролі і місця соціальної підтримки в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб. Виявлені кореляційні зв'язки вказують на існування тенденцій, що засвідчують пасивність та інертність реципієнтів допомоги, що може стати підґрунтям для формування споживацької поведінки ВПО та появи деструктивних проявів особистості.

Ключові слова: соціальна підтримка, особистісні ресурси, внутрішньо переміщені особи, вимушена міграція.

Актуальність проблеми. Військові дії, що відбуваються у східних регіонах України, завдали кардинального впливу на характер соціального функціонування значної кількості людей, зумовили розгортання процесів вимушеної міграції всередині країни та, як наслідок, появи великої кількості внутрішньо переміщених осіб. За дани-

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – М.: Прогресс, 2004. – 410 с.
2. Астафьева О. Н. Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы / О. Астафьева. – М.: Изд-во МГИДА, 2002. – 315 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990.
4. Зиммель Г. Созерцание жизни / Г. Зиммель // Избранное. – М.: Юрист, 1996. – Т. 2.
5. Капитонов Э. А. История и теория социологии: учеб. пособие для вузов / Едуард Капитонов. – М.: ПРИОР, 2000. – 460 с.
6. Лопаткин Р. А. Социологическое изучение религиозной ситуации / Р. А. Лопаткин // Государственно-церковные отношения в России (опыт прошлого и современное состояние) / Отв ред. Овсиенко Ф.Г., Одинцов М.И., Трофимчук Н.А. – М.: Изд-во РАГС, 1996. – 412 с.
7. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани. – М.: Прогресс, 1969. – 390 с.
8. Налетова И. Н. "Новые православные" в России: тип или стереотип религиозности / И. Н. Налетова // Социологические исследования. – 2004. – № 5.
9. Началджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности / А. А. Началджян. – Ереван: ЭПО, 1988. – 262 с.
10. Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – 392 с.
11. Рэдклиф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе: очерки и лекции / А. Р. Рэдклиф-Браун; пер. с англ. – М.: Восток. лира, 2001. – 380 с.
12. Свиридов Н. А. Социальная адаптация личности в трудовом коллективе / Н. А. Свиридов // Социологические исследования. – 1980. – № 3. – С. 47–48.
13. Хуткая С. Социальная адаптированность личности: концептуализация понятия / С. Хуткая. – М.: Прогресс, 1990.
14. Филатов С. Б. Статистика российской религиозности: магия цифр и неоднозначная реальность / С. Б. Филатов, Р.Н. Лункин // Социол. исслед. – 2005. – № 6.
15. Allport G. W. The individual and his religion / G. W. Allport. – N.Y., 1971.
16. Hartmann H. Ego psychology and the Problem of adaptation / H. Hartman. – N.Y.: International Universities Press, 2006. – 472 p.

Стаття надійшла до редколегії 15.11.16

ми незалежного аналітичного центру CEDOS, станом на середину листопада 2015 р. в Україні налічувалося 1 млн. 592 тис. 362 внутрішньо переміщені особи [6]. З них, за приблизними оцінками, близько 25 тис. з Криму та 1 млн. 567 тис. осіб – зі Сходу України.

Згідно положень українського законодавства, *внутрішньо переміщена особа* – це громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [3].

Звернення до наукового вивчення проблематики соціальної підтримки обумовлене тим, що ситуація вимушеної міграції спричиняє значну кількість деструктивних впливів на життєдіяльність особистості та ставить перед фахівцями в галузі психосоціальної допомоги населенню завдання, спрямовані на віднаходження шляхів збереження благополуччя особистості, пошуку можливостей виходу зі стресогенних психотравмуючих ситуацій та гармонізації процесів суспільного життя в умовах актуальної ситуації.

Мета статті полягає у розкритті механізмів соціальної підтримки в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб, які ґрунтуються на результатах проведеного емпіричного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень, присвячених проблематиці вимушеної внутрішньої міграції населення, дозволяє виокремити ряд чинників, що завдають деструктивного впливу на особистість внутрішньо переміщених осіб, унеможливають ефективне функціонування особистості, ускладнюють процеси адаптації та реінтеграції новоприбулих осіб у приймаючій громаді. Серед характерних негативних тенденцій, що проявляються в ситуації вимушеного переміщення, дослідники виокремлюють наступні:

- високий рівень стресогенності ситуації та психотравматизації, що обумовлюється обмеженістю часового проміжку для прийняття рішень, неможливістю фізичної, матеріальної та моральної підготовки індивіда до зміни місця проживання (Л. Корель, М. Мельник, В. Надрага);
- виникнення кризи ідентичності, яка супроводжується порушенням цілісності та інтегрованості особистості, призводить до значної трансформації уявлень про світ, становлення яких триває від народження, та містить широкий діапазон образів, думок, установок, переконань та ставлень (Т. Титаренко, Г. Солдатова);
- переживання негативних почуттів, пов'язаних з приналежністю до тієї чи іншої соціальної, професійної етнічної, територіальної групи, що в свою чергу обумовлює виникнення негативної соціальної ідентичності, знецінення власної особистості (О. Вознесенська);
- переживання міжкультурного шоку (стресу акультурації), що проявляється в ускладненні міжособистісних стосунків з корінним населенням, переживанні депривації та ізоляції (Н. Нейхц, Дж. Беррі).

Дані дослідження українських науковців [5], присвячених вивченню рівня соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб, вказують на те, що соціальне відторгнення проявляється у двох вимірах – дистрибутивному та реляційному. До дистрибутивного виміру входить матеріальна депривація та недостатній доступ до базових соціальних благ, а до реляційного – обмежена соціальна участь та брак нормативної (культурної) інтеграції [11].

За визначенням К. Лай, Б. Толіашвілі [12], переміщення порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної "пастки бідності" (пастки утримання), і тому актуалізує потребу в підтримці з боку соціального оточення, збереженні соціаль-

них контактів, як основоположного фактору суб'єктивного благополуччя особистості та пом'якшення стресових переживань. С. Хобфол [10] акцентує увагу на тому, що соціальна підтримка виступає джерелом інших ресурсів, а її нестача призводить до підвищення психічної напруги та проявів неблагополуччя особистості.

В контексті наукових підходів можна виокремити два напрямки вивчення соціальної підтримки. За першим з них, що представлений переважно дослідниками пострадянських держав (М. Бойко, О. Палій, В. Скуратівський, Л. Шумна), *соціальна підтримка* спрямовується на покращення якості життя вразливих верств населення шляхом створення сприятливих умов для задоволення їх потреб. В рамках другого підходу, положення якого висвітлюються в публікаціях зарубіжних науковців (S. Bochner, D. Goldsmith, T. Wills), соціальна підтримка – це активний процес взаємодії соціального оточення та індивіда, що передбачає надання останньому різноманітних ресурсів для вирішення його проблем. Концептуальною особливістю другого підходу виступає той факт, що в основі соціально підтримуючої взаємодії знаходиться особистісна активність самого індивіда.

На даний аспект вказує Т. Семигіна, зазначаючи, що соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб повинна спрямовуватися на подолання залежності від гуманітарної допомоги, відновлення трудового потенціалу, зміцнення соціально-культурних та суспільних зв'язків, формування здатності до ефективного самотерапію, активізацію та надання повноважень (здійснення імпаурменту) [7].

Досліджуючи феномен психологічної захищеності українських вимушених переселенців, О. Богучарова [1] зазначає, що усвідомлення активної ролі вимушено переміщених осіб у визначенні власного буття сприяє формуванню психологічної захищеності та викликає зміни в спектрі переживань психологічних станів – від відчуження до довіри і когерентної позиції. Натомість, "якщо перераховані тенденції і особливості взаємодії в системі "адаптант–середовище" не будуть враховуватися у роботі з ними, створюються реальні передумови складних соціальних наслідків та деструкцій" [9].

Таким чином, специфіка включення процесу соціальної підтримки в перебіг розв'язання життєвих труднощів, пов'язаних із ситуацією вимушеного переселення, повинна розгортатися в парадигмі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, метою якої постає поступове уможливлення самостійності суб'єкта, посилення здатності до самоорганізації та до управління подіями власного життя. В умовах вимушеного переселення соціальна підтримка стає важливим ресурсом збереження психологічного благополуччя особистості та джерелом для набуття нею інших ресурсів.

Згідно розробленої в рамках дослідження теоретичної моделі, феномен соціальної підтримки знаходиться в площині перетину соціальних та особистісних ресурсів людини, оскільки з одного боку процес соціальної підтримки забезпечується готовністю соціуму до її надання, а з іншого – передбачає розгортання значної особистісної активності реципієнта підтримки.

Обговорення результатів дослідження. Експериментально-дослідницький етап проходив у лютому–квітні 2016 р. У дослідженні взяло участь 120 осіб – вимушених переселенців, які прибули з території Донецької та Луганської областей України, що забезпечує бажаний мінімум і в достатній мірі репрезентує генеральну сукупність. Дослідження проводилося на базі організацій, що працюють з внутрішньо переміщеними особами: Боярський та Бородянський центри соціально-психологічної реабілітації, Канівський та Смілянський

центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, представництво Громадської організації "Українська асоціація фахівців із подолання наслідків психотравмуючих подій" м. Бориспіль.

Для проведення дослідження феномену соціальної підтримки ми підібрали діагностичний інструментарій, до якого увійшли: опитувальник способів копінг-поведінки розроблений Р. Лазарусом та С. Фолкманом (в адаптації Т. Крюкової, О. Куфтяк та М. Замішляєвої) [4]; опитувальник "Перелік оцінок міжособистісної підтримки" розроблений S. Cohen та H.M. Hoberman (в адаптації А. Холмогорової) [8]; опитувальник "Втрата та надбання персональних ресурсів", розроблений Н. Водоп'яною та М. Штейн [2] на основі ресурсної концепції С. Хобфолла; авторська анкета, спрямована на виявлення показників соціального благополуччя респондентів: соціально-демографічних характеристик респондентів, особливостей соціально-професійного статусу, стану житлово-побутових умов та характеру міжособистісних стосунків досліджуваних з найближчим соціальним оточенням.

Статистична обробка даних здійснювалася методами первинних описових статистик та кореляційного аналізу за критерієм Пірсона за допомогою програмного пакету SPSS 20.0.

Визначивши домінуючі тенденції і характер виявленості показників соціального благополуччя видається можливим описати актуальну життєву ситуацію внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, переважна більшість досліджуваних проживають на орендованій житловій площі (71,7 %); входять до числа безробітних (27,5 %) або мають непостійний характер трудової зайнятості (25 %). У порівнянні з ситуацією до переміщення 60 % респондентів вказали на погіршення житлово-побутових умов, 52,5 % – на зниження рівня професійного статусу. Натомість було виявлено, що ситуація переселення не завдала суттєвого впливу на характер родинних взаємин в сім'ях внутрішньо переміщених осіб та на відносну стабільність міжособистісних сімейних стосунків (55 %).

Узагальнення результатів за методикою "Опитувальник способів копінг-поведінки" дозволило виявити дезадаптивні тенденції у виборі стратегій подолання життєвих труднощів внутрішньо переміщеними особами. Зокрема, тенденція до дезадаптації простежується у 68,3% респондентів ($m=61,11$ %) за шкалою "планування вирішення проблеми"; у 63,3% ($m=72,22$ %) за шкалою "пошук соціальної підтримки"; у 57,7% ($m=57,14$ %) за шкалою "самоконтроль". Менш виражені тенденції до дезадаптації простежуються за шкалами "дистанціювання" (53,4 %) та "конфронтація" (50,1 %), мода числових показників напруженості копіngu за даними шкалами становить $m=66,67$ % та $m=61,11$ % відповідно.

Отримані результати вказують, що виявленими характеристиками досліджуваної групи є схильність до емоційної закритості, відстороненість, недостатня гнучкість та спонтанність. Переважна більшість внутрішньо переміщених осіб відчувають труднощі у саморозкритті та нерідко обирають неадаптивні стратегії реагування на події навколишнього середовища, що виявляються у проявах ворожості, підозрілості, імпульсивних поведінкових проявах. Поряд з цим простежується високий рівень сподівань щодо надання різних видів підтримки з боку соціального оточення та зосередженість на власних проблемах, що нерідко унеможливорює залучення наявних ресурсів та позбавляє можливості зниження загальної психічної напруги, перешкоджає переживанню психологічного благополуччя.

Аналіз результатів за методикою "Перелік оцінок міжособистісної підтримки" показує, що найбільшого рівня задоволеності в контексті життєвої ситуації внутрішньо переміщених осіб, досягають "потреба у приналежності до соціального оточення" та в "емоційній підтримці". Відчуття приналежності до соціального оточення оцінили на середньому рівні 65 % респондентів; на високому – 30 % ($m=18$). Оцінка задоволеності потреби в емоційній підтримці з боку соціального оточення досягла середнього рівня для 65,8 % респондентів та високого рівня для 30% ($m=17$ та 18). Отриманий результат, на нашу думку, зумовлений природою афективних факторів, що не передбачає розгортання конкретної предметної діяльності з боку надавачів підтримки (соціального оточення) та з боку реципієнтів підтримки (внутрішньо переміщених осіб). Іншими словами, суб'єктивне відчуття "приналежності", "прийняття", "уваги" є притаманним для переселенців, водночас зазначати про повний емоційний комфорт та емоційне благополуччя, не можна.

Заниженими виявились "потреба у відчутті власної самоцінності" (у 79,2 % виявлено середній рівень, у 15,8 % – низький), що вказує на тенденції до негативного або критичного самоставлення та особистісної нереалізованості; "потреба в отриманні інструментальної підтримки з боку соціального оточення" (75,8 % – середній рівень, 17,5 % – високий), що може вказувати як на відсутність достатньої кількості відповідних ресурсів (майнових, матеріальних, побутових, фінансових тощо) у представників приймаючої громади, так і в переважанні споживацьких тенденцій щодо отримання допомоги. На це вказує й виявлений інтегральний показник "соціальної підтримки", який знаходиться в межах середньої градації тестових балів у 58,3 % респондентів, що в цілому засвідчує про неоднозначне ставлення отримувачів допомоги до наданої соціальної підтримки; натомість 26,7 % взагалі не задоволені її рівнем та змістом та оцінюють її на низькому рівні; 15 % схвально ставляться до рівня і обсягу допомоги з боку її надавачів.

Узагальнення результатів за методикою "Втрата та надбання персональних ресурсів" показує, що індекс персональної ресурсності переважної більшості внутрішньо переміщених осіб відповідає середньому рівню (45,8 %) та знаходиться в межах допустимої норми. Разом з тим, більше ніж третина досліджуваних мають низький рівень персональних ресурсів (35 %), що може викликати появу негативного сприйняття дійсності внутрішньо переміщеними особами, призводити до погіршення соціальної ситуації життя та розвитку деструктивних станів особистості.

Дослідження виявило, що для 19,2 % респондентів переїзд став каталізатором зростання індексу ресурсності. На рівні якісних змін життєвої ситуації дана тенденція проявляється у підвищенні якості та обсягу соціальних та інтраперсональних ресурсів, які є доступними для особистості.

Виявлені кореляційні зв'язки засвідчують, що наявність підтримки з боку соціального оточення виступає важливою передумовою вирішення цілої низки проблем внутрішньо переміщених осіб. Зокрема, виявлено прямий зв'язок між рівнем професійного статусу особистості та копінг-стратегіями "самоконтроль" ($r=0,418$; $p\leq 0,001$) та "пошук соціальної підтримки" ($r=0,373$; $p\leq 0,001$) та шкалою "індекс ресурсності" ($r=0,476$; $p\leq 0,01$); прямий зв'язок між характером міжособистісних родинних стосунків особистості та шкалами "емоційна підтримка" ($r=0,405$; $p\leq 0,01$), "інструментальна підтримка" ($r=0,383$; $p\leq 0,05$), "набуті персональні ресурси" ($r=0,473$; $p\leq 0,01$); прямий зв'язок між характером соціально-побутових умов проживання досліджуваних та шкалою "індекс ресурсності" ($r=0,559$; $p\leq 0,001$).

Характер описаних вище кореляційних зв'язків вказує, що за умови слідування орієнтації на пошук соціальної підтримки та збереження здорових стосунків з рідними і близькими, здатність респондентів до збереження або підвищення власного професійного статусу, покращення соціально-побутових умов проживання та задоволення емоційних потреб значно зростають. За умови підвищення професійного статусу та покращення соціально-побутових умов проживання, зростає індекс ресурсності особистості та посилюється загальне переживання психологічного благополуччя.

Враховуючи можливості позитивного впливу соціально підтримуючого процесу на життєдіяльність особистості в ситуації вимушеного переселення, важливо вказати і на можливі ризики та негативні тенденції. Зокрема, виражений взаємозв'язок між копінг-стратегією конфронтації та інтегральним показником соціальної підтримки ($r=0,901$; $p \leq 0,001$) вказує на те, що особи, котрі мають схильність до активного використання зазначеної поведінкової стратегії, характеризуються високим рівнем емоційної імпульсивності, непостійністю дій та вчинків, демонстративною ворожістю. В сукупності зазначені характеристики можуть створювати образ "жертви обставин" та схилити оточуючих до посилення проявів соціальної підтримки. Варто зазначити, що за таких умов існує реальна загроза переходу соціально підтримуючого процесу в деструктивне русло та, як наслідок, формування пасивної особистісної позиції у реципієнтів підтримки та появи гальмівних механізмів щодо самостійного функціонування, особистісного росту та розвитку.

Стийке прагнення до постійного отримання підтримки з боку соціального оточення фактично може свідчити про нездатність досліджуваної категорії осіб спрямовувати свою діяльність та наявні ресурси на розв'язання проблеми, прагнення отримати вигоду від власного статусу та вирішити власні проблеми за рахунок інших. Підтвердженням даного припущення можуть слугувати прямі кореляційні зв'язки між показниками шкали "інструментальна підтримка" та копінг-стратегією "пошук соціальної підтримки" ($r=0,621$; $p \leq 0,001$), а також між шкалою "інтегральний показник соціальної підтримки" та копінг-стратегією "пошук соціальної підтримки" ($r=0,523$; $p \leq 0,001$).

На важливість особистісного залучення в процес самоорганізації та самодопомоги реципієнта соціальної підтримки вказує і виявлений кореляційний зв'язок між фактором "індекс ресурсності" та копінг-стратегіями "самоконтроль" ($r=0,413$; $p \leq 0,001$) та "прийняття відповідальності" ($r=0,455$; $p \leq 0,001$). Вказаний взаємозв'язок підтверджує провідну роль особистісної активності внутрішньо переміщених осіб та їх здатності до самокерованої діяльності в процесі подолання негативних впливів, спричинених ситуацією вимушеної міграції.

Висновки. Результати емпіричного дослідження соціальної підтримки в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб дозволили розкрити сутність

соціально підтримуючого процесу як такого, що має розгортатися в площині "приймаюча громада (надавачі підтримки) – внутрішньо переміщені особи (реципієнти підтримки)". Означений процес має включати в себе готовність надавачів підтримки створити умови для успішної інтеграції новоприбулих жителів та здатність реципієнтів підтримки до активного освоєння та перетворення актуальної життєвої ситуації.

Отримані результати засвідчують, що поряд з орієнтацією на надання матеріальних та нематеріальних ресурсів з боку надавачів підтримки, важливою умовою відновлення психосоціального благополуччя внутрішньо переміщених осіб, постає їх власна здатність до упровадження стратегій, побудованих на "проявах особистісної активності", "самоконтролі" та "прийнятті відповідальності за події власного життя".

На противагу цьому, пролонговане у часі пасивне сприйняття процесу соціальної підтримки може стати підґрунтям для формування споживацької поведінки серед внутрішньо переміщених осіб та спричинити появу деструктивних проявів особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богучарова О. І. Феномен психологічної захищеності українських вимушених біженців (ТПО) / О. І. Богучарова // Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2016. – 96 с.
2. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
3. Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>
4. Крюкова Т. Л. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Т. Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк // Журнал практического психолога. – М.: 2007. – № 3. – С. 93–112.
5. Локтева І. Вимірювання соціального відторгнення серед внутрішньо переміщених осіб / І. Локтева // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. – 1(6). – 2015. – С. 55–59.
6. Огляд політики щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні (вересень–листопад 2015 року) // Звіт аналітичного центру CEDOS. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/migration/ohliad-polityky-shchodo-vnutrishno-peremishchenykh-osib-v-ukraini-veresen-lystopad-2015>
7. Семігіна Т. В. Соціальна підтримка внутрішнього переміщених осіб / Т. В. Семігіна, Н. Є. Гусак, С. О. Трухан // Український соціум. – 2015. – № 2(53). – С. 65–72.
8. Холмогорова А. Б. Методы диагностики социальной поддержки при расстройствах аффективного спектра / А. Б. Холмогорова, Г. А. Петрова // Медицинская технология. – М.: МНИИ психиатрии Росздрава, 2007. – С. 24.
9. Чуйко О. В. Соціальна реабілітація: підходи до змістових характеристик процесу / О. В. Чуйко // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: 36. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка. – № 4(29). – 2015. – С. 181–188.
10. Hobfoll S. E. Stress, culture and community / S. E. Hobfoll. – N.Y. and London, 1998.
11. Jehoel-Gijsberts G. Social exclusion of the elderly: A comparative study of EU member states / G. Jehoel-Gijsberts, C. Vrooman. – Ceps, 2008. – P. 57.
12. Lai K. Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia / K. Lai, B. Toliashvili // Social Work and Social Policy in Transition. – 2010. – Vol. 1, Iss. 2. – P. 92–118.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.16

Чуйко Елена, д-р психол. наук, доц.,
Голотенко А., магистр,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

СОЦИАЛЬНАЯ ПОДДЕРЖКА В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТНЫХ РЕСУРСОВ ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ

Статья раскрывает результаты эмпирического исследования, направленного на выявление роли и места социальной поддержки в структуре личностных ресурсов внутренне перемещенных лиц. Выявленные корреляционные связи указывают на существование тенденций, фиксирующих пассивность и инертность реципиентов помощи, что может стать основой для формирования потребительского поведения и появления деструктивных проявлений личности.

Ключевые слова: социальная поддержка, личностные ресурсы, внутренне перемещенные лица, вынужденная миграция.

Chuiko Helen, Dr.Sc. in Psychology, Assoc. Prof.,
Holotenko A., master,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

SOCIAL SUPPORT IN THE STRUCTURE OF PERSONAL RESOURCES OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS

The article reveals the results of an empirical study aimed at identifying the role and place of social support in the structure of the personal resources of internally displaced persons. Revealed correlations indicate the existence of trends, fixing the passivity and inertia of aid recipients, which could become the basis for the formation of consumer behavior and the emergence of manifested destructive personality.

Key words: social support, personal resources, internally displaced persons, forced migration.

УДК: 159.9

Поліна Шальнєва, студ.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ САМООЦІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ПРОЖИВАННЯ В ЗОНІ АТО

У статті розглянуто проблему самооцінки під впливом стресу, а саме проживання в зоні проведення антитерористичної операції, а також особливості вибору певних механізмів психологічного захисту та копінг-стратегій. Було виявлено два фактори стресостійкості та один фактор стресогенності.

Ключові слова: самооцінка, психологічний захист, копінг-стратегії, стрес.

Актуальність теми дослідження. Життя людини в сучасному суспільстві припускає його існування й розвиток в умовах крайньої невизначеності. Самооцінка – оцінка особистістю себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей. Вона – важливий регулятор поведінки. Від неї залежать взаємини людини з оточуючими, її критичність, вимогливість до себе, відношення до успіхів і невдач. Тим самим вона впливає на ефективність діяльності й подальший розвиток особистості. Особливо це стосується періоду, коли формується особистість. Саме в цей період самооцінка є джерелом чисельних проблем, пов'язаних з гострими переживаннями, наслідками яких дуже часто є стреси, фрустраційні стани, хвороби. В умовах сучасного розвитку суспільства, більшість населення нашої країни переживає стан кризи, який зумовлений ситуацією військової агресії, та проведенням АТО на території нашої країни.

Метою нашого дослідження було виявлення особливостей самооцінки підлітків, визначення типу психологічного захисту та копінг-стратегій, які властиві особистості з певним рівнем самооцінки в умовах стресу (проживання в зоні АТО) та в безпечних обставинах.

Аналіз попередніх досліджень. Зміст поняття "самооцінка" в розумінні деяких авторів багато в чому збігається. В більшості досліджень самооцінка представлена як особлива галузь психічного, як центр свідомого "Я", з якою отожднює себе особистість. Самооцінка пов'язується з рівнем домагання і включається в структуру потреб людини. Це саморегуляція, яка визначає напрямок і рівень активності людини, її ставлення до світу, людей, самого себе і, в кінцевому результаті, вершина її досягнення.

В працях Л. І. Божович [2] самооцінка представлена як особистісна освіта. Існує декілька напрямків трактування природи самооцінки: самооцінка як показник ступеня задоволення собою, самооцінка як фіксація результату пізнання себе (І. І. Чеснокова) [6].

Першим, хто ввів поняття "самооцінка", був У. Джеймс – "образ самого себе" у структурі особистості. У теорії У. Джеймса структура особистості складається з трьох частин. По-перше, це її складові елементи; по-друге, – відчуття й емоції відносно цих елементів (самооцінка); по-третє, – вчинки, що обумовлені цими елементами особистості.[3]

Наукові підходи сучасних психологів щодо сутності поняття "самооцінка" пов'язані з емоційним ставленням дітей до себе, з розвитком рефлексивної свідомості, з

соціальними аспектами психології особистості, з практичним самопізнанням, з гармонійним образом "Я".

Розрізняють загальну й приватну самооцінку. Приватною самооцінкою буде, наприклад, оцінка якихось деталей своєї зовнішності, окремих рис характеру. У загальній, або глобальній самооцінці відбивається схвалення або несхвалення, що переживає людина стосовно самої себе. Крім цього, виділяють актуальну (те, що вже досягнуто) і потенційну (те, на що здатна людина) самооцінку. Потенційну самооцінку часто називають рівнем домагання. Людина може оцінювати себе адекватно й неадекватно (завишувати або занижувати свої успіхи, досягнення). Самооцінка може бути високою й низькою, різнитися за ступенем стійкості, самостійності, критичності. Нестійкість загальної самооцінки може виникати з того, що формуючі її приватні оцінки перебувають на різних рівнях стійкості й адекватності.

І. С. Кон так описував розвиток самосвідомості й образу "Я": "Дитина росте, міняється, набирається сил до перехідного віку, проте це не викликає в неї тяги до інтроспекції. Якщо це відбувається тепер, то насамперед тому, що фізичне дозрівання є одночасно соціальним симптомом, знаком дорослішання, змужніння, на яке звертають увагу й за яким пишно стежать інші, дорослі й однолітки. Суперечливості положення підлітка, зміна його соціальних ролей і рівня домагань – ось що в першу чергу актуалізує питання: "Хто Я?" [4].

Дослідників все більше цікавлять особливості прояву стресових переживань на психологічному рівні: аналізуються характерні перебудови в мотиваційній структурі діяльності, роль емоційних регуляторів поведінки, стійкість різних когнітивних функцій, що забезпечують ефективність переробки інформації, індивідуальні прийоми компенсації і подолання труднощів. Р. Лазарус, вивчивши стрес з позиції фізіологічного, психологічного і поведінкового рівнів, прийшов до висновку, що фізіологічний стрес – це безпосередня реакція організму, що супроводжується "вираженими фізіологічними зрушеннями, на дію різних зовнішніх і внутрішніх стимулів фізико-хімічної природи".[7]

З точки зору В. А. Бодрова, психологічний стрес – своєрідна форма віддзеркалення суб'єктом складної, екстремальної ситуації, в якій він знаходиться. Специфіка психічного віддзеркалення обумовлюється процесами діяльності, особливості яких (їх суб'єктивна значущість, інтенсивність, тривалість протікання і так далі) в значній мірі визначаються вибраними або прийнятими цілями, досягнення яких спонукає змістом мотивів діяльності [1].

Результати емпіричного дослідження. Методи дослідження. У роботі використовується комплекс психологічних методів, вибір яких залежав від змісту проблеми, що вивчалася, та етапу дослідження. Для розв'язання поставлених задач і перевірки гіпотез було застосовано загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема, аналіз основних понять, систематизація матеріалу, порівняння й узагальнення даних, моделювання. Емпіричні дослідження виконувалися із застосуванням методів анкетування, психодіагностичного тестування, було використано наступні методики: опитувальник "Засоби опонуючої поведінки" Лазаруса, методика "Індикатор копінг-стратегії" (автор Дж. Амірхан, в адаптації Н. А. Сироти, В. М. Ялтонського), опитувальник Плутчика–Келлермана–Конте "Методика індекс життєвого стилю", методика "Місісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій" (цивільний варіант, адаптація Н. В. Тарабріної), методика дослідження самооцінки особистості С. А. Будассі, проєктивний тест "Дерево" (автор Д. Лампен в адаптації Л. П. Пономаренко).

Характеристика вибірки. Усього було досліджено 50 учнів (35 дівчат і 15 хлопців) 8–11 класів (14–16 років), з яких 25 є мешканцями Донбасу та 25 – мешканці м. Києва. Учасники схожі між собою тим, що вони навчаються в загальноосвітніх школах, мають схожі хобі, в схожій мірі цікавляться соціально-політичними новинами в країні.

Серед підлітків з м. Слов'янська встановлено достовірний зв'язок між рівнем ПТСР з типами психологічного захисту та копінг-стратегій. Позитивний зв'язок рівня ПТСР було знайдено з уникненням і негативний зв'язок з самооцінкою особистості та копінг-стратегією "вирішення проблеми". Чим вище рівень прояву ПТСР, тим менше особистість оцінює себе та невпевнена у власних силах та можливостях, і вже не спроможна самостійно знаходити шляхи виходу та рішення проблеми. Важливо зазначити, що проходячи методику самооцінки Будассі, досліджувані даної групи частіше для ідеального образу обирали та ставили на високі позиції такі риси як "турботливість", "щирість", "впертість", "рішучість" та "обережність". Ці підлітки в більшості вважали, що ідеальній людині не властиві "повільність" та "боягузництво", можливо, це пов'язано з тим, в яких умовах вони проживають. Адже ситуація загрози життю вимагає від людини швидких рішень, дій, рухів і відсутності страху, переживань, які б могли заважати їй вирішити ситуацію, чи врятувати життя. До того ж, аналізуючи

риси особистості, що досліджувані приписували своєму реальному образу, було виявлено, що частіше високі позиції підлітки віддали "рішучості" та "турботливості" і низькі – "вередливості". Важливим є те, що підлітки зі столиці ідеальними якостями особистості вважають такі як "життєрадісність", "наполегливість", "рішучість", "акуратність", "вишуканість" і небажаними якостями вважають "злостивість" та "гордовитість". Самим собі вони були схильні приписувати якості "впертості" та "життєрадісності". Це говорить про те, що ідеальний і реальний образи більш-менш схожі між собою. Під час аналізу отриманих даних підлітків м. Києва було виявлено більшу кількість достовірних зв'язків рівня прояву ПТСР з різними видами психологічного захисту та копінг-стратегій. Позитивні зв'язки було виявлено з такими механізмами психологічного захисту як: заперечення, придушення, проєкція, заміщення. Підлітки, що проживають в столиці частіше вдаються до заперечення наявності проблеми, забування реальних стимулів, що внаслідок призводить до появи емоцій страху та тривоги з приводу неї. самоконтролем як копінг-стратегією, плануванням рішення проблеми, позитивною переоцінкою проблеми, захисним механізмом компенсації. Обчислення за U-критерієм дозволило порівняти групи досліджуваних. Для підлітків зі Сходу рівень прояву ознак посттравматичних стресових реакцій вже не так впливає на вибір типу механізму психологічного захисту та копінг-стратегії, результати відображено у рис. 1.

Перша досліджувана група потрапляє під вплив АТО, і має справлятися з прямою небезпекою власному життю. В даному випадку практичне вирішення проблеми не в повній мірі залежить від самих досліджуваних. Остаточним рішенням розглянутої стресової ситуації буде: згортання АТО, чи зміна місця проживання. Так як закінчення АТО чи переїзд не в повній мірі залежить від досліджуваних, то ухилення від оточуючої дійсності є природним типом психологічного захисту. Підліткам, що проживають в столиці легше дивитися на проблемні ситуації з позитивного боку, вони частіше приймають відповідальність на себе в стресових ситуаціях, відчувачи в собі ресурси справлятися з ними.

Для визначення переважаючих копінг-механізмів у підлітків нами було використано "Опитувальник визначення допінг-механізмів особистості" Р. Лазаруса і С. Фолкмана. У рис. 2 представлені середні показники різних типів психологічного захисту у підлітків, які мешкають у м. Слов'янську і перебувають під впливом проведеного АТО.

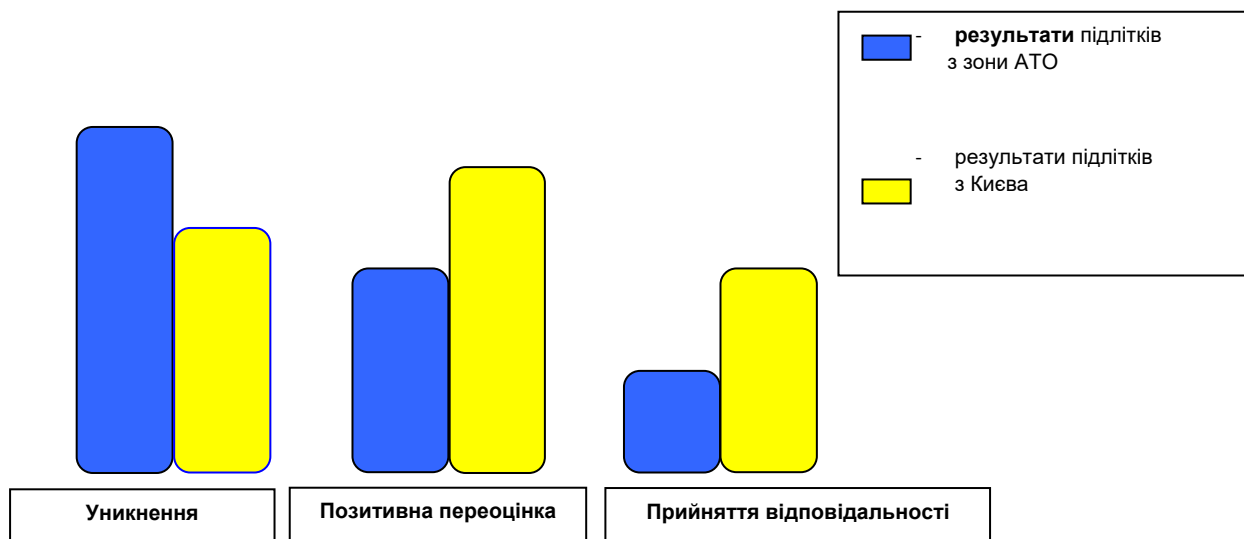

Рис. 1. Результати порівняння двох незалежних вибірок з використанням U-критерію Манна-Уїтні

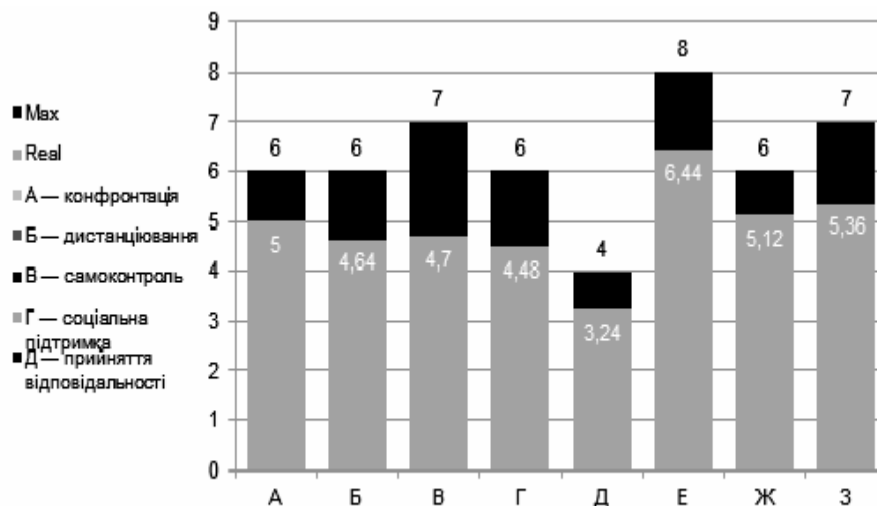

Рис. 2. Середні показники різних типів психологічного захисту у підлітків, які мешкають у м. Слов'янську

Характерною особливістю групи з м. Слов'янська є яскрава вираженість, у більшості досліджуваних, таких копінг-механізмів як "Конфронтаційний копінг" (5,0) при максимальному значенні за шкалою – 6 балів; "Прийняття відповідальності" (3,24) де максимальне значення за шкалою становить 4 бали; "План рішення проблеми" (5,12) при максимальному значенні за цією шкалою – 6 балів; "Уникнення" (6,44) де максимальне значення за даною шкалою – 8 балів. Здебільшого серед представлених копінг-стратегій, досліджувані частіше використовують більш адаптивні копінги, ті, що допомагають більш ефективно вирішити проблему. В стресових та складних ситуаціях обстежувані даної групи здатні до агресивних зусиль для зміни ситуації, можлива певна міра ворожості, готовності до ризику. Досліджувані готові прийняти відповідальність на себе, розраховувати на власні сили, розуміючи, що кожна конфліктна та стресова ситуація вимагає певного плану рішення проблеми, варіантів виходу з неї з мінімальними негативними наслідками для себе. Такі показники можуть пояснюватися тим, що в умовах війни, коли кожна твоя емоція, думка, вчинок можуть коштувати тобі життя, всі рішення приймають реактивний характер і вимагають від особистості більшої рішучості та впевненості в собі і своїх діях. Також підлітки, що мешкають у м. Слов'янську, можуть прагнути уникнення контакту з оточуючою дійсністю, піти від вирішення проблем, задля зниження дистресу, тривожності та задля збереження самооцінки на нормальному рівні. Використання цієї стратегії зумовлене недостатністю розвитку особистісних копінг-ресурсів і навиків активного вирішення проблем. Показники за іншими шкалами мають середні значення серед досліджуваних. В той час, як підлітки з м. Києва орієнтовані на подолання складної життєвої ситуації з допомогою інших людей, прагнуть до активної взаємодії з оточуючими. У складних життєвих обставинах вони вдаються до пошуку емоційної, інформаційної та практичної допомоги та підтримки від друзів та родичів. Беручи до уваги високі показники за шкалою прийняття відповідальності, ми можемо робити припущення, що обстежувані усвідомлюють, що саме вони несуть відповідальність за власне життя і наслідки своїх дій, через те менше піддаються загрозі втраті почуття контролю і появи відчуття безпорадності.

Факторний аналіз проводився між досліджуваними чинниками в двох групах підлітків. Перший фактор вийшов біполярний. На підставі отриманого факторного рішення позитивний полюс першого фактору утворили наступні шкали (пункти наводяться із зазначенням відповідних факторних навантажень):

▪ конфронтальний допінг	0,655
▪ самоконтроль	0,822
▪ план рішення проблеми	0,839
▪ позитивна переоцінка	0,690
▪ компенсація	0,679
▪ придушення	-0,717
▪ проекція	-0,765
▪ заміщення	-0,844

Аналіз отриманих пунктів дозволяє інтерпретувати перший фактор як "Активна діяльність задля вирішення". Даний фактор відображає взаємозв'язок між декількома типами психологічного захисту досліджуваних дітей підліткового віку, що проявляються у соціально обумовлених умовах, зокрема у школі, як у соціальному оточенні в якому діти підліткового віку проводять найбільше свого часу. Ці типи психологічного захисту можна вважати успішними, з огляду на те, що дані типи захисту можуть допомогти підвищити психічну адаптацію підлітка до особливих соціально-політичних умов, що склалися в наш час та говорять про певну стресостійкість досліджуваних. Другий фактор також виявився біполярним. Його утворили такі шкали:

▪ самооцінка	0,731
▪ шкала вирішення проблеми	0,835
▪ ПТСР	-0,745

Такий розподіл пунктів дозволяє інтерпретувати другий фактор як "Ресурсний стан". Цей фактор відображає взаємозв'язок між позитивною самооцінкою та успішною копінг-стратегією, яка виражається в плані вирішення проблем, що сприяє подоланню психотравмуючої ситуації у досліджуваних дітей підліткового віку. Тобто, якщо підліток має адекватну самооцінку з тенденцією до високої та серед його психологічних захистів переважає такий копінг, як вирішення проблем, то дитина легше справляється й переживає психотравмуючу ситуацію, з меншими негативними наслідками, такими як дезадаптація, порушення сну, психосоматичні хвороби, депресія тощо. Даний фактор також вказує на стресостійкість та достатню адап-

тивність підлітків, що приймали участь у дослідженні. Третій фактор – унімодалний.

- заперечення 0,540
- регресія 0,656
- шкала уникнення 0,777

Аналіз отриманих компонентів дозволяє інтерпретувати даний фактор як "Крізь заплющені очі".

Наступний фактор відображає взаємозв'язок між трьома типами психологічного захисту. Важливо зазначити, що дані типи можна характеризувати як мало ефективні чи неефективні. Як відомо, зовнішня ситуація може сприйматися спотворено, саме тому неможливо однозначно говорити про ефективність/неефективність обраних у співвідношенні з дещо зміненим розумінням форм подолання ситуацій. Проте, найменш ефективною стратегією вважається стратегія уникнення. Використання цієї стратегії та подібних на неї призводить до загострення проблеми чи стресової ситуації в подальшому, що може виражатися через хвороби, емоційну нестабільність, підвищеній чутливості до стресу.

Висновки. В ході емпіричного дослідження підлітків, що проживають в зоні АТО та в столиці, було виявлено відмінність за двома типами копінг-стратегій. За допомогою факторного аналізу, було виявлено три фактори, в які увійшли певні досліджувані чинники. Із них було сформовано два фактори стресостійкості та один фактор стресогенності особистості підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 650 с.
2. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович. – М.: Просвещение, 1995. – 352 с.
3. Джеймс У. Психология / У. Джеймс; под ред. Л. А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 318 с.
4. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 246 с.
5. Психология личности. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузырея. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 288 с.
6. Чеснокова И. И. Проблема самопознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
7. Lazarus R. S. Stress, appraisal and coping / R. S. Lazarus & S. Folkman. – N.Y.: Springer, 1984.

Стаття надійшла до редколегії 21.11.16

Шальнева Полина, студ.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

ОСОБЕННОСТИ САМООЦЕНКИ ПОДРОСТКОВ В УСЛОВИЯХ ПРОЖИВАНИЯ В ЗОНЕ АТО

В статье рассматривается проблема самооценки в условиях стресса, а именно проживание в зоне проведения антитеррористической операции, а также особенности выбора определенных механизмов психологической защиты и копинг-стратегий. Было выявлено два фактора стрессоустойчивости и один фактор стрессогенности.

Ключевые слова: самооценка, психологическая защита, копинг-стратегии, стресс.

Shalnyeva Pauline, student,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

TEENAGERS' SELF-EVALUATION FEATURES IN THE ATO ZONE LIVING CONDITIONS

In this article we review the problems of selfevaluation in the stress conditions, especially living in the zone of antiterrorist operation, and the features of the selection the certain psychologic defence mechanisms and coping strategies. There were identified two factors of stress resistance and one factors of triggers of the stress.

Key words: self-evaluation, psychologig defence, coping strategies, stress.

УДК: 159.947

Каріна Шамлян, канд. психол. наук, доц.
Національний лісотехнічний університет України, Львів

ПРО СУБ'ЄКТНО-ДІЯЛЬНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ВОЛЬОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті обґрунтовується доцільність застосування суб'єктно-діяльного підходу у вивченні вольової організації особистості. Виділено чотири рівні суб'єктної активності. Представлено результати емпіричного дослідження щодо ставлення людини до різних перешкод та труднощів.

Ключові слова: суб'єктно-діяльний підхід, суб'єктність, вольова активність, труднощі та перешкоди.

У зв'язку із складними соціально-економічними та політичними реаліями нашого життя актуальними є психологічні дослідження вольового потенціалу особистості як основи її виживання і гідної реалізації у цих умовах.

Проблема волі має багату історію теоретичного та експериментального дослідження. Проте чимало концептуальних питань і досі залишаються дискусійними, як-то сутність і самостійність волі як психічного феномену, її ключові механізми та специфічні ознаки, діагностичні критерії вольової активності.

У поглядах на волю ми дотримуємось тих концепцій, які наголошують на самостійності волі як психічного феномену, і відокремлюють вольову поведінку, регуляцію від довільної поведінки та регуляції, саморегуляції, і вважають, що ключовим, специфічним механізмом волі є наявність вольового зусилля, необхідність увімкнення якого зумовлене наявністю перешкод на шляху до сві-

домої мети (В. Селіванов, В. Калін, Є. Ільїн, Б. Смірнов, О. Лазурський, М. Басов, К. Корнілов, П. Рудик, А. Пуні).

Волю ми розглядаємо, насамперед, як діяльну характеристику людини, повністю погоджуючись з думкою А. Пуні [8] про те, до воля – це діяльнісна сторона розуму та почуттів, як найяскравіший прояв суб'єктності особистості, що дає підстави вивчати її у рамках суб'єктно-діяльного підходу.

Суб'єктність викликає сьогодні неослабний інтерес дослідників. Вказують на центральне місце поняття суб'єктності у категоріальному апараті психології та тенденцію зміщення акцентів від поняття "особистість" до поняття "суб'єкт" [1; 6], обґрунтовують перспективність розвитку суб'єктного підходу у найрізноманітніших його варіантах (суб'єктно-діяльний, суб'єктно-буттєвий, суб'єктно-довільний, суб'єктно-системний) [9].

Суб'єктність вважають найважливішою, стрижневою якістю особистості. Бути суб'єктом – це означає бути

творцем власної історії, вершителем власного життєвого шляху [2], бути активним, самостійним, здібним, умілим у здійсненні специфічно людських форм життєдіяльності, насамперед предметно-практичної діяльності [10].

Н.В. Богданович [1] проаналізувала співвідношення понять "суб'єкт" та "особистість". Обидві ці категорії претендують на інтегруючу роль у загальній та соціальній психології; для них існує спільний ідеал – цілісність людини, хоча шляхи його досягнення різні. Категорії "особистість" притаманна тенденція збирання, підпорядкування собі інших категорій, наближення до категорії "людина". Категорія "суб'єкт" створювалася за іншим принципом – у ній первісно закладалася цілісність.

Для категорії суб'єкта не властива головна проблема особистості – співвідношення природного та соціального, тоді як при визначенні особистості акцент робиться саме на приматі соціального. Для категорії особистості не типовою (принаймні у вітчизняній традиції) проблема свідомого і несвідомого, яка для суб'єкта стоїть досить гостро. У категорії особистості акцент робиться на суспільних відносинах – центр тяжіння як би переноситься назовні, поза людиною. Для категорії суб'єкта спостерігається зворотний рух – від формування активної позиції до безпосереднього впливу на дійсність.

Ми можемо виділити ще одну вісь порівняння: статика – динаміка. Коли йдеться про особистість як системне утворення, насамперед мають на увазі (принаймні, що найчастіше представлено у літературі) її структура як статична даність, як точка досягнення, як результат дії різних чинників – у минулому. Визначальною ж, необхідною характеристикою суб'єкта є його активність, перетворювальний вплив на дійсність у майбутньому, як точка початку руху уперед: у психології – це суб'єкт діяльності, у філософії – це суб'єкт пізнання. Особистість – це те, що є у розпорядженні суб'єкта для того, щоб рухатися уперед, втілювати у життя задумане.

Базисною сутнісною ознакою людини як суб'єкта свого багатоманітного буття О. Конопкін [7] вважає здатність до цілеспрямованої активності, її ініціації, побудови та управління. Для визначення психологічного критерію суб'єкта вчений ввів поняття загальної здібності до саморегуляції довільної активності, яка насамперед виявляється в ініціативно-творчому модусі, в легкості та успішності оволодіння новими видами цілеспрямованої активності, у здібності самостійно розв'язувати при цьому нестандартні завдання, здійснювати діяльність у змінених умовах і т. ін. Сама ж діяльність (у кожній своїй ланці та у цілому) являє собою свідомо побудовану та підпорядковану цілі вольову активність, а людина, яка її здійснює, є реальним суб'єктом цієї активності і відчуває себе її творцем та господарем.

Можна зробити висновок, що у цій концепції вольова і творча активність виступають основними модусами у структурі загальної здібності до саморегуляції як визначального психологічного критерію суб'єктності людини. При цьому вольова і довільна активність ототожнюються, принаймні на відмінність між ними не вказано.

В. Калін [5], розглядаючи діяльність суб'єкта з позиції системного підходу, пропонує до суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних відносин, що традиційно виділяють у такому аналізі, додати самосуб'єктні відносини, в рамках яких і реалізується цільова функція волі. Проблему волі В. Калін визначає як проблему самосуб'єктних відносин: у ті моменти діяльності, коли суб'єкт стикається з необхідністю "подолати себе", його свідомість тимчасово "відривається" від об'єкту (предмету діяльності) або партнера і переключається у площину самосуб'єктних відносин. Такі моменти діяльності найчастіше і бувають критичними [5, с. 58]. Вольову регуляцію вчений вважав вищим рівнем самосуб'єктних відносин.

Суб'єктною ми розуміємо активність, яку ініціює, розвиває, спрямовує, підтримує, стимулює, мотивує, організовує, керує, контролює сам суб'єкт для того, щоб досягнути особистісно та/або соціально значущу мету, втілену у досить високих результатах предметно-практичної, морально-духовної та інших видів діяльності людини.

Ми виділяємо чотири рівні суб'єктної активності: два довільні, які умовно можна назвати гедоністичним і організаційним; і два вольові – мотиваційно-вольовий і примусово-вольовий (див. табл. 1). Ці рівні відрізняються за критеріями спрямування активності (на предмет діяльності чи на самого суб'єкта), ступенем важкості перешкод і труднощів, які супроводжуються наростанням внутрішнього дискомфорту, що спонукає до застосування певних дій та впливів, як структурних елементів активності. Але основним критерієм ми вважаємо співвідношення між ресурсами особистості (відповідна обдарованість, досвід, рівень енергетики, фізичні можливості та інші ресурсні характеристики людини) і тими цілями та завданнями, які вона перед собою поставила. Якщо ресурси особистості достатні, людина працює у задоволення, потреба у вольовій регуляції відпадає.

Високоєфективна суб'єктна активність може здійснюватися з мінімальним вольовим компонентом або взагалі без застосування вольових зусиль, завдяки надлишковій обдарованості – гедоністичний рівень. Це творчість "геніїв від Бога" (за В. Леві), на якій немає відбитку боротьби; вони творять невимушено, граючи – як співають птахи (Моцарт, Рафаель, Ейнштейн).

Перехід на організаційний рівень зумовлений незначними зовнішніми обмеженнями, труднощами, які людина усвідомлює і досить легко долає за рахунок доброї організації своєї праці, розподілу ресурсів, досвіду, креативності, що робить зайвим застосування вольового зусилля. При цьому увага спрямовується не тільки на предмет діяльності, а й на засоби організації самого процесу діяльності, щоб досягнути омріяний результат з найменшими витратами: "розумний у гору не піде, розумний у гору обійде" ... і при чому зробить це із задоволенням. Для цього рівня не існує проблеми конфлікту мотивів, або проблеми недостатньої внутрішньої мотивації.

Перехід на вольовий рівень зумовлений тим, що важкість досягнення мети перевищує наявні у даний момент ресурси особистості, внаслідок чого людина починає відчувати внутрішній дискомфорт через конфлікт та/або дефіцит (мотиваційно-вольовий рівень) та через дефіцит енергії, фізичних сил (примусово-вольовий).

Проблема волі як проблема подолання дефіциту мотивації розкрита у концепції В. Іваннікова [3], в якій вчений наголошує на тому, що основним механізмом вольової регуляції є зміна смислу дії. На мотиваційно-вольовому рівні не обов'язковим є застосування вольового зусилля в його традиційному розумінні.

Проте далеко не завжди, прийоми переосмислення ситуації, запропоновані В. Іванніковим, автоматично призводять до необхідної енергетизації поведінки. Вищий рівень вольової регуляції відповідає тим ситуаціям, коли за наявності високої мотивації людина відчуває тілесний (найчастіше це втома, біль тощо) та/або емоційний дискомфорт (страх тощо), і змушена застосовувати вольові зусилля як засоби самоенергетизації та самопримусу. Виділені Б. Смірновим [11] групи емоційно-вольових прийомів саморегуляції, які застосовують спортсмени, – примусові (це вольові зусилля у "чистому вигляді") та спонукальні – ми віднесли в якості ключових відповідно до примусово-вольового та мотиваційно-вольового рівнів.

Таблиця 1

Рівні суб'єктної активності					
Стан, відчуття	Спрямованість активності	Дії, впливи	Ключовий механізм вольової регуляції	Переведення у стан	Ресурс особистості: актуальні для цього рівня вольові та інші властивості особистості
РІВНІ ДОВІЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ					
Гедоністичний					
Зона комфорту "Хочу і можу" Робота у задоволення Завдання діяльності Відповідають здібностям та енергетичному рівню	На предмет діяльності	Операційні дії з об'єктом діяльності			Висока обдарованість, яка відповідає діяльності, достатній рівень енергетики
Організаційний					
Переважно зона комфорту "Хочу, можу і треба" У цілому завдання діяльності відповідають здібностям та енергетичному рівню	На предмет діяльності і процес діяльності	Операційні дії з об'єктом діяльності, прийомі організації процесу діяльності			Здібності, які відповідають діяльності, організованість, уміння планувати, розподіляти час та інші особистісні ресурси, досвід, передбачливість, системне мислення, достатній рівень енергетики
РІВНІ ВОЛЬОВОЇ АКТИВНОСТІ					
Мотиваційно-вольовий					
Зона дискомфорту "Не хочу, але треба" Емоційне напруження, мотиваційний конфлікт	На самого суб'єкта	Спонукальні впливи: переважають когнітивні прийомі [1]	Зміна смислу дії [3], вольове зусилля	ХОЧУ! ЦЕ ДІЙСНО МЕНІ ТРЕБА!	Розсудливість, системність мислення, мудрість, передбачливість, креативність, досвід, врівноваженість
Примусово-вольовий					
Зона дискомфорту "Хочу, але не можу" Тілесне напруження, брак енергії, сил, втома	На самого суб'єкта	Примусові впливи: переважають самонакази, концентрація на виконанні [1]	Вольове зусилля	МОЖУ, РОБЛЮ (ЧЕРЕЗ "НЕ МОЖУ")	Наполегливість, терплячість, упертість, технічні уміння саморегуляції, фізичні властивості – витривалість

Цілеспрямованість, активність

Виходячи з вищесказаного, ми визначаємо волю як вищий рівень суб'єктної активності людини, яка спрямована на подолання внутрішніх опорів її особистості та її організму, які виникають на шляху суб'єктивно важкої мети. Необхідними умовами виникнення вольової поведінки є суб'єктивна важкість завдання, та виникнення внутрішніх опорів у вигляді несприятливих емоційних, або фізіологічних станів. Суб'єктивна важкість виникає тоді коли вимоги, які висуваються до виконання діяльності перевищують енергетичні та інші можливості та здібності людини і потребують додаткового напруження.

Отже, проблема волі постає проблемою подолання особистості самої себе; у зв'язку з чим у дослідженні вольової активності увага має бути акцентована не на зовнішніх, а на внутрішніх перешкодах. Будь яка ситуація, зовнішні умови сприймаються кожною людиною по-різному і викликають різні стани (різний ступінь дискомфорту) залежно від співвідношення ресурсу особистості і суб'єктивної важкості завдання.

Суб'єкт спрямовує свою активність на самого себе, з метою перетворення, удосконалення, самоорганізації себе для того, щоб збільшити свій ресурс до рівня необхідного для виконання певних завдань. Основною функцією волі (у найвужчому розумінні) – це самопримусове (із себе, зсередини) підсилення людиною своєї енергетики за допомогою вольового зусилля.

Наш підхід у дослідженні структури вольової організації особистості полягає у тому, щоб визначити взаємозв'язки між показниками вольових властивостей і здатності долати ті чи інші перешкоди та труднощі. У статті [12] представлено результати дослідження, в якому ми вивчали ставлення студентів до різних перешкод та труднощів за допомогою методики "Саморегу-

ляція проявів лінії" Д. Богданової та С. Посохової [4, с. 361–363]. Виявлено значну різницю між наміром студентів та їхньою готовністю долати різні перешкоди та труднощі у навчальному процесі. Була створена таксономія перешкод та труднощів на основі критеріїв "зовнішній – внутрішній", "особливості завдання – особливості умов, в яких виконується завдання".

Враховуючи ці результати ми модифікували методику "Саморегуляція проявів лінії" у такий спосіб. Для кожного з чотирьох видів домашнього завдання з навчального предмету, до якого у студентів нейтральне ставлення (нецікаве, безглузде, невизначене, важке) було запропоновано оцінити готовність виконати це завдання (по шкалі "буду – не буду") у типових ситуаціях, які характеризують внутрішні або зовнішні перешкоди. До внутрішніх віднесено несприятливі емоційні стани (немає настрою, нудьга) та функціональні стани організму (втома, хвороба, сонливість, голод). До зовнішніх віднесено дефіцит часу та тиск оточуючих.

Емпіричними показниками слугували показники готовності виконати завдання (максимальне значення по 8 балів), показники готовності подолання різних перешкод (по 4 бали), а також інтегральний показник готовності долати труднощі та перешкоди. Максимальне значення інтегрального показника (32 бали) характеризує досліджуваного, який буде виконувати будь-які завдання (і важкі, і безглузді, і невизначені, і нецікаві) долаючи усі перешкоди – голод, втому, хворобу, сон, тиск оточуючих тощо.

В опитуванні взяли участь 64 особи (студенти та аспіранти університету віком від 20 до 34 років), з них 32 дівчини та 32 хлопця. Середні дані по групі досліджуваних представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Середні по групі досліджуваних значення показників готовності виконати завдання та подолати при цьому перешкоди та труднощі

Характеристика завдання	Важке	4,048
	Нецікаве	3,571
	Невизначене	3,476
	Безглузде	2,048
Внутрішня перешкода, яка характеризує емоційний стан	Нудьга	2,650
	Немає настрою	1,937
Внутрішня перешкода, яка характеризує функціональний стан організму	Втома	1,984
	Голод	1,794
	Сонливість	1,556
	Хвороба	0,603
Зовнішня перешкода	Тиск оточуючих	1,349
	Дефіцит часу	1,174
Інтегральний показник		13,143

Найбільший опір у досліджуваних викликає виконання безглузлого завдання, найменший – важкого. Отже, по-справжньому найважчу перешкоду становить безглуздість виконання діяльності, а не її важкість. Важке завдання також виявилось "легшим" невизначеного та нецікавого. Т-критерій Ст'юдента для незалежних змінних засвідчив статистично значущу різницю між показником готовності виконувати безглузде завдання та показниками невизначеного, нецікавого та важкого завдання (відповідно $t=4,92$: 5,03 та 6,44 при $p<0,01$). Отже, досліджувані готові виконувати важке завдання, якщо у цьому є сенс. З цього можна зробити висновок, що безглузді, нецікаві, невизначені (а не важкі) завдання можуть служити моделлю для експериментального дослідження вольової регуляції в умовах дефіциту мотивації; оскільки для їхнього виконання людині потрібно здійснити самопримус або знайти додатковий смисл (за В. Іванніковим).

Найсерйознішою внутрішньою перешкодою, пов'язаною із функціональним станом, є хвороба. Перевірка за t-критерієм засвідчила статистично значущі відмінності ($p<0,01$) між показником готовності долати хворо-

бливий стан і показниками усіх інших внутрішніх та зовнішніх перешкод.

Досліджувані виявили готовність долати нудьгу та відсутність настрою, а також такі функціональні стани як втома і навіть голод. Виконання будь-якою роботи, у тому числі і навчального завдання, може бути рятівним засобом від нудьги, тому показники готовності її подолати – найвищі. Більш серйозною проблемою становить подолання сонливості, тиску оточення і особливо дефіцит часу.

Статистично значущих відмінностей у відповідях хлопців та дівчат не виявлено, окрім одного показника – готовності долати нудьгу ($t=1,74$ для рівня значущості $p<0,09$), у дівчат вона вище.

У дослідженні також була застосована методика самооцінки, побудована за принципом методики Дембо–Рубінштейн. До традиційних шкал (розум, здоров'я, щастя) було додані шкали якостей, які характеризують вольову сферу людини, її діяльність та енергетичний рівень. Кореляційні зв'язки між показниками використаних методик представлено у табл. 3.

Таблиця 3

Статистично значущі кореляції між показниками готовності долати перешкоди з показниками самооцінки ($p<0,05$, жирним виділено для $p<0,01$)

Показники вольових властивостей, саморегуляції, мотивації, формально-динамічних властивостей		Показники готовності долати перешкоди при виконанні завдання												
		Характеристика завдання				Внутрішня перешкода, яка характеризує						Зовнішня перешкода		Інтегральний показник
						емоційний стан		функціональний стан організму				Дефіцит часу	Тиск оточення	
		Безглузде	Невизначене	Нецікаве	Важке	Нудьга	Немає настрою	Втома	Голод	Сонливість	Хвороба			
Оцінка Я-реального	Розум				0,35							0,26		
	Сила волі											0,34		
	Фізична сила											0,26		
	Цілеспрямовн.				0,32							0,29		
	Ініціативність				0,31									
	Відповідальн.			0,26	0,43	0,27						0,36		0,41
	Дисципліновн.			0,34	0,36	0,29	0,28	0,26				0,27		0,42
	Рішучість											0,35		
	Сміливість											0,26		
	Терпіння				0,28									
	Витримка/смвл				0,33									
	Контроль пов.				0,38			0,28						0,29
	Впевненість				0,32									
	Врівноважен.				0,31			0,34						

Стрижнем кореляційних зв'язків став показник важкості завдання. З ним корелюють показники більшості вольових якостей.

Чим вище самооцінка досліджуваного студента своєї відповідальності, самоконтролю, дисциплінованості, розуму, витримки та самовладання, а також цілеспрямованості, впевненості, врівноваженості, ініціативності, терпіння, тим більше вони готові виконувати важке завдання. Ці кореляції виглядають природними, адже відповідальні та дисципліновані студенти звикли регулярно виконувати домашні завдання з навчальних дисциплін не зважаючи на обставини.

Важке навчальне завдання як інтелектуальна робота підвищеної складності, для "доброго" студента (з достатнім інтелектуальним рівнем, відповідального, з певними амбіціями та рівнем домагань) є привабливим та цікавим, тобто привабливою перешкодою, яка точно має сенс: у разі успіху це випробування підвищує самооцінку. Згадаємо, що особи з високим мотивом досягнення успіху завжди вибирали важкі цілі, оскільки легкі їх мало приваблювали.

Дисципліновані та відповідальні студенти також більше схильні виконувати нецікаві завдання. Взагалі кореляції цих вольових властивостей з інтегральним показником найвищі, а дисциплінованість є лідером кореляційних зв'язків. Тобто дисциплінований студент буде виконувати навчальні завдання незважаючи ні на що (в принципі це відповідає природі дисциплінованості – підпорядковуватися зовнішнім вимогам). Проте навіть дисциплінованість не здатна вплинути на готовність виконувати безглузді та невизначені завдання.

Ще одним центром кореляційних зв'язків є показник дефіциту часу, проте структура кореляцій тут дещо інша, окрім відповідальності, дисциплінованості, розуму та цілеспрямованості в "гру" вступають інші якості волі – це сила волі, рішучість, сміливість, фізична сила.

Отже, у ряду показників готовності долати різні перешкоди можна виділити два гнізда кореляцій: 1) важкість завдання і комплекс властивостей, біль-

шість з яких характеризують гальмівну функцію волю; 2) дефіцит часу і властивості, пов'язані із спонукальною функцією волі і фізичною силою. Найменше кореляцій припадає на показники внутрішніх перешкод. Отримані результати виявили основні вектори подальшого дослідження ланцюгу "суб'єктивно важка ситуація – внутрішня перешкода – прийом вольової регуляції – стала характеристика вольової активності".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богданович Н. В. Субъект как категория отечественной психологии. – Автореферат дис. ... канд. психол. н. / Н. В. Богданович. – М., 2004. – 20с.
2. Брушлинский А. В. Психология субъекта / А. В. Брушлинский. – СПб.: Алтея, 2003.
3. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции / В. А. Иванников. – СПб.: Питер, 2006. – 208 с.
4. Ильин Е. П. Психология воли. – 2-е изд. / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2011. – 368 с.
5. Калинин В. К. Психология воли: сборник научных трудов / В. К. Калинин. – Симферополь, 2011. – 208 с.
6. Кимберг А. Н. Субъектно-деятельностный подход: возвращение "человека живущего" / А. Н. Кимберг // Студент как субъект образовательного процесса: материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Краснодар: Экоинвест, 2005. – С. 30–38.
7. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 2008. – № 3. – С. 22–34.
8. Пуни А. Ц. Психологические основы волевой подготовки в спорте / А. Ц. Пуни. – М.: Физкультура и спорт, 1977. – 96 с.
9. Рябкина З. И. Субъектно-бытийный подход: преемственность традиций / З. И. Рябкина, Г. Ю. Фоменко // Человек. Сообщество. Управление. – 2009. – № 4. – С. 26–27.
10. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъектности / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995.
11. Смирнов Б. Н. Психологические механизмы эмоционально-волевой саморегуляции в спорте / Б. Н. Смирнов // Теория и практика физической культуры. – 1999. – № 12. – С. 28–32.
12. Шамлян К. Вольова організація особистості: пошук релевантних діагностичних показників / К. Шамлян // Психологічні перспективи (Psychological prospects). – 2015. – Вип. 26. – С. 317–327.

Стаття надійшла до редколегії 26.11.16

Шамлян Карина, канд. психол. наук, доц.,
Национальный лесотехнический университет Украины, Львов

О СУБЪЕКТНО-ДЕЯТЕЛЬНОСТНОМ ПОДХОДЕ В ИССЛЕДОВАНИИ ВОЛЕВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье обосновывается целесообразность применения субъектно-деятельностного подхода в изучении волевой организации личности. Выделено четыре уровня субъектной активности. Представлены результаты эмпирического исследования об отношении человека к различным препятствиям и трудностям.

Ключевые слова: субъектно-деятельностный подход, субъектность, волевая активность, трудности и препятствия.

Shamlyan Karina, PhD, Assoc. Prof.,
National Forestry University of Ukraine, Lviv

ON THE SUBJECT-ACTIVITY APPROACH TO STUDY THE ORGANIZATION OF A VOLITIONAL ORGANIZATION OF PERSONALITY

The article proves the usefulness of the subject-activity approach to study the organization of a volitional organization of personality. Four levels of subject activity are highlighted. The results of empirical studies to overcome the personality of various obstacles and difficulties.

Keywords: subject-activity approach, subjectivity, volitional activity, difficulties and obstacles.

УДК: 159.99

А. Шамне, д-р психол. наук, проф.
Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ

КАТЕГОРІЯ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

У статті окреслено значення, зміст і особливості використання поняття психосоціального розвитку у вітчизняній та західній психології. Показано, що воно втілює збалансоване поєднання процесів соціалізації і індивідуалізації: розвитку особистості як присвоєння соціального досвіду і розвитку суб'єкта як індивідуального розкриття свого Я. Психосоціальний розвиток проаналізовано як складову моделі аналізу віку. Показано його зв'язок з мережею споріднених понять. Представлено такі аспекти дослідження психосоціального розвитку: психосоціальні характеристики представників різних соціально-вікових груп, проблема психосоціальних девіацій; онтогенез – дизонтогенез, психосоціальні чинники розвитку (сімейні, інтерперсональні, особистісні тощо), психосоціальна допомога та реабілітація особистості. Зроблено висновок, що поняття психосоціального розвитку інтегрує мережу понять, в яких підкреслюється значення взаємодії людини і суспільства, індивідуального і соціального у розвитку особистості. Представлено результати емпіричної операціоналізації феномена психосоціального розвитку.

Ключові слова: категорія, психосоціальний розвиток, особистість, функціональні дихотомії, соціалізація, індивідуалізація.

Постановка проблеми. У віковій психології співіснують уявлення про такі види розвитку як: індивідний, соціальний, особистісний, психічний, соціально-психологічний, психосоціальний, персонологічний, аксіологічний, когнітивний, моральний, суб'єктний, ціннісно-мотиваційний, емоційний. Інтегрувати їх задля цілісного аналізу розвитку людини дозволяє *категорія психосоціального розвитку*, яка набуває все більшої **актуальності** в умовах трансформаційних змін у світі і пов'язаною з цим постійною теоретико-методологічною рефлексією психосоціальних явищ [11; 30; 32]. **Метою** даного дослідження було визначення сутності, змісту та обсягу психосоціального розвитку як категорії вікової психології, психології розвитку та галузей, суміжних з ними (соціальна, етнічна, корекційна, клінічна психологія, психологія особистості тощо).

Виклад результатів дослідження. У багатьох сучасних дослідженнях (див., наприклад [10; 20]) проблема психосоціального розвитку виступає як соціокультурне та соціально-психологічне дослідження проявів індивідуального та позаіндивідуального (надособистісного) буття людини як суб'єкта та об'єкта історико-культурного розвитку. Зокрема, досліджуються *психосоціальні закономірності* етнонаціонального, політичного та професійного розвитку особистості, особливості *психосоціальної ідентифікації* громадян у суспільстві перехідного періоду, *психосоціальне самопочуття*, проблема інтерсуб'єктних взаємин у психосоціальному полі політики, *психосоціальні матриці* колективного несвідомого, проблеми ідеологічного у психосоціальній динаміці, *психосоціальна сутність* ідеологічного конфлікту, менталітету, ідеологія як *психосоціальний чинник* протестних настроїв, *психосоціальна ідентичність*, надіндивідуальні *психосоціальні явища* тощо (Н. В. Антонова, Є. П. Белінська, П. І. Бублик, П. П. Горностаєв, О. А. Донченко, В. О. Ильїн, О. М. Кочубейник, Н. В. Климчук, М. І. Найдьонов, В. Н. Павленко, Ю. В. Романенко, М. М. Слюсаревський, Л. Б. Шнейдер, Є. В. Чорний та ін.).

У віковій психології до емпірії досліджуваного поняття звернувся О. Ф. Лазурський, який запропонував поняття "психосоціальний характер" [21]. Категорія "психосоціальне ставлення" знайшла розробку у працях А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського, які зазначають, що до початку 1970-х років вона імпліцитно була присутня у категоріальному апараті науки [26]. Е. Еріксон обґрунтував поняття *психосоціальний конфлікт*, *психосоціальний мораторій*, *психосоціальна криза*, *психосоціальна ідентичність* тощо [38].

О. М. Ткаченко (на основі аналізу праць П. Л. Жане, Д. Мід, Ж. Піаже, Д. М. Уznaдзе) зробив висновок про те, що у психології формується спеціальний *категоріальний апарат психосоціальної проблеми*. Він виділив два блоки категорій, які розкривають специфіку: а) соці-

ально зумовленого рівня активності та поведінки в цілому; б) окремих граней психіки суспільного індивіда (категорії *психосоціального образу*, *психосоціальної дії*, *психосоціального мотиву*, які науково реконструюють психічні особливості суспільного індивіда). Наприклад, категорія *психосоціальної дії*, на думку О. М. Ткаченко, відображає систему інтеріоризованих способів соціальної регуляції поведінки, категорія *психосоціальної мотивації* – систему присвоєних суспільно-історичних цінностей, яка визначає спрямованість поведінки тощо [31].

Останнім часом "мережа" категорій психосоціальної проблеми збагатилася за рахунок обґрунтування таких понять як: *психосоціальна зрілість* [7], *психосоціальний дисонанс* (невідповідність уявлень суб'єктів взаємодії нормам еталонної соціальної групи) [34], *психосоціальний баланс* [10; 11], *психосоціальне ставлення* [26], *психосоціальна адаптація* [12], *психосоціальне мислення* [1], *психосоціальний вплив* [13], *психосоціальний невроз* [5], *психосоціальний стрес та дистрес* [14], *психосоціальні механізми* відображення, регуляції, комунікації [6].

Кожне з цих понять в тому чи іншому контексті підкреслює значення взаємодії людини і суспільства, індивідуального та соціального. Наприклад, К. О. Абульханова вважає, що соціальне мислення є психосоціальним явищем, єдністю когнітивного та емоційного; психічним продуктом не тільки колективної, але і індивідуальної свідомості [1]. Л. А. Китаєв-Смик визначає *психосоціальний стрес* як результат несприятливих впливів на людину з боку соціуму (конфлікти у сім'ї, професійний стрес, загроза втрати високого соціального статусу, конкуренція, соціальна нестабільність, слабка соціальна підтримка) [14].

Поняття "психосоціальний розвиток" більш уживане у західній психології розвитку. У дослідженні Г. Крайг воно використовується у контексті диференціації трьох видів (областей) розвитку – *психосоціального*, *фізичного* та *когнітивного*. За допомогою поняття "*психосоціальний розвиток*" Г. Крайг позначає такі області розвитку як самосвідомість (Я-концепція), властивості особистості, соціальні навички, навички міжособистісної взаємодії і моделі поведінки, індивідуальні стилі поведінки і емоційного регулювання, особливості сприймання соціальної дійсності та реагування на неї [19, с. 17]. Наприклад, зміст глави "Психосоціальний розвиток у підлітковому та юнацькому віці" складається з таких питань як основні конфлікти та задачі розвитку на шляху до дорослості (залежність і взаємозалежність, становлення ідентичності), між поколіннями комунікації, вплив сім'ї, стилі батьківської поведінки, значення спілкування з однолітками (друзями), моральний розвиток та вибір ціннісних орієнтацій.

Х. Ремшмідт [28] структурує розвиток на три лінії – біологічне, психологічне та *психосоціальне дорослішання*. Поняття психосоціального розвитку звучується

до соціально-психологічних характеристик та спілкування у підлітково-юнацькому віці і містить такі складові: суспільне положення підлітка, спілкування з однолітками, референтна група і субкультура, освіта і вибір професії, психосоціальні конфлікти.

Поняття психосоціального розвитку також є аспектом структурування вікового розвитку на когнітивний, емоційний та *психосоціальний розвиток* [22; 35]. Так, І. Г. Малкіна-Пих [22] структурує розвиток протягом життя на такі лінії як: вікові задачі розвитку, емоційна сфера, структура самосвідомості, особливості спілкування, *психосоціальний розвиток*, вікові кризи. Основний зміст психосоціального розвитку – це розвиток Я-концепції та міжособистісних стосунків особистості.

О. В. Хухлаєва також диференціює особливості розвитку емоційної сфери, самосвідомості, спілкування та *психосоціального розвитку*. Окремі розділи її праці присвячені психосоціальному розвитку у молодості, зрілості та похилому віці. У кожному віці авторка виділяє дві лінії у психосоціальному розвитку: розвиток Я як члена сім'ї і розвиток Я як професіонала, тобто зводить поняття психосоціального розвитку до аналізу соціальних ролей та ідентичності [35].

Деякі автори пропонують розглядати психосоціальний розвиток як період чи ступінь розвитку особистості. Наприклад, у дослідженні О. П. Колісника *психосоціальний ступінь* духовного розвитку особистості – це орієнтація на суспільно задані норми та пріоритети, егоцентрична побудова ієрархії смислів, коли "найзагальнішим і найвищим сенсом у ієрархії смислів виступає соціальний статус, а переломним переживанням – соціальний конфлікт" [15, с.66].

У роботі Дж. Капрара і Д. Сервон поняття "*психосоціального перехідного періоду*" є проявом дискретності розвитку. Воно трактується як зміна особистих обставин, яка змушує людину використовувати нові стратегії, щоб відповідати соціальним вимогам, переоцінювати себе, свою роль у сім'ї та соціальному житті [12]. Автори диференціюють нормативний (початок шкільного життя, кар'єри, створення сім'ї і вихід на пенсію) чи випадковий (хвороба, розпад сім'ї, зміни соціально-політичного стану тощо) *психосоціальний перехід* [12, с. 209].

Отже, більшість дослідників прагнуть розглядати психосоціальний розвиток як складову моделі аналізу віку та підкреслюють цим поняттям збалансоване поєднання онто- і соціогенетичного розвитку, соціалізації і індивідуалізації тощо.

Дослідження, присвячені безпосередньо окремим аспектам проблеми психосоціального розвитку в онтогенезі, можна класифікувати за критеріями: психосоціальні характеристики представників різних соціально-вікових груп; проблема психосоціальних девіацій та дизонтогенезу представників різних вікових груп; психосоціальні детермінанти (чинники) розвитку у різні періоди онтогенезу; психосоціальні проблеми, психосоціальна допомога та реабілітація представників різних соціально-вікових груп.

Так, значна увага приділяється дослідженню гармонійного та дисгармонійного *психосоціального розвитку обдарованих дітей*. До особливостей їх психосоціального розвитку відносяться: соціальна автономність, пізнавальний, комунікативний егоцентризм, лідерство, труднощі спілкування з однолітками, прагнення до самоактуалізації, перфекціонізм, структура ціннісних орієнтацій, статус у групі, соціальна активність, самосвідомість, локус контролю [27; 37].

Друга група – це проблеми дизонтогенезу, найчастіше – дослідження *психосоціального розвитку дітей з затримкою психічного розвитку*. О. Л. Інденбаум трак-

тує це явище як процес оволодіння дитиною "соціально нормативною" діяльністю та новою соціальною позицією, соціально заданими ролями, знаннями, уміннями, навичками і способами взаємодії з іншими людьми, які сприяють удосконаленню аутопсихологічної і комунікативної компетентності. Поняття психосоціального розвитку зведено автором до соціальної компетентності, а його критерії – до ступеню соціально-психологічної адаптованості [9].

У дослідженні психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами М. І. Миколайчук [23] розуміє психосоціальний розвиток особистості як розвиток особистості (зміни Я-концепції, почуттів, психосоціальну адаптацію, формування соціальних навичок і моделей поведінки) під впливом міжособистісних стосунків у сім'ї. Її експериментальне дослідження психосоціального розвитку виконано у двох напрямках: 1) з'ясування психологічних особливостей взаємин дітей з неповносправними сиблінгами; 2) аналіз впливу цих взаємин на формування Я-концепції, рис характеру та психосоціальну адаптацію здорових сиблінгів.

Особливості *психосоціального розвитку у дорослості* – це переважно дослідження професійної соціалізації, розвитку "Я" особистості як професіонала. Психосоціальний розвиток тут трактується як психосоціальна адаптація суб'єктів учбової та професійної діяльності (мотивація, самоактуалізація, активність, самовизначення) в контексті узгодження інтересів суспільства та особистості. В якості форм їх *психосоціальної адаптації* досліджуються професійний світогляд, професійне самовизначення, психосоціальна мотивація професіоналу тощо.

У *геронтопсихології* значна увага проблемі психосоціального розвитку приділяється у теорії роз'єднання (соціального звільнення) (англ. – *disengagement*) (цит. за [2]). Роз'єднання, на думку У. Генрі, це *психосоціальне* явище, яке передбачає "розрив між особистістю і суспільством, зменшення енергії особистості та погіршення якості зв'язків, які залишилися" (припинення трудової діяльності, розрив суспільних зв'язків, падіння соціального престижу, звуження кола інтересів, зміна мотивації, зниження комунікабельності тощо) (Е. Суммінг, В. Генрі, 1962 та ін.). Слід підкреслити, що у геронтопсихології терміни психосоціальна, соціальна та соціально-психологічна адаптація розглядаються фактично як синоніми – це пристосування людей похилого віку до суспільства і суспільства до них, розв'язання ними психосоціальних проблем та психосоціальної кризи похилого віку [2; 16; 25].

Поняття психосоціального розвитку тісно пов'язане з проблемою психосоціальної адаптації, ресоціалізації осіб з ненормативною, *адиктивною та девіантною поведінкою*. Традиційним об'єктом дослідження є психосоціальні особливості різних груп залежних (від опійних наркотиків, героїну, алкоголю), ВІЧ-інфікованих тощо. Ц. П. Короленко і Н. В. Дмитрієва в контексті психосоціальної проблеми, яку розуміють як *дезадаптацію* людини у суспільстві, здійснили спробу створення концепції хімічних і нехімічних адиктивних розладів [18]. І. В. Тухтарова визначила показники психосоціальної дезадаптації ВІЧ-інфікованих, А. Барчук – психосоціальні детермінанти вживання психоактивних речовин в період підлітково-юнацького віку [3] тощо. Як прояв *психосоціальної дезадаптації* розглядається феномен залежності від наркотиків та *психосоціальні чинники* її виникнення – егоїстична спрямованість, низький соціальний та емоційний інтелект, проблеми в аналізі ситуацій міжособистісної поведінки, дезадаптивні стилі реагування, зниження емпатії, маніпулятивна поведінка

тощо (див. напр. [8; 32]). В соціальній психології алко-голізм, наркоманія і суїцид останнім часом інтерпретують не тільки як соціальну девіацію, але і як *психосоціальну патологію*. Фактори ризику їх виникнення розглядаються з точки зору двох домінант – соціального середовища і поведінки (див., напр., [3; 24]).

М. Ю. Кондратьєв визначив типологічні особливості *девіацій психосоціального розвитку підлітків*, які він інтерпретує як відставання підлітка в освоєнні соціального досвіду дій і стосунків ("зациклювання" підлітків на "грі заради гри", на "навчанні заради навчання" тощо) [17]. Досліджується явище *психосоціальної (шкільної) дезадаптації* (порушення адаптації до вимог психосоціального середовища) (див. напр. [4; 29]), зокрема, поняття *психосоціальної алергії* (прояв деструктивних конфліктів, асоціальної поведінки, дезадаптивних стосунків), *психосоціальна дидактогенія*, *психосоціальна депривація* (англ. – psychosocial deprivation) [33].

В окрему групу можна виділити дослідження *психосоціальних характеристик* (особливостей) окремих соціально-вікових груп (жінок з порушенням репродуктивного здоров'я, неповнолітніх вагітних, осіб з хронічними захворюваннями тощо) та комплексних *психосоціальних феноменів*: материнства (Г.Г. Філіпова, С.Ю. Мещерякова, І.Ю. Хамітова, В.І. Брутман та ін.), транссексуалізму (В.А. Бірюков), жорстокості (Ш.М. Абдуллаєв, Д.С. Абдуллаєва та ін.) тощо. Значна частина з перелічених досліджень виконана у суміжних з віковою психологією галузях (клінічна, спеціальна, медична, педагогічна, юридична психологія тощо). Увагу привертає проблема психосоціальних детермінант розвитку, зокрема, таких *психосоціальних чинників*:

- *сімейних* (особливості внутрішньої сімейної взаємодії, вплив сім'ї, стиль спілкування дітей і батьків, стилі виховання);
- *інтерперсональних* (рівень соціальної підтримки, комунікативні дисфункції ближнього оточення, дисфункції соціальної мережі, стилі соціальної поведінки особистості, ізоляція, рівень соціальної інтеграції);
- *особистісних* (самооцінка, рівень суб'єктності, тривожності, фрустрованість, локус контролю, нервово-психічна напруга, самотність, невпевненість, задоволеність працею, рівень саморегуляції тощо).

Специфіка вітчизняної психології полягає у тому, що "психосоціальне" як поняття та область дослідження є також складовою предмета корекційної, медичної психології, психотерапії, корекційної педагогіки, спеціальної психології, дефектології, соціальної і клінічної психіатрії тощо. Це надає можливість уточнення змісту поняття психосоціального розвитку через визначення особливостей *психосоціальної практики*, методологія, організація якої базується на психодинамічному, екзистенційно-гуманістичному, поведінковому підходах (особистість у ситуації, особистість і оточуюче соціальне середовище) та ролі соціалізації як основи становлення особистості.

Висновки. Як показав аналіз, поняття психосоціального розвитку інтегрує мережу понять, в яких підкреслюється значення взаємодії людини і суспільства, індивідуального і соціального у розвитку особистості. У більшості праць зміст психосоціального розвитку складають різні конфігурації особистісно-суб'єктних властивостей, які визначають ефективність соціальної адаптації, місце людини у системі соціальних зв'язків та її ставлення до цього місця. Концептуалізація та емпірична верифікація концепту *психосоціального розвитку* здійснювалася на основі теоретичного аналізу. В експериментальній частині дослідження шляхом факторизації даних (метод головних компонент) було визначено

емпіричні кореляти психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці і доведено, що процес конструктивного психосоціального розвитку характеризують його результуючі ефекти: "авторство життя" (суб'єкт життя) як результат оптимального розв'язання дихотомії "детермінація – самовизначення"; "психологічне благополуччя" (досягнута ідентичність) як результат оптимального розв'язання дихотомії "самоактуалізація – умовні цінності"; "соціальна інтегрованість" (просоціальна особистість) як результат оптимального розв'язання дихотомії "прагнення до переваги (самоствердження) – соціальний інтерес" [36].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова-Славская К. А. Психосоциальный подход к особенностям сознания, социального мышления личности и российского менталитета [Электронный ресурс] / К. А. Абульханова-Славская. – Режим доступа: http://www.pedlib.ru/Books/4/0171/index.shtml?from_page=124.
2. Александрова М. Д. Старение: социально-психологический аспект / М. Д. Александрова // Психология старости и старения: хрестоматия / сост. О.В. Краснова, А. Г. Лидерс. – Москва, 2003. – С. 177–182.
3. Barczyk A. Psychospołeczne uwarunkowania zażywania środków psychoaktywnych w okresie adolescencji / A. Barczyk // Педагогические инновации: традиции, опыт, перспективы / [ред. Н. А. Ракова]. – Витебск, 2010. – С. 199–203.
4. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна і вікова психологія" / І. А. Дідук; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Київ, 2001. – 20 с.
5. Донченко О. Психосоціальний невроз Пуер Етернус / О. Донченко // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 14–25.
6. Журавлев А. Л. Развитие методологических и теоретических исследований в Институте психологии РАН / А. Л. Журавлев // Национальный психологический журнал. – № 1(2). – 2007. – С. 19–25.
7. Журавлев А. Л. "Социально-психологическая зрелость": попытка обосновать понятие / А. Л. Журавлев // Феномен и категория зрелости в психологии / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. – Москва, 2007. – С. 198–222.
8. Зенцова Н. И. Когнитивные факторы психосоциальной адаптации у лиц, зависимых от алкоголя и героина: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.04 "Медицинская психология" / Н.И. Зенцова; Моск. гос. медико-стоматол. ун-т. – М., 2009. – 21 с.
9. Инденбаум Е. Л. Психосоциальное развитие при легких формах интеллектуальной недостаточности: монография / Елена Леонидовна Инденбаум. – Иркутск: Изд-во ВСГАО, 2011. – 120 с.
10. Ильин В. А. Идентичность и общество: проблема взаимосвязи детской и институциональной витальностей с точки зрения психосоциальной концепции / В. А. Ильин // Социальная политика и социология. – 2009. – № 1. – С. 15–21.
11. Карандашев Ю. Н. Эволюционная концепция и периодизация онтогенетического развития / Ю. Н. Карандашев. – Бельско-Бяла, 2013. – 110 с.
12. Капра Дж. Психология личности / Дж. Капра, Д. Сервон. – Санкт-Петербург: Питер, 2003. – 288 с.
13. Карпа М. І. Дитяча неповносправність: проблема психосоціального впливу на здоров'я дітей в сім'ї / М.І. Карпа // Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки. – 2004. – Вип. 6. – С. 274–282.
14. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М.: Академический Проект, 2009. – 943 с.
15. Колісник О. Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія / О. Колісник. – Луцьк: РВВ "Вежа", 2007. – 388 с.
16. Краснова О. В. Особенности социально-психологической адаптации в позднем возрасте / О. В. Краснова, Т. Д. Марцинковская // Психология зрелости и старения. – 1998. – № 3. – С. 34–59.
17. Кондратьев М. Ю. Типологические особенности психосоциального развития подростков / М. Ю. Кондратьев // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 69–79.
18. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология: монография / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. – Новосибирск: Олсб, 2001. – 251 с.
19. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг; [пер. с англ. Н. Мальгиной и др.]. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
20. Кузьмина В. М. Проблема саморегуляции как проблема психосоциального развития общества [Электронный ресурс] / В.М. Кузьмина // Проблемы социальной психологии личности. – СГУ (Саратов). – 2008. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/sgu_socialpsy/issue/30324_full.shtml.
21. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах: монография / А. Ф. Лазурский. – Москва: Наука, 1995. – 271 с.
22. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2004. – 896 с.
23. Миколайчук М. І. Особливості психосоціального розвитку сиблінгів дітей з психофізичними вадами: автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. І. Миколайчук; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 21 с.

24. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія / В. В. Москаленко. – Київ: Видавництво Фенікс, 2013. – 460 с.
25. Петрова Н. Н. Психосоціальна адаптація в кризовому періоді / Н. Н. Петрова, І. А. Васильєва // Журнал прикладної психології. – 1999. – № 4. – С. 17–20.
26. Петровский А. В. История и теория психологии: в 2 т. – Т. 2 / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д: Феникс, 1996. – 416 с.
27. Психология одаренности: от теории к практике / под ред. Д. В. Ушакова. – Москва: ПЕРСЭ, 2000. – 80 с.
28. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности / Х. Ремшмидт; Под ред. Т. А. Гудковой. – М.: Мир, 1994. – 320 с.
29. Сирота Н. А. Проблемы подростковой адаптации с позиций профилактики и психотерапии личностных и поведенческих расстройств и зависимости от психоактивных веществ / Н. А. Сирота, В. М. Ялтонский. – М.: Московский государственный медико-стоматологический университет, 2007. – 197 с.
30. Слюсаревський М. М. Інститут соціальної та політичної психології: п'ять років творчого пошуку і подальші перспективи / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – Київ, 2000. – Вип. 2(5). – С. 3–18.

31. Ткаченко О. М. Принципи та категорії психології: монографія / О. М. Ткаченко. – Київ: Вища школа, 1979. – 198 с.
32. Токарева Н. М. Моделирование личностных конструктов подростков в рамках оснóвного простору: монографія / Наталя Миколаївна Токарева. – Кривий Ріг: ТОВ ВНП "ІНТЕРСЕРВІС", 2015. – 448 с.
33. Фурманов И. А. Психология депривированного ребенка / И. А. Фурманов, Н. В. Фурманова. – М.: Владос, 2009. – 215 с.
34. Халитов Р. Г. Нелинейная модель психосоциального диссонанса / Р. Г. Халитов, И. М. Юсупов // Вестник ЛГУ. – 2008. – № 3. – С. 14–148.
35. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость: пособ. для студ. высш. учеб. завед. / О. В. Хухлаева. – М.: Академия, 2002. – 208 с.
36. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці / А. В. Шамне. – Київ: ТОВ ВНП "Інтерсервіс", 2015. – 488 с.
37. Щербанова Е. И. Неуспешные одаренные школьники / Е. И. Щербанова. – М.: Изд-во БИНОМ, Лаборатория знаний, 2011. – 245 с.
38. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Хомбургер Эриксон / 2-е изд. – СПб.: Речь, 2000. – 416 с.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.16

Шамне А., д-р психол. наук, проф.,
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев

КАТЕГОРИЯ ПСИХОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

В статье очерчены значение, содержание и особенности использования категории психосоциального развития в отечественной и западной психологии. Показано, что она воплощает сбалансированное сочетание процессов социализации и индивидуализации: развитие личности как присвоения социального опыта и развития субъекта как индивидуального раскрытия своего Я. Психосоциальное развитие проанализировано как составляющую модели анализа возраста. Показана его связь с рядом родственных понятий. Представлены такие аспекты исследования психосоциального развития: психосоциальные характеристики представителей различных социально-возрастных групп, проблема психосоциальных девиаций, онтогенез – дизонтогенез, психосоциальные факторы развития (семейные, интерперсональные, личностные и т.д.), психосоциальная помощь и реабилитация личности. Сделан вывод, что понятие психосоциального развития интегрирует семь понятий, в которых подчеркивается значение взаимодействия человека и общества, индивидуально и социального в развитии личности. Представлены результаты эмпирической операционализации феномена психосоциального развития.

Ключевые слова: категория, психосоциальное развитие, личность, функциональные дихотомии, социализация, индивидуализация.

Shamne A., Dr.Sc. in Psychology, Prof.,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

CATEGORY PSYCHOSOCIAL DEVELOPMENT IN MODERN PSYCHOLOGY

In the article is analyzed the meaning, content and especially of the concept using of psychosocial development in domestic and western psychology. It represents a balanced combination of socialization and personalization processes, integration of the two development's processes – development of personality as appropriation of social experience and the subject's development as personal disclosure of myself. Psychosocial development is presented as part of the model of age's analysis in different concepts of development. It is shown its relationship with the network of related concepts, such as: psychosocial personality, psychosocial attitude, psychosocial conflict, psychosocial crisis, psychosocial identity, psychosocial motive, psychosocial maturity and psychosocial maturation and others. It is presented the following aspects of research of psychosocial development: psychosocial characteristics of different social and age groups, normativity – not normativity of development (problem of psychosocial deviations); ontogenesis – dysontogenesis, psychosocial factors of development (family, interpersonal, personal, etc.), psychosocial support and rehabilitation of the individual. It is concluded that concept of psychosocial development integrates concepts network, in which is emphasized the importance of interaction between person (man) and society, the individual and social in the individual development. It is presented the results of empirical operationalization of the phenomenon of psychosocial development

Keywords: category, psychosocial development, personality, functional dichotomies, socialization, individualization.

УДК 159.9

Тетяна Шапран, асист.
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир

ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ВНУТРІШНЬОГО КОНФЛІКТУ ОСОБИСТОСТІ

У статті подано синонімічну низку поняття "внутрішньоособистісний конфлікт" у психологічній літературі. Виявлено та описано характеристики протидіючих сил внутрішньоособистісної конфліктної взаємодії. Проаналізовано та класифіковано психологічні підходи до феноменології внутрішньоособистісного конфлікту. На теоретичному рівні обґрунтовано загальну для будь-якого етапу становлення особистості психологічну модель внутрішнього конфлікту.

Ключові слова: внутрішній конфлікт, внутрішньоособистісний конфлікт, внутрішньоособистісна конфліктна взаємодія, модель внутрішнього конфлікту особистості, конфліктогени, когнітивний дисонанс, неконгруентність.

Постановка проблеми. Феноменологія внутрішнього конфлікту особистості полягає в тому, що кожна без винятку людина на шляху свого становлення в ті чи інші вікові періоди переживає ситуацію вибору. Не зважаючи на те, що кожна особистість має досвід переживання внутрішніх конфліктів, і, як наслідок, існує безліч емпіричного і відповідно теоретичного узагальнення матеріалу з даної проблематики, єдиної класифікації внутрішньоособистісних конфліктів, єдиного визначення і навіть

єдиного терміну на позначення цього процесу у науковій літературі не існує.

Так, у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі можна зустріти як термін "внутрішнього конфлікту", так і "внутрішньоособистісного", "особистісного", "інтрасуб'єктного" чи "інтраперсонального" конфлікту. Спільним у визначенні змісту феномену внутрішнього конфлікту є зіткнення амбівалентних бажань, прагнень, виконуваних особистістю ролей та поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. На відміну від міжособистісних, міжгрупових та міжетнічних конфліктів, аналіз внутрішнього конфлікту ускладнюється визначенням конфліктуючих сторін особистості. На нашу думку, найбільш конкретизоване визначення змісту внутрішньоособистісного конфлікту дав К. Левін [6, с. 165]. Він говорив про одночасну дію на індивіда протилежно спрямованих сил рівного значення. Саме таке визначення внутрішнього конфлікту дає можливість чітко описати особистісну значущість протидіючих сил взаємодії, які і призводять до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. До таких характеристик буде належати час. Тобто для виникнення внутрішнього конфлікту має бути одночасна дія на особистість протилежних інтересів, цінностей, виконуваних особистістю соціальних ролей. Відповідно, чим швидше людина в своєму рішенні надасть перевагу тій чи іншій протидіючій силі, тим менше вона буде знаходитися під впливом взаємодії цих сил і тим швидше вона здійснить вихід із внутрішньоособистісної конфліктної ситуації.

Другою характеристикою сил внутрішньоособистісної конфліктної взаємодії буде виступати їх спрямування. Оскільки для виникнення конфронтації бажань, потреб і можливостей особистості спрямування векторів взаємодіючих сил має бути протилежним. При рівності спрямування взаємодіючих сил внутрішній конфлікт виникати не буде, бо відбуватиметься не протидія, а підсилення однієї сили іншою.

І нарешті третьою характеристикою протидіючих сил внутрішніх конфліктів буде виступати рівновага. Ми маємо на увазі, що для виникнення та розвитку внутрішньоособистісного конфлікту конфліктогенні сили мають бути рівнозначні за своєю вагою. Якщо вага однієї з протидіючих сил буде переважати над іншою, особистість у своєму виборі надасть перевагу саме цій силі і виникнення внутрішньоособистісного конфлікту буде унеможливлено.

Що стосується класифікації внутрішніх конфліктів особистості, то серед поданих у науковій літературі теорій можна виділити три групи досліджень. У першу групу найчисельнішу за напрямками психологічних трактувань внутрішніх конфліктів входять особистісні теорії пояснення внутрішньоособистісного конфлікту, що розглядають внутрішній конфлікт через призму структури особистості. До таких теорій належить класична психоаналітична теорія З. Фрейда та її подальші модифікації, які розглядають внутрішній конфлікт як протидіючий трьох структурних елементів особистості – "Id", "Ego" та "Super-Ego" [11, с. 250]. Відповідно до цих структурних елементів особистості конфліктогенами будуть виступати людські потяги, біологічні потреби та соціальні норми оточуючого суспільства.

Е. Еріксон [13, с. 23] внутрішній конфлікт розглядає як наслідок зміни структури особистості при зміні відносин особистості від старих форм взаємодії до нових форм стосунків особистості.

Також до особистісної теорії пояснення внутрішніх конфліктів у своїх роботах звертаються представники гуманістичного напрямку психології. Так, К. Роджерс [9, с. 370] розглядає внутрішньоособистісний конфлікт як протидію хибної усвідомленої та неусвідомленої особистістю самооцінки її Я-концепції та ідеальним "Я". Ще один представник гуманістичного напрямку психології – А. Маслоу [7] природу внутрішнього конфлікту пояснює через бажання людини досягнути найвищого ступеня розвитку реалізації потреб – самоактуалізації.

Представник когнітивного напрямку психології Л. Фестінгер [4, с. 41] виникнення внутрішніх конфліктів пов'язує з несподіваністю здобутих знань чи проявів поведінки, що є протилежними за своїм змістом вже відомим знанням і формам поведінки. Усвідомлення

цих розбіжностей і призводить до виникнення в особистості когнітивного дисонансу.

Через призму усвідомленості розглядає внутрішньоособистісний конфлікт і Л.І. Божович [3]. Конфліктогенами внутрішніх конфліктів дослідниця вважає подвійну спрямованість постійної суперечності свідомої та несвідомої частини життя людини. Інша російська дослідниця О.Б. Фанталова [10, с. 20] у своїх дослідженнях внутрішнього конфлікту також звертається до усвідомленості. Проте, на її думку, внутрішній конфлікт відбувається між двома складовими свідомості: усвідомленими особистістю життєво необхідними цінностями та доступністю кожної конкретної цілі, що може бути досягнута самою особистістю.

Конфліктогени серед елементів внутрішньої структури особистості – мотиваційної сфери – шукають О.М. Леонтьєв (2004), Л.І. Божович (1997), Б.В. Зейгарник (1989), А.Я. Анцупов (1999), А.І. Шипілов (1999).

Другу групу трактувань внутрішньоособистісних конфліктів умовно можна назвати рольовими теоріями. Дослідники цієї групи конфліктогени внутрішніх конфліктів знаходять у амбівалентності міжрольової взаємодії особистості. Так, Е. Берн [2] внутрішньоособистісний конфлікт пояснює через пересіченість інтеракцій субособистостей трьох Его-станів – Батька, Дорослого та Дитини. Я. Морено [8] пов'язує виникнення внутрішніх конфліктів із актуалізованими та латентними ролями, що виконує кожен індивід. Сумісність чи несумісність рольових очікувань, ставлення особистості до власних рольових очікувань – це сили, зіткнення яких, на думку Н.В. Гришиної [5], призводить до виникнення рольових внутрішньоособистісних конфліктів.

Нарешті третя група трактувань внутрішніх конфліктів об'єднує у собі екзистенційні теорії особистості. Детермінантою внутрішньоособистісних конфліктів за Е. Фроммом [12, с. 15] виступають протиріччя між свободою та безпекою. В. Франкл [4, с. 330] внутрішній конфлікт називає "ноогенним" конфліктом чи "екзистенційною фрустрацією", що породжуються у боротьбі між прагненням до пошуку сенсу життя та екзистенційним вакуумом. І. Ялом [4, с. 25] конфліктогенами внутрішніх конфліктів вважає неконструктивні способи подолання тривоги перед безглуздістю, смертю, відповідальністю, свободою.

Таким чином, аналіз наукової психологічної літератури показав, що визначення змісту внутрішнього конфлікту і, відповідно, класифікації конфліктогенів, що спричиняють виникнення та перебіг внутрішньоособистісних конфліктів, вчені трактують з позицій психологічних напрямків в межах яких вони розглядають становлення особистості.

Відповідно до різноманітних чинників, покладених в основу класифікації внутрішніх конфліктів, існують і різні види внутрішніх конфліктів. На нашу думку, найбільш всеохоплюючою класифікацією усіх можливих видів внутрішніх конфліктів є класифікація, запропонована у праці А.Я. Анцупова та А.І. Шипілова [1], які взяли за її основу аспекти ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Таким чином, в залежності від набору елементів внутрішнього світу, що вступають у протидію, дослідники виокремлюють наступні види внутрішніх конфліктів:

- мотиваційний конфлікт – конфлікт типу "хочу–хочу" – це конфлікт мотивів, неусвідомлюваних потягів, конфлікт між двома позитивними тенденціями;
- конфлікт неадекватної самооцінки – конфлікт типу "можу–можу" – це конфлікт між оцінкою особистістю власних можливостей, рівнем домагань та реальними можливостями індивіда;
- рольовий конфлікт – це конфлікт типу "потрібно–потрібно", що має дві форми вияву – внутрішньорольовий конфлікт, біполярність якого виявляється у різноспрямованих вимогах особистості до своєї ролі та міжро-

льовий конфлікт – неможливість одночасної реалізації декількох ролей;

- конфлікт нереалізованого бажання – конфлікт типу "хочу–можу" – це конфлікт між бажаннями особистості та дійсністю, що їх унеможлиблює чи недостатніми фізичними можливостями;
- моральний конфлікт – це конфлікт типу "хочу–потрібно" – конфлікт між бажанням та обов'язком, бажанням і зовнішніми вимогами, моральними принципами та особистими прихильностями, обов'язком та сумнівом щодо його виконання;
- адаптаційний конфлікт – конфлікт типу "можу–потрібно" – це конфлікт між вимогами дійсності та можливостями особистості, порушення рівноваги між люди-

ною та навколишнім середовищем, що порушує процес соціальної чи професійної адаптації;

- невротичний конфлікт – конфлікт типу "конфлікт конфліктів" – результат довгостроково невирішеного будь-якого з перерахованих вище видів внутрішніх конфліктів або об'єднання декількох видів конфліктів між собою зі збереженням високої напруги та протиставлення внутрішніх сил і мотивів особистості.

Зазначену класифікацію видів внутрішніх конфліктів зобразимо схематично (див. мал. 1).

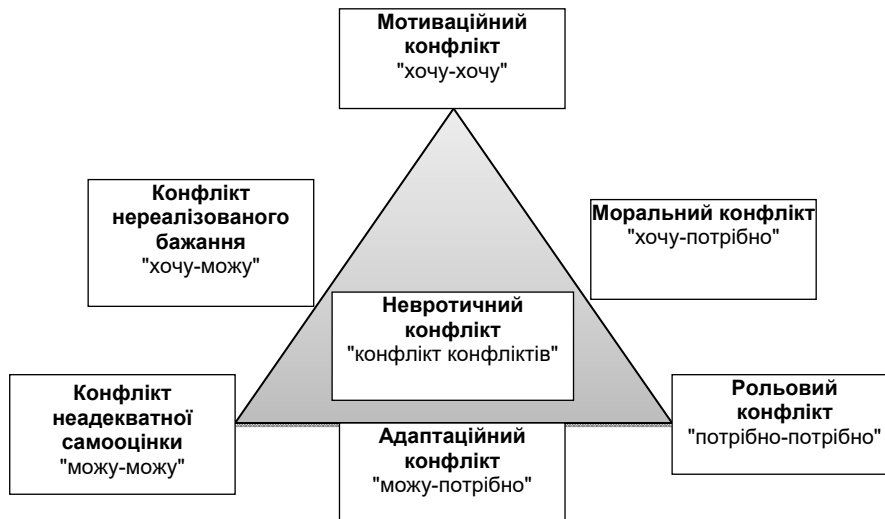

Рис. 1. Класифікація видів внутрішніх конфліктів на основі ціннісно-мотиваційної сфери особистості

Такий підхід до класифікації внутрішніх конфліктів особистості є ґрунтовним, проте він розглядає виникнення внутрішньоособистісних конфліктів лише на мотиваційному рівні і не враховує можливість виникнення внутрішніх конфліктів на когнітивному та конативному рівнях. Беручи за основу класифікацію видів внутрішніх

конфліктів А.Я. Анцупова та А.І. Шипілова і підходи до визначення внутрішньоособистісного конфлікту З. Фрейда, К. Роджерса та К. Левіна, ми створили модель внутрішньоособистісного конфлікту на трьох рівнях у трьох площинах (див. мал. 2).

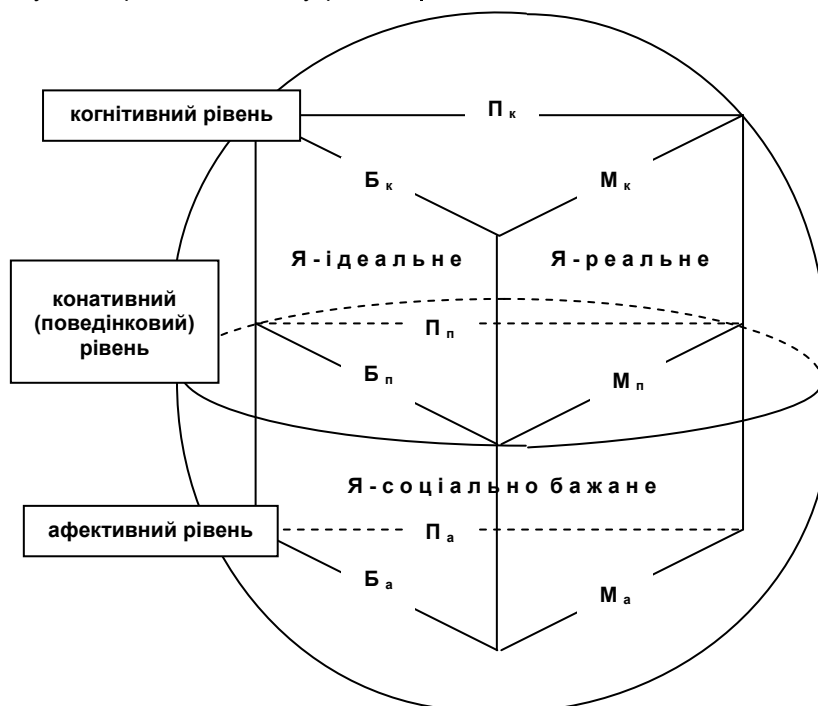

Рис. 2. Модель внутрішнього конфлікту особистості

Список умовних скорочень: Б_к – бажання когнітивні, М_к – можливості когнітивні, П_к – потреби когнітивні, Б_п – бажання поведінкові, М_п – можливості поведінкові, П_п – потреби поведінкові, Б_а – бажання афективні, М_а – можливості афективні, П_а – потреби афективні.

Аналіз психологічної літератури дав нам змогу об'єднати всі різновиди внутрішніх конфліктів у три групи: мотиваційні, когнітивні та рольові. Останні також можуть мати наступні назви: діяльнісні, поведінкові та ситуативні. Ми припустили, що кожен з цих видів внутрішніх конфліктів має свій рівень актуалізації. Тобто когнітивні внутрішні конфлікти проходять на когнітивному рівні, мотиваційні – на афективному рівні, а рольові внутрішньоособистісні конфлікти актуалізуються на конативному рівні. В основу кожного з трьох рівнів внутрішнього конфлікту ми поклали одночасну протидію рівнозначних за силою бажань особистості (Б), її можливостей (М) та потреб (П), які висуває до особистості соціальне середовище.

Таким чином, особа, яка має внутрішній конфлікт, що відбувається на когнітивному рівні, чітко усвідомлює дихотомічність своїх знань, ідей, переконань, бажань (Б_к), амбівалентність своїх можливостей (М_к) та протилежність висунутих до неї суспільством потреб (П_к). Внутрішній конфлікт на цьому рівні розглядається як когнітивний дисонанс.

Внутрішньоособистісні конфлікти конативного рівня будуть характеризуватися протилежністю проявів бажаних особистістю форм поведінки (Б_п), варіантів безпечних проявів можливих форм поведінки (М_п) та дій особистості у відповідності висунутими до неї оточенням вимогами та правилами соціальної взаємодії (П_п). Внутрішній конфлікт на конативному рівні може розглядатися як неузгодженість в одночасній презентації особистістю вербальної та невербальної інформації тобто неконгруентність особистості.

Що стосується афективного рівня внутрішнього конфлікту, то особистість відчуває боротьбу між неусвідомлюваними бажаннями, емоційними потягами (Б_а), можливостями власних емоційних проявів (М_а) та амбівалентність власних вимог, потребам, що виставляє перед нею суспільство (П_а).

Виходячи з феноменології Я-концепції, внутрішній конфлікт можна розглядати у трьох площинах: "Я-реальне", "Я-ідеальне" та "Я-соціально бажане".

Внутрішньоособистісний конфлікт, який розвивається у площині "Я-ідеальне" своїм змістом охоплює всі три рівні конфліктних бажань особистості – когнітивні (Б_к), поведінкові (Б_п) та афективні (Б_а).

Внутрішній конфлікт площини "Я-реальне" може відбуватися на всіх трьох конфліктогенних рівнях можливостей особистості – на когнітивному (М_к), поведінковому (М_п) та афективному (М_а).

Також в нашій моделі внутрішнього конфлікту присутня ще одна площина актуалізації внутрішнього конфлікту – "Я-соціально бажане". У цій площині відбувається протистояння різноспрямованих власних потреб особистості та вимог, що створює для людини її соціальне оточення. Ця протидія також може відбуватися на трьох рівнях – когнітивному (П_к), поведінковому (П_п) та афективному (П_а).

Таким чином, у запропонованій психологічній моделі внутрішньоособистісного конфлікту спостерігається як вертикальна (між різними рівнями), так і горизонтальна (між різними "Я-образами") вісь конфліктогенів внутрішніх конфліктів особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

У запропонованій нами психологічній моделі внутрішнього конфлікту була реалізована спроба інтеграційного підходу до пояснення виникнення внутрішньоособистісних конфліктів на будь-якому етапі становлення особистості. Перспективу своїх подальших досліджень вбачаємо у емпіричній перевірці розглянутої психологічної моделі внутрішнього конфлікту особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анцупов А.Я. Конфликтология / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 507 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры / Э. Берн; пер. с англ. – СПб. : Университетская книга; М. : АСТ, 1996. – 398 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности : избранные психологические труды / Л.И. Божович; под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва; Воронеж : Ин-т практической психологии, 1997. – 353 с.
4. Бурлачук Л.Ф. Психотерапия : учебник / Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. – СПб. : Питер, 2009. – 496 с.
5. Гришина Н.В. Психология конфликта / Н.В. Гришина. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
6. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин; пер. с англ. И.Ю. Авидон. – СПб. : Речь, 2000. – 408 с.
7. Маслоу А. Дальнейшие рубежи развития человека / А. Маслоу // Вопросы саморазвития человека : междисциплинарный теоретико-методологический сборник / под ред. В. Данченко. – Вып. 2. – Киев, 1990. – С. 3–10.
8. Морено Я. Психодрама / Я. Морено. – М. : Психотерапия, 2008. – 496 с.
9. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М. : Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. – 480 с.
10. Фанталова Е.Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е.Б. Фанталова. – Самара : БАХРАХ-М, 2001. – 128 с.
11. Фрейд З. Лекции по введению в психоанализ / З. Фрейд. – СПб. : Питер, 2003. – 480 с.
12. Фромм Е. Иметь или быть? / Э. Фромм; пер. с англ. Э. Телятинниковой. – М. : АСТ Москва, 2008. – 320 с.
13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Стаття надійшла до редколегії 24.11.16

Шапран Татьяна, ассист.,
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ВНУТРЕННЕГО КОНФЛИКТА ЛИЧНОСТИ

В статье представлен синонимический ряд термина "внутриличностный конфликт" в психологической литературе. Выявлены и описаны характеристики противоборствующих сил внутриличностного конфликтного взаимодействия. Проанализировано и классифицировано психологические подходы к феноменологии внутриличностного конфликта. На теоретическом уровне обосновано общую для любого этапа становления личности психологическую модель внутреннего конфликта.

Ключевые слова: внутренний конфликт, внутриличностный конфликт, внутриличностное конфликтное взаимодействие, модель внутреннего конфликта личности, конфликтогены, когнитивный диссонанс, неконгруэнтность.

Shapran Tetiana, Assistant,
Ivan Franko State University of Zhytomyr, Zhytomyr

PSYCHOLOGICAL MODEL OF INTERNAL CONFLICT OF PERSONALITY

The article contains a synonymous line of concept of "intrapersonal conflict" in the psychological literature. The characteristics of opposing forces of intrapersonal conflict interaction were discovered and described. The psychological approaches to the phenomenology of interpersonal conflict were analyzed and classified. At a theoretical level the common to any stage of personality's formation psychological model of internal conflict were grounded.

Key words: internal conflict, intrapersonal conflict, interpersonal conflict interaction, model of internal conflict of personality, cognitive dissonance, incongruence.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 1(6)

Статті подано в авторській редакції.

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 19,2. Наклад 300. Зам. № 217-8174.
Вид. № Пс2. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 15.06.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02